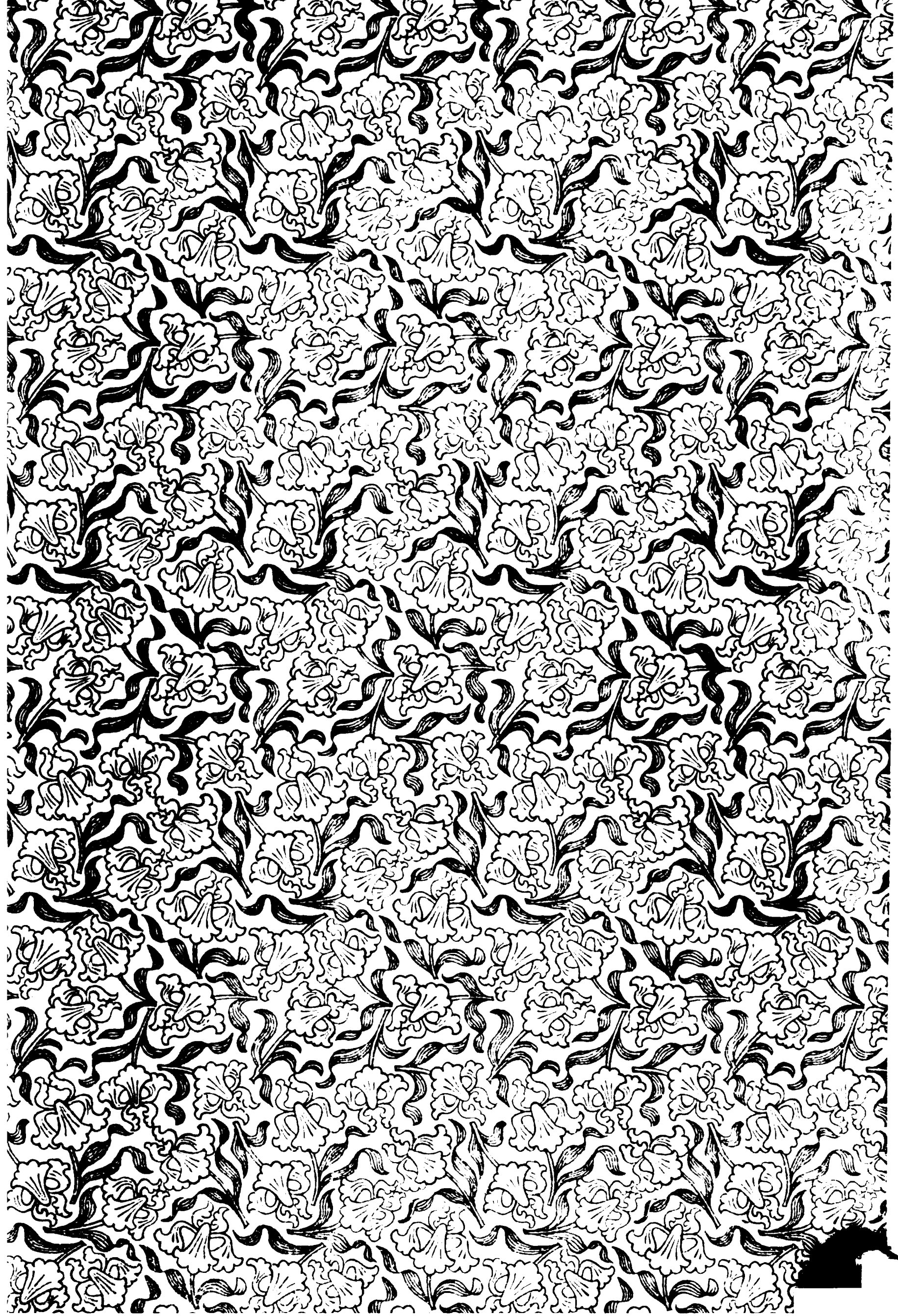
DIE HAGHE

VE RI TAS

DIE HAGHE.

Gezicht op de gebouwen van het Binnenhof, de Gevangenpoort en de Societeit de Place Royale vóór de verbouwing. Links daarvan de vliehuisjes; op den hoektoren de optische telegraaf, omstreeks 1845.

Collectie K. F. Lommel.

DIE HAGHE.

BIJDRAGEN

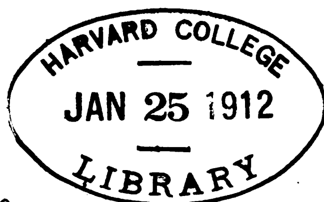
EN

MEDEDEELINGEN.

DEN HAAG EN DE HAGENAARS IN DE XIXe EEUW.

I.

's-GRAVENHAGE
MOUTON & Co.
1904.

HARVARD COLLEGE
JAN 25 1912
LIBRARY

De Bijdragen en Mededeelingen over dit jaar zijn uitsluitend gewijd aan de geschiedenis van den Haag en de Hagenaars in de XIXe eeuw.

Het oorspronkelijk plan om in dien geest een gedenkboek uittegeven is afgestuit op onvolledigheid van de bouwstoffen. Enkele medewerkers toch ontvielen ons door den dood voordat hun studie voltooid was, anderen deden de door hen gedane belofte niet gestand, terwijl voor sommige onderwerpen geen bewerkers gevonden werden.

Onder die omstandigheden scheen het wenschelijk de verspreide artikelen, die eenmaal ingezonden waren, hoewel te zamen geen afgerond geheel vormend, te publiceeren, daar elk opstel op zich zelf toch zijn waarde ontleent aan het daarin behandelde onderwerp. Deze bundel bevat slechts een gedeelte der artikelen. De overige zullen in de Bijdragen over 1905 worden opgenomen.

De volgorde waarin de stukken zijn geplaatst, is niet geheel systimatisch; dit was onvermijdelijk omdat enkele artikelen eerst tijdens het afdrukken van dezen bundel werden ontvangen, terwijl sommige medewerkers nog niet met hun studie gereed zijn.

Voor 't overige bevat deze bundel twee opera posthuma, nl. een opstel van ons eerelid M. Henriquez Pimentel over de Haagsche Joden en dat van Mr. J. E. Banck over Het Nationaal Tooneel in de Residentie.

De reden waarom alleen de Protestantsche en Israëlitische gemeenten hier zijn behandeld is hierin gelegen dat een studie over het Katholicisme gedurende de XIXe eeuw reeds is verschenen in de Bijdragen over 1901 en 1902.

Het zal misschien verwondering baren dat onder de illustraties zoo weinig kijkjes van oude stadsgedeelten zijn

opgenomen, niettegenstaande de keuze daarvan op onze Tentoonstelling: „den Haag in de XIXe eeuw" zoo rijk was.

De reden daarvan is deze, dat binnen enkele jaren een werk zal verschijnen over de ontwikkeling van den Haag in de XIXe eeuw, waarin reproducties van de belangrijkste schilderijen en prenten, welke op deze tentoonstelling zijn geëxposeerd geweest, zullen worden opgenomen.

Mogen deze bijdragen over de histoire contemporaine van den Haag dezelfde belangstelling ondervinden, als dit met de studies over het grijs verleden het geval is geweest opdat onze medewerkers voldoening voor hun belangloozen arbeid mogen smaken.

TH. MORREN.

April 1904.

INHOUD.

’S-GRAVENHAGE GEDURENDE DE 19DE EEUW.

door J. KUYPER.

INHOUD.

’S-GRAVENHAGE GEDURENDE DE 19DE EEUW.

Historische herinneringen en toestanden.

Niemand zal het ons kwalijk nemen dat wij gedachtig aan het Keizerlijk woord dat in 1811 het „dorp der dorpen” tot *stad* verhief, dien titel op de plaats onzer inwoning blijven toepassen al erkent de grondwet haar slechts als gemeente, precies zoo als *Veur* of *Wateringen*.

Evenals bijna alle andere steden van ons gezegend vaderland heeft *’s-Gravenhage* in de laatste eeuw en met name in de latere jaren verbazend veel veranderingen ondergaan; koopsteden zagen haren handel verloopen, anderen geraakten tot verwonderlijken bloei door zeehandel, markten enz.; eenigen werden omgord door verdedigingswerken, meerderen ontmanteld zoodat zij ruimer adem konden halen, gelijk onderanderen *Nijmegen* zoo schitterend toont; velen werden langzamerhand verlaten door hare patricische familiën, en elders zag men van alle zijden nieuwe bewoners toestroomen, die rustig het verworven vermogen of het wèlverdiende pensioen in een aangenaam oord kwamen verteeren, in welk opzicht ons Haagje een eerste rol speelt.

Ziet men hier en daar door de nijverheid onaanzienlijke oorden tot krachtig bloeiende steden opgroeien, men denke bijvoorbeeld aan *Enschede* en *Tilburg*, te *’s-Gravenhage* was en is daar geen sprake van, hare lotwisselingen

staan in nauwer verband tot haar titel als residentie en vergaderplaats der. wetgevende machten, want al moge zij reeds sedert langen tijd niet meer den staatkundigen rang innemen, welke haar in de 17de en een deel der 18de eeuw als *het* — althans als *een* centrum der diplomatie werd toegekend, zoo lijdt het geen twijfel of haar wèl en wee hangt grootendeels samen met de aanwezigheid van het hof, het verblijf der departementale besturen en bureelen, de zetel der hooge collegiën van staat en een flink garnizoen, om niet te spreken van de vertegenwoordigers van de natie en van de buitenlandsche mogendheden.

Om onze 19de eeuw te begrijpen dient men terug te gaan tot het jaar 1795, toen een oud tijdperk werd afgesloten en vooral de residentie na eene geweldige „Sturm und Drangperiode" tot een nieuw leven werd geroepen. De Stadhouder moest met zijn gezin uitwijken naar *Engeland* en nog geen week later zat een zestal uit *Frankrijk* overgekomen redders, verdedigers en handhavers van de belangen des volks in de Stadhouderlijke vertrekken en zalen voor ons welzijn te zorgen.

Wij hebben het voornemen volstrekt niet om een krôniek saam te stellen, maar wenschen slechts eenige grepen te doen om duidelijk te maken hoe onze stad zich ontwikkelde, en herinneren derhalve eenvoudig dat iedereen de hooggespannen patriotische verwachting kent, dat die vreemde hulp een onvermengden geluksstaat zou aanbrengen, welke al zeer spoedig in rook verdween. Reeds de motto's waarmede de *'s-Gravenhaagsche Courant* verscheen, leverden het bewijs op van de zeer afwisselende zienswijzen. Den 10 April 1795 luidde dit: „de souvereiniteit des volks vertoont zich in vollen luister"; den 4 Juli 1795 veranderd in: „gewijd aan waarheid en gezond verstand"; den 16 Juli 1796 liet men dit weg,

maar verving het den 27 Augustus 1796 door: „een blindeman geleid door een keeshond"; hetgeen kort daarna op last van hooger hand weder werd verboden en vervangen door „het Haagsche Wapen".

Toen telde de gemeente in haren geheelen omvang slechts 41266 inwoners, in 1811 niet meer dan 42150, in 1830 reeds 56105, in 1840 58521, in 1850 66320, in 1860 78405, in 1870 91328, in 1880 113460, in 1890 156809 en thans in 1900 ruim 200000. Dat *Scheveningen* in dien groei een flink aandeel had, blijkt uit de vermeerdering van 2833 inwoners in 1796 tot ongeveer 20000 op dit oogenblik.

De geringe uitbreiding van het grondgebied der gemeente in den loop dier eeuw staat volstrekt niet in verhouding tot den snellen wasdom der bevolking. Bij den aanvang omvatte *'s-Gravenhage* 2223 hektaren, in 1900 2745, doch deze aanwinst meest uit duingronden aan de noordoostzijde bestaande is betrekkelijk weinig bevolkt, zoodat de toeneming bijna geheel aan de dichtere bevolking der bebouwde gedeelten is toe te schrijven. Behalve dat het aanvankelijk op *Rijswijksch* gebied geplaatste station eene kleine grenswijziging aan die zijde noodig maakte, voor welke aanwinst de stad nog jaarlijks naar wij meenen *f* 400.— moet vergoeden, was er eigenlijk nimmer sprake van eene verandering of verruiming der grens, ofschoon die na den aanleg van het *Scheveningsche* kanaal en de Algemeene begraafplaats hoog noodig was omdat de limiet vooral in die buurt een zeer grillig verloop had, tot dat in 1881 het geheele Haagsche bosch behalve het Huis ten Bosch, het bebouwde deel van de Wassenaarsche weg, de Schietbanen, de Wittebrugbuurt met de Gevangenis en de Watertoren onder deze gemeente werden getrokken.

Intusschen kunnen wij daar moeilijk mede te vreden

zijn sedert de *Scheveningsche-* en de *Laakhaven* dringend de wensch deden uiten naar eene veel aanzienlijker uitbreiding in de richting van *Loosduinen* en van *Rijswijk.*

Hoe wisselvallig de groei en de bloei van onze residentie was kon men reeds opmaken uit bovenvermelde bevolkingscijfers, doch nog veel duidelijker toont het aantal huizen zulks aan, wanneer wij zien dat dit van 8818 in 1808 tot 8264 was verminderd in 1814, in 1840 niet meer dan 8953 bedroeg, doch in 1860 klom tot 11245, in 1870 tot 15833, en thans ruim 25000 bedraagt. Bijna 600 huizen en niet van de geringste soort werden afgebroken in het „zegenrijke" tijdvak der *Fransche* heerschappij; geen wonder dat met uitzondering van eenige partijleiders de geheele bevolking, rijk en arm, ontwikkelden en eenvoudigen, de verblindheid betreurden om het gesmade Oranjehuis te ruilen voor vreemde overheersching. Moge het een les zijn voor alle volgende geslachten.

Natuurlijk verloor de residentie verschillende adellijke en patricische familiën, men wordt weemoedig gestemd als men de lijsten der oude geslachten welke zich hier te huis gevoelden vergelijkt met die der latere jaren. Reeds in 1795 zag men het nauwlijks voltooide paleis van den Prins van *Nassau-Weilburg* (thans de schouwburg) inrichten tot kazerne, de aanzienlijke woning van den Heer *van Rhoon,* waar vroeger Willem IV een paar jaren verblijf hield, tot ministerie van marine.

Waren de zes leden der *Fransche conventie* met kanongebulder bereids in 1795 geïnstalleerd in het stadhouderlijk kwartier dat den naam Nationaal Hotel ontving, in 1796 kozen de 124 representanten van de *Nationale vergadering* de danszaal als plaats van bijeenkomst, en het sprak van zelf dat de Logementen der stemhebbende steden bleven ledig staan om zoo spoedig mogelijk van bestemming

te veranderen. Daar het niet betamelijk bleek dat de Hoog-Mogende heeren leden der Staten-Generaal in gewone herbergen hun intrek namen en in gezelschap van gewone burgers aan tafel zaten, hetgeen in 1670 officieel werd verboden, bleef er niets anders over dan eigen hotels te huren of te bouwen; in die dagen van bloei en voorspoed ging men gereedelijk over tot het laatste en was de inrichting van velen zelfs vorstelijk te noemen en zoo kostbaar dat verschillende kleine steden zich langzamerhand onttrokken aan het zenden van gemachtigden en als maatregel van zuinigheid *Schiedam, Schoonhoven* en *Brielle* zich om beurten lieten vertegenwoordigen. Wie kent niet het prachtige gebouw aan het Plein, jaren lang het rijksarchief bergend dat aan *Amsterdam* alleen aan verbouw anderhalve ton gouds kostte en in 1819 ten slotte na velerlei lotswisselingen aan het rijk werd verkocht voor *f* 70,000.—. Het logement van *Rotterdam* kostte van bouw en inrichting bijna twee en een halve ton gouds, en in 1806 werd het verkocht voor *f* 65,000.—, thans vindt men er het ministerie van oorlog. Dat van *Haarlem*, ook een schoon gebouw op den hoek Korte Vijverberg en Doelenstraatje, werd in 1802 voor slechts *f* 12,000.— verkocht en sedert in twee gesplitst. Het prachtige *Dordtsche* logement in het Lange Voorhout werd dadelijk verhuurd aan Mr. van Maanen en later voor *f* 30,000.— verkocht. Dat het logement van *Leiden* tamelijk groot was, blijkt uit het feit dat er later de Besognekamer en een apotheek in gevestigd zijn; toch bracht het aan het eind der 18de eeuw niettegenstaande de fraaie ligging slechts *f* 14,500.— op. *Alkmaar* en *Enkhuizen* vonden gezamenlijk haar zetel, daar waar thans het hotel der Twee Steden verrijst; in 1800 bracht het gebouw niet meer op dan *f* 9000.—. De vijf Noord-Hollandsche steden *Hoorn, Medemblik, Edam,*

Monnikendam en *Purmerend* vereenigden zich in de lokalen thans tot ministerie van financiën ingericht. Het logement van *Gouda*, waar vroeger ook *Delft* zetelde, de tegenwoordige Algemeene rekenkamer, werd in 1806 voor *f* 24,000.— aan het rijk verkocht. Eindelijk ontdeed *Brielle* zich van zijn eigendom in de Spuistraat voor *f* 6150.—; dit huis is zeer bekend geworden door de geweldige brand waarbij de Douairière *Eckhardt van Haringcarspel* met twee kinderen in de vlammen omkwam.

Men kan uit het voorafgaande opmaken hoezeer de welvaart leed onder den druk der tijden en dit zou nog veel erger worden, vooral toen onze *Fransche* vrienden niet alleen een eed van getrouwheid vergden maar *honderd millioen* gulden vorderden van de ingezetenen om onze onafhankelijkheid te koopen; wie protesteerde werd gebannen, altijd onder de leuze „vrijheid, gelijkheid en broederschap". In 1898 werd de *Nationale vergadering* met behulp der militaire macht vervangen door eene *Constitueerende vergadering* die het soevereine volk heette te vertegenwoordigen; burger *Ockerse* verklaarde den 6 Maart in die vergadering „dat het vale spooksel van twist, dit helsche monster, voor immer van hier verbannen was". Hij was geen bevoegd profeet want reeds den 4 Mei werd de geheele Vergadering vervallen verklaard en vervangen door het *Wetgevend lichaam des Bataafschen volks*. Reeds den 12 Juni van hetzelfde jaar bracht eene nieuwe omwenteling door *Daendels* met *Fransche* hulp hierin verandering en kwam eene voorloopige regeling onder vijf commissarissen tot stand die tot 1801 duurde. Inmiddels waren al de bezittingen van *Willem V* bij de Republiek ingelijfd en verdeeld, hetgeen in 1802 bekrachtigd werd door eene conventie tusschen *Frankrijk* en *Pruisen*, waarbij eenige schadeloosstellingen werden toegekend.

Met de nieuwe eeuw brak een treurig tijdperk aan voor onze stad, daar een aantal aanzienlijke vreemdelingen en oud-Nederlandsche geslachten waren heengetrokken, vele kleine vorstelijke familiën van Duitsche afkomst waren ook verdwenen; wie van de patriciërs nog bleven, werden door geldnood gedwongen hunne van familiewapens beroofde heerenhuizingen te verruilen voor onaanzienlijker woningen, terwijl die burgerpaleizen bleven ledig staan of als staatsgebouwen werden in gebruik genomen. Dit alles had veel te beduiden, want vóór de omwenteling waren de pracht en de kostbare levenswijze der vreemde gezanten vooral een bron van welvaart geweest.

In 1801 zag *'s-Gravenhage* eene nieuwe staatsregeling tot stand komen, geheel republikeinsch, twaalfhoofdig doch vast en duurzaam, door geen *Franschen* invloed te schokken. Zoo meende men. De eensgezindheid was in deze staatsbewindsvergadering intusschen zoo groot dat de burgers *Ermerins* en *van Haersolte* handgemeen werden om den presidialen hamer, waarvan het gevolg was dat ook hier gelijk elders meer was voorgekomen, een derde er meê heen liep, want 17 October opende *van Beveren* de vergadering als voorzitter. Reeds toen trad de bekwame *Schimmelpenninck* op den voorgrond, uiteenzettende dat een bewind van 12 personen niet zoo geschikt was als een President met uitvoerende macht bekleed.

Er kwam echter een tijd van rust, die hoe kort hij ook duurde toch ruim *200 millioen* gulden aan gedwongen opbrengsten kostte en een geweldige verwarring in 's lands financiën bracht. Eindelijk kwam *R. J. Schimmelpenninck* als Raadpensionaris aan het hoofd, overeenkomstig of liever op de wensch van Keizer *Napoleon;* den 15 Mei 1805 werd de nieuwe regeling, waarbij van republikeinsche beginselen geen sprake meer was, onder klokgelui en kanongebulder in de Koekamp officiëel bevestigd. Helaas,

de tijd was te kort van duur om *Schimmelpenninck's* regeering als voorbeeld te kunnen stellen van een eenvoudig en gematigd bestuur, want *Napoleon* zond ons zijn broeder als Koning en reeds 23 Juni 1806 deed *Lodewijk* met gemalin en twee zonen zijne plechtige intrede in *den Haag*. Dit was althans aanvankelijk geene ongunstige beschikking voor de residentie, onze onafhankelijkheid was immers reeds jaren lang ver te zoeken en nu werd 's-*Gravenhage* weder tot vorstelijk verblijf gekozen, de Stadhouderlijke kwartieren aan het Binnenhof opnieuw in luister hersteld, de Hofkapel — tot 1807 Waalsche kerk — werd door *Lodewijk* tot R. K. kapel ingericht, de nieuwe Fransche kerk in het Noordeinde gebouwd en de verschillende staatscollegiën moesten verhuizen: Gerechtshof, Financiën, Provinciaal bestuur naar het Paleis in het Noordeinde; Binnenlandsche zaken naar het Voorhout; Marine naar het Korte Voorhout; Rekenkamer en een deel van Financiën naar het Voorhout en de Kloosterkerkstraat; Landsdrukkerij naar de Korte Poten; het Wetgevend lichaam naar het tegenwoordig Ministerie van oorlog. Al deze verplaatsingen kostten wel meer dan 8 ton gouds, doch men zou zich deze uitgaven gaarne getroost hebben, indien de welwillende doch wispelturige Vorst niet reeds in 1808 zijn zetel had verplaatst naar *Utrecht* en kort daarop naar *Amsterdam;* daardoor droogden gewichtige bronnen van bestaan op, hetgeen de afbraak van zooveel honderde huizen tengevolge had. Trouwens het geheele land werd als het ware tot verarming gedoemd toen 23 Januari 1808 al onze havens op keizerlijk bevel werden gesloten, behalve voor gewapende *Fransche* schepen. Inmiddels was in 1804 de *Fransche* schouwburg in de Casuariestraat verbrand en overgebracht naar het tegenwoordig gebouw, waarheen ook de *Hollandsche* schouwburg uit de Assen-

delftstraat toog [1]) toen dat gebouw tot kazerne voor *Lodewijk's* gardes werd bestemd, terwijl de militaire school in 1808 de lokalen van het Binnenhof betrok. Geen wonder dat eene gedrukte stemming zich meester maakte van de bevolking en tot allerlei uitingen aanleiding gaf; van de talrijke ontboezemingen vermelden wij slechts een enkelen sprekenden titel: „het heilzaam overdenken van Gods Majesteit of de hoogheid en vreeslijkheid zijner verbolgenheid vertoond in een schrikkelijk onweder (Jeremias X, vers 10, „van zijn verbolgenheid beeft de aarde.")

Ofschoon wij geen kroniek schrijven waren wij vrij uitvoerig in het beschrijven van hetgeen in dit korte tijdperk voorviel, omdat *'s-Gravenhage* hoewel een lijdende rol vervullende er zoozeer in betrokken was; over kalmer tijden kunnen wij minder welbespraakt wezen doch nu moeten wij nog het optreden van Keizer *Napoleon* in eenige trekken vermelden.

In 1810 trad hij als zoodanig op: *Amsterdam* werd tot derde stad van het keizerrijk verheven en de zetel van den Gouverneur-Generaal, *den Haag* slechts hoofdplaats van een der zeven Departementen. Den 24 October 1811 deden *Napoleon* en *Maria Louise* den intocht alhier, met veel vertoon werden de sleutels der stad en de rijk gebonden zangstukken op fluweelen kussens aangeboden en (ter belooning zeker) *'sGravenhage* door den Keizer vereerd met titel en rang van „goede stad."

---

[1]) Deze verhuizingen waren juist geen overbodige weelde; immers waren de beide verlaten gebouwen zoo eenvoudig, ja zoo ondoeltreffend ingericht, gedécoreerd en verlicht dat men zich moet verwonderen de beaumonde er gedurende een volle eeuw genoegen mede nam, en vooral het Théatre Français trouw bezocht. Tot afwisseling strekten nog eenige andere publieke amusementen waar men den halven nacht kon doorbrengen.

Was in *Amsterdam* de opgewondenheid reeds groot geweest vooral toen de *Koning van Rome* geboren werd, alhier was de vreugde (?) niet minder. De Maire van *den Haag* wedijverde met den Staatsraad *van Maanen* in bewierooking van den machtigen Keizer, doch de Maire van *Maarsen* was hen de baas toen hij verklaarde „dat de Schepper van het heelal Zijne Keiz. Maj. verwekt had om dit land, dat immers gereed lag om door de golven te worden verzwolgen, te redden". Dit was dezelfde Keizer die al onze strijdbare jongelieden naar het slagveld voerde en hier een ondragelijk stelsel van spionage had ingevoerd, daar zijne ambtenaren alles te weten moesten bekomen omtrent de fortuinen der familiën en met name welke trouwbare erfdochters die opleverden. Het doet dan ook goed dat een man als *Kraijenhoff*, met ongenade bedreigd omdat hij een paar vestingen niet spoedig genoeg had overgegeven, den moed had te verklaren dat hij als getrouw officier van *Koning Lodewijk* aldus had gehandeld.

Middelerwijl had men ook de namen der voornaamste wijken herdoopt: het Voorhout was geworden *Cour Napoleon*, de Vijverberg *Cour de l'Impératrice*, het Plein *Place du Roi de Rome*, gelijk op enkele kaarten van dien tijd te lezen staat.

Geen wonder dat alle weldenkende Hagenaars, die jaren lang hadden gebukt onder de schreeuwende onrechtvaardigheid van den prefekt *de Stassart*, ja de geheele bevolking van ons door de *Franschen* gesmaldeeld landje zich verheugden toen de overleggingen van de drie verlossingshelden, *v. Hogendorp*, *v. Limburg Stirum* en *v. d. Duijn* tot uitvoering kwamen en de *Prins van Oranje* met zijn gezin in 1813 te *Scheveningen* aan wal stapte. Een ieder weet hoe deze heuchelijke gebeurtenis door de

natie werd gevierd en hoe zij aan de vergetelheid is ontrukt door de onthulling van de gedenknaald op het duin op 24 Augustus 1865, den jaardag van Koning *Willem I*, die den 16 Maart 1815 bij proclamatie de regeering als constitutioneel Koning aanvaardde daar hij het bestuur als Soeverein Vorst niet wenschte bestendigd te zien, als niet strookende met den geest des tijds en met zijne eigen overtuiging.

Merkwaardig is het dat de „honderd dagen" van *Napoleon* volstrekt geen invloed uitoefenden op den gang van zaken alhier; *'s-Gravenhage* was weder de residentie, ofschoon het van 1816 tot 1830 dat voorrecht moest deelen met *Brussel.* Allerlei organisatiën en verbeteringen werden ter hand genomen, het paleis in het Noordeinde werd van 1815—21 verbouwd in den tegenwoordigen vorm, terwijl als voorloopige residentie van den Soevereinen Vorst het fraai gebouw der Kon. Bibliotheek was aangewezen, en tal van andere openbare gebouwen wisselden van bestemming; de 71 buurten werden in 1816 hervormd in 22 wijken, thans saamgesmolten in 8 afdeelingen; aanstootelijkheden werden uit den weg geruimd, zoo o. a. werd voor het laatst in 1814 eene vrouw op het „Groene zoodje" geworgd en in 1830 werd de Gevangenpoort als gevangenis opgeheven. Maar treurige gebeurtenissen wisselden af met zeer verblijdende: de verwonding van den *Prins van Oranje,* onzen lateren *Willem II,* bij *Quatrebras,* welke vreemd genoeg eerst twee dagen later in *den Haag* bekend was, baarde aanvankelijk zorg, doch zijn huwelijk in 1816 met Grootvorstin *Anna Paulowna* werd daarentegen met vreugde gevierd; zoo ook het huwelijk van Prins *Frederik* in 1825 en van Prinses *Marianne* in 1830, onmiddellijk opgevolgd door den *Belgischen opstand.* Inmiddels was *Willem I* onvermoeid bezig geweest om den volksgeest uit zijn sluimer op te wekken door het

scheppen van handels- en bankondernemingen, door het bevorderen van de nijverheid en van reederijen; het *Noord-Hollandsch* kanaal werd ondernomen en in 1825 een begin gemaakt met het graven van het kanaal naar *Scheveningen*. In datzelfde jaar werd de Algemeene begraafplaats aangelegd, en vermelding verdient het dat bij de ingebruikneming werd bepaald, dat de Roomsch-katholieke begrafenissen van de zijde van den Scheveningschen weg, die der Protestanten van de Kanaalzijde zouden naderen. Dat de verdraagzaamheid toenmaals overigens niet te wenschen overliet blijkt uit de R. K. kerk aan de Assendelftstraat, die in 1821 met krachtigen geldelijken steun van Willem I geheel nieuw werd opgebouwd, en als historische anekdote kunnen wij mededeelen dat de zoo algemeen geachte pastoor *Thomas* een protestantschen vriend had die hem beloofde een altaarstuk te schilderen voor deze St. Willebrorduskerk; dit werd lachend met tamelijk ongeloovigen blik beantwoord, doch hoe verrast keek de eerwaardige geestelijke op toen de schilderij werkelijk werd toegezonden, voorstellende „de ongeloovige Thomas". Tot voor zeer korte jaren, voor den jongsten verbouw, zag men het stuk dan ook op de rechte plaats prijken.

In 1830 brak de revolutie los, alles snelde naar de grenzen om *België* tot reden te brengen [1]), maar vergeefs, de grieven werden te groot uitgemeten en voor *Nederland* volgde een tijdperk van spanning daar de Koning zich niet kon nederleggen bij het denkbeeld, dat zijn zorgen voor het algemeen welzijn door de Belgen met zoo snoode ondankbaarheid werden beloond; zijne abdicatie in 1840 ten behoeve van zijn zoon *Willem II* volgde hieruit voort.

1) De Haagsche schutterij bestond in 1831 behalve den staf uit 28 officieren en 1044 bajonnetten.

De Gothische galerij in het Noordeinde met het standbeeld van Prins Willem I tegenover het Paleis. 1849

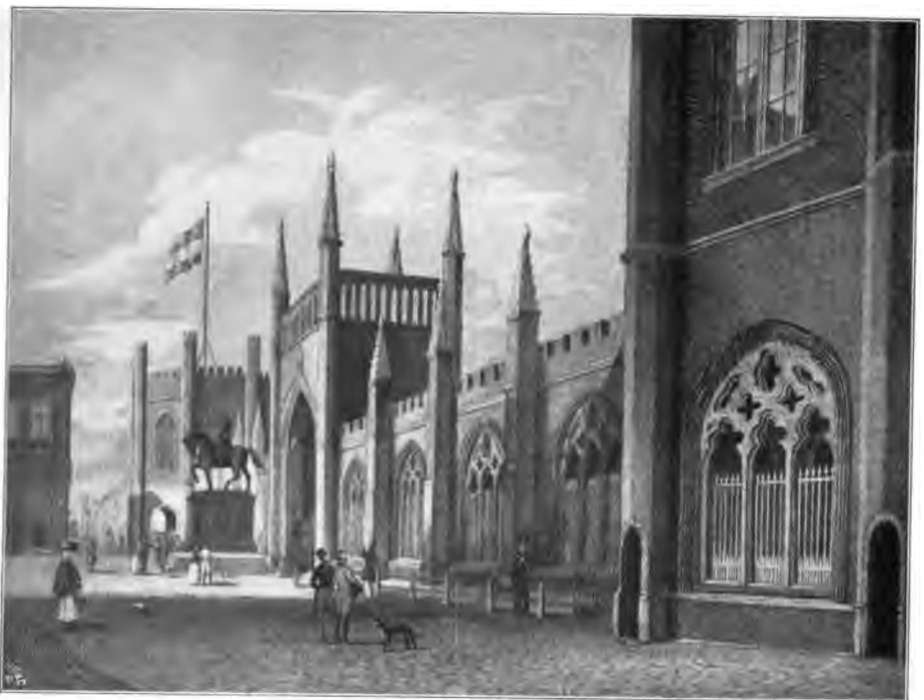
Collectie K. F. Lommel.

Reeds in 1826 was men aangevangen met het dempen der talrijke bijgrachten van *'s-Gravenhage;* Lange gracht en Burgwal waren het eerst aan de beurt, gevolgd door Wijnhaven (thans Nieuwe markt), Fluweelen burgwal, Heerengracht in 1858, Ammunitie- en Schedeldoekshaven in 1860—1, Spui in 1862, Luthersche burgwal, Paveljoensgracht en Staten- (Keezen-) poort in 1863, Prinsegracht in 1880.

De kunstlievende Koning bracht in zijne korte (negenjarige) regeering veel bij tot verfraaiing der residentie al hield niet alles stand, zooals o. a de gothische torens en gaanderijen langs het Noordeinde. Toen de bouw der uitgestrekte Alexanderskazerne in 1841 was begonnen, legde hij onverwijld de hand aan de grootsche verfraaiing van het noordelijk deel der stad buiten de Singelgracht, achter den tuin van het Paleis aan den Kneuterdijk dat hij zoo gaarne bewoonde; de Gothische zaal kwam reeds in 1842 gereed, het Noordeinde werd versierd met het fiere ruiterstandbeeld van *Prins Willem I,* doch de Zeestraat onderging eene volkomen herschepping in verband met het nieuw aangelegd Willemspark met bloemperken, villa's en ruime straten en pleinen.

Aan de Zeestraat moest het vermaarde établissement Duin- en Veldzicht, waar de Hagenaars ruim een halve eeuw lang vermaak zochten en vonden, plaats ruimen voor nieuwe gebouwen, zooals de Koninklijke bazar en de thermen, terwijl aan de N.O. zijde van het park de ruime manege met een lange rij in gothischen stijl gebouwde officierswoningen eene geheel nieuwe straat vormden (de Nassaustraat).

Door den vroegtijdigen dood van *Willem II* onderging deze schoone wijk groote wijzigingen; de gemeente kocht het Park uit de nalatenschap en Koning *Willem III* schonk in 1853 de manege aan de Nederl. Hervormde

De Gothische galerij in het Noordeinde met het standbeeld van Prins Willem I tegenover het Paleis. 1849

Collectie K. F. Lommel.

Reeds in 1826 wa[illegible]
der talrijke bijgrachten [illegible]
en Burgwal waren [illegible]
Wijnhaven (thans [illegible]
Heerengracht in 18[illegible]
haven in 1860—1. [illegible]
Paveljoensgracht en [illegible]
Prinsegracht in 188[illegible].

De kunstlievende Koning [illegible] zijne korte [illegible]
jarige) regeering vee[illegible] verfraaiing der residentie [illegible]
hield niet alles stand zooals [illegible] gothische [illegible]
gaanderijen langs het Noordeinde. Toen de [illegible]
uitgestrekte Alexanderkazerne [illegible] 1841 was [illegible]
legde hij onverwijld [illegible] grootsche [illegible]
van het noordelijk [illegible] buiten de [illegible]
achter den tuin van het [illegible] aan den K[illegible]
zoo gaarne bewoonde [illegible] gothische zaal [illegible]
1842 gereed, het Noordeinde werd [illegible]
ruiterstandbeeld van [illegible] Willem I. [illegible]
onderging eene volkomen herschep[illegible]
het nieuw aangelegd Willemspark [illegible]
villa's en ruime straten en pleinen.

Aan de Zeestraat moest het [illegible]
Duin- en Veldzicht, waar de Hagenaars [illegible]
eeuw lang vermaak zochten [illegible]
voor nieuwe gebouwen, zooals [illegible]
de thermen, terwijl daar [illegible]
ruime manege met een [illegible]
bouwde officierswoningen [illegible]
vormden (de Nassaustraat [illegible]

Door den vroegtijdigen dood [illegible]
[illegible] schoone wijk groote [illegible]
[illegible] uit de [illegible]
[illegible]n 1853 de [illegible]

gemeente, die het cadeau dankbaar aanvaarde en in 1856 den verbouw, welke zich tot het inwendige bepaalde, voltooide. Minder dankbaar, bijna ergerlijk is het dat de nieuwe bezitters jaar en dag verzuimen het torenuurwerk in gang te brengen. Half twaalf wijst de klok daar reeds sedert jaren; wanneer zal zij eindelijk eens twaalf uur slaan. Jammer dat het stadsbestuur in den tijd te zuinig was om voor zeer matigen prijs de Sophialaan te verlengen in de richting van de thans zoo bevolkte Zeeheldenbuurt, waardoor een prachtig geheel zou zijn ontstaan; nu vindt men ook hier een hoek waar die niet noodig was, gelijk onze stad er helaas te veel oplevert, bijv. aan de Hooigracht, de Nieuwe Schoolstraat en „last not least" aan de verbinding van Nassaustraat en -plein. Wij naderen nu den „nieuweren" tijd, dien van het spoorwezen en het gas; in 1843 werd het station van den *Hollandschen* spoorweg geopend, gebouwd op *Rijswijksch* gebied bleek eene overeenkomst wenschelijk en werd die grond aan de stad afgestaan tegen eene jaarlijksche vergoeding; zoo werd ook slechts één jaar later de eerste gasfabriek alhier opgericht.

De brand die het geheele ministerie van marine in 1844 vernielde was nog bij velen in herinnering toen een gelijksoortige, gelukkig minder ernstige ramp dat gebouw in 1897 trof. In 1848 werd het standbeeld van *„den Vader des vaderlands"* op het Plein onthuld en in 1854 dat van Koning *Willem II* op het Buitenhof; daarop volgde het monument voor den veldheer *Bernhard van Saksen-Weimar* in het Voorhout in 1866, terwijl het schoone monument gewijd aan de herdenking onzer *vijftigjarige onafhankelijkheid* met veel luister in 1869 werd onthuld dat aan het plein in het Willemspark den naam bezorgde van *Plein 1813*.

Eerst in 1870 werd het station van den *Rijnspoorweg,*

Het Station der Hollandsche Spoor vóór de verbouwing, omstreeks 1860.
Collectie F. L. Geldmaker Jr.

thans *Staatsspoor*, geopend; belangrijke maatregelen volgden elkander nu snel op: reeds was in 1860—62 de Gravenstraat aangelegd, de oude vleeschhal tot politiebureau verbouwd, de brood- en meelfabriek — toenmaals een modelinrichting — geopend en de vriendelijke, bloemrijke Dierentuin in 't leven geroepen, maar in 1871 werd het van ouds bekende Wachtje aan het Zieke hervormd tot eene inrichting voor de koepokinenting, de openbare reiniging en de gasfabriek (in 1873) werden onder gemeentelijk beheer genomen, in 1874 de duinwaterleiding in gebruik gesteld; steeds deden zich meer grootstadsche eischen gelden: de Lange Poten werden verbreed, de Koningsbrug als hoofdtoegang tot het Bosch werd vernieuwd en verfraaid in 1878, doch het met ontzaggelijk veel zorg gebouwde Ministerie van justitie kwam eerst in 1883 gereed.

Als eene hoogst nuttige instelling begroetten wij in 1873 de melkinrichting thans zoo algemeen gunstig bekend als de „Sierkan", sedert door anderen opgevolgd doch nog niet overtroffen. Van dien tijd dagteekent ook de restauratie van het Stadhouderlijk kwartier en de aanleg van twee flinke straten (Twent en Sirtema) door het toen nog altijd als warmoezierderij geëxploiteerde Kortenbosch, voorheen naar men zeide eene oude heerlijkheid met eigen jurisdictie en lang ommuurd gebleven; de Bijdragen en Mededeelingen van „die Haghe" van 1900 lichten ons echter daaromtrent beter in. Na eenigen strijd werd in 1880 *Spinoza's* beeld onthuld op de Paveljoensgracht, algemeener adhaesie vond de fraaie fontein op het Bankaplein en de Verhuel- en Cremer-banken aan de waterpartij in de *Scheveningsche* boschjes, al had men den laatsten wel ietwat éleganter gewenscht, baksteen is toch maar baksteen.

Van meer belang en reeds lang gewenscht was de

grenswijziging aan de zijde van *Wassenaar* en *Voorburg* die in 1881 tot stand kwam en dwaze verhoudingen verbeterde [1]) (zie kaart I); in 1882 werd de kermis te *Scheveningen* reeds afgeschaft en eerst in 1887 die te *'s-Gravenhage*, welke van 1406 dagteekende; de restauratie en vergrooting van het Raadhuis werd ook in 1882 ondernomen, de Paleisstraat in 1883 aangelegd en een jaar later de Passage gebouwd; evenzoo de overdekte markt, waarvan men groote verwachting koesterde, doch die enkele jaren later tot Casino werd omgebouwd.

In 1879 had de Gemeente reeds het huis gekocht, bekend als de school van Hofman, dat in 1884 werd afgebroken als toegang tot de verlengde en verbreede Prinsestraat, een verbetering onontbeerlijk sedert de bebouwing der Anna Paulowna- en Zeeheldenbuurten, waartoe ook de verlegging der brug naar de Veenlaan en Toussaintkade behoorde; nu kon ook het Postkantoor vergroot en verbouwd worden, hetgeen in 1887 gereed kwam en merkwaardig genoeg terzelfder plaats verrijst waar reeds in de vorige eeuw het „postcomptoir" stond.

De fontein op het Binnenhof, door velen te klein voor de omgeving geoordeeld, werd in 1885 geplaatst. Belangrijker was de opening van het Ververschingkanaal in 1887, al voldeed dit tot heden niet geheel aan de bescheiden verwachting, doch wij mogen op beter hopen als eenmaal de kibbelarijen tusschen Gemeente- en Waterschapsbesturen zijn vereffend. In 1889 werd de brandweer ingesteld, waarover de geheele bevolking zich verheugde, evenals dat de tollen in de gemeente werden afgeschaft. Niet zulk eene universeele ingenomenheid vond de Vosmaer-fontein in de Boschjes al verzorgt die de jeugd met

[1]) De toenmalige grens liep o.a. dwars door de Algemeene begraafplaats.

frisch water, men vond toch dat de streng klassieke stijl geen verband houdt met het omringend groen; daarentegen juicht jong en oud de hulde toe, welke men bij het Hotel Promenade schonk aan *Constantijn Huygens* als schepper van onzen zoo gewaardeerden *Scheveningschen weg*. In 1895 aanvaardde het Gemeentebestuur de Historische Galerij, uit Arti et Amicitia te *Amsterdam* afkomstig, als geschenk van den Heer *van Hattum van Ellewoutsdijk* en gaf die vaderlandsche verzameling, waartoe schilders van naam in den tijd schoone bijdragen leverden eene plaats in verschillende corridors der bovenverdieping van het raadhuis alwaar het vorstelijk cadeau ongetwijfeld niet tot zijn recht komt, zoodat dan ook eene verplaatsing naar de hoofdstad is voorgenomen [1]). Datzelfde jaar was getuige van nieuwe, ernstige pogingen zoowel uit de stad als uit het dorp aangewend om *Scheveningen* eene haven te bezorgen; de herhaalde adressen voerden eerst aan het einde der eeuw tot eene gunstige beslissing, maar er zijn trouwens een paar millioen mede gemoeid. „Dat het niet de eerste maal was dat Scheveningen zich verheugde in het vooruitzicht een visschershaven te bekomen leeren ons de kronieken; ruim tachtig jaren geleden werd er bijna evenzoo druk gevlagd en gejoeld als dit keer, want toen had Willem I aan zijne trouwe visschers de verzekering gegeven hij zijn krachtigen steun zou verleenen aan eene ontworpen haven."

Het eerste gedeelte van de *Laakhaven*, die waarschijnlijk een nieuwe handelswijk in het zuiden zal doen ontstaan, kwam in 1900 gereed.

In dit herinnerings overzicht mogen wij niet verzuimen melding te maken van eenige tentoonstellingen die vrij

---

1) Gelukkig bleef deze interessante verzameling althans voorloopig voor de residentie behouden.

wat bezoek van stadgenoot en vreemden ontvingen: de aan oude en nieuwe Kunstgeschiedenis gewijde tentoonstelling in den Koekamp in 1888, — de zoogenaamde Sport- en paardententoonstelling van 1892 te *Scheveningen* ingericht, — de Bakkerij-tentoonstelling in 1897 gehouden in het gebouw van den Dierentuin, — maar vooral de uitnemend geslaagde expositie van vrouwelijken arbeid aan de Stadhouderslaan, de ontwerpsters en uitvoersters tot eer en voldoening strekkende; jammer genoeg ging er een congres aan gepaard, dat volgens velen het bewijs opleverde dat verscheidene spreeksters daartoe nog niet voldoende waren voorbereid. Wie kan het haar, daar zij immers steeds „verschovelingen der groote maatschappij" waren, eigenlijk kwalijk nemen? — Buitendien trokken eenige landbouwtentoonstellingen in de Maliebaan van tijd tot tijd veel bezoek. vooral die van 1898, toen er — onder meer — staaltjes van onzen veestapel te bezichtigen waren die iedereen, leek of kenner, met bewondering vervulden.

Nimmer zag *'s-Gravenhage* echter in den loop dezer eeuw zooveel voorname buitenlanders bijeen als ten tijde der beraadslagingen van het Vredescongres in 1899, dat door den *Transvaalschen* krijg zoo treurig werd afgewisseld.

* * *

Nu wij de historie gedurende de laatste eeuw hebben doorloopen zullen wij ook de stad en hare omstreken doorwandelen om haar groei te kunnen beoordeelen.

Alle Hagenaars van eenigszins gevorderden leeftijd herinneren zich den plattegrond hunner stad als een wafel waarvan kleine hapjes waren genomen ter plaatse van de sedert verrezen dichters- en schilderswijken; slechts in zeer enkele richtingen had de bevolking zich

buiten de omgordende singels gevestigd, met name aan de Zuidoostzijde — de Bocht van Guinee en de Z.O.-Buitensingel, — maar eigenlijk mag men zeggen dat nadat de Nieuwe Uitleg in de vorige eeuw was aangebouwd en bij de stad getrokken deze ruim een eeuw lang binnen die watergrachten beperkt bleef (zie kaart I). Intusschen was zij lang niet overal even dicht bewoond of bebouwd, vooral naar het westen toe bleven vele gronden aan uitgestrekte tuinen, erven, kerkhoven en warmoezierderij gewijd; het geheele Kortenbosch, de Noordwal en de Prinsegracht in het uiterste westen waren in dit opzicht het meest misdeeld; nog vindt men daarvoor het bewijs in de uitgestrekte eigendommen van enkele gestichten (St. Vincentius de Paulo, het R. K. Wees- en Oude mannen- en vrouwenhuis) en de niet bebouwde gronden nabij de Lijnbaan, waar het op oude kaarten voorkomende „Advokatenpaadje" echter door verbreeding van den Westsingelweg is verdwenen; waarom die juist dáár liepen te peinzen is ons niet bekend, tenzij men denke aan de processen over de beschoeiïng van de singelgracht, gevoerd tusschen de stedelijke magistraat en de eigenaren van het Kortenbosch.

In den aanvang dezer eeuw waren de breede singelgrachten de eenige verdediging der stad, die derhalve als openliggend kon worden beschouwd en gelukkig heeft zij dan ook sedert *Maarten van Rossem* en de *Delftsche* vijandelijkheden eeuwen lang geene aanvallen te verduren gehad. Zij mocht zich dus onbelemmerd uitbreiden; onbelemmerd althans door wallen, bastions of strategische werken, en daarvan heeft zij flink gebruik gemaakt, gelijk wij zullen zien. Jammer genoeg ontbrak ook hier evenals in bijna al onze groote steden een vast plan, de grilligste toestanden werden daardoor geboren, als bij toeval werden enkele pleinen en plant-

soenen tusschen de huizenreeksen uitgespaard, de verbinding der buurten liet dikwerf veel te wenschen over, van stelselmatigheid was en is geen sprake; daardoor veranderen de huizen spoedig van bestemming, verbouw en herbouw zijn aan de orde van den dag, want geheele straten met heerenhuizen worden in winkelbuurten herschapen ofschoon de gebouwen er zich dikwerf slecht toe leenen, aan marktpleinen werd in het geheel niet gedacht zoodat men zich in dit opzicht moet behelpen door een fraaie boulevard voor gegoede bewoners minder genietbaar te maken, ... maar er zijn gelukkig talrijke lichtzijden, weshalve de slotsom is dat *'s-Gravenhage* den roem behouden heeft bij landgenoot en vreemdeling bekend te staan als eene der vriendelijkste en lommerrijkste residentiën.

Laat ons nu een begin maken met eene beschrijving van de uitbreiding der stad die tegenwoordig *vijfmaal* meer inwoners en *driemaal* meer huizen telt dan in den aanvang dezer eeuw. Uit den aard der zaak zal deze beschrijving evenals elk andere die niet door scherpe kritiek wordt opgeluisterd [1]) ietwat droog uitvallen, doch men trooste zich met het feit dat de beschikbare ruimte noopt tot beknoptheid. De kaarten nagaande blijkt dat 1730 eene soort van rustpunt oplevert, toen was het „dorp der dorpen" reeds bijkans geheel volgebouwd binnen de singels met de geringe uitzonderingen waarvan hier boven bereids gesproken werd en waarbij men nog moet voegen eenige ruimten benoorden het Voorhout. Tot 1839, dus ruim een eeuw later, was de toeneming onbelangrijk; wèl werden de buurten wat dichter aaneengebouwd en enkele nieuwe straten aangelegd,

[1]) Bijvoorbeeld „'s-Gravenhage van Voorheen en Thans in brieven" zou wegens de gepeperde bijsmaak niet geschikt zijn voor ons doel.

De Zeestraat. 1859.
(Links de Bazar van Boer. Rechts de huizen van de heeren Van Deventer, Malherbe en Slotboom. Op den grond van het hoekhuis is later het Panorama Mesdag gebouwd; daarnaast de ingang van het Willemspark, met de beiden bronzen herten (nu Plein 1813), verderop de Noordmolen.)
Uit Allan: De stad 's-Gravenhage.

Collectie K. F. Lommel.

maar reeds vermeldden wij dat de *Fransche tijd* aanleiding gaf tot het afbreken van eenige honderde huizen en de patriottische woelingen hadden der residentie ook geen voordeel opgeleverd; de bevolking bleef stationnair en gedurende de geheele regeering van Koning *Willem I* bleef de welvaart dezer stad verre ten achteren in vergelijking met andere oorden waar handel en nijverheid zich door zijn krachtigen steun ontwikkelden. Langzamerhand zag men toen pogingen tot uitbreiding aanwenden, doch hoe velen zullen zich nog levendig herinneren dat de kavalerie-kazerne zóó ver verwijderd lag buiten de bewoonde buurten dat niemand vermoedde zij weldra door een wijk van aanzienlijke woonhuizen zou worden omsingeld; behalve de aanleg van de Koninginnegracht valt tot 1865 weinig gewichtigs te vermelden dan de volvoering van de stoute plannen van Koning *Willem II* ten noorden van zijne vorstelijke tuinen, wij bedoelen het Willemspark met de aangrenzende gebouwen. Zonder dat het oog er op viel had hij al het land gekocht tusschen Schelpsloot en Zeestraat; het park zelf werd beplant met lanen en rhododendrums, de Nassaustraat gebouwd en de Zeestraat met verschillende bouwwerken versierd; bijna alles is nu weder gewijzigd maar de Vorst gaf den stoot tot verfraaiing van deze noordelijke buurt.

Eerst na 1865 bespeuren wij krachtigen vooruitgang; door kalme rust was de bevolking tot welvaart gekomen, vele gefortuneerden kwamen zich uit de Oost hier vestigen, een flink garnizoen en een steeds aangroeiende ambtenaarswereld vormden een gezonden kern, van alle zijden stroomden renteniers, patriciërs uit de provincie, rustende handelaars, gepensionneerden van allerlei gehalte naar een oord dat zoowel 's zomers als 's winters uitermate best bewoonbaar is, waar de huurprijzen matig, de levensmiddelen bijna goedkoop en stellig zeer goed zijn,

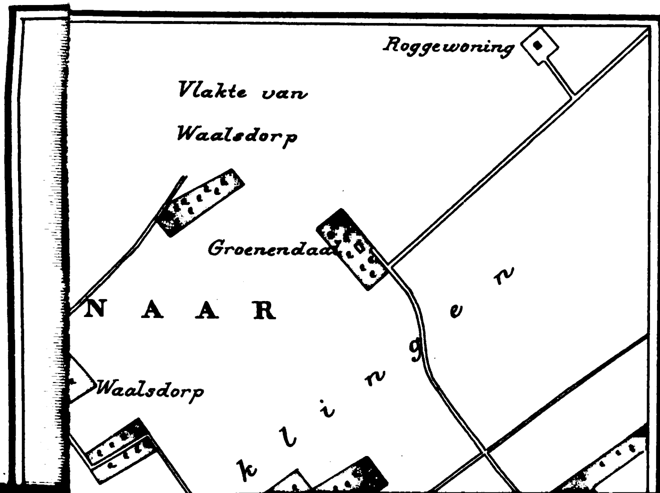
en de belastingen nog geen schrikwekkend cijfer bereikten.

De bouwondernemers togen aan het werk en nabij den Stationsweg werd een krachtigen aanvang gemaakt met de Huijgensstraat en de v. d. Duijn-, v. Hogendorp- en v. Limburg Stirumstraten, te midden waarvan eene vereeniging eene kolonie van woningen voor werklieden alleraardigst door tuintjes omgeven bouwde; het regelmatige fraaie Oranjeplein vlotte minder snel, doch veel beter de aanbouw van de zoogenaamde schildersbuurt die thans in breeden kring de zuidwestelijke zijden der oude stad omringt en de Boekhorststraat tot eene zeer drukke verkeerbaan hervormde; of de aanvankelijke verwachtingen der „bouwers" hier zijn verwezenlijkt mag worden betwijfeld, daar het Oranjeplein moeielijk genaakbaar bleef [1]) en dus veel van zijne aantrekkelijkheid zag verloren gaan toen de door duizenden aan duizenden bewoonde, meer verwijderde straten grootendeels, ja bijna uitsluitend door de kleine burgerij werden gezocht en de flinke huizen doorgaans twee of drie gezinnen herbergden. Sedert jaren is de „trek" naar noordelijker wijken zichtbaar toegenomen en is nu de voornaamste troostgrond der eigenaren dat de aanwas der bevolking zoo aanzienlijk is dat er zelden een huis lang ledig blijft; in de eerste jaren van al te vlotten aanbouw, is intusschen in deze schilderswijk, waar de herinneringen aan Jacob Cats en Waterloo ook rollen vervullen, menige bouwonderneming finantieel te gronde gegaan.

Reeds spoedig had men het oog op andere gronden gevestigd en de dichters en schrijvers waren nu het eerst aan de beurt, van Bilderdijk af tot aan Helmers toe werd de buurt tusschen de Noordsingel en Elandssloot

[1]) Daar komt nu in 1901 verandering in door het dempen van de Paveljoensgracht en verlenging van den breeden doorgang naar Oranjeplein en Hollandsch station.

Kaa

Roggewoning
Vlakte van
Waalsdorp
Groenendaal
N A A R
Waalsdorp
k l i n g e n

met woningen van zeer afwisselend gehalte gevuld, men denke slechts aan het verschil tusschen Bloem- of Zorgvliedstraten en andere beter bebouwde. Toen de bouw der Hemsterhuisschool werd voorgesteld vond een raadslid dit onbegrijpelijk, de burgemeester *Gevers* had er beter kijk op en voorspelde nog veel verder uitbouw der stad, en de burgervader (in dien tijd waren er nog menschen van dien stempel) had volkomen gelijk daar het geen jaren duurde of de uitgestrekte zeeheldenbuurt kwam aan de beurt; straat aan straat — begrensd door de van Speijkstraat — verrezen bij tooverslag uit den grasbodem toen de heer *Pit* een aanvang gemaakt had met zijne villa aan de v. d. Spieghelstraat, waar hij eens recht rustig van „buiten" trachtte te genieten; kon hij nu nog rondzien zou zijne bevreemding groot zijn, want ieder plekje werd volgebouwd en al vlotte de verhuring in de allereerste jaren niet te best, zoodat men weleens de benaming Ninivé op de schaars bewoonde straten hoorde toepassen, thans is alles verhuurd en goed ook; enkele hartaderen zijn reeds weder tot flinke winkelstraten verbouwd (Piet-Hein- en Zoutmanstraat) en bereids in koopwaarde verdubbeld. Te midden der zeehelden voert Anna Paulowna als hartader dezer bloeiende wijken naar het noorden, waar het geheel omgebouwde Willemspark wordt begrensd door de schoone Javastraat met hare verlenging tot het Kanaal; de verlengde Denneweg was tot Frederikstraat gepromoveerd, de Koninginnegracht aanzienlijk uitgebreid, maar de volvoering van grootscher plannen wachtten ons hier; het Alexandersplein en de Kavalerie-kazernen bleken geene beletselen meer te wezen om de stad aan de noordzijde zoo ver mogelijk uit te breiden; Duinweide, Prinsen Vinkenpark en aangrenzende tuinen en weiden moesten plaats ruimen voor een nieuwe vlaag van bouwwoede die per saldo bleek op vrij goede gronden te

rusten, want het voltooide Nassau-plein voert thans door de Bankastraat naar den Archipel, aldus genoemd omdat de namen er ontleend zijn aan onzen O. I. Archipel; met voordacht schrijven wij „ontleend" omdat het geen zuiver spel is dat de verouderde spelling werd gevolgd, ofschoon iedereen thans Bangka, Soenda, Madoera enz. schrijft en spreekt. Het met een fraaie fontein prijkende plein is werkelijk een vriendelijk en smaakvol centrum voor dezen bundel vrij eentoonige straten, waaraan zich verrassend paart het goed bebouwde Prinsen Vinkenpark; hier is door de Kerkhoflaan een grens gesteld aan de bouwondernemingen, die intusschen eene zeer schoone rij huizen langs het Kanaal plantten en ook de overzijde van de Koninginnegracht ten N. van den Dierentuin onder den naam van Koningskade bebouwden. De Laan Copes van Cattenburch verbindt den *Scheveningschen* weg langs het Alexandersplein met het Kanaal en is een flink aangelegde boulevard.

Middelerwijl had men niet stil gezeten aan het Bezuidenhout; daar verrezen reeds voor 1870 de schoone reeksen huizen voorbij het buitengoed Boschlust, een tijd lang door Prins *Alexander* (zoon van *Willem II*) bewoond; evenals het meer verwijderd blok, de vijf huizen genaamd, werden allen goed bewoond, zij waren zelfs zeer gezocht en dit gaf ongetwijfeld aanleiding dat langzamerhand het geheele Bezuidenhout tot nabij de Laan van Nieuw-Oost-Indië aan beide zijden ongeveer geheel volbouwd werd, terwijl de twee van den Boschstraten afgesloten door de *Engelsche* kerk aan het einde eene soort van rijkelui's hofje aan de zuidzijde vormden. Een ondernemend huisvader volgde dit voorbeeld door iets verder het Emmapark aan te leggen, doch had aanvankelijk met bezwaren te kampen, althans de bouw vorderde langzaam niettegenstaande men nog wel een enkel maal in de dagbladen

las dat het Bezuidenhout het gezondste deel van *’s-Gravenhage* was, hetgeen met statistieke cijfers werd gestaafd. Stellig was die buurt gezonder dan de aanbouw langs den *Loosduinschen* weg, alwaar de vriendelijke tuintjes vóór de nette huizen de bevolking deden toestroomen, doch helaas ook eenige zijstraten werden aangelegd ten behoeve van de talrijke werklieden aan de gasfabriek en de bleekerijen, en hier schuilt het kwaad, want juist daar ligt de vuilnisstaal der gemeente en hoe handig de aangevoerde produkten worden uitgezocht en gesorteerd, (?) hoe snel ze worden weggevoerd, het behoeft geen betoog dat deze buurschap niet hygiënisch wenschelijk is.

Thans is de overzijde van de *Loosduinsche* vaart ook in vollen gang van bebouwing, de Zusterstraat doorsnijdt die rasch opkomende buurt en dat men er gunstige verwachtingen van koestert blijkt uit de prijzen bedongen voor de grondstukken tot voorbij het tolhuis buiten de grens der gemeente, en uit den reeds voltooiden bouw van twee schoone en soliede bruggen over de vaart, terwijl aan den horizon bereids enkele gebouwen verrijzen, aanzienlijke ophooging van den bouwgrond plaats greep en talrijke straten zijn afgebakend. Willen deze tamelijk verwijderde buurten tot bloei geraken, dan dient de verlengde Prinsengracht (’s-Gravenzandsche laan gedoopt) de hartader voor het verkeer te worden.

’t Is onmogelijk om volkomen chronologisch te blijven bij het beschrijven van de uitbreiding der stad, maar toch hadden wij vroeger melding moeten maken van hetgeen voorviel aan de zuidoostzijde; niet alleen was de geheele buitensingel daar langzamerhand bebouwd, zelfs vrij dicht, maar de Rijnspoorweg had er de Rijnstraat in winkelhaakvoren uit den grond doen verrijzen en nog een zonderlingen uitbouw zien geboren worden: de Maas-, Waal-, Lek- en IJselstraten, alleen toegankelijk door de

eerste dezer vier rivierstraten, derhalve een stedelijk schiereiland. Dat de groote stoompletterij met een tal van arbeiderswoningen en kleine winkels de overzijde van het Zieke, het Voorburgstraatje en aangrenzende buurt bevolkte, was ook reeds van eenigszins vroegeren datum.

Na 1871 breekt weder een nieuw tijdperk aan: een geheele wijk verrijst buiten den spoorwegdijk tusschen Trekvaart en Rijswijkschen weg; hier trachtte men het voorbeeld van den Loosduinschen weg te volgen door tuintjes voor de woningen aan te leggen, maar òf netheid, òf goede smaak ontbraken en ontbreken er thans nog; beter, netter, vroolijker is de Trekvaart, recht levendig door de ladende en lossende sehepen. Aan deze, bekende natuurkundigen herdenkende buurt is een grens gesteld door de nieuw aangelegde *Laakhaven*, eigenlijk de zwaaiplaats van dat meer zuidwestwaarts voort te zetten kanalenstelsel.

Eindelijk verhief de hygiène haar stem, die vermanend optrad met de ernstige vraag, waarom of men steeds op veenachtige moerasgronden bouwde en niet de voorkeur gaf aan den hoogen en drogen zandbodem aan de noordwestzijde; 't is immers bekend dat geheel het zuiden en oosten uit veenpolders bestaat en alleen het noorden door een heerlijk gezonden zandrug wordt gevormd, met de aangrenzende duinen een geheel uitmakend.

Zoo werd *Duinoord* geboren; deze vereeniging kwam dadelijk in bekwame, ver vooruitziende handen, men begreep dat de gefortuneerde standen volstrekt niet afkeerig waren van gezond en lang te leven, er werden ruime straten en een fraai plein ontworpen, doorsneden met eene breede, vriendelijke gracht en vooral werd de bebouwing in het oog gehouden, zoodat men thans nu de eerste helft bijna voltooid is zonder overdrijving

Duinoord als de schoonste buitenwijk mag betitelen. Veel draagt daartoe bij de begrenzing door het boomrijke *Zorgvliet*, maar nog meer de herschepping die de oude Laan van Meerdervoort onderging welke thans doorgaans sierlijk bebouwd van den Scheveningschen weg tot aan en voorbij het Ververschingskanaal, grootendeels als beschaduwde boulevard door loopt. Welk meerderjarig Hagenaar herinnert zich niet de heerlijke wandeling langs en over den duinvoet van uit de stad naar de bouwhoeve aan het eind van de Beeklaan, wie loofde toen niet het protest van den wakkeren *van Kerkwijk* tegen het sluiten van dien schoone vergezichten opleverenden weg? — De aanwas der bevolking geeft echter niets om zulke idealistische gevoelens, het aanzienlijke diaconessengesticht van *Bronovo* brak de baan in 1879, verjaagd werden warmoeziers en keuterboertjes, de wandelaars stuitten tegen afsluitende hekken, de lastige zandheuvels werden afgegraven en de pruttelaars verstomden langzamerhand.

Het schoone *Zorgvliet* van Vader *Cats* is thans eene bezittting der erven van wijlen de edele en beminnenswaardige Prinses *Sophia*, Groothertogin van *Saksen-Weimar* en wordt met zorg in stand gehouden, doch onderging menige verandering, met name het Paleis bij den ouden Scheveningschen tol, dat als „Buitenlust" een tijd lang als orthopaedische inrichting dienst deed; de nader bij de stad liggende Grieksche kapel bleef duurzaam die bestemming behouden.

Een stoomtramlijn scheidt nu de nieuwste stad van de nieuwe stad, en de eerste zal zich ongetwijfeld nog veel verder uitbreiden tusschen het Ververschingskanaal en de Stadhouderslaan, die naar het Hotel Promenade voert en binnenkort een tweede Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus ziet verrijzen.

Eenigermate met de vervorming van dit kwartier staat in verband de nieuwe aanbouw in het Kleine Veentje met Regentesselaan en aangrenzende straten; wie de Regentesselaan heeft uitgevonden weten wij niet, maar het moet een moedig man zijn geweest, want toenmaals giste bijna niemand het succès dat thans reeds ná korte jaren is bereikt. Toen de zeeheldenbuurt versierd was met het Prins Hendriksplein en de gelijknamige straat westwaarts voerde, kregen de verdere namen een dinastieken geur; op de Weimar- en Emmakaden volgde de Weimarstraat die Koningsplein met de Regentesselaan verbindt en thans reeds doorloopt tot de Beeklaan, terwijl beide lanen door tal van straten met werktuigkundige en natuurkundige namen verbonden zijn en nog worden; dáár wordt de *Loosduinsche* grens reeds overschreden. Het nog niet tot zijn recht gekomen Saksen-Weimarlaantje, de Aschstaal, de Gasfabriek en de kaden langs het Ververschingskanaal vormen hier nog de scheiding van de allernieuwste buurt en de iets oudere straten, hetgeen stellig spoedig zal veranderen nu de Elandsloot is gedempt.

Een andere ondernemer waagde zijne kansen op de terreinen achter Koningskade en Dierentuin, waar ook een voorname wijk werd afgebakend; de Nassaubuurt werd aangelegd, enkele kranige huizen verrezen, maar deze onderneming vlotte aanvankelijk niet zoo grif als Duinoord, doch nu de Jan van Nassaustraat aan beide zijden bijna geheel volbouwd is, schrikt de noordoostenwind de liefhebbers minder af en zijn nieuwe reeksen huizen in aanbouw. Ten slotte komt het Bezuidenhout weder aan de beurt en werkelijk is het verrassend om te zien hoe onder de beschermende namen van Indische landvoogden en beroemde personen een nette kleine stad verrezen is daar waar het vriendelijke Boschlust ons vroeger begroette; het eenigszins afgelegen dorpsbuurtje is door den vroolijken

Schenkweg met de stad vereenigd en de Eerste v. d. Boschstraat werd eindeloos verlengd, terwijl de Juliana van Stolbergsbuurt flink onderhanden genomen wordt al biedt zij nog ruimte in overvloed aan. Ten noorden maakt de Theresiastraat de grens uit en deze voert op hare beurt langs en dwars door in aanleg zijde straten naar de goedbebouwde en goed bewoonde Laan van Nieuw-oostindië met de groote sportinrichting en de daaraan grenzende Rijklof van Goensstraat, die vooreerst de aanbouw aan deze oostzijde van 's-Gravenhage besluit [1]). Hiermede beëindigen wij ook onze beschrijving van de uitbreiding der stad, om een oogenblik rust te nemen voor dat wij den blik naar *Scheveningen* wenden (zie kaart II).

* * *

Te *Scheveningen verzevenvoudigde* de bevolking binnen eene eeuw zoodat men niet behoeft te twijfelen of er eene aanzienlijke vermeerdering van huizen en straten valt waar te nemen. Wij weten allen dat de zee in vorige eeuwen aanzienlijke gedeelten van dit visschersdorp verzwolg, gelukkig breidde de Oceaan zijne grenzen in den loop dezer eeuw niet noemenswaardig verder uit, al leed de duinvoet onder zijne aanvallen. Bij den aanvang der negentiende eeuw stond de Hervormde kerk ook reeds nabij het strand, doch het dorp strekte zich niet verder uit dan langs Keizerstraat met aangrenzende sloppen en stegen begrensd door Pronk- en Westerstraat aan de eene, en Werfstraat en Westgat aan de andere zijde.

Ongeveer het jaar 40 was de lengte wat toegenomen, de breedte nog iets meer, langzamerhand verrezen aan

---

[1]) Wij hadden steeds den toestand op Ultimo December 1900 voor oogen.

het strand op de duinen eenige gebouwen, zooals het Badhuis, het Paviljoen en het etablissement Maas, maar eerst later nam de aanbouw krachtig toe; in 1863 was echter de Nieuwstraat (nu Prins Willemstraat) nog niet voltooid. Sedert ging het sneller in zijn werk en telkens al sneller; de meesten herinneren zich nog hoe zij als nieuwtjes de Badhuisstraat en de Havenkade hebben begroet die tal van straten en sloppen omsloten, maar tevens werd eene geheel nieuwe wijk ontworpen en bijna volbouwd tusschen de Gevers-Deynootweg en den Kanaalweg (oudtijds Hondenweg), langs het strand verrezen het Oranjehotel met zijne villa's, het herschapen Koerhuis, het Hôtel Garni, de Galeriës met de winkels, de Seinpost, het Savoyhôtel, het Hôtel Rauch en Zeerust (van ouds Maas). Dit alles betreft dorp en badplaats; intusschen verdient al wat er tot uitvoering kwam tusschen de stad en het eigenlijke *Scheveningen* eene afzonderlijke aanstipping; het dorpsbuurtje de *Wittebrug* ontwikkelde zich tot eene vrij aanzienlijke voorstad met tal van villa's, die binnen weinig jaren langs den Nieuwen- of Badhuisweg met de gebouwen in het *Belgische Park* het Gevers-Deynootplein zal naderen.

Nog aantrekkelijker bleek het vriendelijke *van Stolkspark*, bezaaid met aardig gelegen villa's en gezondheidsinrichtingen, begrensd door den vermaarden Ouden Scheveningschen weg, die van het dorp tot Halfweg op zijne beurt verrijkt wordt met buitenverblijven; dat halfweg herschapen in het Hôtel Promenade onderging velerlei lotwisselingen; als Klein Zorgvlied was het oorspronkelijk een Vorstelijk jachthuisje van Willem I, later in de eerste helft der 19de eeuw bekend als de veelbezochte pleisterplaats Buitenlust, toen jaren lang een particulier buitentje en toen dat werd verlaten en een tijd lang ledig stond begon men te begrijpen dat eene uitspanning halfweg

stad en dorp toch wel een toekomst kon hebben, en dat dit goed gezien was blijkt uit het druk bezoek, hetgeen stellig niet zal verminderen als de Stadhouderslaan een bebouwde boulevard is geworden.

Aan deze zijde van het dorp trekt ook de aandacht de als 't ware half verscholen begraafplaats „ter Navolging", omdat eenige beschaafde Hagenaars hier het allereerst het begraven in de kerkgebouwen hielpen tegengaan; een kostelijk voorbeeld al ontlokt de naam tegenwoordig weleens een glimlach.

Ons *Scheveningen* vormt de achtste afdeeling der gemeente en is zeker niet de minst belangwekkende, want zij werd in den loop der eeuwen meermalen geducht geteisterd door de stormvloeden en onderging daardoor menige verandering, welke wij o.a. beschreven vinden in het Haagsche Jaarboekje van 1896, blz. 192—202. De aanvallen van de woelige zee op onze kust werden gedurende de laatste eeuw gelukkig gebreideld door de steeds voortgezette kunstwerken langs den duinvoet, maar leverden toch nog genoeg rampen op om althans de belangrijkste te vermelden. Den 5 Januari 1808 ging veel grond verloren door een geduchten stormvloed; — de 14 en 15 April 1815 zijn ook bekend wegens de aan de visschersvloot toegebrachte schaden; — de vreeselijkste storm greep echter plaats op 3 Februari 1825, die de zeewering wel ongemeen beschadigde, doch door de duinreeks bedwongen werd, ofschoon Scheveningen een etmaal lang in groot gevaar verkeerde; — eindelijk ligt de storm van 1889 ons nog versch in het geheugen, bij den vuurtoren werd toen 27 Meter van den duinvoet afgeslagen en de visschersvloot erger beschadigd dan ooit te voren.

Het oorspronkelijke visschersdorpje bevat thans twintig duizend zielen, als men van bevatten mag spreken waar de bewoning zich zoo grillig uitstrekt over dichtbebouwde

buurten, villaparken, lanen en eene groote centrale gevangenis. De rijks- en gemeente-gebouwen concentreeren zich in de stad en in het dorp vindt men derhalve geene merkwaardige openbare gebouwen dan twee Hervormde en twee Roomsch-katholieke kerken, en een nieuw post- en telegraafkantoor, benevens een vèr lichtenden vuurtoren en sedert 1874 in het duin den watertoren; de eenige monumenten zijn hier de Gedenknaald op de bedreigde duinen en Huygens' kranig bronzen borstbeeld.

Vergoeding in dit opzicht leveren behalve eenige schoone buitenverblijven de hotels van de badplaats, alwaar het allereerst in aanmerking komt als aanvoerder en geducht concurrent van alle ondernemingen, derhalve een waar draineertoestel, het Koerhuis met pier, winkelgalerij, bar en speelclub. Wanneer men die ontwikkeling nu gadeslaat vindt men het des te opmerkelijker dat het Scheveningsche strand zoolang voor zeebaden ongebruikt bleef; wèl zullen enkele Hagenaars van tijd tot tijd in den vloed zijn afgedaald, maar van geregeld baden is eigenlijk geen sprake voordat zekere Pronk in 1818 op 10 minuten ten noorden van de kerk een soort van badhuisje oprichtte dat in de eerste jaren volstrekt geen vreemdelingen lokte. Het was den 1 Mei 1828 toen de eerste zeebadinrichting werd geopend; gevraagd werden alstoen een dokter, een kastelein en een tafelhouder, doch deze laatste werd spoedig vervangen door een badmeester! — Gelukkig trof men een belangstellend geneesheer in Dr. *I. F. d'Aumerie*, opgevolgd door zijn voor de goede zaak niet minder ijverenden schoonzoon Dr. *P. M. Mess*, aan welke beide heeren de opkomst der badplaats veel verschuldigd is; na den bouw in 1885 van het Koerhuis door de vaardige Zeebadmaatschappij is de verzorging er in extra beste handen, al betreurt menig Hagenaar der „bonne bourgeoisie" het

gezellige oude badhuis met zijn nog gezelliger terras.

In het dorp zelf, dat de verbazende vermeerdering der bevolking en hier welvaart moet toeschrijven aan het visschersbedrijf, de reederij, kuiperij, taanderij, den scheepsbouw, handel en de vele daaraan verbonden takken van nijverheid, is de verandering ook aanzienlijk; betreden wij de breede Willemstraat en den hartader, de lange Keizerstraat, dan zien wij een reeks flinke winkels, café's en bierhuizen, waar men voor twintig jaren kwalijk een ordinair winkeltje vond.

Twee stoomtramwegen, een elektrische en een paardentram, benevens een paar omnibusdiensten bevorderen het onafgebroken verkeer, zoodat de deftige zeeboulevard, een sieraad der badplaats druk bewandeld word. Laat ons hopen dat de in aanleg zijnde zeehaven, ofschoon in een ander opzicht, even gunstig moge voldoen.

* * *

Onze gewaardeerde dichter-wijsgeer *de Genestet* heeft in een minder gelukkig oogenblik neergeschreven: „een middelman, wat heb ik er an?" dit is een gevleugeld woord geworden en hetzij hij het zelf niet zoo „à la lettre" gemeend heeft, hetzij men de bedoeling een weinig te ernstig heeft opgenomen, wij zitten er nu wel eenigszins verlegen mede.

Velen onzer zijn gaan denken dat zoo'n middelman wel vleesch en beenen maar weinig bloed en nog minder geest bezit, in één woord dat hem karakter en wilskracht ontbreekt. Zou dit zoo wezen?; wij meenen dat die gevolgtrekking onjuist is, ons liever houdende aan een veel ouder gevleugeld woord: „middelmaat behoudt den staat!" — Waarlijk onze kracht is niet in uitersten te zoeken, kracht — zoowel zedelijk als physiek — behoort uit te

gaan van een centrum wil er wat degelijks uit voortkomen. Tegenwoordig ziet men ontzaggelijk veel kracht verspillen door de verdeeldheid der partijen, ieder trekt aan zijn eigen lijn in zijn eigen richting.

De echte partijgangers verkondigen wel de leer dat dit leven schaft, dat men anders indommelt, doch dit is schromelijke overdrijving naar beide zijden; ieder kalm, rustig staatsburger is nog niet in slaap geraakt en elk drijver is daarom en daardoor nog geen redder van zijn vaderland of vaderstad.

Men kan dit zeer duidelijk waarnemen bij ons *„die Haghe"*; niemand zal deze Vereeniging betichten van slaperigheid en toch bewandelde zij tot heden den gulden middenweg, van politiek, of van partijdig oordeelen en vooral veroordeelen geen sprake, derhalve onthielden wij ons ook in dit overzicht doorgaans van al wat aanleiding kon geven tot beoordeeling van den gang van zaken in den loop der jaren, althans wat personen betreft. Wij weten recht goed dat onze kostelijke stad burgemeesters en andere machthebbers van zeer verschillende denkwijzen en zeer afwisselend gehalte heeft zien komen en gaan, dat de samenstelling van ons raadscollegie nogal ingrijpende wijzigingen onderging, dat allerlei invloeden thans een geheel andere rol vervullen dan in de vervlogen tijden, maar onthielden ons voorbedachtelijk van grepen in die richting met het oog op de belangen van *„die Haghe"*, welke Vereeniging door geen partijkeuze tot bloei en aanzien kan komen, ja zelfs gevaar zou loopen haar schoon standpunt te verliezen.

Wandeling door Stad en Voorsteden.

Toen onze dichter *Staring* ontboezemde de woorden:

Het kennersoog kwam haar begluren
En jonkvrouw faam stak lustig haar trompet!

werd er eigenlijk een jong meisje mede bedoeld, doch men kan ze ook gerust op ons *Haagje* toepassen, want van *Constantijn Huygens* af tot Prinses *Ratazzi-Bonaparte* toe hebben honderden en nogmaals honderden bijna eenstemmig den lof verkondigd van het „dorp der dorpen". Nog steeds is die goede roep ten volle verdiend, geen andere stad voegt zich zoo uitnemend om zoowel 's zomers als 's winters tot aangenaam verblijf te strekken, en ongetwijfeld is het alleen aan zucht tot navolging, aan de mode te danken dat men hier in fraaie, lachende wijken een groot deel van het jaar verlaten huizen ziet, waarvan de blijkbaar wispelturige bewoners zich elders gaan behelpen en schijnen te vergeten hoe statig het Bosch, hoe liefelijk de Scheveningsche boschjes, hoe frisch en versterkend de zeelucht, hoe afwisselend de schoone omstreken van het vorstelijk *'s-Gravenhage* zijn.

Er zijn intusschen ook donkere stippen, want doordien dit gedeelte van *Holland* tusschen beschermende Maasdijken en natuurlijke duinreeksen, verstoken is van een geregelde doorstrooming van versch water, moet daarin voorzien worden door kunstmiddelen en die zijn voorshands nog vrij gebrekkig; doch verbetering is zeer goed aan te brengen als er slechts onderling overleg gepleegd wordt, en dat zal wel komen, immers de overdreven voorstelling dat *den Haag* zou liggen in een zak zoo diep dat men van den Maasdijk over onze torens zou heenkijken — zelfs door sommige beschaafde lieden als leer verkondigd — is natuurlijk verbazend onjuist en wordt gelogenstraft door het voor ieder waar te nemen feit dat bij eb het Ververschingskanaal zonder eenige kunstmatige hulp zijn inhoud in zee kan afvoeren, als wij slechts ongehinderd dagelijks de sluisdeuren konden of beter gezegd mochten opzetten.

't Is van ouds bekend dat twee derden van de oude

stad op veengrond liggen; de *Veenpolder*, de *Noordpolder*, de *Zusterpolder* en het *Kleine Veentje* omgorden de stad van het Oosten en Zuiden tot in het Westen; noordelijker komen de duingronden te voorschijn, dit kan bijvoorbeeld ieder wandelaar opmerken in het groote bosch waarvan het heuvelachtige noordwestelijke strook tamelijk hoog gelegen is vergeleken met de veenachtige streken langs het Bezuidenhout. Wandelen wij voorts de stad in, dan moet het ons treffen de oudste bewoners ook hooge en droge plekjes uitkozen, niet alleen leeren ons dit de namen Hooge Nieuwstraat tegenover de later gebouwde Lage Nieuwstraat, Hoog Westeinde eerst veel later verlengd met het Laag Westeinde, maar nog duidelijker zien wij dit aan de hellingen van de Parkstraat, het Vos in 't tuintje enz. Bijna onmerkbaar klimt de Scheveningsche weg van het (voormalig) tolhek tot bij het Hotel de Promenade ruim 3½ meter om dan tot bij de Keizerstraat weder 2 meter te dalen terwijl de duinreeks daar slechts 10 meter hoog rees, hetgeen ruim voldoende was om de hoogste vloeden te keeren, vóórdat men door afgraving het gevaar in de hand werkte. Intusschen is dit niet zoo dreigend of wij kunnen in de in de stad rustig gaan slapen.

De vreemde bezoeker behoeft bij eenig overleg volstrekt niet te dwalen; bijna rechtuit loopt de weg van het Hollandsche station tot *Scheveningen* door, en deze route wordt gekruist door een bijna nog rechter reeks straten van Bezuidenhout (Staatsspoor) naar de Groote markt om langs Prinsegracht de westgrens te bereiken; door deze hoofdwegen wordt de oude stad in vier deelen gescheiden die wij nu vluchtig zullen doorwandelen met de aan elk dier kwartieren grenzende voorsteden. Zij zijn vooral binnen de singelgrachten van zeer verschillend gehalte, zóó zelfs dat men zich in de zuidelijke helft in

een geheel andere stad waant dan in de noordelijke helft; daar weelde, hier bedrijvigheid.

* * *

Het valt ieder opmerkzamen bezoeker in het oog dat *'s-Gravenhage* volstrekt geen karakteristieke bouworde bezit, zij is eene nieuwe stad, die behoudens zeer enkele markante publieke gebouwen, zooals een paar kerken, de koninklijke bibliotheek en het Binnenhof, eigenlijk bijna geen eigenaardige geveltjes te zien geeft. Daarentegen vindt men er bij nauwgezetter beschouwing een aantal door weldadige personen gestichte hofjes, die achter een zeer bescheiden uiterlijk eene vriendelijk beplante ruimte omvatten; wèl te onderscheiden van een talrijk heir van kleine, gelijksoortige woningen voor den handwerkstand die men hier ook hofjes noemt, terwijl ze elders als sloppen bekend staan, maar wij leven hier immers in een hofstad.

Men noemt *den Haag* eene fraaie stad, en zij heeft dit hoofdzakelijk te danken aan de ruime, beschaduwde pleinen en avenuen, de schoone winkels en de deftige bebouwing der straten, grachten en pleinen alwaar het meeste vreemdelingenverkeer plaats vindt, maar bovendien mag volmondig erkend worden dat onze residentie de kunst verstaat om zelfs in de schamele buurten een tamelijk net voorkomen te bewaren.

De vier kwartieren waarin wij de binnenstad gevoegelijk kunnen verdeelen verschillen zeer in bewoning maar ook in bebouwing; het *zuidoostelijk* deel is stellig het volkrijkst, neringen en handwerken vormen de hoofdbedrijven en het centrum wordt er ingenomen door de levendige „Jodenbuurt." Vooral hier zijn talrijke grachten gedempt en de overblijvende zullen ongetwijfeld dat lot niet

ontgaan, want er is veel veranderd sedert de dagen toen *Jacob van der Does* de Nieuwe Haven beschrijft als:

Een gracht die aan den Haag zooveel ververschiing geeft,
Dat men bij zomertijd nooit stinkend water heeft.

Het *zuidwestelijk* vierde deel is jonger en vrij wat ruimer gebouwd dan het vorige, maar ook hier zijn winkelnering, handwerk en industrie de hoofdmiddelen van bestaan; de drukke wekelijksche en Westlandsche markten worden hier gehouden aan de grenzen (Groote markt en Prinsegracht) welke deze buurten scheiden van het iets uitgestrekter *noordwestelijk* kwartier dat de Groote- of St. Jacobskerk bevat en van ouds, ook zelfs nu nog bijzonder veel geestelijke gestichten telt en overigens grootendeels aan burgers en kleine neringdoenden ten verblijve strekt, behalve daar waar de Prinsegracht nog een air van deftigheid bewaart [1]) en de aanzienlijke winkelbuurten: Vlaming-, Vene- en Hoogstraat en Noordeinde het begrenzen; een opmerkelijke, hoognoodzakelijke verbetering was het doorbreken van de Prinsestraat naar de noordwestelijke buitenwijken.

Hoewel het tegenwoordig Koninklijk paleis met den vrij uitgestrekten Prinsetuin en de nieuwe stalgebouwen in dit kwartier liggen is het vierde of laatste *Noordoostelijk* „Viertel" de eigenlijke *hofstad*, de zetel der regeeringscollegiën, en der departementen van bestuur; de vorstelijke

---

[1]) Ofschoon thans geheel volbouwd heeft deze gracht wel iets van haar „prestige" ingeboet, sedert Jacob v. d. Does in 1666 zong:

Dit is de schoonste gracht die iemand kan aanschouwen,
Van water, van geboomt, van bruggen en gebouwen,
Die niet zou wijken voor een gracht van d'Amstelstad
Indien zij was volmaakt en al haar huizen had.

paleizen, de aanzienlijke rijksinstellingen en musea, de gezochtste logementen en societeiten vindt men hier; lommerrijke dreven, breede verkeerwegen, sierlijke beplanting en doorgaans goed doorloopende trottoirs pleiten voor de zorgen aan deze buurten besteed, zij vormen de glanspunten onzer residentie, die wat de verkeerwegen betreft niet overal zoo gunstig is bedeeld, want in een bedrijvig deel der stad hadden wij op eene wandeling van juist vijf minuten onlangs 58 overgangen van voetpaden, stoepen enz. te bekampen, hetgeen voor bijzienden overdag en voor iedereen 's avonds tamelijk gevaarlijk is. [1]) Deze bevoorrechte wijk wordt begrensd door de drukke en bezienswaardige winkelstraten, waarvan de Lange Poten (niet ooievaarspooten maar boomen-poten) na de sierlijke verbouwing in 1878 eene bijzondere vermelding verdient al vergelijkt een geestig schrijver die „sierlijke" reeks winkelhuizen bij een marsepijn baksel tegenover het statige, deftige, schoon gebouwde, zorgvuldig afgewerkte Paleis van Justitie, een voorbeeld van hetgeen studie, ervaring en gekuischte smaak kunnen tot stand brengen; het metsel- en steenhouwwerk, ijzeren en koperen smeedwerk, eiken beeldhouwwerk en de beschildering kan en moet als leerschool strekken voor de beoefenaars dier bouwvakken en menig architect vond een bezoek aan dit gebouw leerzamer dan dat in eene kunstnijverheids verzameling, daar men hier den practischen uitslag voor oogen heeft. Dat deze buurten rijk zijn aan hofleveranciers spreekt wel van zelf en wij wenschen hun veel voordeel toe in die betrekking, maar betreuren het wel eenigszins dat zoowel zij als hunne concurrenten zich thans meester

[1]) Juist toen wij dit hadden geschreven kwam ons een nummer van de „Avondpost" in handen, waarin volkomen hetzelfde werd betoogd, met aanduiding der straten.

maken van straten en pleinen oudtijds aan aristocratische woningen gewijd, zooals Kneuterdijk, Voorhout, Houtstraat, Anna-Paulownaplein enz. Hoe vreemd zouden de Abt van Egmond, de Heer van Oisterwijk, de Graaf van Aremberg, de Hertog Erick van Brunswijk en zoovele anderen opzien als zij die veranderingen zagen; doch „alles wisselt hier beneên" en onderanderen ook het gebruik van het nog altijd schoone, deftige Voorhout als rendez-vous en pantoffelparade van hooge diplomaten en prachtig uitgedoschte dames der eerste standen; zoowel de honderde rijkbespannen arresleden welke de heerlijke sneeuwbaan te voorschijn riep, als de woelige kermisdrukte die zelfs de Koninklijke familie tot eene doorwandeling uitlokte zijn verdwenen, al herinneren velen onder ons zich nog hoe zulke dagen bijdroegen tot de geneuchten der Haagsche burgerij.

Thans heeft de drukte zich verplaatst, op zeer prozaïsche wijze, want door den groei der bevolking is zij steeds toenemend; het schoone Plein is een tramremise geworden van waaruit die nuttige menschendoozen zich in allerlei bochten door soms al te nauwe doorgangen wenden en zelfs het overoude Binnenhof niet sparen sedert men in de laatste tien jaren voetgangerspoortjes nevens de hoofdpoorten heeft geboord.

Wij zouden gaarne nog lang in deze belangwekkende wijken willen rondwandelen, de merkwaardige gebouwen van nabij beschouwen, van uit de Grafelijke kern de ontwikkeling der stad nagaan, maar wij vertrouwen dat dit alles in dit recueil door bevoegder handen zal geschieden en moeten ons bepalen tot het aanstippen van enkele der aanzienlijkste verbeteringen; vooreerst de vereeniging van Buitenhof met de Groenmarkt door middel van de Gravestraat, bij welke gelegenheid ook de Kettingstraat werd verruimd; de bouw der ruime en

flinke Passage is van iets later dagteekening (1884). Als men verneemt dat in *'s-Gravenhage's* bloeiperiode, toen dozijnen ambassadeurs en honderden diplomaten onze residentie met volle recht Europa's staatkundige hoofdstad achtten, dat toen het nauwe Halstraatje de eenige verkeerweg was tusschen het centrum der stad en de hofwijk, dan staat men verbaasd en toch was dit zoo en datzelfde onbeduidende straatje gevuld met winkels die de fijnste weeldeartikelen tentoon spreidden, en men wist toen ook zeer goed wat weelde was. Onze dichter *van der Does* maakte dit duidelijk in de volgende regelen:

Hier vindt men alle ding, hier staet men noyt verlegen,
En selden soeckt me'r iet, of 't wordt voor gelt verkregen;
Want al wat Brussel maeckt, al wat Parijs verzint,
't Is wonder soo gij 't hier na acht daegh niet en vint.

Wenden wij ons nu van het Buitenhof, dan moeten wij om andere opmerkelijke verbeteringen waar te nemen de Gevangenpoort doorgaan; nog altijd eene verkeersbelemmering en voor velen eene treurige herinnering, omdat er geen enkele roemrijke gebeurtenis aan is verbonden; elke andere gevangenis had eene dergelijke woeste, betreurenswaardige handeling kunnen opleveren als de moord der de Witten en het schijnt wel of men leedvermaak vindt in zulk eene herdenking, tenzij men ook den Haagschen Schout van Banchem niet wil vergeten, die ook in die jaren hier werd opgesloten om later zijn doodvonnis te vernemen, omdat hij op zeer vindingrijke wijze mooie meisjes wist af te richten op staatkundige knoeierijen en geldelijke afzetterijen. Langs den Kneuterdijk betreden wij dan het Voorhout met zijne reeds van *Keizer Karel V* dagteekenende lindelanen, die Huygens de zeer eigenaardige dichterlijke vraag deed ontboezemen: „en waar zag men ooit be-

wonen zooveel stads en zooveel wouds?" — Bij de Kloosterkerk, welke van vrij veel lotsverbetering kan meêspreken, aan 't eind der 16e eeuw zelfs als paardestal gediend hebbend, wacht ons eene merkwaardige verbetering door de herschepping voor ruim een derde eeuw van de Kloosterkerkstraat en het Nachtegaalspad in de kaarsrechte Parkstraat met het uitzicht op het Plein en Monument 1813; even flink was de verbetering hier aangebracht door den aanleg in 1883 van de Oranjestraat met Paleis- en Amaliastraten een schoone wijk vormend al werd het villa-ontwerp wel wat in de war gestuurd door de nette, maar dáár misplaatste Doopsgezinde kerk; intusschen is het voor het Paleis gevormde plein eene bepaalde verbetering en verfraaiing, nu men zich vooral in 't voorjaar verlustigt in het gezicht op de zoo goed bewaard gebleven koninklijke kastanjeboom, een der weinige overblijfselen van den door dezen nieuwbouw opgeofferden tuin van het Paleis op den Kneuterdijk, waartoe ook de zoogenaamde gothische zaal behoort, tegenwoordig weleens voor tentoonstellingen afgestaan, in 1900 aan die van het zeewezen. Bij deze zeer vluchtige doorwandeling der binnen de singels besloten stad, hebben wij ongetwijfeld veel fraaie gevels, veel snoeperige erkertjes, veel popperige torentjes en vrij wat verscheidenheid en afwisseling opgemerkt, maar een bepaald karakter ontbreekt en evenzoo missen wij de gemoedelijke opschriften van vroeger dagen, waarvan velen zich nog zullen herinneren die aan den gevel van het voormalig wees- of diaconie armhuis:

Twee kronen zijn van God bereid,
Den armen der lijdzaamheid,
Den rijken der milddadigheid.

De vraag is geoorloofd of zulk eene bij den ingang der stad in steen gehouwen ontboezeming misschien niet

meer indruk maakte dan de tegenwoordig zoo veelvuldig verspreide papieren opwekkingen.

* * *

Wij verlaten nu de stad om ons naar de voorsteden te begeven, alle kinderen van laatst gedeelte der 19e eeuw behalve de oude Bocht van Guinee en een paar onaanzienlijke buurtjes aan de oost- en westzijde. Onze mededeelingen zullen uit den aard der zaak wel niet strikt chronologisch kunnen wezen, doch eenigermate zullen wij die orde toch in 't oog trachten te houden en vangen de wandeling derhalve aan met den aanbouw rondom het *zuidoostelijk* kwartier om te eindigen met de geweldige ontwikkeling in het noorden en noordoosten.

De aanzienlijkste voorstad welke wij derhalve het eerst bestreden, is stellig het Bezuidenhout met de talrijke daarmede verbonden straten; vele gebouwen, vooral langs den hoofdweg spreken luide van den goeden smaak der bouwmeesters en enkele kerken verrezen er bereids ook, in 1897 de R. K. kerk nabij de Laan van Nieuw-Oostindië, reeds vroeger de Engelsche kerk en de Oosterkerk der Gereformeerden aan den Singel.

Het station van den Staatsspoorweg ligt aan een nog altijd onbeschaduwd plein en dan volgt een complex van zoogenaamde rivierstraten en een aan hofjeswoningen (de „Nijverheid") rijken buitensingel, die naar de gebouwen en terreinen van de gewichtigste grootindustrie der residentie, de Pletterij voert, welke nog steeds aan velen brood en welvaart verschaft, terwijl daarentegen de aan de overzijde van de Trekvaart gelegen metaalfabriek, de Prins van Oranje, haar kwijnend bestaan heeft opgegeven en thans in een braakliggend veld is herschapen, dat het ongehoorde feit te aanschouwen geeft te midden van den aanzienlijken aanbouw en de belangrijke uitbreiding der

stad geen koopers te kunnen vinden, zóó sterk is de trek naar het noorden; door het vriendelijke Huygenspark levert de naburige oude Bocht van Guinee anders wel eenige verlokking op.

Langs Rijswijkschen weg en Trekvaart is sinds korte jaren een volkrijke buurt ontstaan, die haar grens vindt aan het Laakkanaal; zoo spreken wij tegenwoordig maar wie weet wat de toekomst hier zal opleveren als den Haag zich tot een handelstad zal hebben ontpopt, thans zijn reeds langs den Rijswijkschen weg, buiten de stadsgrens straten afgebakend en huizen in aanbouw, terwijl een wetsontwerp tot uitbreiding der gemeente bereids is ingediend. (Sedert tot uitvoering gekomen).

De het *Zuidwestelijk* kwartier van Stationsweg tot Loosduinsche vaart omgordende buitenwijken zijn zeer uitgestrekt, groeien ongelooflijk snel aan, tellen eene groote steeds toenemende bevolking bijna uitsluitend kleine burgers en handwerkers, thans nog begrensd door den Hollandschen spoorweg, maar reeds den stoomtramweg naar Scheveningen overschrijdend en doordringend op Loosduinsch grondgebied.

In deze streek was aanvankelijk vrij wat terrein voor niet te dure prijzen beschikbaar en zoo verrezen hier eenige openbare gebouwen, reeds in 1864 het protestantsche Weeshuis, twee R. K. en een kerk der Hervormden, verscheidene scholen, en o. a. ook de van 1862 dagteekenende Brood- en Meelfabriek, langen tijd eene modelinrichting. Als voorbeeld voor den bouw van hofjeswoningen kunnen genoemd en geroemd worden de door tuintjes omringde aardige huisjes tusschen van der Duyn en Limburg-Stirumstraten; voorts het sierlijke hofje aan het Jacob van Campenplein, al zijn de vertrekken er wat te beknopt, benevens de minder sierlijke maar zeer doeltreffende Hanneman- en Van Ostade-bouw, alle vier hygiënische

beginselen hoog houdend. Ook vermelden wij het even vóór 1840 gebouwde buurtje „Om en bij", rijen huisjes van twee vertrekken en een tuintje, voor 35 cents per week verhuurd (misschien nog), waar Koning Willem I de twee dames Chatillon, generaalsdochters, een bezoek bracht en eene kleine lijfrente toekende.

Jammer dat de flinke huizen dezer schilderswijken meestal in drie of meer gedeelten bewoond worden; wellicht ontgaat de aanbouw in den Zusterpolder dit lot, en hier vindt men de breede 's Gravenzandsche-, Delftsche- en Vaillantlanen. In het vroegst aangelegd oostelijk gedeelte trekt het regelmatige Oranjeplein met schoon rozenpark de aandacht der bezoekers.

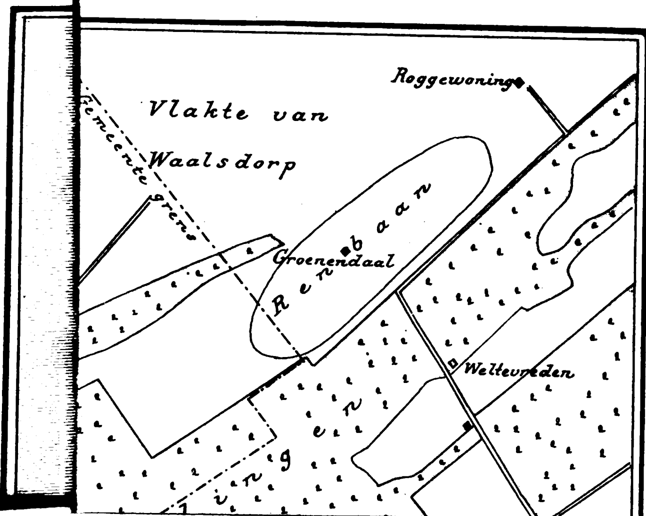
Het *Noordwestelijk* kwartier wordt omsloten door zeer uitgestrekte buitenwijken, waaronder bijzonder fraaie; op zich zelf staat de aanbouw langs den Loosduinschen weg, met enkele zijstraten, onderanderen ook in de buurt van de gasfabriek en helaas dicht neven de vuilnisstaal; welkomer is de grootsche stichting op Groenestein van Schietbaan-Hovius voor R. K. wezen, en verder strekt deze zich sterk ontwikkelende buurt zich uit tot ver over de *Loosduinsche* grens; twee fraaie hardsteenen bruggen verbinden de overzijde der vaart.

Rechts vormde de Beeklaan in 1900 nog de grens der gemeente, deze trok ook reeds bewoners, maar verrassender is de bijna volbouwde Regentesselaan, een schoone boulevard met talrijke zijstraten, waaronder de Stephensonstraat te noemen is daar zij de eenvormigheid breekt door eene zeer eigenaardige bouworde; in het midden wordt de breede boulevard doorsneden door de Weimarstraat en aan het aldaar gevormde plein verrijst de zevende hervormde kerk; de noorderhelft der Regentesselaan is het fraaist bebouwd en grenst aan de Laan van Meerdervoort en een station van de Hollandsche stoomtram, welke zich hier vertakt

in de richtingen Anna-Paulownastraat en Scheveningen. Een geheel andere wijk is de zoogenaamde dichtersbuurt, van Bilderdijk af tot Helmers incluis tusschen Noordwestsingel en voormalige Elandsloot maken deze eenvormige straten een dicht bewoond maar weinig afwisseling opleverend complex uit. Wie zou in de begrenzende Toussaintkade de Veenlaan met hare theetuintjes kunnen terugvinden, en wie stelt het niet teleur dat de eindelijk tot eene werkelijke straat hervormde Elandstraat zoo ruimschoots met schuttingen en achterhuizen prijkt; deze scheidt de dichters- van de zeeheldenbuurt, welke laatste de andere in alle opzichten overvleugelt, zij is veel uitgestrekter — van Zeestraat tot naar het verre Westen, alwaar de stemmige Emma- en Waldeck-Pyrmontkaden den overgang vormen tot landhelden, alias Generaals —, zij is veel fraaier en ook ruimer bebouwd, daardoor rijker bewoond, flinke winkelstraten afwisselend met eene groote verscheidenheid van deftige particuliere huizen, over de geheele lengte noordwaarts begrensd door de grootendeels in een schoone boulevard herschapen Laan van Meerdervoort; gezellige, misschien wel ietwat te kleine pleinen breken de eentonigheid en er verrezen vrij wat merkwaardige gebouwen, kerken, scholen en verplegingsinrichtingen.

Nog verder naar het noordwesten is alweder een nieuwe stad uit den grond getooverd, wij bedoelen het geheel op zandbodem rustend *Duinoord*, dat hoewel nog niet volbouwd de ruimte inneemt tusschen Zorgvliet, Laan van Meerdervoort en Ververschingskanaal, onzes inziens de schoonste, doch tevens winderigste buitenwijk der residentie; Groot-Hertoginnelaan, Sweelinckplein en vooral de verlengde Waldeck-Pyrmont- en Emmakaden ontlokken een bravo aan alle wandelaars; in het aan de musici gewijde Duinoord voert naar men zegt „afschaf-

Ka

Roggewoning
Vlakte van
Waalsdorp
Gemeente grens
Renbaan
Groenendaal
Weltevreden

fing" den schepter en een flink aangelegde boulevard, de Stadhouderslaan, voert langs villa's naar het Hotel de Promenade.

Eindelijk betreden wij de buitenwijken van het vierde, *Noordoostelijke* kwartier en de voorsteden die de eigenlijke „hofstad" omgorden zijn ook zeer uitgestrekt en bevatten bijna uitsluitend heerenhuizen, die tot aan de uiterste grens nabij de kerkhoven zeer gezocht zijn. Toen men in 1841 aanving met den bouw der Alexander- of Kavaleriekazerne had niemand het vermoeden die ooit een echte sta-in-den-weg zou worden, toch is dit nu het geval.

Onze eerste schreden richten wij in deze buurten naar het reeds genoemde Willemspark — Plein 1813, — oorspronkelijk aan planten (rhododendrums) gewijd, thans een fraaie wijk begrensd door de Javastraat, die van Zeestraat tot Kanaal eerst als boulevard later als gewone straat doorloopt en door de Frederikstraat langs de artilleriekazerne verbonden is met de eigenlijke stad. Achter deze buurt vormt de geheel als boulevard aangelegde Laan Copes van Cattenburch weder een gordel, onderanderen het Alexanderveld omspannend. Van de Javastraat geleidt het schoon bebouwde Nassauplein en de Bankastraat dwars door den Archipel naar de Kerkhoflaan als uiterste punt bij de Boschjes; die benaming is gegeven aan een bundel rechte straten aan onze koloniën herinnerend, zij vinden haar centrum in het met een sierlijken fontein prijkend Bankaplein en een vriendelijk villapark — het Prinsen Vinkenpark — biedt eene aardige afwisseling. Ons persoonlijk zouden de kerkhoven juist niet aantrekken, maar het gros der bevolking schijnt er anders over te denken want zoowel het Algemeene- als het R. K. kerkhof zijn ombouwd en de woningen bijzonder in trek, al hield de bekende, zeer geziene Dr. de Vrij het noodig een sigaar aan te steken als hij deze buurt naderde.

Tusschen Nassauplein en het hier vooral fraai bebouwde Kanaal merken wij nog een paar flinke straten op, de eigenaardige Suriname- en Paramaribo-buurt en de Bali-straat. Het Kanaal overstekend betreden wij achter de eenige jaren oudere, zeer deftige Koningskade een geheel aan de familie der Nassaus gewijde wijk tusschen den Wassenaarschen- (of Raam-) weg en den Dierentuin, of wil men liever den Kon. Zoölogischen en Botanischen tuin, een waar lustoord voor bloemenliefhebbers en thans ook voor opera's- en muzieklievende leden en stadgenooten sedert de groote Concertzaal in 1894 gereed kwam. Hier moet ons toch eene verzuchting van het hart: ofschoon de Hagenaar blijkbaar veel houdt van verkorte benamingen, want deze inrichting heet „de Tuin", het Societeitsgebouw in het Bosch „de Tent", het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen „het Gebouw", blijft het Gemeentebestuur ons begiftigen met verschrikkelijk omslachtige namen, zooals Rijklof van Goensstraat, Jan Pieterszoon Coenstraat, Jacob van der Doesstraat, alsof men zulke ferme mannen nog moet omschrijven; zij leven door hunnen historischen familienaam.

* * *

De vluchtige wandeling welke wij bereids door de Scheveningsche boschjes maakten, deed ons reeds kennisnemen van welk belang dit lustoord voor *'s-Gravenhage* is; binnen een kwart eeuw is aan dit plekje zooveel oordeelkundige zorg besteed, het heuvelachtig door een waterpartij afgewisseld terrein biedt zooveel verrassende kijkjes aan, de boschjes hebben zich zoo gunstig ontwikkeld tot een schaduwrijk bosch, dat de residentiebewoners hier werkelijk heul en troost vinden na hunne inspannende (?) werkzaamheden; iedereen voelt zich te huis in deze lieve lustwarande, van de bonnes met de kinderwagentjes af tot de vrijende paartjes incluis, die talrijk genoeg zijn

om al de veelvuldig verspreide zitbanken op een zomerschen avond in beslag te nemen; hun gekir vermengt zich dan met den zang van den nachtegaal en andere gevederde bewoners.

Niettegenstaande deze geduchte concurrent blijft echter 't Haagsche bosch *het Bosch* bij uitnemendheid; de statigheid der woudreuzen, de schoonheid der waterpartijen wekken bewondering en stemmen tot ernst als men op een eenzaam plekje nederzit; toch worden de fraaiste lanen niet zoo veelvuldig bewandeld als men zou wenschen, maar daarentegen brengt de fietswereld er thans eene levendigheid die daar eigenlijk misplaatst is; toen wij onlangs den oudsten der oude beuken, den Cats-beuk op ons gemak stonden te bekijken en de verzuchting uitten dat ook deze er spoedig zal geweest zijn, kwam een ongetemde wielrijder de Laan van Nieuw-Oost-Indië zoo onbesuisd doorrennen dat een zijsprong noodwendig was om onverlet te blijven.

Sedert het ongunstig befaamde Paviljoen en de reeks tentjes langs de Maliebaan zijn afgebroken, is alleen de Societeitstent als gebouw overgebleven; hoe zij aan dien naam kwam is bekend; in 1819 werd een linnen tent geplaatst, die in 1823 reeds door een houten gebouw werd vervangen, terzelfder plaatse waar de Witte Societeit thans de bekende Turksche moskee bouwde. Toch is er nog een groot aantrekkingspunt aan de noordelijke grens, wij bedoelen niet het vermaarde en sedert de Vredesconferentie van 1899 nog wijdvermaarder *Huis in het Bosch,* [1]) maar het van ouds gerenommeerde Roomhuis

[1]) Zie Haagsch Jaarboekje 1897, waar wij kunnen lezen dat het *Bosch* meer dan eens groot gevaar liep van omgehakt te worden. Opmerkelijk is het zeker dat de Spanjaarden het uit heiligen eerbied spaarden doch de landzaten kort daarop misschien wel een zesde omhakten.

aan den Leidschen weg, voorheen als voorganger van den Bataaf druk bezocht door moeders en kinderen, thans volkomen vernieuwd bovendien een toevluchtsoord voor de wielrijdende jeugd.

De omstreken van *'s-Gravenhage* worden algemeen geroemd en niet ten onrechte want de fraaie en oneindige afwisseling aanbiedende wandel- en rijwegen strekken zich naar alle zijden uit, al is het jammer dat de wandelaar telkens meer en langer huizenreeksen te doorworstelen heeft; maar wie waardeert niet de wegen die tusschen de schoone parken van wijlen *Prins Frederik* of achter de buitengoederen om naar *Wassenaar* voeren, — de vriendelijke, naburige dorpen *Voorburg* en *Rijswijk*; — de welvarende *Westlandsche* gemeenten, waarvan het bezoek vergemaklijkt wordt door stoomtrammen in alle richtingen. Waarlijk ons *Haagje* is in dit opzicht goed bedeeld en als men nu dit overzicht van stad, voorsteden en omstreken samenvat dan kan men het inderdaad niet kwalijk nemen dat *Beeloo* reeds jaren geleden zong:

Schoon zijt ge, o Hollands zetelstad,
Verruklijk om te aanschouwen!
Doorslingerd van uw lindenpad,
Omzoomd met praalgebouwen.

En vooral wanneer hij het Bosch herdenkt door de volgende ontboezeming:

En 't breed borduursel is uw bosch,
Met bloeiend veld en hagen,
Hier rijzen beuken, slank en trotsch
Als pijlers naar den hoogen,
En vormen lanen in het bosch
Gewelfd als tempelbogen.

Inwoners. — Levenswijze. — Besluit.

De Hagenaar is een Nederlander en derhalve moeten volgens de hooggeleerde heeren *Fruin* en *Vissering* de hoofdtrekken van zijn karakter worden weerspiegeld in de volgende beschouwingen: hij is phlegmatisch, d. w. z. in goed Hollandsch bedaard; bedachtzaam in het overleggen, langzaam in het handelen, koel in voorspoed, geduldig in tegenspoed, volhardend bij weerstand, niet hartstochtelijk in het ongeluk, niet druk onder het genot, al hetwelk hem lichtelijk voert op de grenzen van traagheid, flauwheid, plompheid en eigenzinnigheid.

Mag onze mede-residentiebewoner met die in allen ernst uitgesproken omschrijving eigenlijk wel vrede hebben, is de omgeving waarin hij leeft en eeuwen lang leefde niet van invloed geweest op zijne gemoedstemming, op zijn karakter? Ongetwijfeld is die invloed merkbaar en daarom beamen wij volkomen wat *Johan Gram* schreef: „grijp uit een der volksbuurten in de groote steden een Amsterdammer, een Rotterdammer en een Hagenaar, zet hen naast elkaar en oordeel zelf of de laatste in voorkomen en houding, in kleerensnit en wijze van zich uit te drukken, zich niet beschaafder zal voordoen dan zijne makkers uit de eerste en tweede stad des Rijks. Het internationale verkeer, dat dagelijks zien en ontmoeten van hooggeplaatste vreemdelingen, de omgang met de deftigsten en aanzienlijksten des lands, heeft natuurlijk zijn stempel op den Hagenaar gedrukt. Die beschaving bepaalt zich bij velen slechts tot de oppervlakte, en menig keurig onderhouden gevel blijkt inwendig een ongemeubeld huis te zijn; maar de schijn pleit in elk geval ten gunste van den hofstedeling".

Zonder twijfel hebben de meeste menschen hier meer tijd beschikbaar dan in drukke koopsteden en kunnen dus wat beter achtgeven op beleefdheidsvormen, maar de

les die genoemde schrijver ons geeft, door van niet gemeubelde huizen te spreken, mogen wij niet over het hoofd zien, vooral omdat wij dagelijks kunnen opmerken die uiterlijke beschaving ook reeds erg lijdt onder de tegenwoordige omstandigheden en begrippen; een voor dames of hoogbejaarden uitwijkende beladen of onbeladen werkman is een witte raaf en tien tegen een dat een jongen die op zijn werkwinkel „patroon" zegt, ons op straat vraagt „baas, hoe laat is het?"

Deze achteruitgang in schijnbare beschaving kan iedereen opmerken die de opgeschoten jeugd op straat ziet optreden jegens het vrouwelijk geslacht, vooral van hunne eigene kaste, dikwerf in ruwheid, in gemeenheid, in liederlijkheid ontaardend, terwijl die jongedames ook niet op haar mondjes zijn gevallen. Dus opgepast! allen die iets kunnen bijbrengen tot de opvoeding en leiding van „jong den Haag", anders loopt zelfs het verguldsel gevaar.

Over het algemeen genomen is de Hagenaar een goedmoedig wezen, hij kan met iedereen omgaan, is gelukkig als hij met een militair wandelt — geen burgerhuwelijk wordt gesloten zonder zulk een onmisbaar voorwerp in een der vigilantes, — voorts kan hij zich bukken en buigen en is daardoor zeer geschikt voor ambtenaar aan een departement, waar de aanvangers die kunsten wel dienen te beoefenen, want hunne hooger geplaatsten gekscheren er niet mede al zijn ze overigens humaan genoeg. 't Is jammer, maar wij gelooven werkelijk dat er iets waar is van de dikwerf aangeheven klachten, dat het verblijf achter die groene deuren voor jong noch oud tot ontwikkeling van een hoogdragend karakter strekt, hetgeen niet aan de personen maar veeleer aan den aard der betrekking te wijten is. [1]) Het neemt ook niet weg dat

[1]) Deze eigenaardige beschouwing blijft nt. geheel voor rekening van den schrijver. Red.

de minderen wel degelijk hun gewicht bevroeden, daartoe heeft men slechts het kennersoog te slaan op de vrijpostigheid van vele boden, terwijl men zich ook kan amuseeren met het „quand à moi" der klerkjes, wanneer zij lid zijn van de Witte en onderelkander beraadslagen of het wel voegzaam is in hun gezelschap een koopman of ontwikkeld boekhandelaar toe te laten.

Gelukkig dat hier de gevoeligheid over eene zoo onberedeneerde afwijzing zich niet uit in duëls gelijk in 't buitenland misschien het geval zou wezen. Onze natie schijnt in die richting niet zeer strijdlustig en achtte reeds een eeuw geleden het tweegevecht strafbaar, daar toenmaals het Hof van Holland twee zulke heethoofden strafte met de betaling der proceskosten en een verbanning uit den lande voor den tijd van zes jaren.

Daar de bron van welvaart der residentie hoofdzakelijk voortvloeit uit de beambtenwereld, uit het flinke garnizoen, uit de toestrooming van renteniers en gepensionneerden, eindelijk uit het 's zomers vooral drukke vreemdelingenbezoek, zoo oefenen handel en nijverheid hier minder invloed uit dan wel elders; krachtiger treedt de winkelstand op, gesteund door hotelhouders, restaurateurs en koffiehuishouders, die werkelijk vrij wat te zeggen hebben, gelijk bij verkiezingen te bespeuren is. Overigens is voor het oogenblik de industrie hier belangrijker dan de eigenlijke handel, die nog uitziet naar het gereedkomen der havens.

Van de dames willen wij alleen zeggen dat er waarschijnlijk geen stad te vinden is die in verhouding meer lieve figuurtjes en mooie kopjes oplevert dan ons *Haagje*, waaraan het vele wandelen in bosch en aan strand zeker veel schuld heeft; bijna nergens genieten de kinderen van de prilste jeugd af, hetzij rijk of arm, meer van de buitenlucht dan in deze daarvoor zoo geschikte stad. Voorts leven er veel aardige blauwkousjes, vriendelijke

winkeljufjes en coquette dienstmeisjes, hier juffrouwen genoemd; ook woelen daar doorheen een niet onaanzienlijk getal geëmancipeerde dames, waaronder zelfs eenige nog jeugdig van leeftijd, al verspilden zij hare eigenlijke jonge jaren aan warzieke bespiegelingen over socialismus of anarchismus. Dan is fietsen en lawntennis toch nog veel beter.

Indien deze persoonsbeschrijving aan sommigen niet bevallen mocht, dan kunnen zij zich troosten met het feit dat onze stad jaarlijks ± 12000 inwoners ziet wegtrekken, welk cijfer ruimschoots vergoed wordt door ± 14000 nieuwe bewoners, zoodat het een waar probleem blijft of er in de residentie nog veel echte Hagenaars aanwezig zijn. Dat „va et vient", dat onafgebroken verhuizen nam bijna ongelooflijk toe sedert sporen en booten het verplaatsen zoo gemaklijk maken, maar er staat tegenover dat de nieuwe menschen zich spoedig acclimateeren en binnen korte jaren zijn ze in beweging en opvatting bijna zuivere Hagenaars geworden; daarbij komt dat vele ambtenaren, nog meer militairen, dadelijk in den gewonen sleur worden meêgevoerd en hunne gezinnen volgaarne meêdoen, want het leven in ons „dorp der dorpen" is zoo onaangenaam niet.

Er wordt vrij veel gewerkt op de rijksbureaux al twijfelen velen daaraan, omdat sommige landsdienaren eerst ná tien ure naar hun kantoor slenteren; deze brengen den geheelen toestand in discrediet en 't is dus wel jammer dat de hoofden òf te weinig takt, òf te weinig tijd, òf te weinig steun kunnen vinden om den arbeid gelijkmatiger te verdeelen. Daar de bezoldiging der lagere beambten schriklijk schraal is, vinden de meeste gehuwden het geraden er 's avonds iets bij te verdienen; vele zwoegen werkelijk om er te komen. Dat „om er te komen" moet men in Haagschen zin opvatten, het wil zeggen: net voor den dag komen, lid te zijn van Tent

of Tuin, Scheveningen niet geheel uit het oog te verliezen en al naar gelang er dan nog veel of weinig overblijft het dagelijksch menu te regelen. Wij weten het van nabij, gelukkig niet bij ondervinding, hoeveel zorg ja kommer soms verborgen ligt achter een schijnbaar blijmoedig zondagsgezicht, want de Zondag wordt hier in hooge eere gehouden en 't is een lust om dan de goêgemeente netjes en smaakvol uitgedoscht te zien pantoffelen langs den heerlijken Scheveningschenweg of bij de Tent in het prachtige bosch.

Op de werkdagen blijven er nog genoeg „désoeuvrés" zoowel renteniers als gepensionneerden over om de wandelingen te bevolken; reeds vroeg ziet men er de gezondheidswandelaars, dan mama's en bonnes met kinderen, eindelijk iets later de „fine fleur" van dames en heeren. Intusschen is het niet te ontkennen dat het flaneeren langs de winkelstraten hier ook grooteren omvang heeft bereikt, hetgeen niet te verwonderen is zoo verleidelijk stellen de magazijnen allerlei heerlijksch ten toon; eerst nemen de dames en de leegloopers van het sterke geslacht Spui-, Veene- en Hoogstraat in beslag, doch ten vier ure verlaten de eersten dit stads-eden, om — waarschijnlijk uit beschroomdheid — plaats te ruimen voor een heirleger ambtenaren en officieren van allerlei leeftijd; slechts enkele stoutmoedige jongedames en eenige door dochters omringde matrones blijven nog wat langer vertoeven tot stichting der jeugdige flaneurs.

Ter eere van onze stad moet gezegd worden dat de café's zoowel als de sociëteiten eerst laat betreden worden, geheel anders dan in de groote, rumoerige koopsteden, waar ook vrij wat meer gebruik wordt gemaakt van de lunch-restauratiën, want een rechtgeaard Haagsch ambtenaar voert meestal zijn broodje met zich. [1]) De eigenlijke

[1]) ? ? Red.

dure tijd is voor dezen de zomer, immers 's winters kan men thuis blijven maar in het schoone seizoen is ieder op de been, men leeft dan in een glazen huis als 't ware en de verleidingen zijn talrijk; Tent, Tuin, Promenade, Scheveningen zijn zoovele druk gezochte trekpleisters. Over dit laatste een enkel woord: ontegenzeglijk is de directie van het Zeebad in wakkere handen, even waar is dat de muziek der kapel alle wenschen bevredigt, maar of dit voldoende redenen zijn om de hoofden zoodanig op hol te brengen dat men honderd dagen lang, 's ochtends en 's avonds naar het terras snelt om zich per saldo in een zaal te laten uitstoomen blijft de vraag; dit ergert velen . . . . omdat het eenvoudig eene modekwestie is, want iedereen is bewust dat zelfs de geestdriftigste muziekliefhebber daar oververzadigd van worden moet. Jammer genoeg lijden daaronder alle andere ondernemingen, hetgeen zeer ten nadeele komt van eene veelzijdige ontwikkeling onzer schoone badplaats. Prettiger en stellig meer hygiënisch is het strandbezoek, waar de honderden strandstoelen nog niet voorzien in de behoefte en daardoor in het zand en tegen den duinvoet schilderachtige groepjes worden gevormd die eene rondwandeling veraangenamen. Een Scheveningsch vuurwerk, dat driemaal wordt uitgesteld en éénmaal afgestoken, en dan toch onbeduidend blijkt te zijn, is het ultimatum van geneuchte voor de halve stad, die er door duizenden wordt vertegenwoordigd. [1])

---

[1]) Herhaaldelijk gaven wij onze bevreemding te kennen dat de hier zoo gewaardeerde rieten strandstoelen zoo weinig in gebruik waren op de élegante zeebadplaatsen in België en Frankrijk, de dames zakken daar liever met hunne kleine stoeltjes in het zand weg; eindelijk werd ons dit opgelost: die oorden strekken hoofdzakelijk om te schitteren met extravagante toiletten en deze worden al te onmeedoogend verhuld in die groote stoelen.

Hôtel de Oude Doelen. 1844.

Collectie F. L. Geldmaker Jr.

Ofschoon de residentie tegenwoordig betrekkelijk op weinig oud-adelijke geslachten kan bogen telt men vele patricische familiën onder de ingezetenen en bovendien een aantal vreemde diplomaten, zoodat de aristocratie er ruim vertegenwoordigd is en deze een eigen club vormt, waarvan het duidelijkst uiting wordt gegeven door het casino, dat zijne winterfeesten viert in de daarvoor uitnemend geschikte Oude Doelen, in welks schoone, groote zaal oudtijds de nieuwe ridders werden ingehuldigd. Voor het overige zijn de coteriën hier minder streng gescheiden dan wel elders het geval is, vermoedelijk omdat uit den aard der zaak op de hoffeesten ook menig persoon wordt uitgenoodigd die deze eer alleen aan zijn thans bekleeden rang dankt.

De deftige burgerstanden waartoe wij ook de hoogere ambtenaren en officieren rekenen, leven vrij wat eenvoudiger al bevolken zij hoofdzakelijk de schouwburgen en concerten, waarvan vooral de Indisch-gasten veel gebruik maken daar zij zich zoo lang dat genoegen moesten ontzeggen; Oefening kweekt Kennis en de Diligentia-concerten behooren ook tot de vereenigingen van dezen stand. — De „bonne bourgeoisie", in *Nederland* en ook in *den Haag* gelukkig een breede strook der maatschappelijke lagen uitmakend, weet zich recht goed schadeloos te stellen door velerlei bijeenkomsten en collegiën, waaronder Nieuwland eene eerste plaats bekleedt; van het onderling verkeer behoeven wij wel niet bijzondere melding te maken, dat hangt af van individueelen smaak.

De lagere standen weren zich ook duchtig en hun gezellig bijeenzijn staat onder leiding van vakvereenigingen, die doorgaans voordrachten met voorstellingen en bals afwisselen of ook wel doen samensmelten; onder de talrijke zijn de typografenbonden stellig niet de minsten. Ziedaar hoe het gezellig leven zich openbaart wat de genoegens

betreft, doch men meene niet dat de Hagenaar zijne geestelijke belangen zou verwaarloozen; ver vandaar, immers kunnen wij noemen het Natuurkundig gezelschap van Diligentia, de Vereeniging die Haghe, het Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, de Alliance Française en een ongehoord aantal voordrachten over de meest uiteenloopende wetenschappelijke, kunstlievende, krijgskundige, spiritistische, theosofische en sociale onderwerpen.

De schildersbent heeft zich hier beter aangesloten dan de musici en daaruit zijn Pulchri Studio en in de laatste jaren ook de Haagsche Kunstkring geboren, beide in flinke gebouwen gehuisvest en van tijd tot tijd behalve tentoonstellingen en kunstbeschouwingen ook feestavonden gevende, die vooral van de eerstgenoemde club luisterrijk of weleens ondeugend geestig zijn.

Steeds strekt 's-Gravenhage een groot aantal schilders tot woonplaats en daaraan is ongetwijfeld te danken de bloei der Koninklijke Teekenakademie of Akademie van beeldende kunsten, met aangrenzend nog in wording zijnd Museum van Kunstnijverheid. De Koninklijke Muziekschool strekt op soortgelijke wijze tot opleiding voor muziek en zang. Derhalve worden de kunsten in dit opzicht niet verwaarloosd en evenmin het onderricht in handwerken want zoowel de Industrieschool voor meisjes als de Huishoud- en kookschool en vooral de zeer gunstig bekende Ambachtsschool zorgen daarvoor. Voeg hierbij de gelegenheid om zijn geest te beschaven in velerlei musea en kunstverzamelingen, dan heeft *den Haag* waarlijk niet te klagen en met name moet de rijke Koninklijke bibliotheek genoemd worden waar schatten van bekwaamheid en geleerdheid kunnen worden verzameld, want de boekenschat staat voor ieder open, zelfs des avonds kan men er uren aan studie wijden en het zeer welwillend personeel is bovendien bevoegd ver-

gunning te geven tot het naar huis medenemen van de verschillende werken.

Wij weten dat hier ter stede aan het onderwijs veel zorg wordt gewijd en achten eene opsomming dier inrichtingen totaal overbodig, maar wijzen er liever op dat tegenwoordig voorzorg als hoofdonderdeel van verzorging der mingegoeden wordt beschouwd, zoodat er wellicht een tijd aanbreekt dat veel armoede wordt voorkomen.

Jammer dat te midden van al wat tot nut, genoegen en opheffing der volksklassen wordt gedaan één snaar van het instrument onhandig wordt bespeeld althans naar het oordeel van die standen; wij bedoelen de volksvermaken welke doorgaans tot nog toe druk en toch saai, kostbaar en toch onbevredigend uitvallen en waardoor het oude volksvermaak, de kermis niet vergoed wordt; al zijn wij volstrekt geen voorstanders van die rumoerige, loszinnige roes welke het publiek beving als die jaarmarkt was ingeluid, toch betreuren wij het bijna dat de afschaffing niet werd voorafgegaan door een grondig onderzoek naar een waardiger, opwekkender remplacement. Hier ter stede was de kermis altijd minder luidruchtig en ongebonden dan wel elders, en vooral toen de kramen die het Voorhout vulden nog werkelijk fraaie, nieuwe en zeldzame artikelen aanboden, zoodat zelfs de Koninklijke familie er rondwandelde en inkoopen deed, was de Haagsche kermis wijd en zijd vermaard.

* * *

In den loop van een eeuw moet er noodwendig veel veranderen, maar vooral de 19e eeuw, die der waarnemingen, uitvindingen en toepassingen, was ontzaglijk rijk aan veranderingen, doorgaans verbeteringen en wel in die mate dat jongere lieden weleens verwonderd

afvragen aan de ouderen van dagen, hoe men vroeger van het leven kon genieten, immers tallooze gemakken en geriefelijkheden, niet weinig thans volkomen onontbeerlijke zaken ontbraken.

Geen spoor, geen stoomboot, geen telegraaf of telefoon, geen wereldpost met wijdvertakte postverbindingen, eens per dag hoogstens eene briefbestelling tegen zeer duur port, geen sigaar om den tijd te dooden, geen lucifer om licht te maken, geen chloroform om pijnlijden te voorkomen, geen bescherming tegen schadelijke bacteriën, bijna volslagen gebrek aan verkeerwegen en vooral aan snelle verkeermiddelen; — hoe kon een beschaafd mensch daarbij tot zijn recht komen? — Elektriciteit, gas, patentolie, zelf petroleum was nog niet in toepassing en aller troost bestond in kaarsen met snuiters, dompers en profijtertjes!

Toch leefden die ouderen van dagen te midden van al de genoemde en soortgelijke ontberingen misschien even gelukkig, stellig tevredener dan velen van het jongere geslacht; immers „l'appétit vient en mangeant" en juist de vooruitstrevende richting van den tegenwoordigen tijd schept ongedurigheid en een steeds aanwakkerenden wensch naar telkens meer nieuws, telkens meer afwisseling. Onzes inziens moet aan die richting niet te veel voedsel worden gegeven; wij kunnen in onze residentie te vreden zijn met hetgeen de afgeloopen eeuw ons ten slotte opleverde, al moeten wij daarom nog niet met de handen in den schoot zitten maar wel degelijk bedaard en onbevooroordeeld de verbeteringen trachten aan te brengen, die tot bloei onzer schoone woonstede, tot heil harer bewoners kunnen strekken.

Vatten wij de slotsommen van ons overzicht der eeuw samen, doen wij het door een breeden blik op het verleden en het tegenwoordige te slaan, met al den ernst die zulk

eene vergelijkende beschouwing vordert, dan begrijpen wij volkomen dat iemand die na honderd jaren weder verrees — als dit kon geschieden — zich volstrekt niet te huis zou gevoelen te midden onzer drukke beslommeringen en veeleischende levensomstandigheden. Hij zou op deze wereld niemand en niets *herkennen* maar wel *erkennen* dat de machtige stroom van ontwikkeling ongehoorde uitkomsten opleverde, doch tevens betreuren dat er ongetwijfeld vrij wat goeds op den achtergrond werd geschoven: soliditeit, eenvoud, huiselijke zin, bescheidenheid raakten wel ietwat van de baan.

Is de geweldige ontwikkeling der wetenschappen, de krachtige zich daaraan parende lust tot onderzoek, waarvan noodwendig eenigszins gewaagde proefnemingen het uitvloeisel zijn, niet juist de schuld der opgesomde gebreken; voert ook het steeds gemaklijker wereldverkeer niet tot het verlaten van huis en haard, de verleiding der schitterende tooneelvoorstellingen en der schoone muziekuitvoeringen niet tot uithuizigheid?

Het is een geheel andere wereld geworden, de kalme en vooral deftige Hollander is niet meer te vinden, het karakter wijzigde zich; met de trekschuit vlood de goudsche pijp heen, de kolfbaan werd tot danszaal ingericht of moest plaats ruimen voor kegelbaan en biljard.

Zoo ging het ook in het maatschappelijke leven; de blikken werden ruimer, wien kan het ontgaan hoe inspanning van den geest tot groote uitkomsten leidden. De spoorwegen en het stoomverkeer deed velen meer en beter zien dan voorheen met den besten verrekijker; dit instrument werd op zijn beurt verveelvoudigd tot teleskoop en mikroskoop, waardoor het oneindig verre en het ongelooflijk kleine kan worden nagespoord.

Was de oude Nederlander trotsch op zijne kanalen, thans spreekt men van zeewegen, de natuurlijke zeer

onvoldoende havens werden door kunst, overleg en geld hervormd tot de havens, sluiswerken en dokken welke de bewondering van allen uitlokken; het geld! dat is de veerkrachtige hefboom waar tegenwoordig veel, misschien te veel op rust; maar toch mogen wij, zijn hulp en zijn kracht niet miskennen. Zie slechts wat er grootsch tot stand komt, altijd treedt het geld daarbij op den voorgrond en vertoont zijn macht vooral bij vereeniging, bij coöperatie.

Maatschappelijk is de vernieuwing in de meeste gevallen ook zichtbaar in de ontwikkeling van den geest; denk aan het onderwijs, hoe dit nieuwe banen bewandelde en tevens veel algemeener toegankelijk werd; zie hoe de kunsten in den aanvang der eeuw dof sluimerend, thans weder het vaderland en onze stad tot grooter luister verstrekken; maar let vooral op de gevolgen dier ontwikkeling: de stugge landman luistert tegenwoordig naar de raadgevingen der wetenschap, de visscher vraagt zeevaartkundig onderwijs, de nijverheid ontplooit hare vleugelen. En waar is het bekrompen Regentenbestuur gebleven? — Het is thans geen sinecure meer om lid te zijn van eene gemeentelijke regeering, hetzij in stad, hetzij in dorp; het geheele volk kijkt op de vingers en honderdduizende kiezers spreken een woordje mede. Als alle willekeur in het besturen daardoor nog niet verdwenen mocht wezen, dan moet dit worden geweten aan geniepige handelingen, want zoowel bij rijk als bij gemeente is het toezicht tamelijk streng; doch gelukkig zijn onze machthebbers vertrouwbaarder dan in het Noordamerikaansche gemeenebest waar men nogal eens op brutale misgrepen stuit. Daarentegen zijn de bemoeiïngen veel uitgebreid, voor water- en gasverzorging, voor rioleering, straatreiniging en zoovele andere zaken wil men dat het het gemeentebestuur zorgen zal, zelfs het tramverkeer,

de telefoonbediening, de kindervoeding worden op die schouders geschoven, zoodat 's-Gravenhage nog slechts halfweg op die baan is en zooals velen wenschen nog wel wat blijven zal.

Machtig is de menschelijke geest voorwaarts gestreefd; machtig is het gevoel van vrijheid, van ontslag van wetensdwang in deze eeuw van bloeiend onderwijs en bloeiende kunst en wetenschap, van volkomen gelijke rechten en rechtsbedeeling in aller gemoed doorgedrongen, ieder gevoelt zich meer mensch, maar „een ieder behoort ook te gevoelen dat dit een menschwaardiger gedrag van hun vordert".

Den Haag, 1900.

J. KUYPER.

DE PROTESTANTSCHE GEMEENTEN IN 'S-GRAVENHAGE GEDURENDE DE 19DE EEUW.

Wanneer ik, binnen de beperkte ruimte die hier kan toegestaan worden, en met het oog op de lezers van dit jaarboekje, ga trachten een overzicht te geven van de uitwendige geschiedenis der Protestantsche Gemeenten gedurende de 19e eeuw, dan schijnt het doeltreffend om, ter vergelijking, eens naast elkander te stellen het aantal kerken en leeraars, bij het begin en bij het einde dezer eeuw. Wij kunnen daarbij dadelijk enkele opmerkingen maken, en wijzen op de verandering van toestanden, waarbij wij vanzelf gelegenheid hebben om na te gaan hoe die veranderingen zoo gekomen zijn. De beantwoording dier vragen is eigenlijk al eene korte geschiedenis van de Protestantsche Gemeenten in 's-Gravenhage, gedurende de negentiende eeuw.

In het begin dezer eeuw waren hier *zes* kerkgebouwen van de onderscheidene Protestantsche Gemeenten; nl. van de Nederduitsche Hervormde Gemeente *drie*, (de Groote, de Klooster-, en de Nieuwe Kerk); van de Lutherschen, de Remonstranten en de Waalschen ieder ééne kerk; *samen zes*.

Thans heeft de Nederduitsche-Hervormde Gemeente zes, welhaast zeven kerken; nl. behalve de drie hier, boven genoemden, de Willemskerk, de Bethlehemskerk- de Zuiderkerk; — en naar wij verwachten mogen weldra

de Regentessekerk. De Gereformeerde Gemeenten A en B vier kerken; nl. de kerk in de Nobelstraat; de Oosterkerk (aan den Zuid-Oost-Buitensingel); de kerk aan de Bazarlaan, en de Westerkerk op de Beestenmarkt; — vervolgens hebben de Waalsche Hervormden, de Lutherschen, de Remonstranten, de Christelijke Gereformeerden (Snoekstraat) de Doopsgezinden, de Engelsche, de Duitsche, de Apostolische (irvingiaansche) en de Darbistische Gemeenten elk eene kerk; terwijl de Haagsche afdeeling van den Protestantenbond des Zondags samenkomt in de zaal van de Loge, en onze Nederd. Hervormde Gemeente daarenboven nog *tien* grootere of kleinere Wijk- of Evangelisatiegebouwen bezit, die voor een deel der gemeente gerust met kerken gelijk te stellen zijn. Te samen *een en dertig*.

In 1801 waren hier in de Nederduitsche Hervormde Gemeente negen predikanten werkzaam. In 1830 is door Koning Willem I het beroepen van een tienden predikant toegestaan. Den 19den Maart 1857 werd een elfde predikant beroepen; den 13den Dec. 1883 een twaalfde, en nog vóór het begin der twintigste eeuw kan er een dertiende zijn. Deze getallen geven te denken. Terwijl in honderd jaren het getal kerken en evangelisatiegebouwen kwam van zes op een en dertig, kwam het getal predikanten in de Ned. Hervormde Kerk van 9 op 13. Waartegenover, om billijk te zijn, moet gesteld worden dat sinds dien de Gereformeerde Gemeenten vijf; de Doopsgezinde, Anglicaansche, Duitsche Gemeente ieder een leeraar tot het getal toebrachten; en dat, wanneer de evangelisatiegebouwen worden medegerekend, dan ook de Godsdienstonderwijzers-evangelisten niet mogen vergeten worden. Ook nam de werkzaamheid der gemeenteleden in het oogvallend toe.

De eerste die het getal der bestaande kerken kwam vermeerderen was de Willemskerk. Omstreeks het jaar 1850 stond, wat nu Willemskerk is, als Koninklijke Manege in den tuin, die van het paleis naast het ministerie van financiën tot aan de Javastraat liep. Het jaar 1853 kwam, en in dat jaar de April-beweging; gelijk ieder weet gericht tegen „de goedkeuring en wettige erkenning der Pauselijke Hierarchie en van den aartsbisschop en bisschoppen, wier benoeming door Rome was aangekondigd". Er waren maar weinig protestanten die hunne kerk niet ernstig bedreigd zagen door de „paapsche stoutigheden", en de kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente richtte in die dagen een adres aan Z.M. Koning Willem III, begeerende dat Hij „toch niet zou toelaten dat bisschoppen, door de hooge regeering als zoodanig gewettigd, in ons vaderland zouden optreden, wier eed en roeping het is de vrijheid bij anderen te onderdrukken." Dit adres is gedateerd April 1853, en namens den algemeenen Kerkeraad geteekend door de hh. Ds. H. L. Oort en Ds. R. Bennink Jansonius. — Thans kunnen wij er nogal kalm op terugzien; — de bisschoppen zijn gekomen, maar er is geen enkel protestant verbrand; alle „andersdenkenden" in Nederland denken anders; en al wilden zij in 't geheel niet „denken", „de bisschoppen" zullen er zich niet druk over maken. Maar in die dagen! Wel, in die dagen stond dikwijls het waarachtig godsdienstig leven precies in omgekeerde reden tot de wereldsche levenmakerij over kerkelijke aangelegenheden; — en men kan zich dus eenigermate de onrust, ja de verontwaardiging voorstellen van alle brave protestanten, toen er „een roomsch komplot" werd ontdekt, een heuzig komplot. Weet U welk? Men wilde de manege des Konings koopen; daar een roomsche kerk van maken, en in het park roomsche processies houden! Dàt komplot werd ontdekt.

Maar het werd ook verijdeld. Want in plaats van de manège aan de roomschen te verkoopen gaf de Koning haar aan de protestanten cadeau; en de gemeente aanvaardde dit geschenk, waar later nog een preekstoel werd bijgevoegd; en het is een fraaie preekstoel, die kansel in de Willemskerk. De verbouwing van manège tot kerk heeft nog de kapitale som van honderdduizend gulden gekost. En toch ziet men haar nog de manège aan.

Het tweede kerkgebouw, omstreeks dienzelfden tijd gesticht, was de Bethlehemskerk in de Breedstraat. Een „armen kerk" in eene arme buurt; gesticht door de bemoeiingen van Dr. C. E. van Koetsveld, den vriend van armen en van kinderen, en die er ook voor gezorgd heeft dat dit kerkgebouw trouw werd gebruikt. Want behalve de Groote is er geen kerk die meer gebruikt wordt dan de Bethlehems kerk. De plaatsen zijn er vrij.

In deze kerk, einde der 50er jaren gesticht, heeft Ds. van Koetsveld kinderpreeken georganiseerd. Hij zelf kon „voor kinderen" preeken; o hij kon het zóó goed! Maar hij maakte er ook veel werk van. „Voor den Koning kan ik het op een schetsje"; zeide hij mij eens; „maar voor de kinderen niet". — Toch maakten ook die „kleine majesteiten" het hem wel eens lastig; zoo gebeurde het dat hij op een morgen om kwart vóór elf reeds weer in de consistoriekamer van de Bethlehemskerk stond; hij had zeer abrupt „amen" gezegd; — „ik ben ze kwijt," zeide hij aan den koster; „en als je ze eens kwijt bent, dan krijg je ze niet terug."

Ik heb dit vroege eindigen dikwijls mooier gevonden dan menige lange preek.

De derde kerk die in onzen „veelbewogen" tijd is bijgebouwd, was de Zuiderkerk. Die kerkstichting kwam

niet zonder veel moeite tot stand. Ook hier was Ds. van Koetsveld de stichter. „Ds. Moll bouwde christelijke scholen en Ds. van Koetsveld bouwde nieuwe kerken", zoo werd er verteld; het scheen soms wel alsof het bouwen van scholen het oog voor de noodzakelijkheid van het bouwen van kerken benevelde. Althans — men liet Ds. van Koetsveld vrij wel alléén tobben; om nu maar niet te zeggen dat men zijn plan ook wel tegenwerkte. Maar hij hield vol. Hij had een breeden blik. Hij was niet klein in zijne opvattingen; hij werkte niet voor eigen naam of eigen eer; „de gemeente had het noodig", dit was zijne diepe overtuiging; en zijn moed werd kostelijk beloond. In September 1887 werd de Zuiderkerk ingewijd door den stichter, met een woord naar aanleiding van Openb. 21 : 22 „en ik zag geen tempel in die stad".

Het was den waardigen ouden heer eene groote vreugde om die kerk te mogen inwijden. Zijn kleinzoon, de architect Croiset van Uchelen had haar gebouwd.

Thans wordt eene zevende kerk voor de Nederd. Herv. Gemeente gebouwd: de Regentesse kerk. Aan het Regentesseplein, hoek van de Weimarstraat verrijst eene fraaie ruime kerk, ontworpen door den heer Verheul, architect uit Rotterdam. Het is de begeerte van den kerkeraad geweest deze kerk „Regentessekerk" te doopen; ter herinnering aan een der aandoenlijkste tijdperken uit de geschiedenis van ons vaderland. Moge die Regentessekerk maar weldra voor den dienst geopend, en „van vreemde smetten vrij" aan HH. Kerkvoogden worden overgedragen!

Wij spraken hierboven reeds met een enkel woord over de onderscheidene Wijkgebouwen, en zeiden daarvan dat die in menig opzicht met kerken gelijk te stellen zijn.

Wij moeten hier een oogenblik langer bij stil staan;

want het stichten van de wijkgebouwen en de arbeid die in die gebouwen geschiedt, van daar uitgaat en zich daaromheen groepeert, verdient al onze aandacht. Het is eene nieuwe methode van werken, die voornamelijk in de laatste helft dezer eeuw aan het woord gekomen is.

Het zal nu niet veel minder dan dertig jaar geleden zijn dat de heer Mr. G. Groen van Prinsterer aan zijne echtgenoote op haren verjaardag een cadeau gaf, waarvan menigeen vreemd zou hebben opgekeken. Hij overhandigde haar nl. de eigendomsbewijzen van een paar huizen in de . . . . Bagijnestraat. Nu is de Bagijnestraat geen chique buurt; het is er zelfs zeer onfatsoenlijk; en in de huizen door den Heer Groen van Prinsterer gekocht ging het al even onbehoorlijk toe als in die heele buurt. Juist daarom waren die woningen aangekocht. Er zou een evangelisatie-gebouw, een wijkgebouw gesticht worden; en in overleg met den toenmaligen wijkpredikant van die buurt Dr. J. A. Gerth van Wijk, geschiedde dit ook. Onder zijn toezicht arbeidde de heer Eger als wijkevangelist; de vereeniging „opstanding en leven" kwam tot stand; geregeld iedere week werden er éénS, soms meermalen, Bijbellezingen, evangelisatie-samenkomsten gehouden; en de vereeniging arbeidde met veel ijver en volharding. Men heeft wel eens de bedenking geopperd dat de buurt aldaar voor dit soort van arbeid niet geschikt is; dat de draaiorgels en de dansmuziek de rust en de stilte, voor dergelijke samenkomsten zoo noodig, onmogelijk maken, dat het misschien doeltreffender geweest ware om *dicht bij* die buurt dan juist daar *midden in* zulk een lokaal te stichten; en dat het verkeerd gezien was om in de Bagijnestraat een zondagschool en een naaischool op te richten. Wellicht zijn die bedenkingen niet ongegrond. Maar dit treft het beginsel niet. Het beginsel was: „wanneer de menschen niet naar de kerk komen, dan zal de kerk

naar de menschen gaan." En vervolgens: dit groote en gewichtige beginsel: „de *gemeente zelve* heeft de hand aan den ploeg te slaan, zij mag maar niet allen arbeid aan den predikant overlaten, soms door een diaken, nu en dan ook door een ouderling gesteund." Deze beide beginselen dreven tot nieuwen en veelzijdigen arbeid; en de onderscheidene wijkvereenigingen vertegenwoordigen thans in onze stad een belangrijke werkkracht, zoo op geestelijk als op stoffelijk gebied. Omstreeks het jaar 1876 was het vooral Ds. Knottnerus, destijds juist uit Dordrecht hierheen gekomen, die weldra een breeden kring „helpers en helpsters" om zich verzamelde, en eene bloeiende wijkvereeniging mocht zien arbeiden in de wijk rondom de Torenstraat 8. Welhaast werd „de Kapel", in de Malakkastraat gebouwd; eenige jaren later volgde het wijkgebouw „Pniël", Zuid-Oost-Buitensingel; bijna gelijktijdig de Kapel aan de Koningin-Emmakade; het gebouw „Dient Elkander" (Veenkade), het Wijkgebouw in de Hobbemastraat; in de Bakkerstraat; de Jacobastraat, de Lijnckerstraat. Vraagt men wat er alzoo in die wijkgebouwen geschiedt, dan mag er geantwoord worden: alle dagen geschiedt daar wat. De arbeid houdt daar niet op. Natuurlijk, niet in iedere wijk is alles precies als in eene andere; maar in vele opzichten komen de onderscheidene wijkgebouwen overeen. Daar is in de meesten Zondagsmorgens kinderkerk, en 's middags Zondagschool. Voor die kinderkerk zijn in sommige wijken vaste evangelisten; in andere sprekers die vrijwillig voor dit werk zich aangeven; soms een ouderling; dikwijls een der onderwijzers aan de christelijke scholen; menigmalen een student of candidaat in de theologie. En voor velen is eene beurt in de kinderkerk een prachtige oefening geweest, waarvan zij later de vruchten geplukt hebben. — Volgt: in den namiddag de Zondagschool. — De Zondagscholen zijn geheel van deze

eeuw. Zij zijn thans populair onder alle richtingen, maar hier te lande het eerst opgericht door de geestverwanten van het dusgenaamd „Reveil". Onderwijzers en onderwijzeressen aan deze zondagscholen hebben, somtijds onder leiding van den predikant, en dikwijls ook afzonderlijk, een uur van voorbereiding, een dusgenaamde cursus. Uit deze zondagschool volgt weer allerlei arbeid op practisch gebied. De huisgezinnen worden bezocht, en op deze wijze komt er allerlei aanraking met de bewoners der omliggende wijk. Want als regel geldt dat op elke zondagschool alleen kinderen uit die bepaalde wijk worden toegelaten.

Een avond in de week wordt door den wijkpredikant bijbellezing gehouden; om acht uur of half negen; daarna is er gelegenheid om den voorganger te spreken. In sommige wijken is er des maandagsmiddags een dusgenaamde Moedersvereeniging. Gehuwde vrouwen met groote gezinnen, die des Zondags niet of zeer moeilijk naar de kerk kunnen, worden dan op een uur dat de groote kinderen naar school zijn, uitgenoodigd in het wijkgebouw. De kleine kinderen mogen zij medebrengen; die worden met wat speelgoed bezig gehouden. De moeders brengen eenig werk mede; haar wordt wat voorgelezen; stichtelijke liederen worden gezongen en met een practische bijbelverklaring wordt besloten.

Dat het wijkgebouw in verschillende vertrekken elken dag gelegenheid geeft voor onderscheidene *wijkcatechisaties* stippen wij slechts aan. Eveneens dat in vele wijkgebouwen *naai- en breischool* wordt gehouden; vier avonden in de week. Van hoeveel belang dat is begrijpt ieder dadelijk. — Maar vooral wil ik hier wijzen op het werk der *ziekenverpleging;* eerst in de laatste vijftien jaren aan den wijkarbeid verbonden, en dat zulk een goed en gezegend werk is. Wijlen Ds. Heinecken, die zulk een practischen

blik en zoo groote werkkracht had, verbond het eerst aan zijn wijkwerk de hulp van eene diakones. Thans is datzelfde in meerdere wijken, nog niet in alle. „De zuster" komt elken morgen reeds vroeg in de wijk, bezoekt de zieken die in hunne woningen hare hulp behoeven; en houdt dan midden op den dag spreekuur in het wijkgebouw. Daar komen dan kinderen die een bad moeten hebben; anderen die „versterkend voedsel" komen gebruiken; de velen, grooten en kleinen, die geholpen moeten worden. Tweemalen per week komt een doctor een gedeelte van het spreekuur bijwonen. Uit dezen „tak van dienst" spruit weder heel wat voort; gelijk men kan begrijpen. De rijke bewoners eener wijk worden gevraagd om voor de armen versterkend voedsel verkrijgbaar te stellen, waaraan dikwijls met groote bereidwilligheid voldaan wordt; en terwijl er zeker nog veel te wenschen en te doen overblijft, mag toch met groote dankbaarheid erkend worden — en wordt het ook erkend — dat door deze georganiseerde ziekenverplegingen een groote schrede in de goede richting is gedaan.

Wij zullen straks in een aanhangsel de namen geven der predikanten die gedurende deze eeuw hier gearbeid hebben; en wanneer wij die namen lezen, welk eene geschiedenis vertegenwoordigen zij! Dit is maar jammer, dat het beste en belangrijkste hier niet kan medegedeeld worden; eerst om de goede reden dat het ons niet bekend is; daarna dewijl de intieme geschiedenis niet geschikt is voor het publiek. Wij mogen dus volstaan met de opmerking dat de ontwikkeling der onderscheidene richtingen op kerkelijk en theologisch gebied, ook in de ambtsdragers hier ter stede zich weerspiegelde, en dat er onder de zes en veertig predikanten die de Ned. Herv. Gemeente van 's-Gravenhage gediend hebben in de negentiende

eeuw, mannen geweest zijn wier namen met groote eere genoemd worden.

Aan het begin dezer eeuw heerschte de deftige supranaturalistische richting. Het rationalisme van de achttiende eeuw had wel zijne werking gedaan, maar het had hier in het begin dezer eeuw vrijwel afgedaan. De predikanten waren grootendeels eene gematigde supranaturalistische richting toegedaan; men erkende het bovennatuurlijke eerlijk, maar men verklaarde het rationeel. De preeken bevatten over het algemeen meer moraal dan dogmatiek. De voornaamste man in dien tijd was Ds. Isaäk Johannes Dermout, op 27 jarigen leeftijd, in 1804, alhier beroepen, en werkzaam tot 1 Juli 1848. Hij was „de groote Dermout", vriend en hofprediker van Koning Willem I, en vooral door zijne betrekking als secretaris der Synode jaren lang een man van grooten invloed. Hij had in de kerk de veldheerstaf in handen, maar, zooals prof. van Oosterzee in zijn levensbericht het uitdrukt, „die veldheerstaf was met bloemen omkranst"; het viel niet moeilijk zijne meerderheid te erkennen; en hij had in bizondere mate de gave om de menschen te winnen, zonder zich zelven meer dan noodig te geven. De „afgescheidenen" zijn langen tijd niet goed op Dermout te spreken geweest; de min of meer doctrinaire maatregelen, door de synode tegen hen genomen, zijn daarvan zeker de oorzaak geweest, maar „het ontbreekt niet aan grond om te stellen dat meer dan één synodale maatregel, die later het luidst over Hierarchie heeft doen klagen, minder op rekening van Dermout dan van kerkbeheerders als Donker Curtius, Janssen en anderen geschreven moet worden" (v. Oosterzee). Het was voor de heeren die op het kussen zaten, en met de heerschappij van het theologisch-kerkelijk liberalisme inderdaad het welzijn van de kerk en het vaderland bedoelden, ook wezenlijk hard

die spelbrekende Calvinisten te dulden. Alles ging nu zoo goed; en iedereen kon tevreden zijn; waarom waren die „afgescheidenen" dat dan ook maar niet! Intusschen, de strengere richting had hier in onze kerk ook haar woordvoerder in Ds. Dirk Molenaar, in de wandeling meer teekenachtig dan eerbiedig, Dikke Dirk genoemd; een man die hier van 1822 tot 1861 gearbeid en steeds het volle vertrouwen van de rechtzinnige partij genoten heeft. In de jaren tusschen 1830 en 1855 treffen wij hier de namen aan van mannen als Moll, Ruitenschild (als hofprediker, opvolger van Ds. Dermout) Timmers Verhoeven, Huydecoper (1838–1865), Jas, Oort, van Koetsveld, Bennink Janssonius; — en wie de beteekenis dier namen op kerkelijk gebied kent, zal toestemmen dat er in die dagen voor de Haagsche Gemeente goed gezorgd was. Het was een andere tijd dan de tegenwoordige. De Gemeente was veel kerkscher; de middagbeurten waren méér dan „goed bezet"; en des avonds zaten de regeeringsbanken vol met „heeren." Hoe anders dan tegenwoordig velen in die dagen hun kerkgang beschouwden bleek mij uit een treffend staaltje, mij medegedeeld door een man die wel een halve eeuw en langer, geregeld drie maal 's Zondags ter kerke ging. Van Ds. Timmers Verhoeven was bekend, of werd met stelligheid verzekerd, dat zijn repertoire uit dertig preeken bestond. In de wandeling heette hij dan ook „de man van de dertig preeken"; en zijn trouwe volgelingen wisten vrij zeker wat er elken Zondag komen zou. Verliep daarom zijn gehoor? In geenen deele. Die „stukken" waren zóó „mooi", en werden „zoo meesterlijk voorgedragen", dat men er altijd weer met genot naar luisterde! — Stel U dat eens in onze dagen vóór.

De vredige vrede in de Gemeente werd gestoord toen in het jaar 1854 de heer Johannes Cornelis Zaalberg Pz.,

Theol. Doctor en Predikant te Deventer beroepen werd in de plaats van Ds. Timmers Verhoeven (die den 1 Jan. 1854 emeritus verklaard was). Dr. Zaalberg behoorde toen ter tijd nog tot de linker zijde van de Groninger school. Hij had veel van zich doen spreken; hij werd van den beginne niet vertrouwd. De notulen van den kerkeraad, 19 Jan. 1854, maken al melding van een brief van zekeren Lies, „inhoudende eenige wenschen ten aanzien van het beroepingswerk". Dit schrijven werd voor notificatie aangenomen; en (de kerkeraad maakte in die dagen de nominaties) „het negental" werd geformeerd. Schuuring, Oort (van Alkmaar) Kits van Heyningen, Blaauw (uit Rotterdam) Sluiter, Zaalberg, Stricker, H. E. Vinke. — In de vergadering van 9 Febr. vragen „vroegere adressanten" vernietiging van dit negental, bedoelende natuurlijk van de nominatie; maar noch de nominatie, noch het negental werd vernietigd; er werd een drietal geformeerd: Blaauw, Zaalberg, Vinke; en den 17 Februari wordt uit dit drietal beroepen Dr. Zaalberg. Terstond vragen de predikanten Molenaar, Moll en Huydecoper, benevens tien ouderlingen aanteekening in de notulen van hun protest tegen deze beroeping; en den 2den Maart komen er niet minder dan vier adressen tegen dit beroep in, die alle vier aan het classicaal Bestuur worden opgezonden. Een van die adressen, een keurig gesteld stuk, draagt de handteekeningen o. a. van de heeren Mr. Groen van Prinsterer, Dr. Graaf van Bylandt, Mr. Æ. Baron Mackay, Jhr. Mr. J. A. Singendonck, Dr. L. R. Beynen, Jhr. Mr. Elout van Soeterwoude, Generaal de la Sarraz, W. A. Baron van Pallandt. — Maar het classicaal Bestuur van 's-Gravenhage „vond geen termen", en ook in hooger beroep werden de klagers in 't ongelijk gesteld, zoodat Dr. Zaalberg hier ter stede werd bevestigd den 29 October 1854. Dr. Z. had onmiskenbaar groot talent; en zijne

trouwe volgers waren vele. In de eerste jaren keerde hij zich in polemische preeken vooral tegen de roomsche kerk; er was iets lawaaiigs in zijn optreden. Hij kondigde bv. in de dagbladen aan dat hij in een Woensdagavondbeurt een preek van Pater Frentrop beantwoorden zou; natuurlijk was de groote kerk dien Woensdagavond stampvol, wat anders wel eens niet het geval was. Maar langzamerhand was Zaalberg naar de „moderne" richting overgegaan. In het eerst kwam dit niet zoo uit. Hij was „voorzichtig"; hij verbergde op bepaalde punten zijne overtuiging; doch op den duur kwam hij er voor uit; en toen ..... schrikten vele zijner hoorders. Eens op een middag in de Groote Kerk had hij het bestaan van den duivel ontkend, tot groote verontwaardiging van een burgerjuffrouw, die, tehuis komende, met nadruk verzekerde: „mijn duivel zal hij mij niet ontnemen". Maar hij ontnam veel meer. Op ruwe wijze bestreed hij het oude geloof, en gaf zelf noch door zijn woord, noch door zijn voorbeeld iets beters. In de gemeente, op zijn huisbezoek ondermijnde hij het vertrouwen in zijne collega's, en groot was de droefheid o. a. van den waardigen Huydecoper, toen hij in de gemeente van sommigen zijner vroegere leerlingen en vrienden moest hooren: „neen dominé, u gelooft zelf niet wat u preekt; Ds. Zaalberg heeft ons de oogen geopend."

De „dagen van Zaalberg" waren in deze gemeente dagen van rumoer en verbittering. Maar heel lang duurden zij niet. Er kwamen persoonlijke omstandigheden bij, waardoor „de aanhang van Zaalberg" wel wat verliep; en de moderne beweging in de Ned. Herv. Kerk nam niet toe. Ds. Zaalberg, nam in 1876 ontslag, en werd beroepen als predikant te Paramaribo. In 1885 overleed hij op reis naar het vaderland. Zijn eenige geestverwant onder de haagsche predikanten, Ds. W. Hoevers, had een zeer

klein gehoor; en toen deze in 1884 overleed werd de vacature niet in denzelfden geest vervuld. Sints dien tijd vergaderen de modernen, in de zaal van de Loge op de Fluweelen Burgwal, terwijl velen tot de Remonstrantsche Gemeente en sommigen tot de Doopsgezinde zijn overgegaan.

Wij noemden reeds met ingenomenheid den naam van van Koetsveld; den eigenaardigen, talentvollen, knappen, psychologischen prediker, degelijk geleerde, gewaardeerd schrijver, practisch philantroop. Ds. van Koetsveld is de stichter van de Idiotenschool alhier; en men moet hooren hoe hij daar was; hij was er in zijne kracht. Als hofprediker volgde hij Dr. Ruitenschild op; bediende den H. Doop aan onze jonge Koningin den 12 Oct. 1880; en sprak bij de plechtige ter aarde bestelling van vijf oranjevorsten. Zijne kernachtige toespraken bij die gelegenheid zijn ons in één bundel bewaard. Krachtig zijn zij en sober; getuigende van eerbiedige liefde tot de ontslapenen, en gespeend aan vleierij.

In de plaats van Ds. Molenaar werd den 11den April 1861 beroepen Ds. J. H. Gunning, eene figuur in de vaderlandsche predikantenwereld; maar die, als (gelukkig!) nog behoorende tot de levenden, hier niet nader wordt genoemd. Alleen zij vermeld dat hij en Ds. Lamers beiden de Haagsche Gemeente verlieten om als professoren werkzaam te zijn; de laatste te Groningen en te Utrecht; de eerste te Amsterdam en te Leiden.

Met het optreden der kiescolleges omstreeks 1865 werden hier uitsluitend predikanten van rechtzinnige richting beroepen; van onderscheidene nuances, maar toch allen van „de rechterzijde". Dit is van moderne zijde wel een bewijs van „groote onverdraagzaamheid" genoemd; waarbij dan echter uit het oog wordt verloren dat het stellig ook een bewijs van „moderne onverschilligheid"

is; immers de modernen konden als zij wilden in deze stad het gansche kiescollege „omzetten"; zoo onbetwistbaar konden zij de meerderheid hebben. Het is hun blijkbaar niet de moeite waard. — De groote massa is door „de modernen" niet bereikt; niet behoed voor, niet gewapend tegen het materialisme. De „ernstige modernen" vinden ruimschoots wat zij zoeken in de prediking der voorgangers op den Fluweelen Burgwal, en in de kerken der Remonstranten en der Doopsgezinden.

Het langst heeft gedurende deze eeuw hier gearbeid Ds. Jan Moll, Jbzoon. Hij is hier bevestigd den 6 Juni 1830; emeritus verklaard den 1 Mei 1888; overleden den 4 October 1891. De meesten onzer hebben hem gekend als een ouden heer. Hij was een beminnelijk man; vol goedheid en vriendelijkheid voor zijne jongere collega's; een „voorzichtig man in zijne geslachten", die veel vertrouwen genoot en veel vertrouwen verdiende. Hij droeg vele nooden op zijn hart; en bizonder ijverig was hij in de behartiging van de belangen der diaconiescholen. Het „christelijk onderwijs" had zijne liefde; — hij was superintendent van het christelijk onderwijs hier ter stede, en was dat zonder aanstelling; uit verdienste. Tot het laatste toe woonde hij de examens bij; dit onderwijs had zijn hart. Hij was er in.

Grootendeels door zijne bemoeiingen kwamen hier de *vier* diaconiescholen der Ned. Herv. Gemeente tot stand; de school van meester Schaberg, den 20 Mei 1844 in de Halstraat geopend, en in 1895 verplaatst naar het Westeinde 68. Ruim 50 jaar stond de heer J. C. Schaberg aan haar hoofd. Sedert 1 Mei 1895 is hoofd der school de heer J. P. van der Haas. — De *Weeshuisschool* gevestigd Koningstraat is eigenlijk de oudste school der gemeente en reeds sedert 1660 bestaande; in haar

tegenwoordigen vorm bestaat zij sedert 1867. Sinds April 1880 staat aan haar hoofd de heer L. Plette. Vervolgens de *Prins-Willemschool,* gevestigd Nobelstraat 13, in het jaar 1848 gesticht door belangstellende gemeenteleden, aan wier hoofd de heer Mr. G. Groen van Prinsterer stond. Dit Comité droeg haar aan de Herv. Gemeente over, en als een onzer gemeentescholen werd zij den 3den Juni 1873 plechtig geopend, bij welke gelegenheid de heer G. P. Post als hoofdonderwijzer geinstalleerd werd. Eindelijk de *Moll-school,* Z. O. Buitensingel 112, „gesticht ter herinnering aan de vijftigjarige evangeliebediening van Vader Moll" in deze gemeente. Zij werd geopend 1 Aug. 1883. Tegenwoordig is hoofd der school de heer J. Pelser.

* * *

Na Ds. Moll leven in de herinnering van het tegenwoordig geslacht, de heeren Oort en van Koetsveld, die wij vaak tegelijk met Ds. Moll noemden. Het is ook wel merkwaardig geweest dat zoo tal van jaren de Haagsche gemeente voor een deel bediend is door een drietal mannen die hun zestigjarigen dienst achter den rug hadden. — Ds. H. L. Oort trad weinig op den voorgrond, maar arbeidde met stille trouw en gestadig voort. In de gevangenis heeft hij veel gedaan. Hij was een dóór en dóór goed, oprecht, vredelievend man. Hij had geen vijanden. — Over Ds. van Koetsveld spraken wij reeds; evenals over Ds. Timmers Verhoeven Maar de naam van Dr. T. E. R. Huydecoper behoort hier nog nader te worden genoemd. Hij heeft in deze gemeente een spoor achtergelaten. Zijn preeken werden gaarne aangehoord; door geboorte, huwelijk en fortuin behoorde hij tot de aanzienlijkste kringen; hij was hoogst ernstig, hij was

streng, maar hij was het eerst en meest voor zich zelf. In zijn herderlijken omgang spaarde hij niemand; ook de hoogsten niet; en men zegt dat dit de reden is geweest dat hij niet tot hofprediker benoemd is. Want — daar was ernstig sprake van geweest; Koning Willem II hield veel van hem, maar Ds. Huijdecoper had zich eens onaangenaam gemaakt. Men moet dan weten dat Z. M. een weinig bijgeloovig was. Nu was hem eens voorspeld dat hij in een volksoploop om het leven gebracht zou worden; daarom vermeed hij zeer druk bezochte plaatsen. Om die reden wenschte Z. M. op zekeren Oudejaarsavond na 1840 dat Ds. Huydecoper voor hem zou preeken in de Gothische zaal, dan behoefde de Koning niet naar de kerk. Maar Ds. Huydecoper wilde dit niet doen; de Koning moest maar gerust met de gemeente opgaan, zoo liet hij antwoorden; de Koning moest maar niet bijgeloovig zijn. Toen in '48 de vacature voor hofprediker kwam, is dit vooral de oorzaak geweest dat de wijkpredikant van het Noord-Einde benoemd is tot hofprediker. Die wijkpredikant was Gerrit Ruitenschild, Theol. Dr.

Petrus Jas, van 1845—1866, was een „echte protestant", zooals zij die hem gekend hebben verzekeren. Ik denk dat hij dapper heeft meegedaan in 1853. — Dr. *Roelof Bennink Janssonius* van 1850—1872 predikant alhier, was als prediker niet bizonder gezocht, maar een goed dichter. Hij raakte vol vuur wanneer hij een gedicht reciteerde; dan schoten de oogen vonken; dan was hij een ander man. Niet minder dan 23 gezangen uit onzen Vervolgbundel zijn van Bennink Janssonius. O.a. het geliefde lied (Gez. 220.)

Schaart U om den goeden Herder!
Gij zijn schapen, hoort zijn stem.

En het verhevene Gezang 238, met dat klassieke couplet:

Reeds zeegnen duizenden van tongen
U, Heer! als Heiland en Profeet;
Ver is uw naam reeds doorgedrongen,
O Koning! die aan 't kruishout leedt!
't Vergeten eiland hoort uw woord,
Uw lof weerklinkt in Zuid en Noord.

Dr. Janssonius overleed in 1872; in zijne vacature werd den 2den Aug. 1874 bevestigd Dr. J. A. Gerth van Wijk.

In de plaats van Ds. Zaalberg, die onrust bracht in de Gemeente, werd gekozen Ds. C. J. G. van Hoogstraten, beroepen van Almelo en bevestigd 16 Mei 1877. Hij was stellig een der meest vredelievende mannen die ooit in de Ned. Herv. Kerk gediend hebben; en een der beminnenlijkste. Toen hij den 20sten October 1895 overleden was en den 24sten werd begraven was de rouw in de Gemeente algemeen. Zijne vrienden vereenigden zich om zijne nagedachtenis te bevestigen in de „Vereeniging van Hoogstraten", die bedoelt het werk der dienende liefde te werken in zijnen geest en de geestelijke en stoffelijke belangen der Ned. Herv. Gemeente te behartigen.

Ds. *E W. Heinecken* kwam hier in de vacature Hoevers. Hij heeft hier geen tien jaar gewerkt; maar daar zijn er die in twintig jaar niet zooveel doen als hij in tien. Trouw als herder, trouw in het opzoeken van het verlorene was hij. De Geheel-onthouders-bond hier ter stede werd door hem gesticht. Bij zijn graf werd door sommige bekende dronkaards, maar nu gered, getuigd: „hij heeft van mij een ander mensch gemaakt". — De nagedachtenis van zulke mannen wordt niet vergeten.

* * *

Wanneer wij de notulen der Kerkeraadsvergaderingen

nalezen dan vinden wij zeker veel dat niet hartverheffend is; maar daar zijn toch ook belangrijke zaken aan te treffen. Zoo vinden wij onder dagteekening van den 6en September 1800 een brief van het uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, beginnende:

Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap.

Vervolgens wordt de vraag gedaan „of de Kerkgenootschappen zich in staat en gewillig bevinden om hunne behoeftige leden zelven te onderhouden, met injunctie en onder speciaal verband, van aan het algemeen armbestuur te bewijzen dat hunne fondsen tot het onderhoud toereikende zijn; of dat zij uit gebrek of om andere redenen hunne armen, als kinderen van den staat, verlangen over te geven, met afstand tevens van alle fondsen."

Hoe kwam het Uitvoerend Bewind aan zulk eene vraag? Wel, diakenen hadden eenvoudig alle bedeeling ingehouden. De kas was ledig; zij hadden zelf reeds lang voorschotten gedaan; zij hadden ook niet meer. Daarop liep het storm bij de dominés; maar deze konden er ook niet veel aandoen; totdat de Regeering er zich mede bemoeide. Dat waren moeielijke dagen; maar men is ze dóórgekomen. Diakenen zonden aan alle gemeenteleden biljetten, die met *ja* of ***neen*** de vraag zouden beantwoorden of men de diakonie al of niet in stand wenschte te houden.

De uitslag dezer toepassing van het algemeen stemrecht was dat de diakonie in stand bleef. In Februari 1801 werd eene negotiatie aangevangen van *f* 120.000 à 5 %; in Maart eene van *f* 10.000 à 6 % (voor één jaar) terwijl in October nog *f* 2400 tegen 4 % werd opgenomen, terwijl van Januari 1802 de bussen bij het H Avondmaal dagteekenen. Een korte poos van verademing volgde. Koning Lodewijk gaf met tienduizenden te gelijk aan de diakonie;

ook vloeiden de giften ruimer. Maar — de Keizer nam wat de Koning gaf: ook de instellingen van liefdadigheid deelden in de tiërceering; en in 1811 was de diakonale kas weer geheel ledig. Er kwam dan ook heel wat ten laste van de diakonie. Zij had eenvoudig, op bevel van den maire, te zorgen voor de opname van alle behoeftigen, zoo bejaarden als weezen, die bedelende gevonden werden; en de subsidie van de zijde der stadsregeering werd al minder en minder. Gelukkig dat de bevrijding kwam; en met de bevrijding de grootere welvaart en de toeneming der liefdadigheid.

Wij willen hier nu niet uitvoerig melden welke maatregelen de diakonie al zoo genomen heeft om uit de schulden te raken; wie er meer van weten wil kan het vinden in „het diakonie oude-vrouwen en kinderhuis der Ned. Herv. Gemeente te 's-Gravenhage" uitgegeven bij gelegenheid van het tweede eeuw-feest: C. van Doorn en Zoon, 1860. Maar ééne zaak mogen wij hier mededeelen: zij is gewichtig genoeg.

De diakonie genoot sedert onheugelijke jaren uit de gemeentekas eene aanzienlijke subsidie; *f* 10000, 14000, 18000, zelfs wel *f* 21500 's jaars. Maar het natuurlijke gevolg daarvan was eene belemmering der zelfstandigheid van het diakoniebestuur; ja ook eene belemmerende en nadeelige invloed op den gang der administratie en op de weldadigheid der gemeente. Aan de andere zijde: wie een diaken naast *f* 21000 zet, en hem zegt: „bedank daar nu voor", die heeft weinig kennis van het diakens-hart, als hij niet begrijpt dat men daar „maar zoo gemakkelijk niet" toe overging.

Toch ging men er toe over. Onder het krachtig bestuur van den advocaat-diaken Jhr. Mr. H. J. van der Heim in 1854 kwam men er toe de subsidie op te zeggen: en hiermede is een nieuw tijdperk van de geschiedenis

der diakonie ingetreden. De gemeente heeft de verwachting der diakenen niet beschaamd.

Eveneens belangrijk in de geschiedenis der diakonie is de splitsing en de verplaatsing der gestichten. Van het jaar 1660 tot 1852 was het Weeshuis met het Oude Vrouwenhuis één; het stond aan het Spui, op de hoek van de Ververstraat tegenover de Bierkade. In 1852 was het nieuw gebouwde Oude mannen- en vrouwenhuis gereed; (het had 96000 gulden gekost, terwijl het terrein gratis was afgestaan) en werden de oude vrouwen uit het oude Diakoniehuis derwaarts overgebracht. In 1867 werd door de milde bijdragen der gemeente een nieuw weeshuis gesticht, aan de Hooftskade. De voorwaarden der opname zijn: beide of althans één der beide ouders moet lidmaat der Ned. Herv. Gemeente geweest zijn. Halve weezen worden opgenomen, als hun toestand kan geacht worden met dien van heele weezen gelijk te staan.

Van 1725—1863 werden hh regenten van het weeshuis in hunne moeielijke taak bijgestaan door dames-regentessen. Deze zouden de regenten bijstaan in die zaken „waarin de vrouwelijke ervaring het wint van het mannelijk oordeel", en bij het reglement van 1725 werd bepaald dat deze regentessen zouden zijn „fatsoenlijke weduwen, oud ten minste vier en veertig jaren." Deze dames werden door den kerkeraad aangesteld; in 1726 werd bepaald dat deze regentinnen, „zijnde fatsoenlijke vrouwen" van welke niet kon gevorderd worden dat zij bij kwaad weder of in den winter, des avonds bijzonder langs de straat zouden gaan, eene som van honderd gulden zouden ontvangen, „om te employeren tot het gebruik van huurkoetsen". Behalve dit „carossegeld" voor haar eigen genot, hadden de dames ook te beschikken over eene som van *f* 1274, „speldegeld", haar door den Kerkeraad toe-

gestaan. De regenten vonden dit te hoog en dongen af; maar de dames hadden het noodig voor „douceurtjes, prentjes. versnaperingen voor zieken" enz. ja zij verzochten in 1795 zelfs verhooging van dit speldegeld; maar dit werd haar hartelijk geweigerd. Tot over de helft dezer eeuw waren de dames nog in functie; — en er blijkt niet van verschil met de hh. regenten; maar in 1863 is er verschil, en zelfs zoo hooggaand, dat de dames collectief haar ontslag indienen, bij gemotiveerd schrijven d.d. 27 Aug. 1863. Reeds den 5den September meldt de Kerkeraad dat hij „het diep betreurt dat de tusschen de dames en heeren Regenten gerezen geschillen tot zulk een einde hebben geleid"; maar hij „kan niet anders dan in dat besluit berusten." De brief is geteekend door Ds. Moll als praeses, en Ds. Hoevers als scriba. Van eenige poging om de dames tot andere gedachten te brengen blijkt niet. Sints dien zijn er nog wel menigmalen stemmen opgegaan voor het weder invoeren van het ambt van Regentessen; maar er is nooit gevolg aangegeven. Oppervlakkig gezien, zou men meenen dat er voor het aanstellen van Regentessen, vooral met het oog op de weesmeisjes, wel wat te zeggen is.

In het oude mannen- en vrouwenhuis zijn de voorwaarden van opneming:

1°. een ouderdom van ten minste 60 jaren; lidmaat van de Ned. Herv. Gem.; en twee jaren in vaste bedeeling zijn bij de diaconie.

2°. ongehuwde staat.

3°. verplichting tot huiselijke werkzaamheden en diensten.

In het jaar 1874 vormden regenten het plan tot stichting van een huis voor gehuwde oude lieden. De stichtingskosten werden op *f* 40.000 geraamd. Terwijl reeds verschillende bijdragen waren toegezegd, verklaarden de dames van Doeveren zich bereid dit huis voor hare

rekening te bouwen en te meubileeren, en wenschten zij deze stichting te wijden aan de nagedachtenis van haren broeder, wijlen Dr. G. J. van Doeveren. Dat dit milde aanbod dankbaar aanvaard werd spreekt van zelf, en in 1875 verrees de „van Doeverenstichting", ingericht voor 20 paren, die daar in alle opzichten hunne verzorging kunnen vinden.

Onafhankelijk van den Kerkeraad, maar toch uit den boezem der gemeente voortgekomen is „het Huis van Barmhartigheid"; bij het volk genoemd: „het gesticht van Ds. Brijce". Het neemt halve weezen op; jongens tot hun twaalfde jaar; meisjes tot haar achttiende. Voorzitter van het bestuur is tegenwoordig de heer G. Ph. Ittmann; Secretaris de heer G. van Herwaarden; Penningmeesteresse Mevrouw van Herwaarden, geb. Quarles van Ufford.

Onze ruimte laat niet toe uitvoerig stil te staan bij al den arbeid, die niet officieel van den Kerkeraad, maar nogtans van de gemeente uitgaat, op het uitgebreide arbeidsveld van in- en uitwendige zending. Trouwens het Jaarboekje van de Ned. Herv. Gemeente is in veler handen; is voor een ieder verkrijgbaar, en deelt aangaande de meeste vereenigingen gewenschte bizonderheden mede. Daar is de Haagsche afdeeling en het Vrouwen Hulpgenootschap van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam; de Haagsche afdeelingen van de Ned. Zendingsvereeniging; van de Utrechtsche Zendingvereeniging; en van de Egyptezending. Op het gebied der inwendige Zending noemen wij: de Ned. Ev. Protestantsche vereeniging; de vereeniging „van Hoogstraten"; de vereeniging „Stadsevangelisatie"; de Afdeelingen van het Nederl. genootschap tot heiliging van den Zondag; van de Nederl. vereeniging ter bevordering van Zondagsrust; van de Gustaaf-Adolfvereeniging. Met ingenomenheid ver-

melden wij de Christelijke vereeniging van Jonge Mannen, tot wier oprichting Mr. C. F. Schoch hier den stoot heeft gegeven, en die zich in grooten bloei mag verheugen; eveneens de Militairen-vereeniging; en zooveel meer als bewijs dat de Haagsche gemeente in menig opzicht „in arbeid overvloedig" is.

Het moederhuis van de Ziekenverpleging is de Diakonessen-inrichting aan de Laan van Meerdervoort. In Febr. 1865 werd in de Kazernestraat op kleine schaal een diakonessenhuis geopend, door Mevrouw Bastings, Jonkvrouwe J. Quarles van Ufford en anderen. De directrice was Mejonkvrouwe S. K. de Bronovo, dochter van Kolonel de Bronovo. Toen „Mevrouw de Bronovo", zooals deze eerwaardige dame genoemd werd, in 1889 overleed, was het diakonessenhuis reeds een tiental jaren vroeger verplaatst naar het fraaie gebouw aan de Laan van Meerdervoort, dat geheel voor dit doel is opgericht. Mevrouw de Bronovo werd als directrice opgevolgd door Jonkvrouwe S. C. A. Elout van Soeterwoude.

Op sociaal gebied werkt de Christelijke Werkliedenvereeniging „onze hulp is in den naam des Heeren" opgericht 1 Maart 1880, de Christelijke Volksbond, opgericht 11 Dec. 1889; en de Haagsche Afdeeling van „Patrimonium"; terwijl onderscheidene Christelijke Zangvereenigingen zich beijveren om het kerkgezang te verbeteren en door uitvoeringen, zoo ten eigen bate, als ten bate van christelijke corporatiën, zooveel in haar vermogen staat, iets goeds voor ons volk te doen.

Stonden wij uit den aard der zaak het langst stil bij die protestantsche gemeente die het grootste deel onzer protestantsche bevolking omvat, ook de andere gemeenten verliezen wij daarom niet uit het oog, In de eerste plaats komen in aanmerking de „Gereformeerde gemeenten".

Ten einde op dit ietwat moeilijk terrein zeker te gaan heb ik mij gewend tot mijn collega Ds. Doorn, die mij met de meeste bereidwilligheid het volgende meldde:

Uit de bekende actie van 1834 is hier de Gereformeerde kerk A ontstaan. Eerst droeg deze den naam van „christelijke afgescheidene gemeente", en daarna die van „Christelijke Gereformeerde" tot 1892.

Haar aanvang was, voor zoover ik die heb kunnen nagaan, in eene woning op de *Amsterdamsche Veerkade*, bewoond door wijlen den advocaat *van Hall*, die den 10en October 1835 te Arnhem voor de vrijheid der godsdienstoefeningen der mannen van 1834 pleitte. In de woning van dien vroeg ontslapen broeder vergaderden de eerste zoogenoemde afgescheidenen in deze stad en daar werden den 10en September 1838 door Ds. H. P. Scholte (die later naar Amerika vertrok) drie kinderen gedoopt, onder wie ook één kind van genoemden advocaat, toen reeds overleden. Vervolgens hield men bijeenkomst in de Raamstraat en in de Torenstraat, maar in een schilderswinkel op de Visschersdijk werden ouderlingen en diakenen gekozen, zoodat in April 1849 Ds. H. Joffers als dienaar des Woords kon worden beroepen. Door den zegen, dien de Heere daar eerst onder de oefening van den ontslapen van Golverdinge en vervolgens onder de prediking gaf, moest naar eene ruimere plaats van samenkomst worden uitgezien en deze verkreeg men toen den 10en Maart 1850 het Kerkgebouw in de Nobelstraat werd geopend.

Op Ds. Joffers volgde Ds. P. Dijksterhuis, en, na diens vertrek Ds. W. Doorn. In het jaar 1857 ontstond er, helaas! eene scheiding in deze gemeente. Vele leden, die haar verlieten, vereenigden zich, met eenige verstrooide geloovigen, tot eene Gereformeerde Gemeente, die eerst onder den naam van oud Gereformeerde Gemeente,

en vervolgens onder dien van Gereformeerde optrad. De eerste leeraar dezer gemeente was Ds. Veldman, onder wien een kerkgebouw in de Wagenstraat werd geopend. Op dezen volgde Ds. W. G. Smitt en na diens emeritaat, Ds. Wisse. Deze twee gemeenten kwamen in 1869 door de vereeniging, die op de Synode te Middelburg was getroffen, in het kerkverband der Christelijke Gereformeerde Kerk, maar bleven onder den naam van afdeeling Nobelstraat en Wagenstraat, plaatselijk gescheiden voortleven, tot den 1en Januari 1892, toen zij vereenigden, zoodat zij kwamen onder één kerkverband met twee dienaren des woords, Ds. Doorn en Wisse, en twee bedehuizen.

Aan deze vereenigde gemeenten onttrok zich, in Juli 1892 Ds. Wisse. In diens plaats trad den 10den Mei 1893 Ds. J. van der Linden. Één harer bedehuizen, n.l. dat in de Wagenstraat, is thans veranderd in een winkelhuis, omdat men eene ruimere plaats tot samenkomst behoefde. Reeds vroeger had daarop de afdeeling Nobelstraat het oog, en was een terrein in de Paramaribostraat aangekocht. Maar na de afscheiding van Ds. Wisse en velen zijner vrienden werd dit weder losgelaten. Na 1893 werd de behoefte aan een nieuw bedehuis weder sterk gevoeld en den 4den November 1896 aan den Zuidoost-Buitensingel *de Oosterkerk* aan hare bestemming gewijd.

Uit de actie van 1886 ontstond hier de Nederduitsche Gereformeerde Kerk (doleerende) die in een lokaal in de Bazarlaan en in de Westerkerk vergadert. Deze verkreeg in 1888 tot haren leeraar Ds. J. C. Sikkel, en daarna nog Ds. G. H. van Kasteel. Laatstgenoemde vertrok in 1896 en in diens plaats kwam in 1898 Ds. R. K. Brouwer. In 1899 nam Ds. Sikkel de beroeping aan naar Amsterdam, en werd diens plaats ingenomen door Ds. C. Oranje.

Door de vereeniging, die in Juni 1892 tusschen de Christelijke Gereformeerde kerk en de Nederd. Gereformeerde Kerken, op grond van de eenheid in belijdenis en in kerkorde werd getroffen, werden de Christelijke Gereformeerde en de Ned. Gereformeerde Kerk (doleerende) alhier classikaal, provinciaal en synodaal vereenigd. Plaatselijk heeft deze vereeniging nog niet dóórgewerkt zoodat deze kerken hier bestaan als gereformeerde Kerk A en B ieder met een eigen kerkverband.

De kerk van Ds. Wisse, die zich in 1892 „aan de vereenigde gereformeerden gemeenten onttrok", is de dusgenaamde Eben-Haëzer kerk in de Snoekstraat. Ds. Wisse bedoelde lid te blijven van de „Christelijke Gereformeerde Kerk" in Nederland. Die „Christelijke Gereformeerde Kerk" is in zes classen verdeeld; zij telt 58 Gemeenten; — en met veel ijver tracht men deze oude afgescheidene kerk in stand te houden. Ds. F. P. L. C. van Lingen, vroeger Ned. Herv. pred. te Zetten, en director van het gymnasium aldaar, is met Ds. Wisse docent aan de theologische school in Rijswijk. Er zijn 12 studenten aan dit miniatuur-seminarie; en mettertijd kunnen enkele kleine gemeentetjes misschien een eigen leeraar krijgen, die eenigermate voorbereid is voor zijn ambt. Maar onwillekeurig zegt men: wat een verbrokkeling van krachten!

De Waalsche-Hervormde Kerk, de Luthersche, de Remonstrantsche en de Doopsgezinde Kerken gingen rustig en stil haren weg; de namen dergenen die gedurende deze eeuw daar werkzaam waren geven wij in het aanhangsel. Wat de duitsche kerk betreft, van 1626 tot 1818 was er steeds een hoogduitsch predikant, die in de hollandsche kerk dienst deed; de laatste dier negen predikanten was Ds. Matthias Jorissen, beroepen van Hasselt den 10den Nov. 1781 en bevestigd den 17 Maart

1782, emeritus verklaard 26 Maart 1818. Met het emeritus verklaren van Ds. Jorissen is bij Koninklijk Besluit de Hoogduitsche predikantsplaats vernietigd. Maar bijna veertig jaar later werd de afzonderlijke duitsche kerk, „Deutsche evangelische Kirche" hier gesticht. Dr. van Bylandt was de voorname man in deze zaak. Hij vond bijval bij enkele duitschers, en bij sommige Ned. Hervormden die met den gang van zaken in onze kerk niet bijster te vreden waren; en zoo kwam de Duitsche kerk tot stand. Treffelijke mannen hebben haar gediend. De eerste is geweest Dr. Rudolf Kögel, de latere hofprediker van den eersten Keizer, van 1857—63; hem volgden Pastor R. Krüger, van 63—67; Dr. Emil Quandt 67—74; Pastor R. Schrader, 74—79; Dr. E. Wilkens, 79—80; Pastor H. Martius 1880—86; Pastor G. Blech 86—91; terwijl de tegenwoordige duitsche leeraar Ds. Johs. Quandt, hier geboren, zoon van Dr. Emil Quandt, sints 1891 met eere zijne plaats inneemt.

Ds. Herman de Ridder, sints 1853 predikant bij de Remonstrantsche gemeente alhier, stond in April 1883, met goedvinden van den kerkeraad om de veertien dagen den kansel af aan den doopsgezinden leeraar Ds. S. de Waard, den 1en April '83 alhier bevestigd. Eenige jaren lang werd dit kerkgebouw door de beide gemeenten samen gebruikt, tot in 1886 het nieuwe kerkgebouw der doopsgezinde gemeente in gebruik genomen werd. Ds. de Waard vertrok in 1894; werd opgevolgd door Ds. Kossen, en deze in 1898 door Dr. H. J. Elhorst die weldra naar Haarlem vertrekt.

Na het overlijden van Ds. Herman de Ridder, die lange jaren alhier de Remonstrantsche gemeente diende, werd in 1887 het beroep uitgebracht op Ds. P. Heering, vroeger Ned. Herv. Pred. in Steenwijkerwold, daarna

pred. in Indië, sints 9 Sept. 83 bij de remonstrantsche gemeente te Meppel. Sints 22 Mei 1887 dient Ds. Heering met grooten ijver, groote gaven en onder veel belangstelling de remonstrantsche gemeente alhier, wier kerkgebouw aan de Laan eenige jaren na zijne komst belangrijk vergroot is. Hoezeer de oude tegenstelling tusschen remonstranten en contra-remonstranten verouderd is, blijkt wel daaruit dat de voorganger der gemeente van huis uit Ned. Herv. is, en een groot aantal zijner trouwe volgers ook; terwijl enkele „remonstranten", sinds de komst van den nieuwen leeraar, zich bij de Ned. Herv. kerk gevoegd hebben. De remonstrantsch-gereformeerde gemeente is dan ook grootendeels eene vereeniging van moderne protestanten, die zich met groote trouw scharen rondom een hoog gewaardeerden voorganger.

Van de Waalsche predikanten kan gezegd worden dat er, vooral in latere jaren, geweest zijn aan wie ook ons land groote verplichtingen had; en zonder iets te willen afdingen op de verdiensten der andere heeren, mag hier wel met bijzondere ingenomenheid de naam genoemd worden van Ds. E. Lacheret, die gedurende 15 jaren, van 1878 tot 1893, hier werkzaam geweest is; voor een vreemdeling bizonder vlug en goed op de hoogte van hollandsche toestanden is gekomen, zijn tweede vaderland hartelijk liefhad, en als begaafd en onderhoudend correspondent van de „Temps" een reeks van jaren in dat Parijsche blad brieven over Nederland geplaatst heeft, die in staat waren om aangaande onze toestanden eenige juiste denkbeelden te verspreiden in kringen, waar die inderdaad op prijs worden gesteld.

Wij noemden nog de kerken der Irvingiaansche en der Darbystische secten. Maar behalve dat onze ruimte reeds belangrijk overschreden is, het is hier stellig niet de plaats

om voor onze lezers de theologische verschillen uit één te zetten die deze beide kleine kringen genoopt hebben zich van de groote Protestantsche Kerken af te zonderen. Zij zijn het met elkander ééns in dit ééne punt, dat zij het met ons niet ééns zijn; op bijna alle andere punten verschillen zij ook van elkander. Maar hiervan zijn wij overtuigd: zij meenen het beide goed. En hiervan mogen zij zich verzekerd houden: wij wenschen hun van ganscher harte Gods zegen. Dien wensch herhalen wij voor alle kerken, die nu nog gedeeld en van elkander verschillend, hier arbeiden aan de verwezenlijking van het ideaal, dat als gebed in aller harte leeft:

Onze Vader die in de Hemelen zijt,
Uw Koninkrijk kome!

Den Haag, Juli 1900.

DR. F. VAN GHEEL GILDEMEESTER.

NASCHRIFT.

Uit de dagteekening ziet men dat het bovenstaande ruim drie jaren geleden geschreven is. Enkele veranderingen zouden nu aangebracht moeten worden; maar — die vallen binnen de twintigste eeuw. Toch worde hier nog met een enkel woord herinnerd dat de Regentessekerk den 2en Maart 1901 door den schrijver dezer regelen mocht ingewijd worden met eene toespraak naar aanleiding van Psalm 90, „Heere, Gij zijt ons geweest eene toevlucht van geslachte tot geslacht". — Deze zevende kerk der Ned. Herv. Gemeente voldoet goed in het gebruik, en doet goed in dat deel onzer groote stad. In April 1902 nam Dr. Gerth van Wijk zijn emeritaat; hij werd in September van dat jaar opgevolgd door Dr. E. J. W. Posthumus Meijjes, uit Middelburg overgekomen.

AANHANGSEL.

Op den 1sten Jan. 1801 waren hier werkzaam in de Ned. Herv. Kerk de predikanten:

Wilhelmus de Koning (1764—1809).
Johannes Heringa (1772—1814).
Benjamin Frieswijk (1772—1804).
Wilhelm Leendert Krieger (1791—1821).
Jacobus Groeneveld (1793—1815).
Abraham Bowier (1793—1807).
Joannes Hulsius van de Wijnpersse (1795—1809).
Johannes Bernardus Noorvink (1796—1838) terwijl er eene plaats vacant was door het overlijden op 26 Mei 1799 van Ds. Johannes Henricus Hacke.

Sinds dien tijd waren hier in dienst:

Ds. R. P. van de Kasteele (1801—1833).
Ds. I. J. Dermout (1805—1848).
Ds. B. Verwey (1808—1821).
Ds. I. Sluiter (1809—1836).
Ds. J. D. Dibbits (1810—1813).
Ds. C. L. van den Broek (1814—1849).
Ds. H. van Koudenberg (1815—1829).
Ds. A. Lens (1816—1848).
Ds. J. W. J. Croon (1821—1828).
Ds. D. Molenaar (1822—1865).
Ds. F. de Willigen (1829—1862).

Ds. J. Moll, Jb.zoon (1830–1888).
Ds. J. J. Roozeboom (1831—1859).
Dr. G. Ruitenschild (1834—1877).
Dr. H. P. Timmers Verhoeven (1837—1854).
Dr. Th. C. R. Huijdecoper (1838—1865).
Dr. P. Jas (1845—1866).
Ds. H. L. Oort (1848—1899).
Dr. C. E. van Koetsveld (1849—1893).
Dr. R. Bennink Janssonius (1850—1872).
Dr. J. C. Zaalberg (1854—1876).
Ds. J. J. v. d. Broek (1857—1875).
Dr. J. H. Gunning Jr. (1861–1882).
Ds. W. Hoevers (1862—1884).
Dr. G. H. Lamers (1866—1874).
Ds. C. J. Brijce (1868—heden).
Dr. J. A. Gerth van Wijk (1874—heden). [1]
Ds. I. G. Knottnerus (1875—heden).
Ds. C. J. G. van Hoogstraten (1877—1895).
Ds. G. A. Rademaker (1877—heden).
Dr. G. J. v. d. Flier (1878—heden).
Dr. F. van Gheel Gildemeester (1883—heden).
Dr. D. C. Thijm (1884—1893).
Ds. E. W. Heinecken (1885—1894).
Ds. C. B. Oorthuijs (1888—1893).
Ds. D. J. Karres (1893—heden).
Ds. A. J. A. Vermeer (1894—heden).
Ds. W. L. Welter Jr. (1894—heden).
Ds. H. Zeijdner (1895—heden).
Dr. J. A. Cramer (1896—heden).
Dr. J. H. Gerretscn (1898).
Dr. H. M. van Nes (1900).

---

[1]) emeritus April 1902.

Ev. Luthersche predikanten te 's-Gravenhage gedurende de 19e eeuw.

1792. Nicolaas de Reus.
1803. Johannes Schultz.
David Ephraim Voppel.
Johannes Nicolaas Damen.
1807. Johann Heindrik Sprö.
1822. Jan Christiaan Loman.
1833. Reinhard Theodorus Frederik Reudler.
1835. Ian Aikes Kramer.
1839. Karel Nicolaas Meppen.
1856. Jan Albert Schuurman Johzn.
1861. Johann Peter Gottfried Westhoff.
1866. Hendrik Heijen.
1869. Frederik Hendrik Michelsen.
1870. Johan Conrad Manssen Jr.
1873. Johann Andreas Böhringer.
1875. Ferdinand Domela Nieuwenhuis.
1880. Ian Arend Helwig.
1890. Cornelis Adrianus de Meijere.
1892. Mari Johan Mees.
1895. Johann Andreas Böhringer, (voor de tweede keer.)

Predikanten der Remonstrantsche Gereformeerde Gemeente te 's-Gravenhage, gedurende de 19e eeuw.

Frans Lorié, 16 Jan. 1785 tot 4 Aug. 1803 (emeritus), overleden 1826.

Pieter van der Bregge Pauw, 1804—1849.

Arnoldus Abraham Stuart 1829; vertrokken naar Amsterdam 1832.

Jacob Brester, 1835—1852 (emeritus), overleden 1889.
Jan Herman de Ridder, 1853—1887 (emeritus), overleden 6 Jan. 1893.
Pieter Heering, 23 Mei 1888.

Noms des Pasteurs de l'eglise Walonne à la Haye depuis.

1809. Daniel Serrurier,
appelé de Campen, décédé en 1812.
1814. George Samuel de Chaufepié,
appelé de Delft, décédé en 1839.
1828. Jean Charles Isaac Secretan,
appelé de Stockholm, parti pour la Suisse.
1830. Louis Patoir,
appelé de Leeuwarden renoncé au Ministère.
1837. Jean Charles Revel,
appelé de Bois-le-Duc, décédé 1857.
1839. Jeacques Henri de Dompièrre de Chaufepié,
appelé de Harlem, parti pour Amsterdam 1849.
1851. Philippe Boucher,
Ancien pasteur à Lille, parti pour Aix (en Provence) en France 1858. Chapelain de la Cour.
1857. Everard Ambroise Zubli,
appelé de Delft. émerite 1877; décédé 1880.
1858. Jean Pierre Philippe Trottet,
appelé de Stockholm, parti pour la Suisse 1864.
1861. Paul Vust,
appelé d'Engollon, canton Neuchatel, Suisse appelé pour Hambourg 1875.
1864. Aimé Blin,
appelé de Boulogne sur Mer; émerite parti pour la France 1880.

1877. Emile Bourlier,
appelé de Walincourt, Chapelain de la Cour.
1878. Elisée Lacheret,
appelé de Maubaige, parti pour Paris 1893.
1883. Jules Emile Pfender,
appelé de Conthenans, parti pour Paris 1892.
1893. Jean Emile Lafon,
appelé de Bolbec.
1894. Alexandre A. Chouillet,
appelé de Mens.

PREDIKBEURTEN

9de *Zondag, den* 1 *Maart* 1807.

De Voormiddag-Predikatie ten half tien uuren
De Namiddag-Predikatie ten 2 uuren
Avondpreek ten Vyf uuren
Voorm. 16de Text, Matth. XXVII vs. 3 - 10
Avond. 17de Text, Luc. XXIII vs. 2 -

GROOTE KERK

Voormiddag *van de Kasteele.*
Namiddag *Noordink.*
Avondpreek *J. van Slochteren,*
Pred. te Hoorn.

KLOOSTER KERK

Namiddag *Dermout.*

NIEUWE KERK

Voormiddag *Groeneveld.*
Namiddag *Krieger.*
Avondpreek *Jorissen,* Hoogd.

Dingsdag Voormiddag
18de Text, Matth. XXVII vs. 11 -
Nieuwe Kerk *Jorissen,*

Woensdag Avond
19de Text, Matth. XXVII vs. 12 - 14
Groote Kerk *Noordink.*

Vrydag Voormiddag
20ste Text, Matth. XXVII vs. 15 - 23
Klooster Kerk *van de Kasteele.*

Vrydag Namiddag Groote Kerk
Catechizeert *Jorissen,*
van 3 tot 5 uuren over Matt. Cap. 18.
het laatste deel.

FRANSCHE PREDIKBEURTEN

ZONDAG KLOOSTERKERK

Voorm. ten half 10 uuren *De Chaufipié.*
Pred. te Delft.
51*ste* Zondag.
Engelsche Kerk Nam. *Delprat.*
Klooster Kerk Avond *Vernede.*

Donderdag Engelsche Kerk
Voorm. ten half 11 uuren *De la Saussaye.*

Te bekomen by de Wed. *van Olst,* aan de noord-binnencingel, het derde huis van de Prinsestraat Wijk D. No. 377.

PREDIKBEURTEN.

49ste Zondag den 25 Februarij 1844.

Voormiddagpredikatie ten tien ure.
12de Tekst, Matth. 26 vs. 59—68.
Namiddagpredikatie ten twee ure.
Avondpredikatie ten half zes ure.
13de Tekst, Matth. 26 vs. 69—74.

GROOTE KERK.

Voormiddag. *van den Broek.*
Namiddag. *Huijdecoper.*
Avond. *Lens.*

KLOOSTER KERK.

Voormiddag. *Timmers Verhoeven.*
Namiddag. *Ruitenschild.*

NIEUWE KERK.

Voormiddag. *Roozeboom.*

Namiddag ten half één ure.

Voor de Militairen.

3de Tekst, Matth. 26 vs. 51—75.

Moll.

WAALSCHE KERK.

Voormiddag ten tien ure.
Avond ten half zes ure.

Voormiddag. *Revel.*
Avond. *Sécretan.*

Dinsdag Voormiddag. Ten tien ure.
14de Tekst, Matth. 26, vs. 75.
Nieuwe kerk. *Timmers Verhoeven.*

Woensdag Avond. Ten half zes ure.
15de Tekst, Luc. 22 vs. 66—71.
Groote kerk. *Huydecoper.*

TEN VOORDEELE VAN HET WEDUWEN-FONDS.

Te bekomen bij *G. G. VAN MEURS, Jan Hendrikstraat,* Wijk W. No. 277.

DE HAAGSCHE JODEN, 1800–1900.

De Redacteur van dit Jaarboekje heeft mij het verzoek gedaan, het hier volgend artikel van de hand des heeren M. Henriquez Pimentel, die sedert overleden is, te willen onderwerpen, waar noodig, aan revisie; en voorts om de correctie van de drukproef op mij te willen nemen. Volgaarne voldeed ik aan dit verzoek, dewijl 't mij vereert om dengene die 't vroeg, zoowel als voor den man, aan wiens nagelaten arbeid voor dit Jaarboekje ik zoodoende nog de laatste hand mocht leggen: een stoffe bovendien die mij zeer aantrok. Hoe aangenaam echter ook, was toch de taak niet geheel van bezwaren vrij. Wèl bestonden er vele aanrakingen van vriendschap en geestverwantschap tusschen ons; maar toch is het niet altijd mogelijk zich geheel in den gedachtengang te verplaatsen van hem, die niet meer is, op 't oogenblik dat hij schreef. En dit is daarenboven *i. c.* reeds lang geleden. Ik hoop derhalve bij de nalezing van dezen oogst niet misgetast te hebben. De juistheid der in dit opstel gerelateerde feiten behoefde ik in 't algemeen niet nategaan. Des heeren Pimentel's nauwgezetheid was bekend. Nu het opstel echter toch veel later verschijnt dan het tijdperk waarvoor het bestemd was, meende ik de actueele waarde er van te mogen verhoogen door enkele aanvullingen en veranderingen in den tekst, en eenige aanteekeningen, hier en daar, aan den voet der bladzijden. Door de plaatsing van mijn initiaal heb ik ze onderscheiden van die, welke de schrijver-zelf had gemaakt.

B. Blok.

November 1903.

Donkere wolken hingen over Nederland bij den aanvang van 1800. Treurige gebeurtenissen, waarvan de naweeën zich lieten gevoelen, hadden een korte spanne tijds vooraf plaats gehad. Niet lang toch was het geleden dat *Pichegru*, gebruik makende van een strengen winter, door de stadhouderlijke partij bijgestaan, over de toegevroren Waal met een Fransch leger tot in het hart van Holland drong. De Stadhouderlijke familie — het geliefd Oranjehuis — had de wijk naar Engeland genomen. De Republiek der Vereenigde Staten had, met afschaffing der stadhouderlijke waardigheid, den naam van Bataafsche Republiek aangenomen. Om echter de eer (?) te hebben als zoodanig erkend te worden, moest Staats-Vlaanderen aan Frankrijk worden afgestaan, moesten 100 millioen gulden betaald en nog andere opofferingen gedaan worden. Daarenboven was de Republiek door deze omwenteling in oorlog geraakt met de Engelschen, die de Nederlandsche Koloniën in *Oost-* en *West-Indië* wegkaapten, de *Kaap de Goede Hoop* veroverden en een groot gedeelte der Hollandsche vloot bemachtigden in een zeeslag bij Kamperduin. [1]) Gevolg was stilstand in den handel. Tot overmaat van ramp ontstonden binnenlandsche twisten en verdeeldheden. De Republiek was geheel van Frankrijk afhankelijk geworden. En om nu de toenemende macht der Franschen te fnuiken, werd door een vereenigde Engelsch-Russische legermacht in Noord-Holland eene landing gedaan, waarbij wel de Fransche en Nederlandsche troepen het Engelsch-Russisch leger noodzaakten zich weder in te schepen, maar de Republiek verloor het overschot harer vloot dat aan de Engelschen werd overgeleverd.

[1]) Later bij den vrede van *Amiens* (1802) gaven de Engelschen al de veroverde Koloniën, behalve Ceylon, terug; doch, toen kort daarop de oorlog opnieuw uitbarstte, viel het hun gemakkelijk de teruggegeven Koloniën weder te bemachtigen.

Zóó geknot, zóó gekortwiekt, zóó van alle onafhankelijkheid beroofd, trad ons vaderland 1800 in! Zoo was de algemeene toestand hier te lande.

De schoone residentie — weleer de lusthof van inwoner en vreemdeling — was omgeven door een waas van droefgeestigheid. Met weemoed dachten de Hagenaars aan de dagen van vroegeren luister, van vroegere grootheid.

De Heer *C. Gijsberti Hodenpijl* vergunt ons een blik op dien treurigen toestand. [1])

„Wedijverden — schrijft hij — eertijds de vreemde gezanten in kostbare levenswijze en spilzucht — sedert ons vaderland den naam van Bataafsche Republiek voerde, waardoor het een mindere plaats in Europa's Statenrij had, was de glans der diplomatie verdwenen. Alléén de Fransche en Spaansche gezanten leefden alhier op grooten voet. Op de partijen, die voorheen plachten uit te gaan van de eerste Haagsche kringen, had de geest van den tijd ook zijn stempel gedrukt, want gewone burgers bleven er niet meer van uitgesloten; moeilijk kon het wel anders, wilde men getrouw blijven aan de leuze: „Vrijheid en Broederschap".

„Den Haag had een geheel ander cachet gekregen. Verdwenen waren vele fraaie rijtuigen met bedienden in liverij gedost. Liverij was nu zelfs verboden; even als ook de wapens waarmede de meeste heerenhuizen — volgens aloud gebruik in de Riddertijden — waren versierd. Kleine Duitsche vorsten die vroeger hier woonden, namen nu naar elders de wijk. Vele aanzienlijke familiën werden financieel letterlijk ten ondergang gebracht. Een groot aantal deftige huizen stonden in 1800 hier dan ook ledig"

[1]) Een blik op 's-Gravenhage in 1800. De Haagsche Bijdragen en Mededeelingen 1900.

1800 was niet alleen het jaar van den bekenden hevigen Haagschen sneeuwstorm, maar ook van stormen in de gemoederen van de Oranjelievende Hagenaars. Het was juist in dat jaar dat Generaal Augereau tot opperbevelhebber werd benoemd, en als zoodanig den 26 Januari, des avonds alhier zijn intrek nam. Ook de voormalige paleizen werden van hun vroegeren luister beroofd en kregen eene andere bestemming.

Laten wij echter van deze algemeene inleidende beschouwingen afstappen, om ons, overeenkomstig het hoofd van dit opstel, te bepalen bij

De Haagsche Joden, 1800—1900.

Wij hebben ons opstel in twee afdeelingen gesplitst en wel in eerste en tweede gedeelte van 1800—1900. Voor eene verdeeling in rubrieken, bijv. kerken, scholen, weldadige instellingen en, in 't algemeen, armenzorg enz. hoe passend ook waar het omvangrijke kerkelijke gemeenschappen betreft, is ons terrein te beperkt.

Zooals bekend is, waren er reeds in de eerste of tweede helft van de XVIIe eeuw Israelieten in den Haag gevestigd. Sommigen beweren dat dit reeds vroeger, en wel in 1590 het geval was. Volgens wijlen *D. Veegens* zou *Alexander Polak*, in vereeniging met *Mozes de Pinto* en andere aanzienlijke Portugeesche Israëlieten, waartoe laatstgemelde behoorde [1]) in 1694 hebben weten te verkrijgen dat het

[1]) Gelijk men weet, zijn er onder de Hollandsche Joden twee afdeelingen van verschillende ritus of liturgie, namelijk de Portugeesche of Spaansche Israelieten (Sefardiem) uit Portugal en Spanje, en de Nederlandsche (Hoogduitsche) uit Duitschland en Polen herkomstig. *Alexander Polak* behoorde tot de laatstgemelde en *Mozes de Pinto*, gelijk hierboven opgemerkt, tot de eerste afdeeling.

Bestuur der Graafschap aan den Scheveningschen weg een stuk grond (nog de tegenwoordige begraafplaats der P. I. gemeente te 's-Gravenhage) afstond voor het begraven van hunne dooden. Op de grafzerk van voormelden *Polak* is dan ook uitgebeiteld: „Hij heeft der Israelitische gemeente den eigendom verschaft van het huis der eeuwige werelden".

De welvaart was een geruimen tijd onder de Haagsche Portugeesche Israelieten over het algemeen zoo groot, dat voor sommige kerkelijke bedieningen geen lieden van die „natie" te vinden waren. Een Hoogduitsch of Nederlandsch Israeliet, die tijdens den dienst ter Portugeesche Synagoge op de werkdagen de degens der Heeren in bewaring nam, kon reeds in de voordeelen welke deze lichte dienst hem afwierp, een ruim bestaan vinden. Ook fungeerde een poos als koster der Synagoge een Ned. of Hoogduitsch Israeliet behoorende tot de nog velen bekende familie *De Groot.* [1])

Het was niet louter praalvertoon dat bij de Haagsche Portugeesche Israelieten voorzat. Velen hunner onderscheidden zich door bescherming en beoefening van fraaie letteren, en in het bijzonder van de Spaansche en Portugeesche, straks meer de Fransche en Nederlandsche talen. Het Tooneel en de Schoone Kunsten trokken hen sterk aan. En nochtans leden hunne werken van liefdadigheid, zonder naar landaard of kerkelijke gezindte te vragen, daaronder *geenszins*.

* * *

Eene gewichtige plaats bekleedde de Haagsche Port.

1) Waarvan een der leden later een groot magazijn van manufacturen (London) in de Hoogstraat had, en een zoon, voornaam Aannemer en mr. Timmerman (hoek Westeinde en Assendelftstraat) was.

Israël. gemeente onder hare zustergemeenten in Europa. Schitterend waren hunne hotels, fraai en smaakvol hunne buitengoederen in den omtrek der stad. Wat de laatsten betreft wijzen wij alleen op *Carolinenburg* van de familie *Teixeira* aan den Bezuidenhoutschen weg [1]) naar wij meenen aldus geheeten naar Prinses *Carolina*, dochter van Willem IV, die, gelijk later de kinderen van Willem V, daar eene geliefkoosde uitspanning vond. Zoozeer stond genoemde familie ook ten Hove in aanzien, dat Prins Willem V met zijne Gemalin de kerkelijke voltrekking hebben bijgewoond van het huwelijk van *Jacob Franco Mendes* en *Sara Teixeira* en het daarop gevolgd feest. Eenige jaren vroeger, ter gelegenheid van het huwelijksfeest van *Mozes de Pinto* en *Eliselah de Pinto* — gevierd in het hôtel waar thans de bureelen van het Provinciaal Gouvernement van Zuid-Holland zijn gevestigd — was Willem V ook tegenwoordig en opende toen het bal met genoemde *Eliselah de Pinto*.

Gelijk de *de Pinto's* en *Teixeira's*, mochten de *Suasso's* menigmaal de hooge eer hebben, dat de leden van het regeerend Vorstenhuis de door hen gegeven luisterrijke feesten bijwoonden. Wederkeerig werden zij ook ten Hove genoodigd.

Verscheiden voorname Haagsche Portugeesche Israëlieten hadden eigen Fransche opera's, waaraan uitnemende krachten waren verbonden. Vaak werden die opera's door hoogst aanzienlijke, ja soms zelfs door Doorluchtige personen bezocht. Doch reeds de oorlog van 1780 had aan de fortuinen der Hollandsche Portugeesche Israëlieten in het algemeen een gevoeligen slag toegebracht. De opgevolgde gebeurtenissen, waarbij de Oost-Indische

---

([1]) Later ten deele gesloopt en in anderen vorm herbouwd.

Compagnie [1]) geheel ten gronde ging maakte de daarin geslagen bressen nog grooter. Even als alle groote vereenigingen van menschen en volken hebben ook kerkelijke gemeenten tijden van opkomst en verval. Zoo was de toestand toen 1800 begon. De naweeën van eenige voorafgaande jaren deden zich gevoelen. Wat *Den Haag* betreft waren vele aanzienlijke Portugeesche Israëlietische familien van daar naar elders, vooral naar *Amsterdam*, verhuisd. Het aantal behoeftigen onder de gemeenteleden, vroeger uiterst gering, nam zeer toe. Het Bestuur der gemeente had zich altijd ten plicht gesteld voor eigen armen te zorgen; thans kon dit niet meer en noode moest het nu de stedelijke regeering verlof verzoeken openbare liefdadigheids-inzamelingen onder de stadgenooten te doen houden, hetgeen gereedelijk en welwillend werd toegestaan. Voor de veel talrijker Haagsche Nederlandsche Israëlieten, met haar zeer groot aantal armen, was de toestand nog veel hachlijker. Niets is dit alles echter in vergelijking met het rampspoedig verlies van Neerlands zelfstandigheid, de scheiding van het dierbaar Oranjehuis, waarvan wij reeds in ons inleidend woord gewag maakten. Men moet zich dien voorafgaanden treurigen toestand wèl indenken, wèl voorstellen om zich in 1800 te kunnen verplaatsen. Wij schetsten reeds hoe de toestand van Den Haag toen in het algemeen was. Dalen wij nu meer

---

[1]) De beroemde staathuishoudkundige en publicist *Isaac de Pinto* had onnoemelijk veel en op zeldzaam onbaatzuchtige wijze gedaan voor den hernieuwden bloei der Compagnie en weten te bewerken, dat de Prins-Stadhouder Willem IV tot Directeur-Generaal der Compagnie werd benoemd.

De Portugeesche Israelieten waren in zoo groote mate bij de Oost- en West-Indische Compagnieën betrokken, dat zij op de algemeene vergaderingen van aandeelhouders millioenen aan kapitaal vertegenwoordigden.

in bijzonderheden af; in bijzonderheden vooral wat de Haagsche Israëlieten betreft. Het waren donkere dagen; nog donkerder toen *Napoleon*, als alleenheerscher van Frankrijk optredende, dra den vorm van bestuur der Bataafsche Republiek veranderde. Wel trad als Raadpensionaris op de Bataafsche Gezant te *Parijs*, *Schimmelpenninck* [1]) die den Joden een goed hart toedroeg, wat ook getuigd kan worden van den edelen, maar zwakken en ziekelijken Koning *Lodewijk* — een van Napoleons broeders — die met afschaffing van het Raadpensionarisschap tot Koning van *Holland* werd verheven. *Napoleon* had het daarheen weten te leiden dat de Hollanders, even als de Joden in hun tijd, een Koning vroegen. De Hollanders werden daartoe echter eigenlijk genoodzaakt. Zoowel het bestuur van *Schimmelpenninck* als dat van Koning *Lodewijk* werd door de Joden als een verademing beschouwd. Laatstgemelde erkende de verdiensten van vele uitstekende Joden, niet alleen door hen tot verschillende Staatsbetrekkingen, maar ook tot Ridder der door hem ingestelde orde te benoemen. Velen hunner stonden bij hem in blakende gunst. [2]) Een schijn althans van onafhankelijkheid had Holland nog behouden onder Lodewijk's welwillend en humaan bestuur. En niettemin hadden de Haagsche Joden, evenals het meerendeel hunner overige

---

[1]) Grootvader van wijlen graaf *Rutger Jan Schimmelpenninck van Nijenhuis*.

[2]) O.a. de na te melden Mr. *C. D. Asser* te *Den Haag* en Dr. *Capadose* te Amsterdam.

Den jeugdigen *M. J. van Gigch* (de later bekende Haagsche advocaat) wiens familie door de kruitramp te *Leiden*, waar zij toen woonde, zwaar getroffen werd, liet hij voor zijne particuliere rekening studeeren. Ter gelegenheid van die ramp gaf Koning *Lodewijk* tallooze blijken van zielenadel.

geloofsgenooten geen vrede met het eigenlijk toch altijd Fransch bestuur, want Koning *Lodewijk* moest zich in vele opzichten naar den ijzeren onverbiddelijken wil zijns Koninklijken broeders gedragen en met hulptroepen de Fransche legers en de oorlogen die door hem werden gevoerd, versterken. En toch was de Koning in de oogen zijns broeders niet Franschgezind of . . . . despotisch genoeg. Hij beschuldigde hem dat hij, om de Engelschen te bevoordeelen, het uitgevaardigd gebod tegen het invoeren van Engelsche waren niet, of niet genoeg handhaafde. Koning *Lodewijk* zag zich ten slotte verplicht afstand van den troon ten voordeele van zijn zoon te doen. Deze afstand werd door Napoleon niet aangenomen. Hij verklaarde de landen die het Koninkrijk Holland hadden uitgemaakt, te zijn ingelijfd in het Fransch Keizerrijk. Nog treuriger werd nu over het algemeen hier te lande de toestand. Fransche ambtenaren en tolbedienden overstroomden het land. Velen hunner deden vooral in den Haag vaak spionnendienst. Die verraderlijke luistervinken gingen des avonds aan de luiken luisteren of zij Oranjegezinde uitingen konden opvangen, en was dit zoo: men kan er zeker van zijn dat dan eene aanklacht met haar droeven nasleep volgde!

De laatste sporen van handel waren vernietigd, de betaling der Staatsschuld op een derde gebracht (*getierceerd*), oorlogsbelasting in den vorm zelfs van het meest kostbaar zilver, na eerst onder de voeten vertrapt te zijn, voor den grooten veldslag opgezonden; de jonge manschap ten oorlog gevoerd om voor een niet nationale, ja gehate zaak als kanonnenvleesch te dienen in de veldtochten des overweldigers. Knevelarijen van de ergste soort deden de ellende ten top stijgen. De lijdenskelk was vol, de bittere wateren in die kelk liepen zelfs over. Alle schijn ook maar van onafhankelijkheid was geheel

verdwenen, en men betreurde nu het aftreden van den goedhartigen Koning *Lodewijk*.

Bosscha verhaalt dat de vaderlandsche vlag toen alleen nog bleef wapperen op het kleine eiland *Decima*, in *Japan*, waar de Fransche heerschappij haar niet kon bereiken.

Behoeft het gezegd te worden dat de Haagsche Joden onder deze moreele en financieele slagen diep, ja zeer diep terneergedrukt waren? Geen pen vermag hun leed te beschrijven. Geen wonder dan ook dat *Napoléon* in hun oog als een tweede *Nero* werd beschouwd. Door geloofwaardige personen werd ons verhaald, dat van aanzienlijke Haagsche Portugeesche Israëlieten velen, vooral dames, de Synagoge verlieten wanneer daarin het gebed voor Keizer *Napoleon* werd uitgesproken en eene zelfs uit wanhoop de hand aan haar leven sloeg na eerst letterlijk weggekwijnd te zijn. Bij overlevering vernam schrijver dezes, dat in sommige Haagsche Port. Isr. familiën Oranjeliederen gezongen werden om in huis de herinnering aan de Oranje's levendig te houden. Portretten van *Willem IV* en *Willem V* werden als geheime relikiën achter slot zorgvuldig bewaard. Zoo werd de liefde voor Oranje onder de jeugd overgeplant en werd die liefde voor het opkomend geslacht eene onvervreemdbare erfenis.

Toch is meestal te midden van dikke duisternis nog altijd een lichtstraal te bespeuren. Die lichtstraal was de volkomen staatkundige en burgerlijke gelijkstelling der belijders van alle godsdiensten. Wel was reeds lang — dank zij vooral den edelen Abt *Grégoire*, door de Fransche Conventie de staatkundige en burgerlijke gelijkstelling der Joden gedecreteerd; wel had ook de Nationale Conventie te *Den Haag* den 2n September 1796 tot de emancipatie van de Joden besloten; doch ter eere van *Napoleon* mag getuigd worden dat hij veel heeft gedaan om die besluiten naar behooren toe te passen, vooral nadat hij kennis had genomen

van de antwoorden voor het Sanhedrien van Opper-Rabbijnen uit verschillende landen in 1807 door hem bijeengeroepen in het paleis der Tuilerieën. Die vragen waren het Sanhedrien op last des Keizers voorgelegd (vroeger was hij den Joden vijandig gezind, daarin gesterkt door *Molé*, van afkomst Jood.)

Waren, evenals elders, ook onder de Haagsche Joden bezwaren gerezen tegen die gelijkstelling, toch bleef in *Den Haag* een geest van onderlinge welwillendheid onder hen heerschen.

Werkelijk bleek, dat de nieuwe orde van zaken ook in *Den Haag* van gunstigen invloed was althans op de intellectueele ontwikkeling der jongelingschap, waarvan nu een betrekkelijk groot deel de lessen aan de Latijnsche, beter van de Hoogere school met vrucht bezochten en later hetzij als Med. Doctor [1]) of als Advocaat promoveerden.

De heer *M. C. Belinfante* — een man van voor dien tijd sterk geavanceerde beginselen — was nuttig en vruchtbaar werkzaam voor de godsdienstbeschaving en intellectueele ontwikkeling der Joodsche jeugd in het algemeen, van de Haagsche in het bijzonder, zoo door medewerking aan de vertaling in het Nederduitsch der Hebreeuwsche gebeden voor de Port. Israelieten, als door de samenstelling van voortreffelijke schoolboeken ook in den vorm van „Gronden des Geloofs" „Parabelen" aan den Talmud ontleend, „Geschenk voor de Jeugd", enz. Ook voerde hij de landtaal in op de toenmaals afzonderlijk bestaande Portugeesch-Israëlietische zoogenaamde armenschool.

Gedurende het Fransch bewind werd, tengevolge der

---

1) Een dier med. Doctoren was Dr. *E. Stein*, hoofd van de bekende Haagsche Doktersfamilie van dien naam.

nieuwe organisatie de Opper-Rabbijn, tevens voorlezer der Haagsche Port. Israel. gemeente *D. Léon* tot Consistoriaal Opper-Rabbijn benoemd. Een paar dagen echter vóór zijne installatie als zoodanig brak gelukkig de zon van Neêrlands wedergeboorte door, bij den heugelijken terugkeer der Oranje's. Blijde stemming, vreugde in den boezem der beide Haagsche Israelietische gemeenten niet alleen, maar Hosanna ook onder geheel het Nederlandsch Jodendom.

Wat de Haagsche Port. Israël. gemeente betreft leest men hierover in een Gedenkschrift in 1876 door schrijver dezes uitgegeven.

„Het is niet figuurlijk gezegd dat vreugdetranen in de oogen blonken van onze voorouders die zich ter Synagoge in het gebed voor het Stamhuis van Oranje en het dierbaar vaderland vereenigden, en plechtig werd niet alleen nu, maar ook later, en wel op de verjaardagen, die heugelijke gebeurtenis herdacht. Bepaaldelijk op 20 Juli 1814 werd in de Port.gemeente een buitengewone plechtige kerkdienst gehouden om de Voorzienigheid te danken wegens het tractaat van vrede en vriendschap op 30 Mei 1814 te Parijs tusschen de Hooge Bondgenooten gesloten".

„De Opper-Rabbijn *J. A. Lehmans*, van de zustergemeente, sprak eene van diep gevoel getuigende rede uit voor het welslagen der regeering van Neerlands Souverein. Wijlen *Tal* verhaalt in zijne *„Oranjebloesems"* dat de Opper-Rabbijn — een edele en eerwaarde verschijning — zijn toga in die dagen geheel met Oranjestrikken had versierd, en zoo ook ter audientie ging waar hij met eere ontvangen en een zetel naast Burgemeester en Schepenen kreeg.

Na den slag van Waterloo was er geimproviseerd feest bij den toenmaligen voorlezer der Portugeesche

gemeente te *'s-Gravenhage, Isaac Saruco,* door het volk in de wandeling bijgenaamd „de Oranje Dominé." Zijn ruime voorkamer aan de Princessegracht over de Maliebaan was als 't ware behangen met Oranjebulletins, bijzonderheden vermeldende omtrent de zegenrijke overwinning van de vereenigde legers die tegen *Napoleon* strijd voerden. Goedschiks of niet zag de „Oranje Dominé" zich verplicht toe te laten dat de turfdragers, wier groote Oranjelievendheid van geslacht tot geslacht traditioneel is, hem in een kring namen en onder het zingen van Oranjeliederen rondom hem dansten. Enkele „keezen" die het vernamen, riepen uit: „Wacht maar, 't kan keeren en dan . . . knoopen wij den Oranje Dominé in zijn eigen kamer op!"

Onder de regeering van Willem I — die zelf daadwerkelijk aan het Staatsbestuur deelnam en volgens eene uitlating van dien Vorst, zijne Ministers meer als zijne Secretarissen beschouwde [1]) werd het vroeger reeds aangevangen werk der zedelijke en godsdienstbeschaving benevens de reorganisatie der armenzorg onder de Joden met krachtige hand voortgezet.

Bij Koninklijke besluiten van 12 Juni 1814 No. 58 en 6 Juli 1817 No. 40 ondergingen nu, tengevolge der veranderde orde van zaken, het Centraal bestuur van het Israëlietisch Kerkgenootschap en zijne algemeene bepalingen eene belangrijke, doortastende wijziging. Tengevolge dier gewijzigde verordeningen werd door den Koning eene Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlieten in Nederland ingesteld, wier leden éénmaal 's jaars te *Amsterdam* moesten bijeenkomen, terwijl gecommitteerde

[1]) Tijdens schrijver dezes ambtenaar bij het Departement van Financiën was heeft hij daar eigenhandige rapporten van Koning Willem I gezien.

leden te *'s Gravenhage* wonende, als permanent college (dagelijksch bestuur) zouden moeten worden beschouwd.

Tot dit college behoorden achtereenvolgens, wat de Haagsche Portugeesche Israëlieten betreft, *Jhr. M. Salvador* [1]) *I. Henriques de Castro* [2]) en mr. *A. de Pinto*.

De tweede was voorzitter, de eerste en derde waren achtereenvolgens onder-voorzitter. Secretaris waren Dr. *S. Stein* en na diens overlijden *A. B. Wolff*. In eene reeks van 17 artikelen werd de werkkring der gemelde Hoofd-Commissie omschreven. De eerste voorzitter was Dr. *Em. Capadose*, Ridder der O. v. d. Ned. Leeuw, te *Amsterdam*. Deze Commissie was eene gemengde en bestond uit Israelieten van beiderlei ritus of lithurgie.

Veel, ja zeer veel werd op instigatie van Koning *Willem I* gedaan voor de bevordering van het Israël. godsdienst-onderwijs en prediking in de landtaal, hetgeen vroeger bij de Port. Isr. in het Spaansch of Portugeesch en bij de zustergemeente in het Hebreeuwsch of ook wel in jargon (een mengsel van Hebreeuwsch, Duitsch, enz.) Zij, die zich in dit opzicht onderscheidden werden zelfs door den Koning met eene door Hem daartoe ingestelde Eerepenning begiftigd. De eerste leerrede in de landtaal werd op Konings verjaardag (24 Augustus) in de Haagsche Portug. gemeente gehouden door *A. C. Carillon*, Predikant bij de P. Isr. gemeente te *Amsterdam;* de tweede,

---

[1]) Aan de familie *Salvador* werd door Koning Willem I het erfelijk Jonkheerschap verleend. Vele andere Portugeesch-Israël. familiën, die daarop — ook blijkens de navorschingen van wijlen Mr. *Isaac Da Costa* — evenzeer aanspraak hadden, lieten echter om verschillende redenen na, die aanspraken te doen gelden. De *Suasso's* waren reeds veel vroeger in den Nederlandschen adel opgenomen.

[2]) Als zoodanig later benoemd tot Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

en wel ter gelegenheid van het overlijden in 1839 van 's Konings algemeen beminde Gemalin, door *S. H. Pimentel* te *'s Gravenhage*. Mr. *C. P. E. Robidé* van der *Aa* schreef [1]) omtrent die rede: „Ziet zoodanig was de taal van een man voor wien het licht van het Christendom nog niet was opgegaan, doch die tot eene natie behoorde welke door trouwe vervulling hare staatsburgerlijke verplichtingen zich zoo voordeelig boven velen verheft, die zich wel naar Christus noemen maar te dikwerf vergeten dat Hij bevolen heeft „den Keizer te geven wat des Keizers is en God wat Godes is". [2])

Gewis! Trouwe vervulling van staatsburgerlijke verplichtingen hebben de Joden over het algemeen ook hier te lande steeds getoond door opoffering van goed en *bloed* voor Oranje en Vaderland. Wat dit laatste betreft denke men o. a. aan de duizenden Israelieten, die in 1813—1815 en 1830 [3]) vrijwillig de wapenen aangordden.

---

[1]) Er bestaat een merkwaardige brief van Generaal *Chassé* vol lof over zijne „Israëlieten", zijne „medeburgers", die onder zijn bevelen gestreden hebben. Hij schrijft daarin o.a : Gedurende twee jaren „heb ik op de Citadel van *Antwerpen* een groot „getal hunner onder mijne bevelen gehad. In al dien tijd hebben „zij de beste bewijzen van moed, trouw, krijgstucht en vol„harding gegeven. Als man van eer kan ik verzekeren, dat „zoo mijn leeftijd niet vervlogen ware en ik opnieuw een „veldtocht moest ondernemen, ik mij zeer gelukkig zou achten „over eenige duizenden dier brave soldaten het bevel te voeren."

[2]) Gedenkschrift over de overleden Vorstin (Amsterdam *G. J. A. Beyerink* 1836.)

[3]) Op gemelde Citadel hadden de Joodsche soldaten een gedeelte van een kasemat tot hulp-Synagoge ingericht. Op het gebed voor den Koning volgde een voor den braven Generaal *Chassé*. Omlijst werd eene penteekening van dit gebed aan de wanden van de kasemat bevestigd. Die penteekening, vroeger in het bezit van den vader van schrijver dezes, werd later eigendom van den Heer *D. R. Monterinos* te *Amsterdam* en is aan het

Tal hunner hebben daadwerkelijk getoond dat de Joden voor den militairen dienst niet ongeschikt zijn en zelfs nog het heldenbloed der Maccabeeën in hun aderen hebben.

Nadat de vrede met België gesloten was brak voor Nederland een betere tijd aan, [1]) een tijd van ontwikkeling en vooruitgang op velerlei gebied, ook op dat van Kunst en Letteren. In een allerbelangrijkst tijdschrift „Jaarboeken der Israëlieten" ('s-Gravenhage, *J. Belinfante*) traden onderscheidene mannen van beteekenis onder de Joden op om ook onder hunne geloofsgenooten de beginselen van Godsdienst, zedelijkheid en beschaving te verbreiden, welke het menschelijk hart veredelen en tot sieraad strekken.

Jammer, driewerf jammer dat dit tijdschrift slechts een kort levensbestaan mocht hebben. [2]) Het mocht slechts vier jaargangen beleven (1835—1838).

Wat in het bijzonder de Haagsche Nederl. Israelieten (Hoogduitsche) betreft, mag hun de lof niet onthouden worden, dat voor hen op het gebied van handel en nijverheid een beter tijdperk van ontwikkelende bedrijvigheid was ontstaan. Wellicht deden de Portugeesche Israelieten in dit opzicht te min, of konden zij te weinig doen. Gedurende het tijdvak dat wij nu behandelen had men in 's-Gravenhage's hoofdstraten zeer groote welbeklante magazijnen en winkels van Nederlandsche Israelieten, wat echter in den laatsten tijd door verschillende omstandigheden eenigszins ver-

---

Port. Isr. Seminarium aldaar door hem ten geschenke gegeven, voor Boekerij en verzameling van oude geschriften. Een lid der Haagsche Portug. gemeente behoorde tot de belegerden op de Citadel van Antwerpen.

[1]) De oorlog en zijne gevolgen werkten aanvankelijk ongunstig op 's lands algemeenen toestand.

[2]) De reeds gemelde „Oranjebloesems" ontleenden vele bijzonderheden aan deze Jaarboeken.

minderd is. Ook op het gebied van wetenschap, kunst en administratie waren de Haagsche Nederl. Israelieten niet ten achter gebleven.

Carel Asser, juist 7 maanden vroeger geboren dan zijn beroemde vriend, leer-, beroeps- en geloofsgenoot *Jonas Daniël Meijer*, was een sieraad van het Jodendom, neen meer: een van geheel Nederland. Reeds in November 1808 werd hij door Koning Lodewijk benoemd tot chef der 2e divisie bij het Ministerie van Eeredienst, waarna hij vervolgens opklom tot Referendaris 1e klasse bij het Departement van Justitie en vervolgens belast werd met de waarneming van het Secretaris-Generaalschap aan datzelfde Departement, na reeds 10 jaren te voren tot Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd te zijn. Ook door geschriften heeft hij zich gunstig doen kennen. [1]) Bij het Departement van Justitie was hij in den eigenlijken zin „*the right man at the right place*" En wel verre van voor het Jodendom onverschillig te zijn, stond hij zelfs officieel aan het hoofd van zijn kerkgenootschap, daarvoor steeds in de bres tredende waar het onrechtvaardig werd aangevallen. Veel heeft het, wat zijn organisatie betreft, aan hem te danken. Waarlijk groote mannen schamen zich hunne afkomst niet!

Staatsraad *van Mesritz* stond als Hoofdambtenaar hoog

---

[1]) Groote gaven des geestes schijnt erfdeel der familie Asser te zijn. Het tegenwoordig Lid van den Raad van State, vroeger Hoogleeraar, Mr. *T. M. C. Asser*, thans ook hier wonende, is een der meest beteekenende mannen van Nederland, zelfs buiten Europa beroemd en geëerd wegens zijne omvangrijke kennis van het internationaal recht.

Ook op het gebied van verzekeringsrecht munt hij uit. Wijlen de Leidsche Hoogleeraar Mr. *C. Asser* had op den jeugdigen leeftijd toen hij overleed, reeds veel naam. Daarbij paart de familie *Asser* aan groote bekwaamheid, ook groote bescheidenheid en welwillendheid.

aangeschreven. Hij was Administrateur-chef van 's Rijks Schatkist bij het Departement van Financiën. [1]) Ofschoon oorspronkelijk Amsterdammer, verdient hier gememoreerd te worden het vroeger lid der Tweede Kamer, later eenige jaren Minister van Justitie Mr. *M. H. Godefroi*. Hij toch werd later een van 's-Gravenhage's meest geëerde ingezetenen, die zich aan het kerkelijk leven der Israëlietische gemeente eerst te Amsterdam, later te 's-Gravenhage, volstrekt niet onttrok. Te Amsterdam en later te 's-Gravenhage was hij zelfs geruimen tijd Voorzitter der Hoofd-Commissie tot de Zaken der Israëlieten in Nederland. Deze Staatsman van gematigd vooruitstrevende richting, vroeger Raadsman der Kroon, overleed en werd op de begraafplaats der Nederl. Israëlieten aan den Scheveningschen weg aldaar begraven, in een doodeenvoudige vurenhouten kist — symbool van gelijkheid na den dood, zooals Joodsch Adat of voorschrift wil.

Mr. *J. A. Levy* was niet te *Amsterdam*, maar te *'s-Gravenhage* geboren en vestigde zich later ter eerstgemelde plaatse. Hij is een van Nederlands meest scherpzinnige rechtsgeleerden, ook als stylist een primus inter pares. Meermalen werd hij als Hoogleeraar gedoodverfd en bevoegden meenen dat hij op den katheder ook een uitstekend figuur zou maken.

Een ander geboren Hagenaar is Mr. *D. Simons*, Hoogleeraar te *Utrecht*. Dezen bescheiden man zouden wij bepaald ondienst doen als wij te veel over hem zouden uitwijden. Dit is ook niet noodig. Als degelijk rechtsgeleerde (aan de Universiteit verwierf hij de gouden medaille voor het antwoord op een juridische prijsvraag)

---

[1]) In zijn tijd waren nog 5 of 6 Joodsche ambtenaren bij het Departement van Financiën geëmploieerd (een door zijn tusschenkomst). Bij het Kabinet des Konings twee en bij het Departement van Marine een.

staat hij hoog aangeschreven. Zijne door duidelijkheid uitmuntende colleges en zijne kristalheldere adviezen worden zeer gewaardeerd. Ook hij behoort onder degenen die te midden van drukke ambtsbezigheden voor de belangen van zijn kerkgenootschap tijd weten te vinden. Hij is o. a. ijverig Curator van het Nederlandsch-Israelietisch Seminarium te *Amsterdam*, maakt deel uit van de (thans zoo genoemde) Centrale Commissie voor de Zaken van het N. I. Kerkgenootschap en is lid van het Nederlandsch Plaatselijk Hoofdbestuur van het Algemeen Israelietisch Verbond, welks hoofdzetel te Parijs is gevestigd.

Wijlen *Tanchum Polak Daniels* was een financier van beteekenis. Tijdens het uitschrijven der vrijwillige leening — voortzetting van *Rochussen's* conversie-plan — door den Minister *van Hall*, schijnt hij voortreffelijke adviezen aan dien Staatsman gegeven te hebben. Hij werd benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Evenals de firma's *Lissa en Kann* (thans *J. H. Kann*) en *Edersheim*, behoorde hij ook tot de voorname Haagsche bankiers. Waardig werd *T. Polak Daniels* na zijn overlijden, ook als lid van den Haagschen Gemeenteraad, opgevolgd door zijn neef en behuwdzoon Mr. *D Polak Daniels*.

Diens scherpzinnige, meestal geestige adviezen waren vaak van invloed op 's Raads beslissingen. Eenige jaren was hij ook lid der Provinciale Staten van *Zuid-Holland* en ook hem sierde het ridderkruis der Orde van den Nederl. Leeuw.

Onder de eminente Haagsche schilders mogen genoemd worden *Jozef Israels*, toovenaar bij uitnemendheid met licht en kleur, geniaal poeet met het penseel, die zich in den laatsten tijd door zijne keurige beschrijving van *Spanje* als een bekwaam stylist, onderhoudend causeur en als een man van algemeene kennis deed kennen.

Voorts de drie *Verveer's*. De doeken van *Sam* en *Elchanon* zijn zeer gezocht. Ook *Maurits'*kunstarbeid had verdienste. De *Verveer's* waren, ook door hunne geestigheid, hun ongezochte Witz, steeds sieraden van de Haagsche schildersbent.

Last not least: David Bles, de schrandere, geestige vertolker der koddige, karakteristieke, soms ondeugende invallen van Vader *Cats*. Zijn penseel had het in de macht, ons te doen lachen of schreien. Doorgaans echter bracht hij de lichtzijde des levens op het doek. Deze innemende man, steeds met een glimlach om de lippen, moest — in overeenstemming met zijn gemoedsleven — wel aan de vroolijke of zonnige zijde des levens het leeuwendeel geven. Aan den avond zijns levens maakte hij zich ook als portretschilder verdienstelijk in de hem opgedragen vervaardiging van een portret onzer jeugdige Koningin.

Op het gebied van Nijverheid valt te vermelden de alom bekende ijzergieterij en pletterij, opgericht door wijlen *L. E. Enthoven* te Den Haag, een selfmade-man, oorspronkelijk muziekonderwijzer. Deze inrichting, thans Naamlooze Vennootschap, verschaft nog aan honderden Haagsche arbeidersgezinnen brood.

Van de beoefenaren der dichtkunst noemen wij *E. M. Calisch*. Ofschoon van het dichten geen hoofdzaak makende en ook niet kunnende maken, heeft men toch menig melodieus vers aan hem te danken

Voorts Mej. *Estella Hertzveld*, (kleindochter van den vroegeren Zwolschen Opper-Rabbijn *Hertzveld*), later Mevrouw *Hijmans-Hertzveld*. Deze dochter Israël's beloofde op zeer jeugdigen leeftijd reeds zeer veel. Jammer dat die bladerrijke boom in zijn bloeitijd werd geknakt, ja terneergeveld. Vooral haar Oud-Testamentische en verdere gewijde gedichten doen ons aan de Profeten der oudheid

denken. Daar was gloed, daar was bezieling juist in die gedichten. Op haar waren ten volle van toepassing *Da Costa's* treffende dichtregelen:

„Niet waar, gij herkent ze, die kinderen van 't Oosten,
„Die palmen naar het nevelig Westen verplant
„Die kwijnende bloemen, die krimpen van koude
„En smachten naar d'adem van 't warme land."

Ja, zoodanig kind van 't Oosten kent men in haar. Meesterlijk zijn haar „Abraham" en „Priesterzegen", laatstgenoemd gedicht naar een schilderij van den vroeg overleden *Maurits Léon,* een veelbelovend kunstenaar in zijn tijd.

Over dit laatste gedicht schreef Prof. *Dr. Jan ten Brink* treffend juist: „Haar fantaisie schoot vleugels aan en zag oud-Israel feest vieren op Moriah's geheiligden top, zij zag de scharen van Noord en Zuid opgaan naar Tsion in jubelende vreugde. Treffend schildert zij het eeuwenlang lijden der ongelukkigen, door het woord „Jood" in smadelijken zin gescholden, nu de harp van Juda gebroken en de tempelzang sinds jaren verstomd is". Zij overleed te *Arnhem,* hare laatste woonplaats onder de levenden.

De begraafplaats der Israelietische gemeente te *Wageningen* bewaart hare kostbare assche.

De zangkunst had eene uitnemende kracht in een van geboorte Haagsch meisje, den Joodschen godsdienst belijdende, namelijk *Rosa de Vries,* later Mevrouw *De Vries-van Os.* [1])

---

1) De geachte schrijver heeft, zeker onwillekeurig, want hijzelf heeft in 1853—55 met hem samengewerkt, onvermeld gelaten den grooten journalist Iz.J. Lion, den baanbreker van de moderne, degelijke journalistiek, wiens stoffelijk hulsel ook rust op de Ned.-Israël. begraafplaats van Den Haag. B.

In ledental ging de Israëlietische gemeente te '*s-Gravenhage* ook veel vooruit. [1]) De Synagoge aan de Voldersgracht was voor de gemeente te klein geworden In 1844 werd een nieuw, ruim en net gebouw aan de tweede Wagenstraat onder toezicht van den architect *A. Roodenburg*, met veel plechtigheid ingewijd.

De Portugeesch-Israëlietische gemeente te 's-Gravenhage was zelfs in haar bloeitijd in ledental beperkt. — Toch leverde zij eenige mannen van beteekenis op, die hier wel genoemd mogen worden [2]); mannen die, hetzij als geleerden of wel als Staatsambtenaren, hunne gemeente tot eere verstrekten. *Jacob Belinfante*, Redacteur van de Ned. Staatscourant, vader van *Joseph Justus Belinfante*, een grondig geleerde, steeds anonym arbeidende o. a. aan de *Revue des deux Mondes*, grootvader van Mr. *G. Belinfante*, die ook als journalist en, speciaal, kundig Kameroverzicht-schrijver veel naam verwierf.

Rehuel Lobatto, door Prof. *Verdam* genoemd een der meest beroemde beoefenaars der wiskundige wetenschap. Reeds op 16 of 17-jarigen leeftijd legde hij daarvoor grooten aanleg aan den dag en behaalde toen al prijzen voor de uitstekende oplossing van wiskundige vragen. Op aanbeveling van Professor *van Swinden* werd hij door den Hertog *van Ursell* benoemd tot klerk bij het Departement van Binnenlandsche Zaken, klom achtereenvolgens op tot Adjunct-Commies, IJker voor de maten en gewichten, vervolgens voor hetzelfde dienstvak tot

---

1) Thans bedraagt het zielental circa 6125; met de Portug. gemeente ongeveer 6425. Het aantal leden van den Gemeenteraad van de Israël. belijdenis is thans 4.

2) Wij bespreken hier alleen die, welke vóor het tweede gedeelte van 1880—1900 zijn geboren en reeds positie hadden gekregen.

Inspecteur en nog later tot Adviseur (bij Binnenlandsche Zaken), daarna tot Hoogleeraar aan de Delftsche Academie en eindelijk tot honorair Hoogleeraar aan de Polytechnische School te Delft.

Menige wetenschappelijke opdracht ontving hij van Regeeringswege. Niets dat eenigzins met de statistiek in betrekking stond geschiedde zonder advies van *Lobatto.* Met *Lipkens* en *Uylenbroek* werd hij naar Parijs afgevaardigd tot rectificatie van den standaardmeter; buiten kosten van den lande werd hem het secretariaat der Commissie voor de Statistiek opgedragen; hij werd uitgenoodigd de berekeningen te maken voor het conversieplan van den Minister *Rochussen,* terwijl hem ook het onderzoek van statuten en tarieven van Levensverzekering-Maatschappijen werd opgedragen [1]). Een groot aantal leerboeken schreef hij, vooral over de Hoogere Wiskunde. Zijne „Lessen over de Hoogere Algebra" beleeft reeds een vijfden druk.

Toen *Lobatto* nog in *Den Haag* woonde was hij een poos voorzitter van het Kerk- en Armbestuur der Nederl. Portugeesch-Isr. gemeente aldaar.

Te midden zijner drukke wetenschappelijke en ambtsbezigheden, wist hij alzoo nog tijd te vinden voor de belangen der kerkelijke gemeente waartoe hij behoorde. [2])

---

[1]) „Bouwstoffen voor de Geschiedenis van de Levensverzekering in Nederland door de Directie van de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente te Amsterdam".

[2]) De (vroegere) schoonzoon van professor Lobatto zou te bescheiden zijn geweest zich-zelf hier te vermelden. Ik grijp gaarne de gelegenheid aan om de leemte, die daardoor zou zijn ontstaan, aan te vullen. De heer M. Henriquez Pimentel, de schrijver dezer bladzijden, behoorde tot de zeer verdienstelijke, veelzijdig ontwikkelde, volijverige mannen, die in het maatschappelijk en godsdienstig leven een belangrijke plaats innamen Na het verlaten van de ambtelijke betrekkingen die hij vroeger bekleedde (Departements-ambtenaar van Financiën, Rijksontvanger) wijdde

Mr. *Abraham de Pinto*, Advocaat bij den Hoogen Raad der Nederlanden, Landsadvocaat, Deken der Orde van Advocaten te *'s-Gravenhage*. Redacteur van het Weekblad van het recht, Lid van den Haagschen Gemeenteraad, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Reeds aan de Leidsche Academie had hij blijken van groote scherpzinnigheid gegeven en een gouden medaille verworven. Als publicist muntte hij uit door de pittigheid en kernigheid zijner artikelen.

De waarheid verborg hij nooit onder de korenmaat, ook niet als pleitbezorger, tegenover *wien* hij ook stond. Hij was de verpersoonlijking van het motto van zijn blad: „*Jus et veritas*". Zijne rechtsgeleerde pennevruchten zijn standaard-werken. In den Haagschen Gemeenteraad stond hij meestal naast Mr. *Eyssell* — ook een lid der oude garde — altijd pal voor *Waarheid* en *Recht*, wars van begunstiging — al gold het ook zijne beste vrienden. Zijne gemeenteraads-

---

hij zich later meer bepaaldelijk aan de bevordering der hygienische belangen van zijn vaderstad en bewoog hij zich vooral ook op 't gebied der Levensverzekering. De mathematische wetenschap, hem deelachtig geworden, doceerde hij met belangloosheid aan jongelieden van aanleg en zelf werd hij, om zijne kundigheden op dat gebied, door de Regeering in den loop der jaren aan het Departement van Binnenlandsche Zaken als adviseur voor de vraagstukken van Levensverzekering verbonden. Het talent waarmede hij het bekende orgaan *De Verzekeringsbode* redigeerde, behoeft onzen lof niet. Wij, die het voorrecht hadden tot zijn vertrouwde vrienden te behooren, weten bovendien van nabij, hoeveel, hoe héel veel van zijn kostbaren tijd Henriquez Pimentel, zelf een verlichte geest, van vormendienst vrij, bovendien dagelijks, en vaak van 't nachtelijk uur, over had voor de behartiging van hetgeen hem goed en schoon en ontwikkelend noodig dacht in den kring zijner Kerk, zijner geloofsgenooten die hij liefhad door hart en door traditie. Ik mag overigens wel verwijzen naar het Levensbericht, door Corneille L. Landré geschreven in het jaarboekje van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde te Leiden 1902—1903. B.

adviezen droegen een eigenaardig karakter. Zij waren puntig, ook doordien hij steeds de punten op de i's plaatste, soms zelfs scherp, zonder ooit van oppositie quand même blijk te geven.

Ook voor zijn kerkgenootschap deed hij veel, o.a. door de oprichting der Maatschappij tot Nut der Israelieten in Nederland [1]). Mede stond hij aan het hoofd van onderscheiden Instellingen van weldadigheid en voor onderwijs onder de Israelieten in Nederland.

Mr. *David Léon* (kleinzoon van den reeds genoemden vroegeren Opper-Rabbijn *David Léon*) Advocaat bij den Hoogen Raad der Nederlanden, Lid der Provinciale Staten van Zuid-Holland, Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Oorspronkelijk handelsman en journalist, vatte hij op 28 jarigen leeftijd en terwijl hij reeds een groot gezin had, het plan op om het doctoraat in de rechtswetenschap aan de Leidsche Hoogeschool te behalen. Zijne omgeving beschouwde dit als eene utopie. Maar neen, het bleek volkomen ernst geweest te zijn. Binnen nog geen drie jaren was hij advocaat. Dagelijks had hij de voetreis naar *Leiden* gedaan.

Hij kreeg eene drukke praktijk, schreef zijne bekende „*Rechtspraak*" die na zijn overlijden door anderen steeds wordt voortgezet en altijd een gids en vraagbaak voor velen blijft. [2]) Hij bezat een helderen, practischen blik. Zijne

---

[1]) Het plan tot oprichting dier Maatschappij ontwikkelde hij het eerst in eene vereeniging tot bevordering van godsdienstzin en godsdienstbeschaving onder de Israelieten in Nederland.

[2]) Nu wijlen mr. E. L. Van Emden, de kundige redacteur, jaren lang, van *de Gemeentestem*, en die ook wel onder de mannen van beteekenis mag worden genoemd, zette die uitgave voort. Hij was de schoonzoon van Léon. B.

aanvankelijke beroepsbezigheden hadden hem de praktijk des levens door en door leeren kennen. Ook hij maakte meermalen deel uit van het Kerkbestuur der N. P. I. gemeente.

Maurits Léon. Een jeugdig schilder van grooten aanleg, zoon van den evengemelden *David Léon.* Evenknie was hij van de reeds gemelde *Estella Hertzveld.* Beiden waren dichter; zij met de pen, hij met het penseel. Beiden kozen bij voorkeur voorstellingen van gewijden, specifiek Joodschen aard. Ook hij begreep Israel in „het Eeuwig Schoone". Ook in zijn werk zat Oostersch vuur, Oostersche gloed. Ernstig en sober bracht de jeugdige kunstenaar zijn voortreffelijke schepping „De Priesterzegen" op het doek — een doek dat in gedicht meesterlijk en bezielend vertolkt werd door *Estella.*

Geroemd wordt ook zijne *Wetsontrolling,* thans eigendom van een der Nederlandsche Musea. In dien tijd telden beide rijkbegaafde jongelieden 26 jaren. Op jeugdigen leeftijd daalde de schilder *Léon* ten grave en op zijn grafzerk werden de volgende woorden van Mevrouw *Estella Hijmans-Hertzveld* [1]) uitgebeiteld:

„Reeds vroeg wond U 't genie zijn frissche lauwerkroone.
„En Israël dat uw Ziel begreep in het eeuwig schoone
„Legt, Kunstnaar, op uw graf zijn immortellen neêr."

Mr. *Aäron Adolph de Pinto,* achtereenvolgens advocaat bij den Hoogen Raad der Nederlanden, Referendaris, Raad-Adviseur bij het Departement van Justitie, lid van gemelden Hoogen Raad, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Officier der Kroonorde van Italië, Lid der Academie van Wetenschappen. Deze uitstekende kenner van het strafrecht bezocht nooit de lagere school,

---

[1]) Zij bereikte den leeftijd van slechts 43 jaren.

maar werd voor het Haagsch Gymnasium met hoogst gunstig gevolg voorbereid door den Heer *Meijer*, ook privaat-docent van een lid der Koninklijke familie. Slechts weinige jaren heeft hij als advocaat gepractiseerd. Als hoofd der afdeeling „Wetgeving" vond hij bij het Departement van Justitie een vruchtbaar, maar ook zeer groot arbeidsveld. Genoemde afdeeling heeft hij geheel georganiseerd en bij zijn overgang tot anderen werkkring — het lidmaatschap van den Hoogen Raad — werd hij door twee hoofdambtenaren vervangen. Ter gelegenheid van zijn 70sten geboortedag, op 24 October 1899, gaf Mr. *J. A. Levy* een keurige levensschets van den jubilaris in „*Eigen Haard*". Nog arbeidt hij op den avond zijns levens met jeugdig vuur, jeugdige geestkracht en leidt hij nog steeds met groote bekwaamheid het Weekblad van het Recht. [1]) In eene openbare installatiezitting van den Hoogen Raad der Nederlanden werd hem niet lang geleden door den waardigen en nobelen Voorzitter Mr. *Coninck Liefsting* lof en hulde toegebracht voor zijn artikelen, thans vereenigd in een bundel door hem in 't licht gegeven, waarin hij krachtig in verzet komt tegen ergerlijke rechts- en wetsverkrachting elders begaan.

Als Referendaris bij Justitie en later als Raad-Adviseur trad op Mr. *A. Teixeira de Mattos*, een bekend scherpzinnig jurist, thans Raadsheer in het Gerechtshof te Amsterdam, zijn geboorteplaats. Hij is dus nu niet meer een der inwoners van 's-Gravenhage, waartoe hij vele jaren heeft behoord.

Ook op velerlei ander gebied heeft de Port. Israel. gemeente te 's-Gravenhage uitnemende krachten.

De werkzaamheid van al deze geachte personen loopt eigenlijk over het eerste en tweede tijdvak van

---

[1]) Sedert is de leiding overgegaan op prof. mr. D. Simons. B.

1800—1900, ofschoon allen vóor of in het tweede tijdvak geboren.

Laten wij ons nu, wat betreft het kerkelijk leven onder de Haagsche Israëlieten, het onderwijs van — en armenverzorging onder de Haagsche Israelieten, ten slotte bepalen bij een blik op het tweede tijdvak, de tweede helft van 1800—1900.

Deed Koning Willem I bijzonder veel voor de organisatie van het Joodsche Kerkgenootschap — met Koning Willem III [1]) vangt, zooals de Heer *Tal* in zijne „*Oranjebloesems*" opmerkt, een hoofdstuk aan, dat het tijdvak van het politiek einddoel vormt. Het opschrift zou kunnen luiden: de tot volle waarheid geworden emancipatie der Joden in Nederland. Eene nieuwe organisatie kwam nu tot stand. Om door ons niet te beoordeelen redenen werden nu twee kerkgenootschappen gevormd, en wel voor iedere der beide afdeelingen een afzonderlijk.

Toen de wet van 1857 op het lager onderwijs tot stand kwam besloot het Bestuur der Haagsche godsdienstschool (zoogenaamde armenschool) die inrichting alleen voor godsdienstonderwijs — en niet, zooals vroeger, ook voor gewoon lager onderwijs (zoogenaamd maatschappelijk onderwijs) te doen strekken, om zoodoende te bevorderen dat zonen en dochteren van hetzelfde vaderland reeds van jongs af op dezelfde schoolbanken naast elkander broederlijk en zusterlijk zouden plaats nemen. Voormeld Bestuur beschouwde de boven geloofsverdeeldheid verheven gemengde school als een krachtig middel niet alleen daartoe, maar ook tot bevordering van beschaving

---

[1]) Merkwaardig is het dat juist onder een anderen Willem III, en wel de Stadhouder, ook een hoogst gunstig tijdperk voor Neêrland's Israël aanbrak.

onder de Israëlietische kinderen; maar dan — zoo was de gedachtengang van dat Bestuur — moest aan den anderen kant ten behoeve van die kinderen voor goed en degelijk godsdienstonderwijs gezorgd worden. Uit dat oogpunt beschouwd, verdient dan ook toejuiching en sympathie eene opgerichte godsdienstschool voor betalenden, en flinke verbetering van het onderwijs (nu alleen godsdienstonderwijs) op de school voor kinderen van behoeftigen. De uitkomst van deze maatregelen heeft volkomen aan de goede verwachtingen voldaan, vooral in Den Haag, waar nooit door Joodsche ouders rechtmatige klachten over aanstoot bij het onderwijs zijn ingebracht.

Reeds lang waren de beide in dit opstel vermelde Opper-Rabbijnen de eeuwige rust ingegaan en respectievelijk vervangen door de WelEerwaarde Heeren *J. van J. Ferares* voor de Portugeesche gemeente en *B. S. Berenstein* voor de andere Haagsche Israëlietische gemeente. Aan eerstgemelde was reeds vroeger een Eerepenning [1]) toegekend voor een door hem gehouden redevoering in de Landstaal, later in een bundel uitgegeven met ook Hollandsche redevoeringen van Amsterdamsche ambtgenooten. Beide Heeren hebben zich ook op het gebied van humaniteit hoogst verdienstelijk gemaakt, niet in het minst ook in betrekking tot de oprichting van het Isr. Weeshuis en het Isr. Ziekenhuis. Welverdiend mocht op beider borsten het „*Virtus nobilitat*" prijken.

Over het algemeen zijn de beide Haagsche Isr. gemeenten in het bezit van vele weldadigheids-inrichtingen. Schrijver dezes heeft daarvan eene uitvoerige mededeeling in bijzonderheden gedaan in het Haagsche Jaarboekje voor 1891 Blz. 46—72. Toen bedroeg het aantal reeds 18.

Tijdens het Rabbinaat van den WelEerw. Heer

---

[1]) Vergelijk Blz. 116.

Berenstein kwam ook in *Den Haag* tot stand eene Vereeniging voor Joodsche Letterkunde en Geschiedenis. Zij beoogt „onder de leden te vermeerderen de kennis van de Talmudische en Rabbijnsche geschriften, van het leven en de lotgevallen van mannen, beroemd op Joodsch-literarisch gebied en van de Joodsche geschiedenis".

De grondgedachte voor de oprichting was, dat waar in vele landen teert de gifplant van Jodenhaat, opgewekt door onjuiste voorstellingen en verdachtmakingen, ofschoon niet op onzen klassieken bodem van verdraagzaamheid, het hoogst gewenscht is juiste kennis te verspreiden van den aard en het wezen des Jodendoms. Te ontkennen viel niet dat hier vooral „*kennis macht is*".

Tot aan zijn overlijden was de heer *Berenstein* [1]) voorzitter dezer nuttige vereeniging die ook verscheidene bundels met hoogst belangwekkende voordrachten heeft uitgegeven. [2]) In zijn geestelijk ambt werd de heer B. opgevolgd door den waardigen literarisch hoogst ontwikkelden *Tal*, vroeger Opper-Rabbijn van Gelderland, te *Arnhem*. Reeds vroeger had deze geestelijke groote ingenomenheid met gemelde Vereeniging aan den dag gelegd. De eerste voordracht werd door Zn.Ew. den 19en December 1886 gehouden. *Tal* werd na *Berenstein's* overlijden ook tot voorzitter der Vereeniging benoemd. Ook voor zijne gemeente deed hij in een korte spanne tijds zeer veel, bijzonder wat betreft verbeteringen van den kerkdienst. Helaas! slechts kort was die tijd. Eene sloopende ziekte rukte hem op den middag zijns levens weg van zijne gemeente, zijn gezin, zijne talrijke vrienden en vereerders.

---

[1]) Zijn ambtgenoot *Ferares* was hem eenige jaren te voren in den dood voorgegaan.

[2]) De overleden schrijver van dit opstel was een der steunpilaren van deze Vereeniging. B.

Zijn dag (levensdag) was kort, maar zijn werk veel.[1]) En als Opper-Rabbijn van Den Haag èn als voorzitter der gemelde Joodsche Vereeniging voor Letterkunde en Geschiedenis werd hij opgevolgd door den Weleerw. Z. G. Heer Dr. *S. Lewenstein*, laatstelijk Opper-Rabbijn voor *Friesland* te *Leeuwarden* (zoon van den in de kracht zijns levens overleden Surinaamschen Opper-Rabbijn). Gedurende den korten tijd reeds dat hij in Den Haag werkzaam is heeft hij de algemeene sympathie verworven, ook om de groote belangstelling die hij gaf aan de sociale verheffing van de lagere klassen, meer bepaaldelijk door het Toynbee-werk.[2]) Het Rabbinaat der Port. Israel. gemeente te *'s-Gravenhage* wordt om beurten waargenomen door een der Rabbinale Assessoren der zustergemeente te *Amsterdam*.[3])

Met de inhuldiging der jeugdige Koningin Wilhelmina is ook Nederlands Israel een nieuwe aera ingetreden. Opgevoed en in de regeering eenige jaren voorafgegaan door Hare wijze Koninklijke Moeder, heeft deze Haar ook de beginselen van godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid als 't ware met de moedermelk doen inzuigen.

---

1) Zijn bloemrijk redenaarstalent werd ook onder niet-Joden geprezen. Bijzonder had hij zich, in vroegeren tijd, bekend gemaakt door een pennestrijd dien hij met Professor *Oort* voerde. De Nederl. Mij. van Letterkunde te *Leiden* benoemde hem tot lid. In de Mededeelingen van *„Die Haghe"* komt voor eene door hem in die Vereeniging gehouden rede over de Haagsche ophaalbruggen.

2) Inmiddels is dr. L. als Opper-Rabbijn voor Denemarken naar Copenhagen beroepen en als zijn opvolger te 's-Gravenhage benoemd de Weleerw. heer A. Van Loen, wiens vorige standplaats Groningen was. B.

3) Sedert is een dier Rabbijnen, de Weleerw. heer A. Rodriguez Pereira, als Opper-Rabbijn van de Portug. gemeente opgetreden. B.

Vol vertrouwen en hoopvol is Israel dan ook het nieuw regeeringstijdperk ingetreden. Vol vertrouwen dat onder de veilige hoede van Koningin *Wilhelmina* en onder de lommerrijke schaduw van haar wapenwoorden: „*Je maintiendrai*" onze rechten en vrijheden onaangetast zullen blijven. De Almachtige zegene de Regeering der jeugdige Koningin „voor Wie in *onze zielen zich drie eeuwen van liefde samenvatten*". [1]) Die bede ontwelde ook aan de harten van de Haagsche Joden tot zelfs in de nederige woningen der om hare Oranjeliefde van oudsher bekende „Haagsche Jodenwijk", toen Hare Majesteit voor het eerst als Regeerende Koningin Hare residentie binnentrad en feestelijk ontvangen werd door Commissien van Dames en Heeren, waarin ook de Haagsche Israelieten waren vertegenwoordigd. [2])

M. HENRIQUEZ PIMENTEL.

---

[1]) Oranjebloesems.

[2]) En niet minder bij Harer Majesteits huwelijk. B.

DE FRANSCHE TIJD. [1])

De Vereeniging „die Haghe" heeft mij ongeveer een jaar geleden verrast en verschrikt. Verrast door de zeer gewaardeerde onderscheiding, die mij gewerd met de benoeming te Parijs van correspondeerend lid van dit genootschap, verschrikt door de groote verantwoordelijkheid, die ik bij het aanvaarden hiervan op mij nam en wel niet het minst bij het herlezen onzer Statuten, die „bestudeering van de geschiedenis der stad 's-Gravenhage *uit de bronnen*" mij tot programma maakten.

Het spreekt toch van zelf, dat men die bronnen voor de locale geschiedenis der Residentie, niet dagelijks tegenkomt tusschen de Bastille en de Madeleine!

Gelukkig wilde het toeval dat ik kort daarna in de Archives Nationales inzage mocht verkrijgen van een reeks documenten, waarvan het niet moeilijk was het belang voor de Haagsche geschiedenis spoedig in te zien.

Het was een eenvoudig kartonnen doos, behelzende een gedeelte van het archief van den baron de Stassart, sinds 15 Februari 1811 Prefekt van het toenmalige Département des Bouches de la Meuse. Dit archief is

---

[1]) Voordracht gehouden den 3 en 4 November 1903 voor de leden van „die Haghe".

zeer incompleet — laat ik het dadelijk erkennen. Slechts een gedeelte er van werd bij het vertrek der Franschen in 1813 gered en dit gedeelte nog heeft hier en daar belangrijke waterschade geleden.

Als bron voor de geschiedenis dier dagen, gewoonlijk de Fransche tijd genoemd, heeft het echter een zeker niet onmiskenbaar belang.

Hetgeen toch tot studie van den Franschen tijd in Holland zoude kunnen bijdragen, de bronnen waarover men zoude meenen te kunnen beschikken, kenmerken zich bijna alle door éen zelfde eigenaardigheid, en wel door hun *partijdigheid*.

. Aan den eenen kant jammerkreeten over het strenge absolutisme en de veeleischendheid van den vreemden meester, aan den anderen kant enthousiaste lofredenen op *Napoléon le Grand, le Bien-aimé!* Van Lennep bij voorbeeld in zijn *Geschiedenis van Noord-Nederland* bespreekt „het hatelijke der conscriptie", niets hatelijkers kennende in het oog der Nederlanders, die het krijgvoeren overlieten aan hen, die door den Staat betaald werden. Krijgslieden werden over het algemeen met den nek aangezien, [1]) voegt genoemde schrijver hier aan toe, en ik laat dit gaarne voor zijn rekening.

In het *Journal du Département des Bouches de la Meuse* daarentegen vindt men de volgende beschrijving van het vertrek der lotelingen in April 1813.

Dit *Journal du Département des Bouches de la Meuse* of wel het *Dagblad van het Departement der Monden van de Maas* kwam destijds in de twee talen, Hollandsch en Fransch uit.

Nu leest men aldaar in het nummer van 9 April 1813 het volgende:

---

1) Pag. 212. IV.

„Hier ont été mis en route 170 hommes pour complèter „le contingent que le département des Bouches de la „Meuse avait à fournir sur la classe de 1812. Parmi „eux se trouvaient 80 jeunes gens destinés à la Garde „Impériale. La plupart avaient déja pris la cocarde. Ils „sont partis, la musique à leur tête et aux cris de *Vive* „*l'Empereur!*"

Daarna wordt vermeld, dat nog 332 vrijwilligers voor deze lichting hebben geteekend, waarna de mededeeling sluit met de volgende opmerking:

„Ces résultats prouvent combien les habitans de ces „contrées rivalisent de zèle, de patriotisme et de dévoue„ment avec ceux de l'ancienne France!"

Men ziet het, de oude van Lennep en de redacteur van het Haagsche blad zijn het niet bepaald met elkaar eens.

De sleutel van dit raadsel nu vindt men in de archieven van den heer de Stassart.

In een schrijven van denzelfden datum aan den graaf de Montalivet, Minister van Binnenlandsche Zaken te Parijs, komt toch de volgende zinsnede voor:

Monseigneur,

J'ai l'honneur de vous faire passer le numéro du Journal de La Haye, dans lequel *j'ai fait insérer* un article sur le départ des conscrits . . . . . .

Het was dus de Stassart zelf, de hoogste vertegenwoordiger van het Fransche gezag hier ter stede, die bij dergelijke gelegenheden aldus een eenvoudig middel vond om zijn fantaisie voor waarheid te doen doorgaan en derhalve in de couranten dier dagen bronnen te scheppen

„ter bestudeering der geschiedenis van 's-Gravenhage", waarvoor men wel zal doen zich in acht te nemen.

Men vraagt zich allicht af, wat is wel het karakter van dit ambt, welke zijn de bevoegdheden van een dergelijk ambtenaar, die zelfs aan de Pers voorschrijft, *hoe* de geschiedenis van haar tijd te schrijven? Een Prefekt was vooral in de dagen van het eerste Keizerrijk, en is thans nog in Frankrijk in hooge mate, de almachtige vertegenwoordiger van het gezag. Hij is het hoofd der uitvoerende macht, der administratie, „de cette administration que l'Europe nous envie", zooals de Franschman vroeger met het ernstigste gezicht der wereld zeide; hij is hoofd der politie, zoowel der politieke als der veiligheidspolitie. Hij leidt de verkiezingen overeenkomstig den wil zijner Regeering, en brengt in verband hiermede rapporten uit over de min of meer onderworpen stemming zijner geadministreerden.

Kenmerkend is dan ook zeker, dat de cartonnen doos, waarin het archief van de Stassart rust, tot opschrift draagt *Bouches de la Meuse: Esprit public et élections.*

Men begrijpt hieruit met hoe weinig enthousiasme in Nederland in het land der *ware* vrijheid, een dergelijke bemoeial ontvangen en geduld werd. Te meer, daar het natuurlijk niet in de bedoeling der Regeering te Parijs kon liggen, alhier, naar de pas veroverde wingewesten de zachtaardigste zijner ambtenaren te zenden.

De Stassart, een geboren Belg, was, wat men thans nog noemt, een „Préfet à poigne". Bij gelegenheid van standjes was hij zelf de eerste om er in persoon met de wacht op uit te rukken, en voor herstel van de rust te waken.

Bepaald hard of ruw was de Stassart echter niet. Waar hij met zachtheid en beleid de gemoederen voor den Keizer kon winnen, deed hij zulks en hij werd hierin trouw bijgestaan door de onder prefekten van het

Departement. Te Rotterdam bekleedde dezen post eerst de heer Caan, later van Zuijlen van Nievelt. Sous-préfet van Dordrecht was Reepelaer, van Leyden Gevers van Endegeest.

Een bewijs van zijn doorzicht is zijn voortdurend overhoop liggen met de Marivault, de „commissaire-général de police" van het département, te Rotterdam gevestigd. De Marivault was daar belast met de politieke politie, het hoofd der in die dagen zoo gehate spionnendienst; zijn haat tegen alles wat Hollandsch was, zijn volkomen onbekendheid met de taal deden hem overal vijanden zien en .... administratief opsluiten. En het blijkt, dat er onder het beheer van dezen „commissaire-général" zoovelen opgesloten werden, dat de „Intendant de l'Intérieur" voor Holland, de baron d'Alphonse, den 17 Januari 1811 aan de Prefektuur in den Haag moest schrijven om in de residentie van den „Commissaire-général" — Rotterdam — naar een lokaal om te zien „pour recevoir les individus que la Police fait arrêter afin de ne pas être confondus avec les criminels". De Stassart beklaagt zich dan ook den 2en December 1812 over de Marivault in een schrijven aan den Minister van Binnenlandsche Zaken te Parijs, waarin hij beweert, dat Marivault zich geheel van zijn gezag losmaakt. De Stassart, die toen al sinds een paar jaar het Hollandsche karakter had leeren kennen, begreep waarschijnlijk, dat men ook daar te lande meer vliegen met honing dan met azijn vangt. En hij voorzag vermoedelijk reeds in die dagen, toen de gelukster van Napoléon tamelijk snel begon te dalen, dat er meer beleid dan hardheid noodig was om hier niet alles te bederven.

In Februari van het volgende jaar — 1813 — zendt de Stassart een nieuwe klacht aan het Ministerie over zijn „commissaire-général de police". Deze klacht is

vergezeld van een schrijven van den Sous-Préfet te Rotterdam, van Zuylen van Nievelt, die onder ander schrijft: „M. de Marivault tracasse perpétuellement les personnes mêmes les plus distinguées; il ne fait que froisser les amours propres et heurter les esprits".

Een gelijke klacht wordt kort daarop van Repelaer ontvangen, den sous-préfet te Dordrecht, in verband met de ongeregeldheden, die op 20 en 21 Februari op Oud-Beijerland hadden plaats gehad. Marivault was daar toch naar toegetrokken, toen de onlusten al lang gedaan waren en had daar eenige inwoners eigendunkelijk, ook al weer „administratief" opgesloten, niettegenstaande de burgemeester der plaats op last en uit naam van de Stassart een algemeene amnestie had uitgevaardigd. De Stassart terecht hierover verbolgen, schrijft aan de Marivault zijn ongenoegen over deze daad, hetgeen tot een uiterst zuurzoete briefwisseling aanleiding geeft, welke in haar geheel met het schrijven van Reepelaer naar Parijs wordt opgezonden.

Eén stuk uit dit dossier is te karakteristiek om het niet hier mede te deelen. Het is het rapport van den Brigadier der Keizerlijke Gendarmerie Lambert, die naar Oud-Beijerland met zijn manschappen was afgezonden om de rust te herstellen. Deze gestrenge rustbewaarder, tevens waarschijnlijk landgenoot van Tartarin, doet in vele opzichten aan den „gendarme sans pitié" van Courteline denken. Zijn rapport is gericht aan M. de Hogendorp, Capitaine commandant de la gendarmerie des Bouches de la Meuse, en luidt als volgt:

Mon Capitaine.

J'ai l'honneur de vous rendre compte que la tranquilité est entièrement rétablie ici, que plusieurs de ceux qui

ont soulevé les esprits, sont maintenant dans la consternation; que plusieurs d'entre eux ont déja pris la fuite et qu'on ne sait point ce qu'ils sont devenus, que le reste des habitans tremblent de peur; on ne voit plus aucun le soir dans les rues.

Je ne crois pas qu'ils ayent envie de recommencer, cependant il serait prudent de laisser encore quelque temps la Brigade au complet, vu que l'on nous craint beaucoup et que d'ailleurs nous avons un service très actif à excercer dans les deux cantons qui composent votre arrondissement. J'ai l'honneur d'être avec un profond respect

votre subordonné
LAMBERT.

Zooals ik zooeven zeide, de Prefekt is in Frankrijk het hoofd der administratie. Hij houdt er dus uitgebreide bureaux op na — de Prefektuur bevond zich zooals men weet op het Voorhout in het gebouw, waar thans de Koninklijke Bibliotheek is gevestigd — en het aantal inkomende en uitgaande stukken is er derhalve tamelijk talrijk.

Nog voor de komst van de Stassart, vanaf 1 Januari 1811 werd hiervan een répertoire opgemaakt en dagelijks bijgehouden, onder den naam van: *Etat analytique des opérations et actes administratifs de Monsieur le Préfet du Département des Bouches de la Meuse.*

De Stassart die den 15 Februari van hetzelfde jaar hier kwam, ter vervanging van een „préfet provisoire" heeft dezen staat na het eerste vierendeel jaars niet laten voortzetten, tenzij de vervolgen verloren zijn. In elk geval vindt men slechts een dergelijk répertoire voor de eerste drie maanden van 1811.

Veel komt er in voor, dat er best uit had kunnen blijven, weinig bovendien, dat belangrijk is voor de geschiedenis van deze stad. Als speciaal den Haag betreffend, vind ik er melding gemaakt van de volgende ingekomen stukken. [1])

1o. Een schrijven van 2 Januari 1811 van den Burgemeester van den Haag, verzoekende om in het vervolg de stedelijke vleeschbelasting weder te mogen heffen ten bate van de Gemeente. Het schijnt toch dat in het vorige jaar er beslag op was gelegd ten bate van de Keizerlijke schatkist. Dit stuk werd opgezonden naar den Gouverneur-Generaal der voormalige Nederlanden, den Hertog van Plaisance.

2o. Een schrijven van genoemden Gouverneur-Generaal ingekomen den 21 Januari, die nadere inlichtingen vraagt omtrent de installatie in het Binnenhof voor een Keizerlijk Gerechtshof. Het voormalig paleis van Koning Lodewijk Napoleon, thans tweede kamer, was daartoe aangewezen. Aan den controleur Noordendorp wordt opgedragen de détail-plannen in teekening te brengen.

3o. Een schrijven om inlichtingen van den Burgemeester van 's-Gravenhage, hoe hij de lijsten moet aanleggen der kinderen van Israëlieten in deze gemeente, die hun eerste religieuse plechtigheid hebben ondergaan. Deze lijsten stonden in verband met de eigenaardige verhouding der Israëliten ten opzichte der conscriptie. Een tijd lang werd hun geweigerd plaatsvervangers te stellen. De bedoelde lijsten werden in het vervolg geregeld opgemaakt en berustten ten stadhuize.

4o. Een stuk van 8 Februari 1811, waarin over het zeebad Scheveningen gesproken wordt. Het is een schrijven

[1]) De stukken zelf ontbreken in dit archief, dat men ook meer als een persoonlijk archief van de Stassart moet beschouwen.

van den „Intendant de l'Intérieur" aan den Prefekt te 's-Gravenhage, waarin het advies van den Prefekt wordt gevraagd op een rekest van J. Pronk te Scheveningen, tot het bekomen der uitsluitende bevoegdheid gedurende 25 jaren, tot het exploiteeren van „certaines voitures ou machines" ten dienste der zeebaden. Men heeft hier waarschijnlijk te doen met een document betreffende de origine der „badkoetsjes".

5°. Een schrijven van den Burgemeester van den Haag van 5 Maart betreffende de verdeeling der stad in 4 cantons.

6°. Een schrijven van den Burgemeester van den Haag, van 18 Maart, aan wien door den Plaats-commandant (le commandant d'armes) verzocht is, den ingezetenen aan te zeggen, dat zij gehouden zijn des avonds na de retraite aan het Plaats-bureau een opgave te doen van de vreemdelingen, die zij herbergen.

Hierop werd geantwoord, dat van de nachtlijsten der hotelhouders elken avond een staat moet worden opgemaakt, waarvan copie gezonden moet worden aan den Prefekt en aan den Plaatscommandant, indien deze zulks verlangt.

7°. Een begeleidend schrijven van den Burgemeester van den Haag van 20 Maart met de lijst der lotelingen, die order hebben ontvangen zich dien dag te verzamelen in de Doelen om hun nummer te trekken.

Voor het overige is er in dezen staat weinig belangrijks voor den Haag. Men ziet uit dit alles, dat er van het vroeger aanzienlijke en onafhankelijke Burgemeesterschap zoo goed als niets was overgebleven. De Burgemeester — of liever de Maire, want dit was thans zijn officieele titel — had voor alles verlof te vragen, en gehoorzaamheid te betrachten niet alleen aan den Prefekt maar zelfs aan den Plaats-commandant, terwijl een verzoek tot exploitatie

van badkoetsjes op het strand zelfs naar den Intendant opgezonden moest worden.

In 1811 was Slicher nog Maire van den Haag, dezelfde die in 1813 een bekend werkzaam aandeel nam in het herstel der onafhankelijkheid. In 1813 vinden wij van Schinne die vooral in den aanvang door de Stassart wordt afgeschilderd als de Fransche Regeering welgezind. Zoo schrijft deze b.v. in een brief van 8 Januari 1813 aan den Minister van Binnenlandsche Zaken het volgende:

„Parmi les fonctionnaires il en est plusieurs qui me „paraissent disposés à s'attacher au gouvernement et je „citerai avec éloge M. van Schinne, Maire de la Haye, „dont j'ai lieu particulièrement d'être fort satisfait dans „ces circonstances. [1]) Il ambitionnerait beaucoup une place „au Corps législatif et je serais fort aise qu'il put obtenir, „si Sa Majesté daignait lui l'accorder, le titre de Baron „ou la décoration de la legion d'honneur".

De Stassart nu was, zooals ik reeds zeide, in vele opzichten een man van beleid. In de rustige jaren van zijn beheer, in 1811 en 1812, was hij de leidende geest tot het organiseeren van volksfeesten ter verheerlijking van het Fransche beheer en het Keizershuis.

Eén der eerste groote gebeurtenissen sinds zijn optreden, was de geboorte van den Koning van Rome den 20 Maart 1811. Het *telegraphisch* [2]) bericht van deze geboorte bereikte den Haag den 22en, dus twee dagen later. Zooals de Stassart den 25en schrijft, was het enthousiasme te 's-Gravenhage zeer groot, hij spreekt van een

[1]) Aanplakking van opruiende aanplakbilletten.

[2]) Er is hier natuurlijk sprake van een optische telegraaf, zooals deze nog in Frankrijk tijdens de restauratie in gebruik was.

„enthousiasme que le caractère apathique des habitans ne me permettait par trop d'espérer".

Waarschijnlijk om dit enthousiasme wakker te krijgen, had de Prefekt den 23en des ochtends vroeg alle klokken laten luiden en 101 kanonschoten doen lossen. Des avonds werd een algemeene illuminatie aangestoken, terwijl op den volgenden dag, die een Zondag was, in de kerken dankstonden werden gehouden en een receptie aan de Prefektuur plaats vond.

Wij kennen thans de Stassart genoeg om te gevoelen in hoeverre dit enthousiasme uit het hart der ingezetenen voortvloeide.

Een gelijk enthousiasme heerschte te 's-Gravenhage twee en halve maand later, ter viering van den doop van Napoleon's zoon. Deze plechtigheid zoude den 9en Juni plaats vinden.

Reeds den 21 Mei schrijft de Stassart aan het Ministerie te Parijs, dat hij de noodige maatregelen neemt om dezen dag op passende wijze te gedenken. Hij schrijft onder meer:

„*Nous* donnerons aux plus belles rues de Rotterdam „et de La Haye les noms de S. M. l'Empereur de S. „M. l'Impératrice et de son Auguste Fils".

Dit „nous donnerons" is karakteristiek, want de uitvoering werd natuurlijk aan de Gemeentebesturen overgelaten, om aan den Keizer te doen voorkomen alsof men met een spontane uiting van vreugde te doen had.

Ziet hier de tekst van het *Proces-Verbal,* op den feestdag 9 Juni 1811 zelf opgemaakt, zooals het naar Parijs werd gezonden:

Proces-Verbal.

Aujour d'hui 9 Juin 1811, Jour fixé pour la célébration du baptême de S. M. le Roi de Rome, la Ville de la

Haye, voulant témoigner son dévouement et sa fidélité à son souverain et désirant de donner une preuve non équivoque de la part qu'elle prend à l'heureux évènement qui assure le repos et la prospérité de l'Empire et comble les voeux de S. M. l'Empereur et Roi, ces lui assurant une postérité illustre, héritière de Sa couronne et de Sa gloire, Nous, Goswin, Joseph, Augustin de Stassart, Auditeur au Conseil d'Etat, Baron de l'Empire, Chevalier de la Légion d'Honneur et de l'ordre du mérite civil de Baviére, Préfet des Bouches de la Meuse, accompagné de M. Jean Slicher, Chevalier de l'ordre de l'Union, Maire de la ville de la Haye, et des autorités civiles et militaires, au son des cloches et aux acclamations du peuple:

Avons donné à la promenade dite le Voorhout le nom de Cours Napoléon,

A celle du Vijverberg le nom de Cours de l'Impératrice,

Et enfin à la place dite le Plein, celui de Place du Roi de Rome.

En foi de quoi Nous avons dressé le présent Proces-Verbal que nous avons signé, ainsi que Monsieur le Maire et les divers fontionnaires présens, il sera déposé aux Archives de la Préfecture et à celles de la Mairie. Copie en sera transmise à S. A. Sérenissime Monseigneur le Prince Gouverneur-Général des Départements de la Hollande et à Son Excellence Monseigneur le Ministre de l'Intérieur.

Fait double à La Haye, le jour, an et mois ci-dessus.

Volgen de handteekeningen:

G de Stassart, H. de Gestas, Auditeur au conseil d'Etat, sous-préfet, N. van Foreest, J. D. van Slingelandt, conseiller provisoire de la Préfecture, Pocholle, commandant d'armes, Slicher, J. van Hees, J. A. Schiefbaan,

D. W. A. Patijn, conseiller Municipal, P. Heiligers, conseiller Municipal, J. G. d'Oldebarneveld dit Witte Tullingh Commandant en Chef de la Garde Nationale, le Colonel du 18e Régiment Pelleport, le Chef de bataillon Jacques, Ampt commissaire de Police.

Te Rotterdam werden op denzelfden dag de Boompjes in Quai Napoléon veranderd en het Haringvliet Quai du Roi de Rome genaamd. Caan was in die dagen aldaar sous-préfet.

Omtrent dit feest te 's-Gravenhage gevierd, vind ik nog een en ander gemeld in het *Journal du Département des Bouches de la Meuse*, waarvan exemplaren door de Stassart naar Parijs werden gezonden, waarschijnlijk om zijn eigen proza aldaar te doen bewonderen.

Des ochtends om 10 uur vereenigden zich de burgerlijke en militaire autoriteiten volgens hun godsdienst, de protestanten bij den Staatsraad van Maanen, 1e Président van het Hof, de katholieken aan de Prefektuur. Vandaar ging ieder deputatie in optocht naar het kerkgebouw van haar godsdienstige gezindheid, waar Bidstonden en Te Deums gehouden werden. Daarna vereenigden zich allen aan een „très-beau déjeuner" bij van Maanen. Verder had er een „couronnement de rosières" plaats, zooals in Frankrijk in vele kleine plaatsen nog gebruik is. Deze rosières werden na afloop der plechtigheid in het huwelijk verbonden aan oud-militairen; men verneemt niet of dit op haar verzoek geschiedde. De stad had haar een bruidschat verstrekt en Mevrouw de Stassart de toiletten bekostigd.

De jonggehuwden zaten daarna 's avonds aan bij het diner, gegeven door den Prefekt, „dont ils n'oublieront jamais les bontés" en werden vervolgens in de koetsen van de Prefektuur naar den schouwburg gereden, alwaar

een gratis-voorstelling plaats had van een toepasselijke opera: *La Rosière de Salency* van *Grétry.*

„M. le Préfet honora le spectacle de sa présence.”

M. le Préfet mocht tevreden met zijn dag zijn. Den volgenden dag kon hij naar Parijs schrijven:

„Les fêtes pour le baptême de S. M. le Roi de Rome „ont été célebrées avec enthousiasme dans le département „des Bouches de la Meuse.

„La ville de La Haye devait prêcher d'exemple et elle l'a fait.”

Met gelijk welgevallen kon de Stassart terugzien op de feesten, den 15en Augustus van hetzelfde jaar te 's-Gravenhage door hem georganiseerd ter eere van den verjaardag van den Keizer.

Het programma van dien dag komt in vele opzichten overeen met dat van 9 Juni. Ook weder vereenigden zich de autoriteiten volgens godsdienstige gezindheid bij van Maanen of aan de Prefectuur en werden daarna de kerken bezocht. Te Scheveningen werden dien dag hardlooperijen georganiseerd onder de jonge meisjes van het dorp. Twee aan twee liepen ze en aan de overwinnares werd ten slotte een zilveren oorijzer uitgereikt door den Prefekt in eigen persoon.

Volgens het meer genoemde *Journal du Département*, werd de Stassart door de Scheveningers ontvangen met de kreten: Vive Napoléon le grand et le bien aimé!

Onder opzending van dit nummer van deze courant, kon hij dan ook met vol vertrouwen den volgenden dag naar Parijs schrijven, dat de verjaardag van den Keizer alhier met „enthousiasme” gevierd was.

Het volgende jaar op denzelfden datum, 15 Augustus 1812, werd hetzelfde feest met gelijken luister gevierd.

Bovendien werd dien dag aan de „Compagnie de réserve” te ’s-Gravenhage in garnizoen, en uit Hollanders bestaande, een vaandel uitgereikt door den Prefect met de volgende toespraak:

Soldats!

Que ce jour, où l’airain devenu l’interprête de notre amour et de notre reconnaissance, proclame la fête de Napoléon le Grand, est cher à tous les peuples qui composent la nation française!

Je l’ai choisi, ce jour mémorable, pour vous donner un témoignage éclatant de ma confiance, je l’ai choisi pour vous remettre ce drapeau que vous saurez défendre, s’il en est besoin, au prix de tout votre sang.

Vous allez voir flotter au milieu de vous, ces trois couleurs qui depuis vingt ans, font l’étonnement et l’admiration de l’Europe.

Ralliés sous ces nobles enseignes, puissiez vous bientôt participer à la gloire de combattre et de vaincre les ennemis de votre patrie! Que ne vous est-il permis de suivre nos aigles victorieuses dans les champs de la Pologne et de la Russie! Mais le devoir vous enchaine ici. Fidèles au poste qui vous est confié, défenseurs de la terre natale, si l’Anglais ôsait se permettre d’en souiller le sol, avec quelle ardeur, avec quel enthousiasme ne vous précipiteriez vous pas au devant de lui pour l’en punir? Et le succès pourrait-il être douteux? N’avez-vous pas pour guide, au chemin de l’honneur, un héros qui a partagé la gloire des immortelles journées de Castiglione, d’Hohenlinden, de Zurich et d’Austerlitz!

Placés sous l’égide du brave général Lorcet, la bannière du département des Bouches de la Meuse est désormais invincible. Vous ne la perdrez point de vue et plutôt

que de l'abandonner, vous affronterez mille fois la mort. Vous le jurez, soldats, vous le jurez, et j'en crois vos serments.

Un Batave n'a jamais été parjure!

Soldats, cédons aux sentiments qui nous maitrisent et répétez avec moi: Tout à l'honneur, tout à la patrie! Vive Napoléon le Grand et le Bien-Aimé!

Het was dezelfde „compagnie de réserve", waarvan een jaar later de manschappen een zoo groot aandeel zouden nemen in de herstelling der onafhankelijkheid.

In November 1812 ving de noodlottige terugtocht van het Fransche leger uit Moscou aan. De geesten hier te lande kwamen inwendig in beroering, men gevoelde dat het einde der Fransche overheersching naderde. Een zekere geest van opstand woei over Nederland, spoedig echter onderdrukt wanneer zij zich ontijdig voordeed, zooals in de maand Februari in Oud-Beijerland, over welke beweging ik reeds in den aanvang van mijn voordracht sprak. Den 8en Januari 1813 werd te 's-Gravenhage des ochtends vroeg het volgend aanplakbiljet door de politie afgescheurd van de muur van de Halle au blé (Koornmarkt):

> Daar werd vermist een
> Manspersoon met naame
> Napoléon, die hem te
> regt brengt sal een
> Oranje-coekarde tot
> een verering hebben.

De Stassart gaf van dit oproerige geschrift te Parijs kennis, tevens meldende, dat hij de bekendmaking door de pers zoude verbieden.

Ook te Leiden werden oproerige geschriften aangeplakt

en een paar maanden later, ongeveer half April barstte een tamelijk ernstig oproer te Rotterdam los. De onmiddellijke oorzaak hiervan was de inschrijving voor de Schutterij en het gewone gemis aan beleid van de Marivault, die nog steeds „Commissaire-général de police" was. De Stassart begeeft zich onmiddellijk naar Rotterdam om de orde te herstellen, hetgeen ook zonder bloedvergieten plaats kon vinden. In zijn rapport aan de Regeering te Parijs beklaagt hij zich natuurlijk weer bitter over de Marivault. Vooreerst had deze verzuimd bijtijds de lijsten der Schutterplichtigen door zijn commissarissen van politie te doen opmaken en was daarmede eenigszins de oorzaak van het standje. De Stassart schrijft verder:

„Des attroupements ont eu lieu, et par suite des propos „et du désordre, mais il paraît constant qu'il y avait de „l'exagération dans le rapport que m'avait fait M. le „commissaire-général, qui n'ayant pas été témoin des „choses, puisqu'il était resté chez lui, n'a pu en juger „que sur le rapport des Commissaires de Police, rapport „qui s'est ressenti des froissemens d'amour-propre, „occasionnés par divers ordres en sens contraire, qui „avaient été donnés par les adjoints du Maire d'une part „et de l'autre par les commissaires de police, qui auraient „du se borner à prendre et exécuter les ordres de la Mairie".

En de Stassart eindigt nog eens met er op te wijzen dat de Marivault gevaarlijk spel speelt en de ingezetenen van het Fransche gezag steeds hoe langer hoe meer afkeerig maakt.

Het oproer te Rotterdam was als een sein tot andere opstootjes zooals te Dordrecht, Den Haag en Scheveningen en tot een werkelijken opstand te Leiden op 19—21 April 1813. Een feit van oogenschijnlijk geringe

beteekenis heeft misschien in die dagen niet weinig bijgedragen om de gemoederen op te hitsen, tenminste de Stassart vreest zulks en beklaagt er zich over in een schrijven aan de Montalivet.

Den 24en Maart te voren, hadden de Fransche inwoners van Amsterdam het toch reeds veilig gevonden hun vrouwen naar Frankrijk terug te sturen; een bewijs dus, dat zij den toestand niet vertrouwden, doch juist hiermede bliezen ze het oproer moed in.

Het oproer in die dagen betrof zoowel het platte land als de steden. Zelfs kwamen op een nacht een bende Scheveningers op den Haag aanzetten doch werden aan de barrière (in de tegenwoordige Zeestraat) door de Stassart met een compagnie soldaten afgewacht. Op het eerste vuur gingen de Scheveningers aan den haal en verder liep alles kalm af hier ter stede.

In Leyden was de zaak ernstiger. De oproerlingen hadden daar de poorten van de stad gesloten, er gebruik van makende, dat de Sous-préfet Gevers van Endegeest buiten woonde.

Den volgenden dag kwam de generaal comte Molitor met 2000 man voor de stad en eischtte deze op.

Toen er een ontwijkend antwoord kwam, dreigde hij met beschieting, terwijl de Stassart aan den Maire Heldewier een bevestiging van deze bedreiging zond. De poorten werden nu spoedig geopend en de 2000 Franschen trokken Leiden binnen, doch hadden nog een bloedig gevecht te leveren om de zoogenaamde Burcht te nemen, waarin de oproermakers zich verschanst hadden. Overal waar deze oproeren hadden plaats gehad werden de aanstokers voor „commissions militaires" gedaagd en verscheidenen ter dood of tot vrijheidstraffen veroordeeld.

De executie der ter dood veroordeelden te Rotterdam had op specialen last van de Stassart op klaar lichten

dag plaats, in plaats van des ochtends vroeg, om aldus meer indruk te maken.

Onder de hoogere ambtenaren waren voornamelijk de Maire van Leyden Heldewier en de sous-préfets aldaar en te Dordrecht, Gevers van Endegeest en Reepelaer gecompromitteerd.

De eerste, Heldewier, had het behoud van zijn plaats te danken, zooals blijkt uit het rapport van den Intendant de l'Intérieur, baron d'Alphonse over deze zaak — aan zijn verwantschap met den beroemden generaal La Tour-Maubourg.

Reepelaer en Gevers zenden groote vertoogen in om te bewijzen, dat alles buiten hun schuld is geschied.

Vooral voor Gevers, die zeer ambitieus was, was dit een onaangename zaak. Hij diende ter zijner verontschuldiging een gedetailleerd rapport in, en liet dit den 28en Juni 1813 door zijn echtgenoote Mevrouw Gevers naar Parijs brengen om het den Minister persoonlijk te overhandigen. Gevers toch was vooral bang geworden voor de carrière van zijn zoons, waarvan één page bij den Keizer was en een andere in de Garde d'honneur diende. Hij zelf woonde op het kasteel Endegeest.

Op deze troebelen volgde een oogenschijnlijk rustige tijd. De Stassart maakte daarvan gebruik om de meest optimistische rapporten naar Parijs te zenden.

Zelfs schrijft hij den 11 Augustus 1813 een brief aan Montalivet, waarin hij zich excuseert in Juni en Juli geen rapporten te hebben ingediend tengevolge van de algeheele kalmte en rust.

Den 4en September — wij zijn nog slechts 2 maanden van de omwenteling af — stelt hij zijn Regeering gerust met de volgende woorden:

„Le plus grand calme régne sur tous les points du

„département et le tirage pour la conscription s'est fait „partout avec l'ordre et la facilité désirables".

En 3 October — twee weken voor den slag van Leipzig is zijn optimisme nog zoo groot, dat hij meldt:

„La plus grande tranquilité régne toujours dans ce „département et jamais les conscrits sont partis mieux „disposés."

Er komt echter een wolk aan den voor de Stassart zoo heldere hemel, hij beklaagt zich toch in hetzelfde schrijven over het weder opdagen van oproerige geschriften en plakkaten hier ter stede.

De vertaling van een dezer stukken voegt hij aan zijn rapport toe, de inhoud is niet onvermakelijk:

(Traduction).

Je crois en Alexandre premier, puissant Empereur de toutes les Russies, protecteur du droit de l'Europe et en Guillaume sept qui a été conçu de l'esprit de Nassau, né de la Princesse d'Orange qui a souffert sous la canaille française; descendu en Angleterre, ressucité en Espagne; assis à la main droite de Mylord Wellington d'où il viendra pour juger les Français encore existans et les patriotes avec leurs partisans; je crois à la restauration de la patrie, à la fin de la tyrannie française, à la résurrection d'Orange et au repos éternel. Pardon a tous ceux qui ont travaillé aveuglement à la ruine de la patrie.

Zooals men ziet, deze officieele rapporten waren tot het einde toe zoo optimistisch mogelijk. Daartusschen in komen echter nu en dan blijken van onrust, brieven door de Stassart eigenhandig geschreven en die meer met de werkelijkheid overeenkomen. Zoo schrijft hij den 18 October 1813 aan den Minister, dat de opbrengst van de belasting tegenvalt en dat dit een ernstig teeken is, een barometer

op de stemming van het publiek. Terwijl vroeger de gegoede inwoners van den Haag hun belasting zes maanden of drie maanden tegelijk vooruitbetaalden, komen ze thans telkens per maand betalen.

In diezelfde Octoberdagen werd van Nederland de laatste daad van onderworpenheid verlangd. De gelukster van Napoléon begon in het Oosten te dalen, het verraad van Bernadotte droeg er toe bij om de positie der Franschen als overheerschers van half Europa hoogst gewaagd te maken.

De Keizerin, als Regentes te Parijs achtergebleven in die dagen, waarin op de vlakten van Leipzig het lot van ons werelddeel werd beslist, de Keizerin deed in een plechtige Senaatszitting een beroep op de trouw gebleven onderdanen van den Keizer.

En de Hollandsche gemeentebesturen kregen onmiddellijk van uit de Prefecturen last om adressen en huldeblijken aan H. M. toe te zenden. En ze deden dit schijnbaar met enthousiasme, ten minste wanneer men de adressen leest in de archieven te Parijs nog aanwezig die waren toegezonden door Brielle, Dordrecht, Schiedam, Leiden, Cuilemburg, Vlaardingen, Delft, Gouda en Gorcum. Rotterdam en den Haag waren beide in die dagen tot „bonnes villes" gepromoveerd. Zij moesten dus iets beters doen en ieder een deputatie naar de Keizerin zenden om mondeling van haar trouw en aanhankelijkheid te doen getuigen.

Te 's-Gravenhage had de Stassart zijn oog doen vallen op vier notabelen, de heeren van Schuilenburg, van der Heim, Hope en Caan. Deze weigerden echter standvastig. In hun plaats werden aangewezen om het huldeadres van den Gemeenteraad over te brengen de heeren van Schinne, de meergenoemde burgemeester, van Oosthuysen van Rijsenborgh en Quarles.

Den 25en October, kort voor den afreis van dit driemanschap kondigde de Stassart hun vertrek aan het Ministerie aan in een geheim schrijven van den volgenden inhoud:

„Monseigneur.

„Je viens de faire passer officiellement à Votre Excellence „l'adresse de la bonne Ville de La Haye à Sa Majesté „l'Impératrice Reine et Régente. Ce n'est pas sans quelques „débats qu'on est parvenu à la faire signer par tous les „membres du Conseil Municipal. Ils sont restés cinq „heures en séance".

Daarop volgt een rapport over de drie persoonlijkheden, die de deputatie uitmaken:

Van Schinne, maire, appartenait au parti orangiste, mais quoique médiocrement attaché à nos institutions il a de l'honneur et l'on peut compter sur son serment. Son zèle néanmoins n'est plus le même et il ne cache point la mortification qu'il éprouve de n'avoir obtenu jusqu'ici ni l'étoile de la légion d'honneur, ni le titre de baron. Il a deux enfans, un fils à l'armée et une fille encore à marier. Sa fortune d'environ 40.000 livres de rente est un peu dérangée pour le moment.

M. van Oosthuijzen de Rijsenborgh, membre du Conseil Général du Département, n'est pas ce qu'on peut appeler un homme d'esprit, mais il est doué d'une intelligence rare. Ancien fabricant et fournisseur des armées hollandaises, il doit à son industrie une fortune de près de 200.000 livres de rentes. Il a une fille à marier et un fils pour lequel il ambitionne la place de Conseiller-Auditeur en la Cour Impériale de la Haye. Mais sa qualité de catholique

et peut-être aussi son attachement à la France ont été aux yeux de M. M. les conseilers en la Cour des titres de proscription.

M. Quarles, jeune homme, qui brille moins par les dons de l'esprit que pas les qualités morales. Il appartient à une famille fort ancienne de la Hollande. Son père secrétaire général de Leurs Hautes Puissances les Etats de Hollande, était fort attaché à l'ancienne forme du gcuvernement, ennemi du *Stadhouder*. sans l'être du *Stadhouderat*.

M. Quarles en se rendant à Paris n'à d'autre objet d'ambition que de contribuer s'il est possible à faire nommer sécrétaire géneral du département des Bouches de la Meuse son frère, sujet fort distingué et que j'ai proposé pour cette place.

Nos députés de La Haye seront à Paris dans les premiers jour de Novembre et s'empresseront d'aller prendre les ordres de Votre Excellence.

Ik geloof, dat op dezen brief geen commentaar noodig is, hij is kenschetsend voor het stelsel van spionnage, dat in die dagen hier was ingevoerd.

Den 9en November kwamen de drie heeren uit den Haag te Parijs. Vóór dien datum waren nog enkele bijzonderheden, deze deputatie betreffend, geregeld.

Zoo zouden de kosten gedragen worden door de stad den Haag, die daartoe den Maire een blanco-credit toestond. Goedgekeurd was verder, dat de lakeien der deputatie de liverei der stad zouden dragen, terwijl echter de Stassart afried hun te Parijs toe te staan het wapen van de stad 's-Gravenhage op de rijtuigen te voeren.

Te Parijs aangekomen werd onmiddellijk aan de Montalivet kennis van de komst gegeven, terwijl de heeren zich gereed houden „pour déposer aux Pieds du Trône „de Sa Majesté l'Impératrice Reine et Régente les sentimens

„de respectueux dévouement de cette ville" Zoo althans schrijft van Schinne aan het Ministerie, doch ... vergeet te Parijs zijn adres op te geven. In de bovenhoek van dezen brief is dan ook met potlood door een verontwaardigd ambtenaar aangeteekend: Ils oublient de donner leur adresse! Wat er verder met deze deputatie geschiedde, vermeld het archief niet, men vindt er echter nog omtrent Rotterdam opgeteekend, dat deze stad door den heer Gevers Deynoot 1er Adjoint du Maire was vertegenwoordigd.

De Stassart had eerst den maire zelf Blankenheim willen zenden, doch deze had een grooten invloed op het volk, zoodat de Prefekt hem in die gevaarlijke dagen liever bij de hand hield. Van Gevers Deynoot wordt in een geheim rapport gezegd:

„C'est un excellent homme, qui a fort peu d'esprit et „d'instruction, mais dont les vues sont droites. Il peut „avoir environ 20.000 livres de rente et n'est point marié."

Gevers Deynoot logeerde te Parijs in het Hotel Grange Batelière, rue Batelière.

En thans de débacle!

De Stassart zoekt in zijn officiëele rapporten zoolang mogelijk te doen of er geen gevaar bestaat.

Den 3en November waarschuwt hij echter den Minister in een vertrouwelijk schrijven, dat de zaken verkeerd gaan. Hij spreekt van een „état facheux, si l'ennemi „paraît, je ne réponds de rien, cependant nous ferons „bonne contenance."

Den 10en November daarop schrijft hij, dat den vorigen avond het gerucht had geloopen te 's-Gravenhage, dat van de pui van het stadhuis een capitulatie zoude worden afgekondigd, waarbij Nederland zich aan Engeland over

gaf. Een groote menigte was op de been. Des nachts werd gepatrouilleerd en de kreet Oranje Boven! aangeheven. De commissarissen van politie hadden verzuimd de kroegen te doen sluiten.

De Prefekt beklaagt zich in dit schrijven, dat hij in den Haag bijna geen troepen heeft, 150 man van het 4e Reg. vreemdelingen en 100 man van de réservecompagnie. Den 14en schrijft hij opnieuw om zich over het gemis aan troepen te beklagen. Bovendien was dien dag de schutterij uitgerukt met oranjelinten versierd. Hij vermoedt dat van Oldebarneveld daartoe last had gegeven. Wanneer hij meer garnizoen bij de hand had gehad, zoo schrijft de Stassart, had hij van Oldebarneveld doen oplichten en naar Parijs zenden.

Den 16en weet hij nog snel enkele achterblijvers van de lichtingen 1808, 9, 10 en 11 op Arnhem te dirigeeren en zijn volgend schrijven, gedateerd den 18en November is geschreven te . . . . . Gorcum, waarheen de Stassart den vorigen dag, den 17en de wijk had genomen.

Hij beschrijft in dezen laatsten brief den beroemden dag van 17 November 1813 op de volgende wijze:

L'exemple d'Amsterdam n'a été que trop bien imité hier 17 par La Haye. Dès 7 heures du matin la cocarde orange se trouvait à tous les chapeaux, à commencer par ceux de M. le comte de Styrum, de M. le comte de Hogendorp, frère du général et de M. Reepelaer, frère du sous-préfet de Dordrecht. Des rassemblemens se formaient dans toutes les rues et faisaient entendre les cris de *Vive le Prince d'Orange*.

Je fis appeler M. le maire et je lui dis que dans une heure il fallait que par la voix de la persuasion, il eut fait disparaître la cocarde et dissoudre les rassemblements — ou que je ne serais plus maître d'arrêter la

force armée. Il revient au bout de trois quarts d'heure me déclarer que toutes ses tentatives avaient été vaines et je crus démêler dans tout cela quelque peu de fausseté et de mauvaise foi. Cependant M. le général Bouvier me dit pas avoir les forces suffisantes (dans le fait il avait raison) pour reprimer efficacement ce désordre.

Il se contenta de parcourir la ville à cheval, accompagné de son aide de camp, afin de tout voir, et cette promenade, comme je le lui avais représenté d'avance, mais inutilement, fit plus de mal que de bien et provoqua mille plaisanteries et mille propos insultants qui affaiblirent son autorité. On n'était sur, ni du 4e étranger, ni de la compagnie de réserve. La défection dans ce dernier corps avait commencé à dix heures, et il ne restait plus guère que 30 à 40 hommes à midi.

Des groupes tumultueux se sont présenté à plusieures reprises devant l'hotel de la préfecture en faisant des menaces horribles mais sans néamoins tenter encore de forcer les portes. D'une autre part les chefs d'administration et leurs préposés qui avaient d'abord promis de prendre les armes, ont cru plus prudent de se retirer sans bruit la nuit précédente.

Le Colonel de la garde nationale (M. d'Oldebarneveld) a pris, dit-on, la cocarde orange en même temps que les autres, mais seulement par respect humain, il l'ôtait pour se présenter chez moi. A midi et demi M.le maire me pria de l'autoriser à céder la place à la régence que l'on organisait. Je lui répondis que je n'y consentirais jamais.

On m'envoya un quart d'heure après une députation pour renouveler les mêmes instances et je déclarai que tous ceux qui feraient partie de la régence ou y prendraient part, seraient considérés comme criminels de lèse-majesté.

A une heure on avait détruit plusieures maisonnettes d'octroi et le peuple paraissait disposé à se livrer à tous les excès. M. le général Bouvier avait fait d'ailleurs, ainsi qu'il m'avait prévenu ses dispositions pour effectuer sa retraite à six heures du soir.

Je considérai dès lors ma présence à La Haye comme inutile et quoique toujours souffrant d'une fièvre et d'une toux que j'ai depuis trois mois, je montais à cheval (car il ne me restait plus de voiture, je m'étais servi de la mienne pour faire partir la veille Mme de Stassart) et pris en sortant par mon jardin et les glacis, la route de Rotterdam".

Van hier trok de Stassart op Gorcum terug en zette van uit deze vesting zijn correspondentie met Parijs nog eenigen tijd voort.

Van locaal belang is er echter voor 's-Gravenhage niets bijzonders meer in deze verdere brieven.

MR. P. H. P. VAN MARLE.

DE HAAGSCHE DAGBLADPERS IN DE 19E EEUW.

Laat ik dit „persoverzicht" beginnen met het meest welsprekende: een cijfer-groepeering, die eigenlijk gezegd het resumé van de volgende bladzijden bevat in één formule. In 1842/43, het jongste jaar, waarover (in het *Adresboek voor den Nederlandschen Boekhandel)* ik de stelselmatige opgave heb kunnen vinden, bedroeg het aantal dag- en weekbladen *in het geheele land* 52, van welke, met inbegrip van de *Nederlandsche Staats-Courant*, slechts 5 dagelijks verschenen en alle overige — vakbladen ingesloten — een- of enkele malen per week.

Aan het einde van 1900 telde Den Haag alléén 67 couranten (dag- en weekbladen). De beide lijsten zijn als Bijlagen A en B hierachter afgedrukt. (Eene, tot 1903 bijgewerkte, Bijlage C is er later aan toegevoegd.)

Die cijfers spreken voor zichzelven.

De eerste couranten hier te lande — in hoogst gebrekkigen vorm — dagteekenen uit het midden der zeventiende eeuw. Groote geheimzinnigheid was toen de voorname eigenschap van Burgemeesteren die de „beweging der drukpers" in handen hadden. Men bepaalde er zich toe, de belangrijkste feiten uit eigen omgeving te verzamelen.

„Maar zelfs nu de regeering zich de zaak niet aantrok — schreef R. Fruin [1]) — blijft het ons een raadsel, hoe

---

[1]) Over de oudste couranten in Nederland. — Volks-almanak 1863.

in een land, zoo welvarend en rijk, zoo bedrijvig en wakker als Nederland gedurende de 17e eeuw, waar zoovelen belang hadden in hetgeen buitenaf gebeurde, hoe daar de Journalistiek zoo achterlijk is kunnen blijven. Want die geheele eeuw door en een groot gedeelte van de volgende daarenboven, is de courant in Nederland gebleven wat ze in de dagen van Hooft was". „Ik vreeze (zegt deze ergens) dat de loopmaren den mont zoozeer tot lieghen gewent hebben, dat ze ons ook nu minder de waarheid zeggen. Maar schandelijk mag het heeten voor onze natie en haar regeering, dat er tot op het eind der vorige eeuw in onze couranten geen noemenswaardige vooruitgang te bespeuren is . . . . . Eerst de partij die den val onzer republiek voorafgaat, heeft een nieuw leven in onze couranten gewekt en haar althans eenige beteekenis gegeven".

Maar toen verzeilden wij van Scylla op Charybdis. Voor de geheimzinnigheid trad het terrorisme in de plaats.

Het was de oorlog met Engeland, uitgebroken in December 1780, die het reeds lang smeulend vuur der partijschappen tusschen patriotten en oranjegezinden in vlam zette en in de pers nieuw leven bracht. [1]) Een nieuw element, de staatkundige polemiek, dat tot dusverre bijna geheel in de courant ontbroken had, beheerschte weldra den geheelen inhoud der bestaande bladen. De strijd der partijen, waarbij de patriotten de vertegen-

---

[1]) Tot grondslag van hetgeen hier volgt over het tijdvak van 1780—1813 is hoofdzakelijk genomen het mooie werk: „De Courant"; geschiedkundig en vergelijkend overzicht der nieuwsbladen van alle landen. Naar in- en uitheemsche bronnen bewerkt door R. van der Meulen, bibliothecaris van het Rotterdamsch Leeskabinet, schrijver van „Boekhandel en Bibliographie", A. W. Sijthoff, Leiden.

woordigers van het liberale, de Oranjeklanten de aanhangers van het conservatieve beginsel dier dagen waren, gaf tevens het aanzijn aan tal van nieuwe couranten en weekbladen. Al zeer spoedig na het uitbreken van den oorlog had de patriottenpartij te beschikken over meer dan één orgaan, waarin de tegenpartij voortdurend werd bestreden of aangevallen.

Tot de veelgelezen patriottenblaadjes behoorde vooral *Janus*, een orgaan dat zich bijna uitsluitend de bespotting van de politiek der Oranjepartij had ten doel gesteld. Toen echter in den zomer van 1787 de Oranjepartij wêer de overhand kreeg, liet *Janus* 't er bij zitten en overleed, na den 15n Augustus zijn testament te hebben gemaakt, dat, voorzien van een rouwrand, achter het laatste nummer voorkomt. Acht jaren later, tijdens de omwenteling van 1795, werd het blad geheel in denzelfden vorm hervat onder het opschrift *Janus verrezen*, waaraan Joh. Kinker zijne medewerking verleende. Ook dat blad werd gretig gekocht en druk gelezen en verwekte zooveel vraag naar den ouden *Janus*, dat de uitgevers Meerburg en Onnekink te Leiden besloten den ouden echten Janus, bij hen in de jaren 1786 en 1787 gedrukt en uitgegeven, te herdrukken. De tweede reeks werd in 1798 gestaakt, doch in 1800 in Den Haag voortgezet als *Janus Januszoon*. Het succes van *Janus* gaf ook aanleiding tot navolging onder bijna gelijkluidende titels te Leiden en te Delft, zoodat er in 1802 drie verschillende Janussen uitkwamen. Tegelijk met deze laatste serie verschenen er nog tal van gelijksoortige blaadjes, o.a. *de Politieke Blixem*, bij de uitgevers van de Janussen.

Wij vinden:

1797—1798. De Politieke Blixem; motto: Procul a Jove procul a fulmine.

1800—1801. De Burger Politieke Blixem; motto: flectere si neques juperos, acheronta movebo.

1801—1802. De Politieke Blixem, als voren; en de Heer Politieke Blixem; motto als de De Burger P. B.

(Uitgegeven of gedrukt bij Sneijders en Van Tienen & Co. Den Haag, A. Rosmuller, P. H. Trap, Leiden.)

Al deze schotschriften hebben tegelijkertijd opgehouden te verschijnen.

Hoe kwam dat?

In 1802 begreep het Staatsbewind op de couranten te moeten gaan toezien. „De agent van inwendige politie kreeg last, de Redacteurs, drukkers of schrijvers van de openbare nieuwspapieren te doen aanzeggen, dat zij zich zorgvuldig zouden hebben te wachten, om Daaden en Besluiten des Lands-bestuurs, van welker waarheid zij niet ten vollen onderricht waren, in hunne schriften te plaatsen; met bedreiging van eene zesweeksche opschorting van nieuwpapieren waar in men zulks bestondt. De aanzegging hielp niet; de oppositiebladen zwegen niet. Hierop kreeg de agent van inwendige politie aanschrijving „om de persen waar op de nieuwpapieren en weekbladen werden gedrukt, die onderhevig waren aan het gegeevene verbod, te doen verzegelen" (Wagenaar, dl. 45, bladz. 116—117.) Dit geschiedde met: „de Heer Politieke Blixem" en „de Heer Janus Januszoon".

In een enkel geval slechts vinden wij van deze vervolgingen vermeld dat zij tot een veroordeeling leidden. Het is wel interessant, dit hier in herinnering te brengen [1]) het betreft eene strafactie tegen mr. Jan Christiaan Herpe, „capitain-adjoinct bij den Generaals staf der Bataafsche

[1]) Crimineele papieren 1802, in 's Rijks algemeen Archief portefeuille A, no. 1.

armee", wegens het in een extra-nummer (waarop te voren bij advertentie in de *Rotterdamsche Courant* van 14 Januari 1802 de algemeene aandacht was gevestigd geworden) „van zeker pamphlet, ten titel voerende de Politieke Blixem, gedrukt in De Haage bij Sneyders, Van Tienen en Compie. en uitgegeven op den 15 January 1802, te doen drukken en in het licht geeven zekeren pretensen brief en pretensen droom."

De strekking van dat opstel, verschenen onder het pseudoniem van „Lubbert Droomer", te „Madretsma Koppermaandag 1802", leert men het best kennen uit de overwegingen van de Sententie van den Hove, „dat de inhoud van dien droom het gros der ingezetenen notoirlijk in den waan heeft moeten brengen dat de Hoogst geconstitueerde Machten deeses Lands opzettelijk en ten kwader trouw de belangen des volks verwaarloozen en tegens hunne verplichtingen zouden aangaan, en dat uit dien hoofde eerlang door eene buytenlandsche macht, en wel bepaaldelijk door den Eersten Consul der Fransche Republiek, den vastgestelden Ordre van Zaaken hier te Lande omgekeerd en veranderd zouden worden, en hun dien droom als eene geheimzinnige, prognosticatie van een aanstaande omwenteling van zaaken in deze Republiek heeft moeten en doen beschouwen

„Daar de Gevangene mitsdien door het schrijven van dien droom, en door denzelven in voege voorsz. in een weekblad als den politieken Blixem te doen drukken en uitgeven, niet alleen eene daad gedaan heeft, strekkende om den goede Burgers twijfelmoedig te maken, den kwalijk gezinde opteruien en levendig te houden, en alzoo de vastheid van den Staat wankelbaar te maaken, en de authoriteit van het Gouvernement door laster en leugen in discrediet te brengen, dat ook dien brief en droom, in aanmerking van het gunt voorz. en niet anders kan

beschouwt worden, dan als een schandelijk en vuylaardig schotschrift". [1])

De „defensie" van den beklaagde bereikt niet 't peil van den moed en van goed inzicht waarvan de schrijver had doen blijken. Of is de „prognosticatie" van gebeurtenissen die nog in een vrij verwijderd verschiet lagen, minder verrassend sterk dan de woeling van de partijschappen welke de Republiek van de helling snel deden afdalen? De schrijver verklaarde voor den Hove „dat hij alleen dien brieff en droom aan Van Tienen gefourneerd had „quasi met oogmerk om deszelfs Vertrouwen te winnen, en dus in staat te geraken. om het blad *De Politieke Blixem* uit de waereld te helpen, waaromtrend hij verder nog heeft voorgegeeven, dat gemelde Van Tienen hem bij zekere geleegendheid geproponeerd hebbende om nu en dan iets in den Politieken Blixem te schrijven, hij zulks eerst geweigerd, maar naderhand aangenomen had, nadat bij hem door die aanvrage van Van Tienen het denkbeeld was opgekoomen, om de zamenstellers en correspondenten van het blad uittevinden, ten einde onbehoorlijke stukken machtig te worden en daar meede te handelen als een goed Burger betaamd".

Het Hof hield den heer captain Herpe minder ignobel dan hij zichzelf schatte; bij sententie van den Hove van 20 May 1802, werd „opgrond, dat een exemplaar van n°. 42 publiquelijk door handen van den Drossard van den Hove

---

[1]) Het artikel bevatte o.a. de volgende dichtregelen:

„Wee! dierbaarst Vaderland, waar een verbitterd Volk,
Zich immer wraak verschaft door wapenen en dolk!
Wee iederen Dwingeland! het bloed dat hij doet stroomen,
Zal, schoon zijn trots verwint, nog op zijn schedel komen,
Of is de zaak van 't Volk in het belang der menschelijkheid,
Van geen gewigt in 't oog der Oppermajesteit?"

in de audientie van de rolle in presentie van de Gevangene zoude worden gelacereerd", en werd „denzelven voorts gecondemneert tot banissement voor den tijd van een jaar".

Wij vinden voorts: 1798—1800, Janus Januszoon, motto: Suum Cuique, en een afschuwelijk grijnzenden dubbelen Janus-kop als vignet;

Janus, als voren 1798—1801.

De Janus Januszoon, nu Janus, 1801.

De Heer Janus Januszoon 1798—1801.

Van de titels van sommige patriottenbladen maakte de Oranjepartij gebruik om weekbladen in tegenovergestelde richting te doen verschijnen. O.a. tegenover *De Post van den Neder-Rhijn* stond *De Post* naar *den Neder-Rhijn*, uitgegeven te 's-Gravenhage bij Th. Van Os in 1781—84. [1])

Een ander orgaan der Oranjepartij, *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot*, waarvan de gewezen Utrechtsche hoogleeraar Rijklof Michael van Goens de samensteller was, werd in 1781 bij P. F. Gosse, boekverkooper van

---

[1]) Voor ons ligt no. 81 van dat blaadje, in brochure-vorm gedrukt, zooals ook de „Politieke Blixems" en de „Janussen". Uit „de Post naar den Neder-Rhijn" knippen we, ter kenschetsing, de volgende regelen: „nog meer hebben wij ons van de snoode, en vervloekte oogmerken der *Loevesteinsche factie* mogen verzeekert houden, naar maate haare eigene onvoorzigtige stappen, die oogmerken al meer en meer verraden hebben. En onder deze stappen zijn zeker als de voornaamste, als de meest-in-'t oogloopende (en die denkelijk den geheele Factie den dood zullen doen) aantemerken, *voor eerst*, het oprigten van Vrij-compagniën; — *ten tweede*, het beruchte feestmaal te Amsterdam; — en, *ten derde*, de pogingen, die men hier en daar heeft aangewend, om zulke schriften, die waarlijk strekken, om de misleide meenigte de waare gesteltenis der zaaken te doen zien, ja zelfs *den zaakelijken inhoud van Zijner Hoogheids Memorie* niet uitgezonderd, of te verbieden, of te doen ophaalen, of op eene andere wijze in derzelver loop te stuiten".

„Z. D. H. den Heer Prins Erfstadhouder", in Den Haag uitgegeven. Dit blad, dat ook als tegenwicht moest dienen tegen *De Post van den Neder-Rhijn*, had zijn vermaardheid voornamelijk te danken aan een vierweeksche staking, die een stortvloed van vlugschriften deed ontstaan. Het bestond niet langer dan tot Februari 1783.

De partijhaat dier dagen blijkt wel uit het volgende *Uitnoodigingsbriefje tot de Zielmis* voor *den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot*, dat door de tegenpartij in omloop was gebracht, van dezen inhoud: „Anno 1783. Op Saturdag den 8ste Maart Worde al de Landverraders en Eerlooze Nederlanders, zoowel Adelijke als Onadelijke, die in de Regeering en Burgerstand den Hertog Louies van Brunswijk, Meer toegedaan en Engels-gezind, geneegen en aan Frankrijk, die ons Voordeel behartigd ondankbaar zijn, Verzogt; om de Weeklijksche Diensten bij te woonen van den Eerlooze, Onzalige Doemenswaardige, Ouderwetsche, Nederlandsche Patriot, Een Verfoeylyk Pasquil ter Opzetting, der braave Nederlanders, gepractiseerd door Pierre Frederik Gosse, Boekverkooper van Zijn Doorlugtige Hoogheid Willem de Vijfde, En welke Boekverkooper tot Alliter geslaagen is, door een Vrolijke Schrijver, naderhand weeder opgevat, door twee Schurken, Bennet en Hake, uitgegeeven door de Mof Kraeft, geschreven door de Verklikker met naame Rijklof Michael van Goens. Om te compareere voor de Troon van Luzifer. Ten Neegen, halv Tien en Twaalf uuren in de Nagt, zal de Mis geleezen worden, en het Te Deum gezongen worden ter eere van onze Teedergeliefde door Baelzebub, Ten 8, halv 9 en 9 uuren zal bij het aangaan van de plegtigheid Cerberus 50 maal blaffen. Ten 8, halv 9 en 9 uuren, zullen de Helsche Razernijen klaar zijn om de Verzogte Schurken met Piktoorsche, de Handen daar zij de Lasterpennen mede gevoerd hebben tegen de Souverijnen der

Landen, af te schroeyen. Gedrukt bij de Wed: van Jantje Vaarwel".

De *'s-Gravenhaagsche Conrant* stond aan de zijde der Hof- of Oranjepartij. Zij stond aan de heftigste aanvallen bloot en het verweer liet zich dan niet wachten. Aan scheldwoorden voor de courant eenerzijds geen gebrek. Zij werd genoemd de Ooijevaars-courant, de Beuzel-courant, de Leugen-courant, het Haagsche Vod, de Prullewinkel, Het Hofpasquil, enz. Haar uitgever werd in 1783, wegens het overnemen van een correspondentie uit 's-Gravenhage in den *Courrier du Bas-Rhin,* een verhaal behelzende van het tumult te Utrecht, door Gecommitteerde Raden voor den tijd van zes weken geschorst. De patriotten juichten en hielden rouwfeesten over „den dood en de begrafenis" van de „alias Hof-courant", die zij bezongen o.a. in een „'s-Gravenhaagsche Rouw-courant van den 26n January 1783 no. 1. In 's-Gravenhage bij de Erfgenaame die nog staan te koome van Wijle Pierre Gosse Junior, 2 bladz. folio in 2 kolommen gedrukt met het wapen der Haagsche courant". Omgeven door een rouwrand bevat dat nummer niets als spotberichten uit verschillende landen en steden over het verbod van het blad van Gosse.

Ook elders kwam het voor, dat couranten telkens verboden werden, terwijl de courantiers dikwijls de dupe waren van de kleingeestigheden der stedelijke regeeringen.

Den 8n September 1786 overwogen de Staten van Gelderland in het „Bloed-Placcaat", zooals de publicatie destijds spottenderwijs werd genoemd, o.a.:

„dat vermits inzonderheid de *Zuidhollandsche,* beide *Nederlandsche, Vaderlandsche,* en *Historische couranten* de *Post van den Neder-Rhijn* en *Politieke Kruyer* sedert eenigen tijdt bijna gewoon werk hebben gemaakt, om

met afwijking van het oorsprongelijk oogmerk en wettige instelling, waartoe diergelijke geschriften zouden moeten dienen, en dus in plaatse van te bevatten binnen- of buitenlandsche nieuwstijdingen, tans meerendeels zijn ingevuld met Brieven en aanmerkingen over publique zaaken, ook dikwijls met valsche en oproerige beschuldigingen, zo teegens Overheeden als bijzondere Personen, derhalve bij dezen op het ernstigste werd verbooden, dat bij provisie en voorbehoudens onze verdere dispositie omtrent alle andere dergelijke nieuwspapieren, als bij tijd en wijlen bevonden zullen worden, in hetzelfde Cas te vallen; alle deze hier boven uitgedrukte geschriften binnen dezen Provincie niet zullen mogen worden uitgegeven, of verkogt, of ter publieke leezing zullen mogen worden voorgelegd, *op eene boete* van *duizend Guldens voor de eerste reijse*, en van drie duizend Guldens voor de tweede reijse boven en behalve, zoo wel voor de eerste als tweede rijs, van banissement of andere arbitraire straf naar omstandigheden van zaken . . . . . "

Het buitenlandsch toezicht was vooral in de jaren 1786 en 1787 vrij scherp van Pruisische zijde.

Het binnenlandsch of stedelijk toezicht betrof niet alleen de nieuwsberichten, maar ook de advertentiën.

Die censuur raakte niet alleen „politieke" advertentiën, zooals de aankondiging van den derden druk van het „Politique Goudschaaltje" en den tweeden druk van „de Toetssteen", maar ook de aankondigingen door de oudooms onzer thans weêr in de groote steden welig tierende „planeetlezers" en „werksters met het ei", zooals van zekeren P. van Seijn, „astrologus of planeetdoctor" te Rotterdam, waarvan de overheid „niets dan schandelijke en nadeelige gevolgen voor de burgerij" wachtte; en voorts ook de aankondigingen van geheimmiddelen, zooals in de „Haagsche Courant" van 14 October 1801, omtrent

het verkoopen van „zeker nood- en hulpboekje en daarbij aangekondigde pillen".

Bij besluit van het Uitvoerend Bewind van 14 Augustus 1805 werd de uitgave van een officieel dagblad aangekondigd, dat onder de uitgevers van particuliere nieuwsbladen niet geringe ontsteltenis wekte, waaraan uitdrukking werd gegeven in eene memorie van „de courantiers der steden Rotterdam, Leyden, Haag, Delft en Rotterdam" aan „Zijne Excellentie den Heere Raadpensionaris der Bataafsche Republiek". In naam der rechtvaardigheid bezwoeren zij de overheid dezen maatregel achterwege te laten. Hunnerzijds wilden zij het voorbeeld geven van welwillendheid, die zeker navolging zou vinden. Zij verklaarden zich bereid, „de advertentiën van den Lande kosteloos in hunne nieuwspapieren medetedeelen"; „en hierdoor dan zoude de beweeggrond tot het aanleggen van een Staats-Courant zijn weggenomen; want om deze of geene artykels geplaatst te hebben, behoeft men geen Staatspapier te bezigen. Wie onzer is niet steeds bereid, ja zelfs verlangend geweest, om de stukken, hun opgegeven of toegezonden, met alle discretie te plaatsen, en dat zal nimmer geweigerd worden, hoedanig het stuk ook moge wezen, wanneer men het op authoriteit kan in zijne Courant stellen, hetgeen toch altijd het geval moet zijn in een zoogenaamd Officieel Blad". [1])

---

[1]) Hoe de zaken toch kunnen verkeeren en uit een heel ander gezichtspunt kunnen beschouwd worden, daarvan levert, tegenover de vreeselijke gedachte aan concurrentie van de *Staats-Courant,* de volgende tegenhanger een merkwaardig staaltje.

In Philalethe's brochure over „de Dagbladen in Nederland; wat zijn zij en wat behoorden zij te wezen?" 's-Gravenhage, H. C. Susan CHz. 1858, leest men o.a.:

Deze stap, waartoe later de Courantiers van Haarlem, Schiedam, enz. waren bijgetreden, mocht echter niet baten, want den 4n September verscheen het eerste nummer van de „Bataafsche Staats-Courant" 1805—1806 (later geworde de Nederlandsche Staats-Courant). [1]) Wie in dat „schuldeloos" Regeeringsblad thans moeilijk zullen kunnen ontdekken de zoo gevreesde concurrentie voor de gewone couranten, moeten zich natuurlijk met hunne gedachten verplaatsen naar de tijden, waarin, onder een schijn van drukpersvrijheid, welke de Republiek had beloofd; onder een aanhoudend preventief toezicht, met beperkte middelen en betrekkelijk groote uitgaven, vooral aan zegelbelasting, de courant, in hare eerste opkomst van

„Gelijk in alle zaken moet de Regeering ook in zake de drukpers vóórgaan Zij kan, zij moet dat doen door middel van de *Staats-Courant*, die door haar uitgegeven wordt op kosten van den Staat en waardoor zij dus dubbel verplicht is, om het goede voorbeeld te geven. Hoe armzalig is niet de *Staats-Courant?* Welk dagblad kan over betere bronnen beschikken dan de *Staats-Courant?* Hoevele talenten, hoevele schatten van wetenschap en kunst, kunnen, zonder kosten, daaraan worden dienstbaar gemaakt? En toch is het alsof de Nederlandsche Staat, in zijn officieel orgaan, zelfs de uitvindingen van den tegenwoordigen tijd wil desavoueeren. Voor die courant schijnen de versnelde middelen van gemeenschap niet te bestaan; de telegraaf is voor haar een gesloten boek en zij komt wereldgebeurtenissen verkondigen, wanneer reeds het kleinste provinciale blad die zijnen lezers in de verste uithoeken des lands heeft medegedeeld...... Met uitsluiting van het politiseerend gedeelte, dat eene Staats-Courant niet kan behandelen, wedijveren in België, Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk, ja zelfs in Spanje, de officieele organen met alle overige particuliere dagbladen in belangrijkheid van inhoud; overal elders bevat zij het eerst, en zeer zeker niet het laatst, de belangrijkste tijdingen......"

[1]) Wij vinden ook nog eene „Bataafsche Binnenlandsche Courant" 1791—1803.

iets beteekenend nieuwsblad, een moeilijk bestaan leidde. Maar bovendien: de onschuldige Staats-Courant van thans is niet die welke destijds bij „notificatie" werd toegezegd. Want het prospectus kondigde aan dat in meergemelde Staats-Courant zou worden gevonden: „1. binnenlandsch nieuws, zoo door of vanwegen het Gouvernement als van elders, aan den Directeur derzelve gesuppediteerd; 2. buitenlandsch nieuws, het zij aan denzelven opgegeven door of van wegen het Gouvernement, het zij overgenomen uit andere dagbladen; 3. gemarqueerde zeetijdingen; 4. de prijzen der binnen- en buitenlandsche effecten; en eindelijk Publicatiën, Resolutiën, Voordragten en alle verdere Stukken, welke voor het Publiek belangrijk zouden kunnen zijn".

Daar was ook een verplicht debiet aan verbonden. Wie „eenigerhande Societeiten aan hunne Huizen" hadden, „Logement- of Koffyhuishouders, Herbergiers, Tappers en alle anderen, welken tot het zetten van Gelagen zijn of zullen worden geadmitteerd", waren verplicht en gehouden om, naast de andere couranten, ook minstens een exemplaar van de „Bataafsche Staatscourant" voorhanden te hebben èn te betalen, „op poene derzelver Acte dadelijk zal worden ingetrokken". [1])

De gevolgen der gevreesde concurrentie bleven niet uit en de jammerklachten van de belanghebbenden namen toe; totdat eindelijk, bij besluit van 21 November 1806, het vroegere decreet voor een goed deel buiten werking werd gesteld. De aanschaffing van het blad was niet langer verplichtend voor sommige ingezetenen; niemand

[1]) De eerste directeur der *Staats-Courant* was Wijbo Fynje; zijn zoon werd hem toegevoegd; mr. Willem Bilderdijk kreeg in 1807 het oppertoezicht; een jaar later werd de directie aanvaard door mr. Jonas Daniel Meijer.

dan die zulks verkiezen mocht, zoude het officieele dagblad behoeven te houden, terwijl daarin alleen advertenties van publieke Besturen zouden opgenomen worden; daarentegen moesten alle door deze aan andere couranten opgegeven annonces ook aan de „Koninklijke Courant" — zoo heette zij toen — (1807—1809) ter opname tegen betaling gezonden worden.

Voordat zij „Nederlandsche Staats-Courant" werd, onderging dat blad nog de volgende naamsveranderingen: Koninglijke Staats-Courant (11 Juni 1806); Koninklijke Courant (1 Jan. 1807); Moniteur van Amsterdam (14 Juli 1810); Courrier d'Amsterdam (in twee talen, 21 Juli 1810); Feuille politique du Département du Zuiderz e (1 Dec. 1811); Staatkundig dagblad van de Zuiderzee (17 Nov. 1813). De „Nederlandsche Staats-Courant" verscheen, krachtens besluit van 18 Dec. 1813, voor het eerst den 1n Januari 1814.

Toen van lieverlede het staatkundig leven ten onzent zich meer ontwikkelde en de verschillende Staatspartijen haren invloed in 's Lands Raadzaal sterker deden gevoelen; vooral toen de conservatief-politieke partij als machtige minderheid in de Vertegenwoordiging haar gezag deed gelden en nog meer nadat van lieverlede de groepen der kerkelijke partijen zich in de Kamer en in de Pers krachtige positie begonnen te verwerven, — rezen jaarlijks, bij de Staatsbegrooting, klachten over den „partijdigen" inhoud van de *Staats-Courant*. In het binnenland bleef zij doorgaans volkomen neutraal. Zij verviel daarbij zelfs in een uiterste waarover meermalen werd geklaagd. Het Gouvernement maakte, naar veler oordeel, te weinig gebruik van de *Staats-Courant* voor officieuse mededeelingen of inlichtingen; maar de buitenlandsche post, die doorgaans zorgvuldig en met talent werd bewerkt, kon onmogelijk zich aan den invloed van zekere partij-richting onttrekken.

Weliswaar bepaalde de Redactie zich meestal tot het, liefst in extenso, wedergeven van officieele bescheiden, zooals buitenlandsche Troonreden, parlementaire adressen van antwoord, Kamerdebatten en dergelijke; maar ook hier is voor den zelfstandig denkenden journalist volkomen objectiviteit bijna onmogelijk. En vooral bij samentrekking van staatkundige debatten, bij de keus inzonderheid van de organen waaraan men de toelichting van gewichtige politieke gebeurtenissen ontleent, ontkomt men maar zelden aan de eenzijdigheid van zekere geestesrichting. Een „liberale" strekking meende men in de redactie der officieele courant te zien doorschemeren en daarover werd meer dan eens geklaagd. Daar kwam — nu de provinciale politieke pers hare wieken begon uitteslaan en deze de officieele concurrentie best kon missen — onmiskenbaar bij een zekere geest als die de „courantiers" bezielde, die in 't begin der eeuw zoo geducht opzagen tegen de verschijning van het officieele nieuwsblad; een mercantiele geest „niet zoozeer uit zuiver winstbejag ontsproten, als uit politieke ijverzucht om voor de kleine provinciale pers baan te breken." En daaruit is ook te verklaren het verzet, dat nu en dan van bevoegde zijde rees tegen de gegrondheid van de klachten over partijdigheid der *Staats-Courant*, omdat men den dag zag komen waarop een voor de politieke mannen gemakkelijk, later zelfs kosteloos verkrijgbaar blad de voornaamste aantrekkelijkheid zou verliezen die het destijds voor velen had: die van een met vaardige en deskundige pen geredigeerd overzicht van de groote buitenlandsche gebeurtenissen, methodisch en met groote zaakkennis gegeven. Maar de *Staats-Courant* mocht niet langer nieuwsblad zijn; het had zich noch met buitenlandsche politiek, noch met beurstijdingen en dergelijke te bemoeien. Eene poging om het nieuws te condenseeren; om speciaal de parle-

mentaire rubriek smakelijker en genietbaarder te maken, faalde. Juist dat treden op het distelig pad van (feitelijke) Kamer-overzichten deed den beker overloopen. Want Kamerleden die bevredigd worden door hetgeen niet letterlijk uit hun mond weergegeven wordt, waren toen reeds met een lichtje te zoeken en zijn ook nu nog zeer schaars. De anti-Staats-Courant-beweging gistte door en onder het eerste Ministerie-Heemskerk, geloof ik, werd de knoop doorgehakt en de *Nederlandsche Staats-Courant* teruggebracht tot de eerzame agenda van Koninklijke besluiten en beschikkingen en van meestal droge — soms wel eens interessante mededeelingen op handels- en consulair gebied. De heer Heemskerk, zelf bekwaam Journalist, in zijn tijd, wist wel waar de schoen kon wringen en stelde de *Staats-Courant à l'abri* van iederen aanval op zijn inhoud als dagblad, want deze schitterde voortaan door zijn afwezigheid. Alleen maakte de Minister, in zijne eerste periode vooral, nog wel eens een enkele maal gebruik van den wenk, vaak door de oppositie gegeven, om de *Staats-Courant*, waar 't noodig was, tot voertuig van de gedachten der Regeering te maken; en wie bij zoo'n gelegenheid het onderwerp of het voorwerp werden van zoo'n entre-filetje, dat aan pittigheid niets te wenschen liet, was wèl af . . . . .

Dit brengt ons terug tot het politiek karakter der Pers, zooals het zich in den „Franschen tijd" onder den Napoleontischen druk openbaarde. Bij decreet van 5 Februari 1810 werd het getal drukkers voor iedere stad en elk departement bepaald; niemand mocht drukker worden die niet had doen blijken van zijne bekwaamheid, zijn goed gedrag en zijne liefde voor het Vaderland en den Souverein. Even als de boekhandelaren moesten zij zich

bij eede verbinden niets te zullen drukken of uitgeven dat tegen den Vorst of de bestaande orde van zaken gericht was. Den titel van ieder werk moesten zij met den naam des schrijvers (als hun die bekend was) in een afzonderlijk register inschrijven en hiervan terstond kennis geven aan den Prefect en den directeur-generaal van den boekhandel. Eene Keizerlijke censuur hield 't oog op den inhoud. Hoe zaakkundig en menschkundig 't bij die censoren soms toeging, kan wel 't best hieruit blijken dat zelfs Bijbelplaatsen soms werden geschrapt als gevaarlijk voor de veiligheid van den Staat!

Twee talen moesten gebezigd worden: het Fransch en het Nederlandsch, naast elkander gedrukt, althans wat de nieuwsberichten betreft.

Bij decreet van 3 Augustus 1810 werd bepaald, dat er slechts een enkel politiek dagblad in elk der departementen, buiten dat van de Seine, mocht bestaan. Zoo werd bv. „de 's-Gravenhaagsche Courant" omgedoopt in *Journal du département des Bouches de la Meuse* (Mei 1811), Fransch en Nederlandsch. De prefecten van elk departement stelden de instructies vast, naar welke de uitgevers dier departementale bladen zich hadden te gedragen. Zij strekten zich uit tot de letter waarmeê en de soort van papier waarop de courant moest worden gedrukt (en dat papier nog van onderscheiden soort, naar den bestuursrang van degenen die 't moesten ontvangen). De Secretaris-generaal wees den redacteur aan wiens bezoldiging „ten overstaan van den prefect" met onderling goedvinden werd geregeld. De uitgever was verplicht kostelooze plaatsing van wat de Prefect hem zou gelieven toe te zenden.

De staatkundige pers was derhalve aan banden gelegd, ook numeriek. De politieke organen werden „feuilles

d'affiches, annonces et avis divers". [1]) Maar ook voor deze was nog eene bijzondere vergunning noodig. Slechts in enkele plaatsen (het decreet van 26 Sept. 1811 wees er 13 aan, waaronder Den Haag) mochten dergelijke advertentieblaadjes verschijnen. En de inhoud was officieel beperkt. Aankondigingen van boeken bv. mochten niet meer geschieden „iets dat den schijn mocht hebben" zooals men in een prospectus van die dagen leest — „van aanbeveling of critisch onderzoek over dezelven".

Terstond of kort na Napoleon's val -- er waren bladen die het heldhaftige voorbeeld gaven, van de *Opregte Haarlemsche* welke reeds 18 November 1813 zich dorst emancipeeren — werden de couranten weder onder hunne vroegere titels en in hun vorigen vorm uitgegeven. Maar de Pers, door lamheid geslagen en onder een lang nàwerkenden druk van malaise, sloeg in de eerste jaren hare wieken niet meer uit. Over 't algemeen waren de couranten het summum van onbeduidendheid en banaliteit en het spijt ons 't te moeten zeggen: de eerwaardige *'s-Gravenhaagsche Courant* verwierf in dit opzicht de eerepalm. De *Moniteur*

---

[1]) In 't Hollandsch: „Blad van advertentiën, aankondigingen en verschillende berigten van Den Haag"; voor Den Haag bij de Gebroeders Van Daalen Wetters, op den hoek van het Hofcingel K no. 9. Op zoo'n blaadje vinden wij aangeteekend: links: „als uitgevers van dit blad door ons onderteekend de Gebroeders Van Daalen Wetters"; rechts: „Vu pour la Légalisation des signature ci Jointe par Nous Maire de la Ville de la Haye, le 14 Février 18 douze. (get.) I. Van Schinne"; of op het no. van 2 Nov. 1812 „Vu pour légalisation la signature ci-contre du sieur G. Vosmaar par nous Maire de la bonne ville de La Haye, enz." Het nummer van 17 Nov. 1813 ligt voor ons, nog in twee talen gedrukt; doch gelegaliseerd voor „de provisioneele Raad van 's-Gravenhage", den 2en Dec. 1813, door Slicher.

der wollennaaisters, zooals zij werd genoemd, werd althans nog al eens in 't ootje genomen door haar concurrent: het *Algemeen Nieuws-* en *Advertentieblad,* dat toen ten tijde (omstreeks 1820) in de residentie verscheen.

Al ware 't alleen reeds om den wille van de pieteit is 't plichtmatig hier even op te klimmen tot den oorsprong van de oude *'s-Gravenhaagsche Courant,* heden ten dage nog voortlevende, al is 't dan dat zij, om „processueele" redenen haar leeftijd thans niet meer dagelijks publiceert. En dan vonden wij in 1712 de „Haagsche dagbladen" voortgekomen uit de vroegere „Haegse Post-Tijdingen", „in 's-Gravenhage bij Antonie Pauw, op 't Spuy, over de Veerkaey. Wordende uitgegeven bij de Wed. van M. Uytwerff, boekverkoopster in de Spuystraat", — later veranderd in *'s-Gravenhaagsche Courant,* in den loop der jaren overgegaan aan Antonie, later aan Stephanus De Groot.

Behalve deze courant gaf De Groot in 1764 en misschien reeds vroeger ook een Fransch dagblad uit, dat onder den titel van *Gazette de la Haye* in 4° formaat verscheen en insgelijks met het stadswapen aan het hoofd prijkte.

Na De Groot werd het uitgeven der courant, den 27 Juni 1770, door Pieter Gosse Jr., voor den tijd van 15 jaren, aangenomen tegen eene recognitie van *f* 5000 's jaars. Van den stadhouder kreeg diens zoon de vergunning tot het uitgeven van een tweede blad, *de Hofcourant,* die driemaal 's weeks verscheen. Na de omwenteling van 1795 werd de Oranjeman Gosse vervangen. De familie De Groot trad nu weder op den voorgrond. De boekverkoopers J. De Groot en Zonen werden met de uitgave belast. Onder het toenmalig begrip van drukpersvrijheid hadden zij ook met het republikeinsch bestuur menige strubbeling. Den 29 April 1796 kwam een concurrent opdagen. Bij de „burgers" Des Villates en C°.,

op den Denneweg, verscheen toen een *Haagsche historische Courant.* Deze had echter maar een kort leven; daarentegen kreeg de vroeger genoemde Gosse, thans onder den naam van Pieter Frederik Van Koll, in 1797 verlof tot uitgave van de *Nieuwe Nederlandsche Courant.* In 1804 herwon dat orgaan zijn oorspronkelijken titel van *Haagsche Courant.* Tot zijn ondergang, tijdens de inlijving van het Fransche Keizerrijk, behield het dien titel. Van dien tijd af werd de courant in twee talen gedrukt en als „arrondissementsblad van het departement der Monden van de Maas" uitgegeven eerst bij den boekdrukker Susan, [1]) daarna bij den boekdrukker Vosmaer en den boekverkooper Scheurleer. — In 1813, na het herstel onzer onafhankelijkheid, verscheen weder no. 1 van de *Haagsche Courant,* die een paar dagen later den titel aannam van *'s-Gravenhaagsche Courant,* gedrukt bij G. Vosmaer en P. F. Gosse, stads-drukkers en uitgegeven bij B. Scheurleer Jr. in de Veenestraat. [2]) Reeds op 1 Jan. 1814 verscheen

[1]) Ik denk, de vader van den lateren uitgever H. C. Susan CHz., van het *Nieuw Dagblad* en vervolgens van het *Dagblad van Z.-H. en 's-Gravenhage.*

[2]) Eene „'s-Gravenhaagsche Courant" van 23 Maart 1785 (P. Gosse Junior en Zoon, op het Plein) bevat o.a. (en niet veel meer overigens) eene „vreedelievende Mey-Groete en Burger-zang der Ed Manhafte Krijgsraad en Schutterije van het Loffelijk 's-Gravenhage, Gulhartig toegezongen bij derzelver Luisterrijken in Eendragt *bloeijende* Optogt en Wapenschouwing op den 17 van Bloeimaand des Orakel jaars 1785, door J. Le Francq van Berkhey, Gebooren Burger van Leyden, als mede Lid van het Haagsche Parnas: Kunstliefde Spaart geen Vlijt".

De „Haagsche Courant" van 1795 prijkte met het opschrift: „Gelijkheid, Vrijheid, Broederschap" (bij Johannes De Groot en Zoonen.)

Van 1803 zagen wij eene Nieuwe Haagse Nederlandsche Courant. Zij bevat een „antwoord van Bownaparte Eerste Consul van de Fransche en President van de Italiaansche

de courant enkel met den naam van F. Gosse. In 1815 kwam het bureau in de Torenstraat. [1])

De aan P. F. Gosse opgelegde stads-recognitie bedroeg in 1818 *f* 2000. Tot 1827 duurde die pacht. Toen ging de courant weder aan de gemeente over, onder redactie van den Rijks-archivaris Jhr. mr. J. C. De Jonge. In 1841 kwam zij in handen van de heeren J. W. Holtrop en A. Belinfante, waarbij later de heer W. H. Van Heijningen zich aansloot. Dat was, meen ik, in 1861, toen de geduchte concurrentie van het *Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage* begon en ook de verhouding tot de gemeente veranderde.

Later ontmoeten wij hier elkaar wel weer.

Ik keer nu eerst terug tot de ontwikkelingsperiode van de dagbladpers in 't algemeen (inzonderheid wat Den Haag betreft).

Republiek, op de klagten waarop Zijne Majesteit den Koning van Groot-Brittannien den Oorlog aan de Fransche en aan den Italiaansche Republieken verklaard heeft, en een Embargo op hunne Schepen, alsmede op dien van de Bataafsche Republiek heeft doen stellen".

Van 1806 (bij H. C. Susan en Zoon, op de Gevoldegracht) een courant met den volgenden ietwat wijdloopigen titel: „(Verouderde Gevoelens uit te roeijen, is een zaak van groote moeite en vol haatlijkheid). De Held der Reeden of leergierige oud en nieuwsverteller. Waarin over het merkwaardigste van waare Historiën en Gebeurtenissen, zo oude als nieuwe, gehandeld werd, hetwelk alle Maandagen met een nummer vervolgt, en om hetzelve voor de minvermogende verkrijgbaar te maken, à 6 duiten zal uitgegeven worden bij enz."

[1]) Het (oude) *Dagblad* dat met Jan. 1864 overging in handen der toenmalige vennootschap *Nieuw Dagblad*, was eerst nog in hetzelfde huis Torenstraat, daarna Oude Molstraat, gevestigd, het laatste mede in de Torenstraat eenige huizen verder dan het oude, totdat het naar het H. West-einde werd verplaatst.

Onder den invloed der staatkundige gebeurtenissen van 1830 en tijdens het „volhardings-tijdperk" ontstonden politieke bladen, die onder de, tegenwoordig niet meer als zoodanig bekende, ministerieele of Regeeringspers konden gerangschikt worden. De geschiedenis van het *Journal de la Haye* (in 1830 voor het eerst verschenen) omvat een uit een journalistisch en staatkundig oogpunt belangwekkend tijdvak, waaraan ik straks een eenigzins uitvoeriger uiteenzetting denk te wijden. Vooraf stip ik aan dat binnen dat tijdvak valt, behalve de kortstondige verschijning van den *Eclaireur politique, journal de l'opposition* (te Maastricht) en die van *L'Etendard, journal politique et universel* (te Rotterdam) mede een heftig oppositieblad, dat onder een veroordeeling bezweek, — het bestaan, van 1837 tot 1841, van het te Amsterdam door Withuys opgerichte en door de Regeering financieel gesteunde blad *De Avondbode*, terwijl van 1842—1843 het *Nederlandsch Nieuwsblad* te 's-Gravenhage verscheen onder den invloed van het Ministerie, om tegenwicht uitteoefenen op de verkiezingen, iets waarvan dat orgaan weinig genoegen beleefde. Nadat Adriaan Van Bevervoorde zich in 1846 onder bijzondere omstandigheden, waarop wij straks terugkomen, aan het *Journal de la Haye* onttrokken had, gaf hij gelijktijdig twee weekbladen uit, *Asmodée* in het Fransch, van satyrieken inhoud en *de Burger*, in het Nederlandsch, in meer ernstigen toon opkomende voor hetgeen hij de volksbelangen achtte. [1])

[1]) In de *Nederlandsche Spectator* van 6 April 1878, no. 14, en volgende nummers heeft mr. W. P. Sautijn Kluit aan het bestaan dier beide bladen en de verwikkelingen waarin de redacteur betrokken werd, lezenswaardige artikelen gewijd, die vooral uit een oogpunt van drukpers-procedure en ook als maatstaf voor de opvatting, in die dagen, van de rechten omtrent de vrijheid van drukpers, belangstellende aandacht verdienen.

In 1847 werd *Asmodée* door Van Bevervoorde samengesmolten met *Le Courrier batave*, die optrad als orgaan der democratie. In de woelige dagen van 1848 werd Van Bevervoorde, door Koning Willem II zelfs tot een politiek onderhoud ten paleize toegelaten, door het volk op de schouders rondgedragen op het Binnenhof en voor het Koninklijk paleis. Spoedig daarna echter verdween Van Bevervoorde van het politiek tooneel. Na eene veroordeeling wegens laster naar aanleiding van de aftreding van Van Hall, gaf Van Bevervoorde in 1848 zijne pogingen om de toenmalige „constitutioneelen" en „democraten" tot elkander te brengen, op. Het was eene mislukking van de „Liberale Unie" uit die dagen en de beide organen hielden op te verschijnen. De goede trouw en de politieke onbaatzuchtigheid van Van Bevervoorde bleven echter, naar 't schijnt, ongerept.

Onder de blaadjes omstreeks denzelfden tijd in verschillende plaatsen des lands in 't licht gegeven door den publicist Eyland Meeter, behoorde voor Den Haag (1844—45) *de Ooyevaar* (tegen de regeering van Willem II gericht in een, door Hofbeambten ingelicht, schandaalblaadje) dat den velen Hagenaars nog welbekenden A. J. van Tetroode, die 't ook met Van Bevervoorde vaak te kwaad had [1]) in het krijt deed treden met *De Ooyemoer*, terwijl ook *de Contra-Ooyevaer* als tegenhanger van Meeter's schandaalblaadje een poos verscheen. Als Meeter veroordeeld was, vond hij voor zijn geschrijf nieuwe organen uit, onder welke Den Haag de eer genoot van de *'s-Gravenhaagsche Miniatuur Nieuwsbode*. Van 1850 vinden wij voorts *De Ekster* vermeld en den *Anti-Spectator* van 1840.

---

[1]) Curieuse dingen daarover vindt men in de straks genoemde *Spectator*-artikelen van mr. Sautijn Kluit.

Laten wij nu even terugkeeren tot het *Journal de la Haye,* dat niet zoozeer om zijn inhoud als om de bijzondere relatiën waarin het stond tot de hoogste en hoogere regeeringskringen, een bijzondere plaats inneemt in de politieke geschiedenis van de dertiger en veertiger jaren der vorige eeuw.

Het *Journal de la Haye* [1]) was in zekeren zin als een voortzetting te beschouwen van de Fransche Leidsche Courant *Gazette de Leyde,* die eenmaal Europa op de hoogte hield van hetgeen hier te lande omging. Die Courant was verdwenen en nu ontstond behoefte aan een nieuw orgaan, omdat aan Nederland het middel ontbrak om zich te doen hooren in het buitenland.

Aan deze uitgave is de naam van Libry-Bagnano indirect nauw verbonden. Graaf Georges Libry-Bagnano had aan 't hoofd van een op eigen kosten uitgerust corps, ijverig deelgenomen aan den oorlog van de Fransche Republiek tegen Italië. In hooge mate Bonapartistischgezind, had hij verscheiden crimineele veroordeelingen tijdens de Restauratie ondergaan. Ten slotte uit Frankrijk verbannen, werd hem door Koning Willem I den 7n Mei 1825 ongestoord verblijf op Nederlandsch grondgebied toegestaan. Man van de pen zoo goed als van 't zwaard, vestigde hij zich als boekhandelaar en boekdrukker te Brussel en volgde daarna den abt Riouste op als redacteur van het *Journal officiel (Gazette des Pays-Bas). Libry Bagnano* richtte, ter zake der redactie van het latere *Journal de la Haye,* een *Appel à l'opinion publique.* Volgens hem werd het *Journal* in October 1834 opgericht [2]) door

---

[1]) Mr. W. P. Sautijn Kluit, Het *Journal de la Haye* (Mededeelingen der Maatschappij van Letterkunde, Leiden 1878—1879).

[2]) Vóór ons ligt een nummer van Woensdag 28 Maart 1849, 20e jaargang.

Henri Box, destijds referendaris bij het Departement van Justitie, en Durand. Tusschen 1825—30 had Box voor de Nederlandsche Regeering verschillende artikelen en brochures geschreven, o. a. in 1834 in *Het Nederlandsch Verbond.* [1]) Dit werd spoedig gevolgd door het *Journal de la Haye.* Dat orgaan onderging talrijke lotwisselingen en stond aan menigen heftigen aanval bloot. Meer bepaaldelijk Libry-Bagnano kleedde 't erbarmelijk uit, zoo om de personen der schrijvers, als om den geest, de waarde en het karakter van hetgeen er in die kolommen geschreven werd. Toch wist 't zich — blijkbaar nog 't meest door geheime invloeden — in al zijne onbeduidendheid, als dagblad, staande te houden, financieel uit hoogere kringen gesteund. Dit orgaan heeft, minder als zoodanig dan blijkbaar meer wegens de relatiën van hen die het bestuurden, onmiskenbaar zekere geheimzinnige rol gespeeld in de politiek van die dagen. Maar welk karakter het blad eigenlijk droeg: of het als een half-officieel dan wel als een ministerieel dagblad moest worden beschouwd, over die vraag is altijd een sluier van geheimzinnigheid blijven hangen, dien men zelfs in de Staten-Generaal te vergeefs getracht had weg te schuiven. De Minister van Buitenlandsche Zaken J. W. baron Huijssen van Kattendyke antwoordde den 5n November 1841 in de Tweede Kamer op eene informatie dienaangaande van Luzac, bij de behandeling van de Luxenburgsche quaestie: „Ik ken geen half-officieel of ministerieel dagblad". Op

[1]) Het Nederlandsch Verbond, 21 Juni 1830 verschenen, twee weken vóór het uitbreken van den Belgischen opstand, bij den boekverkooper J. B. Bekman Hz. op het Buitenhof, denzelfde dien wij op een exemplaar van 1833 als uitgever van het *J. d. l. H.* vermeld vinden. Het nummer van 1849 vermeldt aan den voet: C. v. d. Meer, Spui no. 75.

zijne beurt verklaarde de Minister van Justitie De Jonge van Campens Nieuwland op 9 Februari 1847 aan den heer Schooneveld: „Het *Journal de la Haye* is geen officieel dagblad der Regeering, in welken zin men dat ook nemen wil; het was ook geen half-officieel dagblad der Regeering. De polemiek daarin gevoerd was alléén die van den redacteur." Ook geen toezicht van Regeeringswege op den inhoud behoefde er uitgeoefend te worden, zeide de Regeering; „want het *Journal* was eene *bijzondere onderneming*". En toch werd deze uit 's Rijks kas gesubsidieerd met *f* 25000 per jaar!!

Men maakte in de Kamer niet eens een grief daarvan aan de Regeering. Men *erkende* het recht van de Regeering om een orgaan te harer beschikking te hebben, om de aanvallen waaraan het Rijk destijds van de zijde van het buitenland blootstond; maar dan moest dit een heel ander orgaan wezen [1]); want — zoo schreef de *Arnhemsche Courant* destijds op den haar, vooral toen, eigen sarcastischen toon —: „het *Journal* had zijne eigen kleur, het volgde alleen zijn eigen sympathieën, het polemiseerde volgens zijne eigen bijzondere overtuiging; maar...... het leende zijne kolommen, opdat de Regeering, wier

[1]) „Menig bewind — zoo schreef „Philalethes" in zijn geschrift: „De dagbladen in Nederland enz." 's-Gravenhage H. C Susan CHz. 1858 — is hier te lande ondermijnd en ten gronde gegaan, ook tengevolge van de, door alle Regeeringen als beginsel aangenomen geringschatting der openbare meening. De mond der Regeering wordt hier slechts geopend, wanneer van de groene banken der Vertegenwoordiging tot spreken wordt genoodzaakt. Wat het volk zegt of denkt, wat de dagbladen mededeelen, bevestigen of tegenspreken: dit te beamen, te bestrijden, daarvan uitlegging te geven, wordt geacht te zijn beneden de waardigheid eener Nederlandsche Regeering..... Niets is gevaarlijker voor eene Regeering dan het laten voortbestaan van overdreven of verkeerde denkbeelden......"

gevoelens, wier sympathieën misschien tegenovergesteld waren aan die van het *Journal*, gelegenheid zou hebben om te verkondigen wat het *Jonrnal* voor anti-nationaal, voor holle, vreemde, persoonlijke theorieën hield, en tot prijs zijner geriefelijkheid hield het *Journal* de hand op om — 25000 gulden te verdienen. Inderdaad, het was zeer stichtelijk en zeer zedelijk; het bewees evenzeer voor de kieschheid der Regeering die zoodanigen koop doet, als voor de belangloosheid van het blad, dat den koop aannam. De Regeering kocht zich van het vrije en onafhankelijke blad het recht om, zoo dikwerf het haar geliefde, hare leer in zijne kolommen te verdedigen, het verder aan het vrije en onafhankelijke blad overlatende, om morgen diezelfde leer te bestrijden en aantevallen die het gisteren beleden had."

Kort na het eerste optreden (op 31 Maart 1842) van Van Hall, die „vrijzinnig" heette in tegenstelling met zijn voorganger Van Maanen, was intusschen „om het publiek de overtuiging te schenken, dat inderdaad het *Journal de la Haye* noch een half-officieel, noch een ministerieel dagblad was", de heer Box als referendaris bij Justitie ontslagen en onderging het *Journal* eene wedergeboorte die het den schijn moest geven „van eene geheel particuliere onderneming met volle onafhankelijkheid". Zoo gereconstitueerd verscheen het *Journal* 1 Juli 1842, met den naam van een „soidisant imprimeur" (de heer Leopold Loebenberg). „De plus — heet 't in *L'appel* — on avait eu soin de faire choix à l'avance d'un Rédacteur-en-chef, E. Gagneux", die een tijdlang (6 Febr./28 Sept '44) een onbeduidend blaadje, onder den titel van *Le Temps* redigeerde, en van 1 October 1844/24 Juli 1846 een Fransch periodiek geschriftje uitgaf: *Un de plus*, later als bijblad van het *Journal de la Haye* verschenen, nadat Gagneux daar weêr geplaatst was.

Want in de periode daartusschen worden wij bekend met „Les Mystères *du Journal de la Haye*", welke onthullingen onderteekend zijn (11 Januari 1844) door E. Gagneux, W. D. Frerichs, F. Douchez en F. W. Schmalling en waarin ons wordt ontsluierd een afzichtelijk broeinest van knoeierijen en intrigues, die gelukkig zeldzaam voorkomen, maar die toch nog niet geheel vreemd waren aan sommige couranten-intérieurs ook onder het levend geslacht. *Sapienti sat.* Blijkbaar waren de mannen, die in 1842 aanvankelijk op den voorgrond werden gesteld, alleen stroo-mannen, wier persoonlijkheid het groote publiek omtrent ministerieele inmenging op een dwaalspoor moest leiden Uit dien onzuiveren oorsprong *moesten* wel troebele wateren opborrelen. Oprechtheid in den omgang *moest* hier wel buitengesloten zijn; van achter de schermen werden blijkbaar poppen in beweging gebracht en de touwtjes-trekkers behielden zich hunne vrijheid van beweging vóor. De inhoud, vooral de gedachten-eenheid van een onder zulke omstandigheden verschijnende courant konden er natuurlijk ook niet bij winnen. Aanvankelijk was dit zeer zeker anders. In de Bibliographieën door Dr. Th. Ch. L. Wijnmalen, Levensberichten der Maatschappij van Letterkunde 1875, vinden wij aangeteekend, dat in 1832, 1833, 1837, 1838, 1841 en 1844 van mr. J. R. Thorbecke's hand in het *Journal de la Haye* artikelen verschenen (anoniem). Doch toen op 2 Augustus 1847 Van Dam van Isselt opnieuw in de Tweede Kamer de verhouding van de Regeering tot het J. de la H. ter sprake bracht, sprak hij van een „ellendig prulleblad", een „ellendig blad", „dat onder toezicht behoorde te staan van het Gouvernement dat het subsidieerde".

Doch het antwoord van de Regeeringstafel op dergelijke aanvallen en opmerkingen bleef ontwijkend. Men krijgt

er den indruk echter van, dat de heer Henri Box de hooge bescherming altijd door bleef genieten en dat hem de hand boven 't hoofd gehouden werd telkens als Gagneux of de bekende Adriaan Van Bevervoorde, die ook een der slachtoffers van sluwen intriguegeest schijnt geworden te zijn, zich bij hooggeplaatsten kwamen beklagen.

Tusschen de veranderde omstandigheden van het *Journal de la Haye* en de gelijktijdige oprichting van een „Nederlandsch Nieuwsblad" [1]) bestaat nauw verband. In *Les Mystères du Journal de la Haye* (A. P. Van Langenhuijsen 1844), [2]) wordt gezegd: „Il s'agissait alors de reprendre le Journal de la Haye en sous-oeuvre et de fonder en même temps *le Nederlandsch Nieuwsblad*". Maar van het *Journal de la Haye* wenschte men de aandacht af te leiden, zonder nochtans openlijk te erkennen, dat het *Nederl. Nieuwsbl.* (zooals wijlen *De Avondbode* — 15 Nov. 1837 — 31 Maart 1841) een soortgelijk orgaan was. „Het werd" — volgens De Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830 — „geschreven onder onmiddellijken invloed van den Minister, deels door ambtenaren aan het Ministerie van Justitie verbonden, deels door iemand die later in de rechterlijke macht is geplaatst." Mr. H. Box en Leopold Loebenberg waren ook hier uitgevers en drukkers. Het verscheen 1 Juli 1842 en 31 December 1843 eindigde het reeds. Alle onafhankelijke bladen hadden dan ook, volgens De Bosch Kemper, geklaagd over den beleedigenden, vaak lasterlijken toon van het ministerieele blad.

Door invloed van den heer J. J. Rochussen (den

---

[1]) Wij vinden in October 1819 ook een „Algemeen Nederl. Nieuws- en Advertentieblad", dat te 's-Gravenhage verscheen; maar het blijkt niet hoelang dat duurde.

[2]) Gagneux keerde des ondanks den 1n October 1845 weder voor het „letterkundig gedeelte" bij het *Journal de la Haye* terug!

lateren Gouverneur-Generaal en Minister van Koloniën) kreeg Box met Mei 1844 een medewerker in den reeds genoemden Adriaan van Bevervoorde, die tot dusver particulier secretaris van den heer Rochussen was. (Rochussen was sedert 25 Juni 1843 gezant bij het Hof te Berlijn). Die medewerking duurde tot Augustus 1845. Tijdens Van Bevervoorde (bij afwezigheid van Box) de leiding waarnam stond hij in rechtstreeksche betrekking tot de toenmalige ministers van Buitenlandsche Zaken (de la Sarraz) en Justitie (Van Hall). De heer De la Sarraz „berustte" in de hem opgedrongen relatien, doch wilde overigens niets te maken hebben met het *Journal*. Van Hall dacht er anders over; blijkbaar verkeerden de beide Ministers met elkander op gespannen voet; toch zat de la Sarraz, het *Journal* inspireerende, onder de plak van Van Hall. Van Bevervoorde beklaagde zich bij dezen Bewindsman wel eens over „tegenstrijdige orders" die hij nu en dan ontving. „Och, dat zal u wel eens meer gebeuren met een gouvernementeel blad", — zeide Van Hall dan bij zoo'n gelegenheid. Later heette ook Van Hall niets te maken te hebben met het *Journal*. Box nam intusschen de leiding weêr over en draaide Van Bevervoorde er op minder aardige manier uit. Deze was hem te knap af gebleken en daarom moest hij weg. Dat ziet men meer...... Later heeft Van Bevervoorde daarover en over Box een aardig boekje opengedaan in zijn *Asmodée*. Box diende meermalen een aanklacht deswege in tegen Van Bevervoorde, wien rechtskundige bijstand destijds werd verleend door mr. P. L. F. Blussé, die indertijd eene schoone praktijk in Den Haag uitoefende (dezelfde die laatstelijk, wegens zijne veeljarige en uitnemende diensten als lid van Gedep. Staten aan de provincie bewezen, de onderscheiding genoot, tot Minister van Staat te worden benoemd). De in den jaargang 1879

van den Spectator voorkomende artikelen van mr. Sautijn Kluit, „Asmodée en De Burger", bevatten meer bepaaldelijk omtrent die processen en wat daarmeê samenhangt hoogst belangwekkende bijzonderheden.

Voor den rechter constateerde mr. Box destijds, dat slechts de buitenlandsche politiek door hem in het *Journal* was behandeld. Te dien opzichte valt op te merken, dat, volgens de *Arnhemsche Courant* van 10 Mei 1846, mr. Box niet vreemd was gebleven aan pogingen tot verwezenlijking van den ouden wensch: de hereeniging met België, welk denkbeeld in 1846 nog niet door iedereen was losgelaten.

Toen na de verwerping van de 27 voorstellen tot Grondwetsherziening in Maart 1848, mr. Donker Curtius optrad verscheen het bericht (27/28 Maart): „A dater de ce jour toutes relations politiques entre le Gouvernement et le Journal de la Haye ont cessé d'exister". (En dergelijke relatien heetten in 't geheel niet bestaan te hebben !)

Toen werd de Courant een tijdlang geldelijk gesteund uit de persoonlijke fondsen van Koning Willem II. [1])

[1]) Er zijn uit die periode aardige anecdotische bijzonderheden mij bekend die echter moeilijk kunnen worden wedergegeven. Eén enkel detail dus slechts, bij wijze van aardigheid. De order bestond dat de Koning altijd het eerste exemplaar van de courant moest ontvangen. Op zekeren avond, toen alles in de bureaux was afgeloopen, ontving de aanwezige of daar wonende redacteur, de heer Loebenberg, een haastige order namens den Koning om een in het blad voorkomende onjuistheid te rectificeeren. „Il faut que cela soit changé immédiatement" luidde het bevel. Eenigzins onthutst ontving de heer L. die aanzegging De courant was afgedrukt en verspreid „Dites à Sa Majesté qu'Elle sera obéie" luidde het antwoord. De Koning heeft zich waarschijnlijk nooit vergewist of het *mogelijk* was gebleken *de reeds afgedrukte* en verspreide courant te „veranderen".

Volgens Van Bevervoorde traden Loebenberg en Gagneux toen als redacteuren op. De heer Loebenberg die in latere jaren zich indirect nog veel aan de journalistiek liet gelegen liggen en die zoo rijke en rijpe ervaring achter zich had, heeft mij in hoogst interessante en leerzame gesprekken, van 30, 35 jaar her, meermalen verteld, dat hij, in moeielijke oogenblikken vaak *geheel alleen* stond voor de Courant, niet enkel voor de redactie, maar ook voor het zetten en voor de administratie en dat hij dagen achtereen geheele etmalen doorwerkte in slaaprok en kabaai, zonder den tijd ervan af te kunnen nemen behoorlijk toilet te maken. Een correspondent van *L'Observateur belge* meende te weten, dat de eigendom van het blad destijds was overgedragen aan den heer Jonker, bij de oudere Hagenaars nog wel bekend als directeur eener postwagen-onderneming, en wel als belooning voor bijzondere diensten door hem aan Koning Willem II bewezen. C. van der Meer stond toen als uitgever van het blad vermeld. Koning Willem II overleed 17 Maart 1849 en den 31n van die maand hield het blad op te bestaan. Mr. Box zou, volgens Van Bevervoorde, eene Koninklijke toelage van *f* 10000 ontvangen hebben. Persoonlijk weet ik — en ik heb 't ook trouwens vermeld gevonden — dat mr. Box in de zestiger jaren hoogst belangwekkende politieke brieven uit Pau en uit Hamburg in het *Nieuw Dagblad* schreef (misschien ook nog een poos in het Dagblad, zooals dit met 1864 in de naamlooze vennootschap van het *N. D.* was overgegaan) die zeer de aandacht trokken; en zij die persoonlijk in den kring der hoofdredactie in die dagen van heerlijk opgewekt politiek leven verkeerden, weten dat die brieven ook daar zeer gewaardeerd werden.

Omdat de losmaking van de fiscale banden die jaren

lang de Nederlandsche pers omkneld hielden, nauw verband houdt met den verderen ontwikkelingsgang, meer bijzonder van de Haagsche pers, zij 't mij vergund hier nu eerst een overzicht te geven van de belasting van het *zegelrecht op de dagbladen* enz., van hare werking en van de naaste aanleiding tot hare afschaffing.

Toen omstreeks 1793 de geboorte-, huwelijks- en doodsberichten onder de advertentien in zwang kwamen en de zg. rouwbrieven schenen te zullen verdringen, (hetgeen inmiddels heden ten dage nog niet 't geval is geweest) was het Provinciaal bestuur van Holland er als de kippen bij om de schade, die aan 's Lands kas dreigde te worden toegebracht door het gemis van briefport wegens het verminderen van de geschreven en gedrukte brieven, te verhalen door de invoering van een nieuwe soort van belasting op de nieuwe soort van advertenties.

De zegelbelasting, die in 1812 was ingevoerd en volgens de Proclamatie van 21 November 1813 met alle andere belastingen vooralsnog op den bestaanden voet met Fransche merken werd geheven, bleef behouden door een besluit van 15 Januari 1814, bij de wetten van 1824 (no. 36) en 1832 (no. 29). Eerstgenoemde wet bevatte nog aangaande advertentien of bekendmakingen de bepaling, dat de opgaven daarvoor moesten geschieden op formaatzegel, bij gebreke waarvan de uitgever of drukker in een boete van *f* 5 voor elke niet-gezegelde advertentie zou vervallen. Bij herhaling van de eenmaal gezegeld opgegeven advertentie behoefde dan gedurende een geheel jaar geen zegel gebruikt te worden. Bij de wet van 1832 werden deze bepalingen vervangen door een voorschrift betrekkelijk de heffing van 25 cents voor elke advertentie, bekendmaking of aankondiging (met eenige uitzonderingen). Voor de buitenlandsche nieuwsbladen enz. werd bij de wet van 1824 het dubbel van het binnenlandsch zegel ingevoerd.

In 1843 werd de zegelbelasting opnieuw geregeld en voor couranten enz. en wel met eene schaal van opklimming van 1 cent voor 15 vierk. Ned. palmen tot 1 1/2, 2, 2 1/2, 3, 3 1/2 en 4 cents telkens per 5 palm, en voorts bij opklimming, telkens met verhooging van een halven cent voor iedere, zelfs onvolledige, reeks van 10 vierk. Nederl. palmen, ook voor bijvoegsels, proefbladen enz., dit alles met bovendien 38 opcenten. Enkele uitzonderingen werden op die zegelbelasting toegelaten en drukwerken waarvan het papier ten hoogste 2 vierk. Ned. palmen bedroeg, waren vrij. Het zegel voor buitenlandsche en in de overzeesche bezittingen gedrukte couranten, werd bepaald op 1 1/2, 3, 4 1/2 cent en voorts bij opklimming, telkens met verhooging van 1 1/2 cent, voor iedere, zelfs onvolledige reeks van 25 vierk. Ned. palmen.

Het zegel voor de advertentien bleef onveranderd bepaald op 25 cents voor elke plaatsing. Met de opcenten klom dit bedrag tot 34 1/2 cent, en gemakshalve werd dòor den courant-administrateur van de inzenders van advertentien nu maar 35 cents geheven (meer dan thans menige advertentie in de kleinere bladen kost).

Door de vrijstelling van drukwerken op papier beneden de 2 vierk. palmen, verrees, in de provincie vooral, een groot aantal ongezegelde goedkoope blaadjes, die klein maar vinnig werden tegen het gezag en in die dagen veel kwaad deden. Dit verdroot Van Hall, die in 1845 de vrijstelling van de zegelbelasting bij de wet deed beperken tot alle drukwerken, behalve „dagbladen, couranten en nieuwspapieren”. Sommige dezer blaadjes lieten zich niet afschrikken en betaalden voortaan 1 cent zegel, maar wreekten zich door toenemende felheid van toon. Slechts enkelen echter hielden den strijd vol en de overgeblevenen hebben zich dan ook weten staande te

houden. Trouwens, een kleine 25 jaar later viel de zegelbelasting geheel, hoewel niet zonder langdurige voorbereiding en veel strijd.

Er zijn eenige officieele cijfers te mijner beschikking, die aantoonen hoe drukkend de zegelbelasting werkte.

In het eerste halfjaar van 1851 zegelde de toenmalige *Arnhemsche Courant*, een veelbeteekenend politiek blad, 65000 vellen druks, gelijkstaande met niet veel meer dan 500 geabonneerden. *De Nederlander*, het orgaan indertijd van Groen van Prinsterer, zegelde in dat tijdsverloop 54000 vellen = 350 abonné's. *De Tijd*, het katholieke hoofdorgaan, zegelde slechts 13000 vellen in het halfjaar, uitmakende, in 1851, nog geen honderd abonné's. Het *Handelsblad* zegelde in het eerste semester 1851 850.000 exemplaren, uitmakende 5400 abonné's ruim. Voor de Zondags-editie werden 65000 vellen gezegeld = 2500 geabonneerden. De *N. Rott. Ct* zegelde destijds 342.200 vellen in het half jaar, uitmakende ruim 1800 geabonneerden. De (oude) *Rotterdamsche Courant* (uitgave Van Reyn destijds), die driemaal per week uitkwam, zegelde toen nog 95.735 vellen druks, uitmakende 1220 geabonneerden. De *Haarlemsche Courant* liet 506.000 vellen zegelen, gelijkstaande met 3250 geabonneerden.

Aan zegel en de 38 opcenten betaalde het *Handelsblad* als men de Zondags-editie er bij nam en op één bijvoegsel per week rekende, *ƒ* 13 73^{5} d.i. *ƒ* 74169; de *N. Rott. Ct.* *ƒ* 15.11 d.i. *ƒ* 27189; *De Tijd* *ƒ* 6.52 dus *ƒ* 652; de *Arnh. Ct.* *ƒ* 6.52 d.i. *ƒ* 3260.

De druk der zegelbelasting heeft evenwel niet belet, dat terwijl in 1850 hiertelande ten behoeve van dag- en weekbladen werden gezegeld 8.348.834 vellen, in 1866 dat getal bedroeg 131.211.46, alzoo in 16 jaren tijds eene vermeerdering van 4.772.312 vellen, of van gemiddeld

300000 vellen per jaar. Van 1850—1866 was dus eene progressie waar te nemen van ruim 57 pCt.

Het getal geabonneerden op de dag- en weekbladen bedroeg over het geheele land in 1850, 53850, in 1866, 89189, alzoo eene toeneming van 65 pCt.

Herhaaldelijk werden vergeefsche pogingen aangewend om dien fiscalen druk op de ontwikkeling onzer intellectueele krachten door middel van de pers, „tot vrijmaking van den geest", zooals 't wel eens genoemd werd, hetzij te verminderen of te doen verdwijnen. [1]) Het eigenbelang van sommige organen pleitte in 1858 (toen mr. P. P. Van Bosse omtrent het dagbladzegel een wetsvoorstel had ingediend) voor *vermindering,* welke voor andere bladen, met grooter oplaag, de concurrentie zou hebben verzwaard; en tegen afschaffing werden jarenlang politieke en financieele bezwaren ingebracht. Eene poging, door mr. G. H. Betz in 1863 beproefd tegelijk met een complex van andere belasting-voorstellen, mislukte door de verwerping van het eerste deel der ontwerpen (de Personeele belasting), totdat 't den volhardenden Van Bosse gelukte in 1869—70 eindelijk het zegelrecht op dagbladen en gedrukte stukken en advertentiën geheel te doen verdwijnen.

Met dezen maatregel hield ontegenzeggelijk, als ik een juist denkbeeld heb van de politieke beweging van

---

1) Thorbecke liet zich reeds in de zitting van 1857/58 als volgt uit:

„De bureaux onzer dagbladen moeten punten van aantrekking *kunnen* worden voor mannen van bekwaamheid, van eerlijken ijver voor het algemeen belang, van invloed, van letterkundige verdienste. En nu vraag ik: wordt dat *alles* niet belemmerd, worden onze dagbladen, bij een beperkt binnenlandsch vertier, niet verhinderd, om te worden wat ieder onzer moet wenschen, dat zij waren, door een zoo hooge belasting als de wet van 1843 hun oplegt?"

die dagen, een staatkundig doel verband. De stoute poging, op 't eind van 1861 aangewend door een man, aan wiens buitengewone journalistieke gaven en talenten, aan wiens journalistieke flair niemand ooit heeft getwijfeld, om zelfs onder den loodzwaren druk van het zegelrecht, de politieke pers uit haar kwijnend bestaan te verheffen en het ideaal eener goede, degelijke courant nabij te komen, had, ondanks veler tegenkanting, zóoveel succes gehad, dat de groote organen zich wel genoodzaakt zagen in dat voetspoor te treden. Voor de residentie meer in 't bijzonder was die noodzakelijkheid van een politiek tegenwicht van liberale zijde onvermijdelijk geworden. Wat van conservatieve zijde door opoffering van veel kapitaal geschiedde, en nog lang niet eens volledig kon geschieden — moest aan liberalen kant [1]) door verlichting van lasten worden gecompenseerd. Dat was, als ik mij niet bedrieg, de groote drijfveer voor Van Bosse's maatregel. Maar ik mag niet vooruitloopen op den gang der *Culturgeschichte* van de Pers en ik mag mij niet ook te veel laten afleiden van het terrein dat mij ter bewerking is gegeven: dat der Haagsche Pers. Evenwel, *deze* zijde der afschaffing van de zegelbelasting is toch wel meer specifiek Haagsch. Wij ontmoeten elkander later dus op dat punt en keeren nu eerst terug naar de dagen die op '48 volgden.

Onder de veranderde constitutioneele verhoudingen na de Grondwetsherziening van '48 die zoovele hartstochten had doen ontvlammen, trad na een tijdvak van beroering een periode van betrekkelijke kalmte en lauwheid in. In het bewustzijn der politieke vrijheden die lang-

[1]) Wij hadden toen nog Whigs en Tories in Nederland; van tallooze partij-groepen, veelkleurig als de regenboog, was aan het politiek firmament nog weinig te bespeuren.

zamerhand wortel schoten, maakten de vroegere ruwheid van toon, de scherpte en vinnigheid van de aanvallen, plaats voor een betrekkelijke kalmte en gematigdheid. Het pikante en aantrekkelijke leden daaronder tegelijkertijd. Waar men die nog zocht, moest men ze vinden in hetgeen toen de kleinere pers mocht genoemd worden. Merkwaardig: het politieke leven spiegelde zich in die dagen niet af zoozeer in de groote pers als wel in de kleinere organen. Vooral Den Haag kon, uit een journalistisch-polemisch oogpunt, toen het best vergeleken worden bij een stilstaand water, dat slechts nu en dan werd gerimpeld door een onbeteekenende bries. Maar het politiek leven — en van literair- of kunst- of wetenschappelijk leven was daarbij hoegenaamd geen sprake — moest men, zoo goed en zoo kwaad als 't kon, zoeken in kleinere organen die, met een zeker staatkundig doel opgericht en staande gehouden, voor 't overige den naam van couranten, in den eigenlijken zin des woords, nauwelijks verdienden. De courant was toen het middel: de politiek het doel.

Zoo vinden wij van die dagen tusschen 1848 en 1861 (voor enkele nog een paar jaar later) nu meer bepaaldelijk in Den Haag, den staatkundigen strijd gevoerd in de eerste plaats in *De Nederlander*, het in een vroeger verband reeds genoemd orgaan van den eminenten Groen van Prinsterer; als strijdschrift natuurlijk uitnemend van het standpunt der in haar isolement toen nog kracht zoekende, eerwaardige anti-revolutionaire partij of groep. Voorts, van een meer conservatief standpunt, *de 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode*, die velerlei lotwisselingen onderging, een tijd lang onder de zeer bekwame redactie van den heer Boom, later redacteur van de *Asser Courant*, in de latere jaren vóór 1862 onder leiding van den heer Iz. J. Lion. Die couranten verschenen twee-, ten hoogste drie malen

's weeks, meestal met ééne bladzijde van het formaat der tegenwoordige kleinere couranten. In den fellen strijd tusschen de richting van Groen en de toenmalige liberale en conservatieve (anti-kerkelijke) partij mengde zich ook een tijdlang *Het Residentieblad,* als ik mij wèl herinner, fel anti-liberaal. Soms kon de politieke strijd in die dagen met groote woede een enkele maal opflikkeren. Met groote hartstochtelijkheid werd in die dagen Den Haag, het vooral destijds zeer zwakke Haagsche bolwerk, aan de veldwinnende richting van Groen van Prinsterer betwist en ten slotte op den laatste, persoonlijk in 't vuur getreden, de zege bevochten met ééne stem meerderheid (601 op W. Th. Gevers Deynoot en 600 op Groen van Prinsterer). Voor het karakteristieke van 't geval zij mij deze kleine historische afwijking hier geoorloofd. Tegenover de „'s-Gravenh. Nieuwsbode" trad omstreeks 1858 in het krijt het *'s-Gravenhaagsch Weekblad,* dat onder bekwame leiding stond, maar zijn zeer beperkte ruimte grootendeels besteedde aan de politiek, vooral de, onder zekere inspiratien behandelde, koloniale politiek. De levendigheid van toon en het aantrekkelijks van dit weekblad, als courant, leden daaronder wel eenige schade. Naast die kleinere, enkele malen 's weeks verschijnende pers, stond een en andermaal een dagelijks verschijnend blad, waarop ik straks even moet terugkomen, omdat het een schakel vormt in den ontwikkelingsgang van de Haagsche staatkundige journalistiek van de latere dagen. Eerst vermeld ik nog, dat de residentie nog enkele kleurlooze bladen heeft gekend, die ik in dit verband mag noemen, omdat allen te zamen verdwenen zijn en het tijdvak waarin zij verschenen, als afgesloten kon worden beschouwd met de nieuwe periode die einde 1861 geopend, aan den tijd na de afschaffing van het dagbladzegel zich vastschakelt. Zoo was er ook nog een „'s-Gravenhaagsch Nieuwsblad"

en, tusschen 1850—'62 een in het Fransch geredigeerd blad, dat eerst onder den titel van *L'Echo Universel*, later onder den naam van *Journal des Pays-Bas* dagelijks verscheen. Die courant vertegenwoordigde geen bepaalde richting; over *L'Echo Universel* werd door een zeer bevoegde hand een hoogst gunstig oordeel indertijd uitgesproken. Men vindt er in — zoo luidde 't, in tegenstelling met de opvatting van dien schrijver omtrent het gehalte in 't algemeen, van de toenmalige pers — „men vindt in de *Echo*, voor zooveel zijn klein formaat 't toelaat, de geheele beweging op staatkundig en intellectueel gebied terug . . . . . De taal waarin het blad geschreven wordt, maakt 't evenwel voor het volk ontoegankelijk."

En de, destijds vooral, nog zeer weinig ontwikkelde politieke zin van het volk maakte ook het bestaan van zuiver politieke organen juist zóo lang mogelijk als zij steun konden vinden bij de partijen of onder de omstanheden van het oogenblik. De middelen èn de mannen ontbraken om een *volledige courant* te maken en het publiek ontbrak, dat eene uitsluitend politieke courant wilde lezen. Hier kom ik nu tot twee organen die elkander opvolgden in de dagen tusschen 1853—'60.

De April-beweging van 1853 kwam. Thorbecke had een zeldzaam gelukkige regeerings-periode doorgemaakt na de Grondwetsherziening van 1849. Hij had, onder zeer strenge parlementaire tucht, in een korte spanne tijds onze groote, het Staats-, provinciaal- en gemeentebestuur omvattende organieke wetten tot stand weten te brengen, totdat op eenmaal de stormvlaag der antikatholieke beweging tegen het herstel der Bisschoppelijke hierarchie hier te lande den politieken reus deed wankelen en vallen. Toen verscheen — te midden van den ongewoon fellen strijd van die dagen, na de optreding van

het Ministerie Donker Curtius-Van Hall — een Thorbeckiaansch orgaan onder den titel van *De Grondwet*, waarvoor het plan rijpte den 23en April 1853 en waarvan het eerste nummer verscheen in den avond van den 26en April d. a. v.: wèl een geniaal man, die dergelijke vlugge conceptie wist uit te voeren. Het orgaan leefde ongeveer twee jaren (tot September 1855) en de geschiedenis ervan, meer bepaaldelijk de rol die men den redacteur liet vervullen en de wijze waarop aan zijne taak een einde werd gemaakt, vindt men verhaald in eene brochure: „De nederlegging der redactie van het dagblad „De Grondwet". Bijna onmiddellijk daarna verscheen er een tegen de partij, wie het eerstbedoeld orgaan toebehoorde, gericht ander politiek blad: „De Constitutioneel", vrucht van persoonlijke en politieke rancune. Dezelfde hand die *de Grondwet* had geredigeerd, bestuurde, voor een deel althans, dat nieuwe orgaan. „Het beweren dat ik *redacteur* van dat blad zou zijn geweest — aldus leest men in het belangrijke werk: „Mijn staatkundig leven, een bijdrage tot de kennis der dagbladpers in Nederland", dat de heer Iz. J. Lion, destijds hoofdredacteur van het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage" in 1865 bij den uitgever H. C. Susan CHz. in 't licht gaf — is een bepaalde onwaarheid". Maar tevens leest men in dat werk: „Mijne zeer kortstondige medewerking aan „de Constitutioneel" ging van omstandigheden vergezeld, die haar bij een rechtvaardig oordeel wel verklaren, maar niet rechtvaardigen". En overigens is ook over de intieme geschiedenis van dat blad later eene brochure verschenen, die, onder den pikanten titel van „Mr. Floris Adriaan baron Van Hall en de Constitutioneel", misschien, thans, buiten 't licht der toenmalige omstandigheden geplaatst, doet denken aan het woord van Duvergier de Hauranne: S'il était un homme qui se vantât de n'avoir point commis de faute, cet homme

ferait preuve de plus d'orgueil que de bon sens". [1])

En middelerwijl bleef het centrum van Nederlands politiek leven, eenvoudig verstoken van ook maar éen groote, dagelijks verschijnende courant, die, als zoodanig, haren naam verdiende en door degelijkheid en rijkdom van inhoud onder een of andere staatkundige vlag rechtstreeks op het politieke leven kon inwerken. Het „Dagblad van 's-Gravenhage", voortzetting van de aloude „Haegse Post-Tijdingen", voorlooper van de „'s-Gravenhaagsche Courant", waarvan de geboorte opklimt tot 1708 volgens mr. W. P. Sautijn Kluit [2]), tot 1668 volgens mr. L. Ph. C. van den Bergh, [3]) — was nog altijd een onaanzienlijk blaadje dat tot omstreeks 1856 driemaal per week, daarna dagelijks verscheen en onder de neutraliteitsvlag van den stedelijken Ooievaar nog geen schreefje uit haar hoogst passieve rol durfde treden. [4])

---

[1]) Mr. J. G. Gleichman maakt in zijn belangwekkend geschrift: „Mr. F. A. Van Hall als Minister" (Amsterdam P. N. Van Kampen en Zn. 1904), melding van een schrijven van genoemden Staatsman van 30 October 1855, waarin Van Hall verklaarde „tot het dagblad *De Constitutioneel* nimmer in de minste betrekking (te hebben) gestaan en zich daarvan ook nu en in het vervolg (dacht) te onthouden". — In „Mijn Staatkundig Leven" leest men op blz. 44: „De handelingen van den heer Van Hall zijn in werkelijkheid niet geweest zooals zij in dat geschrift („Mr. Floris Adriaan Van Hall en de *Constitutioneel*") voorgesteld werden, op gezag van tusschenpersonen, die, gelijk mij (den heer Lion) sedert voldingend is gebleken, den heer Van Hall evenzeer hadden weten te misleiden als mij".

[2]) Handelingen en Mededeelingen der Maatschappij van Letterkunde 1875.

[3]) In het *Dagblad* zelf, n's. 44 en 45 van 1856.

[4]) Dagblad van 's-Gravenhage 1838, 4 bladzijden van 34 bij 24 centimeter.

Idem van 1852, 38 bij 24.

Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage van 1855, 38 bij 24. (De effectenlijst telde toen wel 15 regels!)

Idem Idem 1856—1858, 42 bij 28 centim. (De prijscourant der effecten besloeg toen reeds 27 regels).

Dit veranderde omstreeks 1861. Toen kwam er een begin van omkeering in het aanzien en het gehalte der staatkundige pers, allereerst in Den Haag. Want *N. Rott. Ct., Handelsblad, Amsterd. Ct., Arnh. Ct.*, en enkele andere, hadden, door veelzijdigheid van inhoud en van informatiebronnen, door bekwame politieke leiding, door activiteit, wat de groote bladen betreft, vooral ten opzichte van buitenlandsch en handelsnieuws, zich reeds een wèlverdiende reputatie verworven. Maar 1 October 1861 verscheen het *Nieuw Dagblad*, dat zooveel sensatie zou maken in den lande. Het orgaan was voortgekomen uit eene combinatie van den toenmaligen *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode* en de *Nederlandsch-Indië*, een speciaal aan Indische-belangen gewijd orgaan, dat onder leiding stond van den man die het eerstgemeld weekblad in de laatste jaren van zijn bestaan redigeerde. [1]) Reeds vóor de verschijning van het *Nieuw Dagblad* had het *Dagblad van Zuidh. en 's-Gravenhage*, zooals inmiddels het D. v. 's-Grav. zich had genoemd, maatregelen genomen om zich tegen de dreigende concurrentie te vrijwaren. Het werd opgeschrikt uit zijn politieken neutraliteits-slaap, maakte zich onafhankelijker van het plaatselijk bestuur, sloot een overeenkomst die in de latere jaren, toen de publiciteit van de pers zich uitbreidde, zeer onereus bleek te zijn, maar die in 1864 was overgenomen door de nieuwe conbinatie van welke wij straks spreken. Het is diezelfde overeenkomst welker ontbinding het tegenwoordig *Dagblad*-bestuur in rechte heeft gevraagd en waarover het proces nog altijd hangende was terwijl

---

1) Als ik mij niet vergis, was de *Nederl. Indie* — zelf eene voortzetting van de *Tjeraka Welaada*, indertijd door prof. Krijzer geredigeerd.

deze regelen (begin 1901) worden geschreven. [1])

Het *Nieuw Dagblad* kwam en bracht, politiek vooral gesproken, een geheele revolutie in de binnenlandsche pers. De leiding was toevertrouwd aan den heer Iz. J. Lion, wiens journalistieke reputatie lang reeds zijn optreden

---

[1]) In 't kort kwam de regeling van 1861, in 1864 gecontinueerd, hierop neêr. De gemeente droeg den eigendom van de stads-courant over. Zij behield zich het recht voor, in een „officieel gedeelte" kosteloos te doen opnemen alle publicatiën, verordeningen (om de 5 jaren zelfs de geheele Politieverordening) die van de gemeente uitgingen. Zij bedong zelfs de vrijheid om in andere couranten dergelijke publicatiën of advertentiën *tegen betaling* te doen opnemen. Zij bedong voorts kostelooze levering van een geredigeerd, gezet en gedrukt verslag van de Handelingen van den Gemeenteraad, met de daarbij behoorende bijlagen, aan de gemeente met vrijlating van het *Dagblad* om dat verslag overigens te eigen bate te exploiteeren. En boven dat alles moest het *Dagblad* eerst *f* 1000, later *f* 1500, ten slotte *f* 2000 per jaar in de gemeentekas storten.

Onder de omstandigheden van 1861, toen het officieel karakter van een stads-courant nog zooveel meer beteekende dan thans, in 't oog vooral van de neringdoenden die adverteerden, leek deze overeenkomst niet zoo bezwarend, en op 't einde van 1863 was de toenmalige Directie van het *Dagblad,* die aan de onbegrijpelijkste tegenwerking van de Pers blootstond en zelfs aan eene soort van persoonlijke wraakneming die voor de ignobelste middelen niet terugdeinsde, maar wàt blijde dat zij 't zóo kon klaar spelen. Toen echter in den loop der tijden het *Dagblad,* door ongelukkige afdwalingen, 't allermeest ten bate van eerzucht en intrigue binnen 's kamers, aan lager wal kwam, begon het knellende der overeenkomst van 1861/1864 zeer te drukken en heeft men er een juridisch huismiddeltje op gevonden om zich van den band met de gemeente los te maken, met opoffering dan van het officieel karakter als „stads-courant". (In 1864 reeds, onder den druk der politieke animositeit in die dagen wegens den verkoop van het liberale *Dagblad* aan de conservatieve onderneming, *Nieuw Dagblad,* had de provincie Zuid-Holland harerzijds een zekeren officieelen band losgemaakt, die ook tusschen het gewest en de Haagsche stadscourant

was voorafgegaan door zijne veelvuldige geschriften onder eigen naam of onder bekende pseudoniemen en wiens puntige pen door menigeen met ontzag werd beschouwd. Afgescheiden van de politiek die met groote felheid dikwijls in het *Nieuw Dagblad* werd verdedigd en die haren invloed onmiskenbaar deed gevoelen op den toenmaals nog aaneengesloten phalanx der rechterzijde in het Parlement, waren inhoud en inrichting van het *Nieuw Dagblad*, uit zuiver journalistiek oogpunt, destijds een gebeurtenis in Nederland. Voor zooveel de zware zegelbelasting eenerzijds en de politieke lauwheid anderzijds, van het Nederlandsch publiek, toelieten de vleugels breed uit te slaan, werd, uit een technisch oogpunt, het *N. D.* een model voor de andere bladen. [1]) Naar het Engelsch

bestond). Zooals ik zeide, had op 't oogenblik dat deze regelen geschreven werden, het rechtsgeding te dezer zake nog niet alle instantiën doorloopen. Inmiddels werd het pleit beslecht ten voordeele van het *Dagblad*. Merkwaardig is 't, hoe (naar hetgeen men vindt opgeteekend in Van der Meulen's „De Courant" bl. 113) van Sept. 1848 tot Jan. 1851 een soortgelijke strijd werd gevoerd tusschen de uitgevers der *Haarlemsche Courant* en het stedelijk Bestuur van Haarlem. Volgens de toen gevallen rechterlijke uitspraken moet het begrip van eigendom eener courant synoniem geacht worden met het recht van uitgave. Zoo is dat ook opgevat bij de overdracht in 1852 van de „Amsterdamsche Courant" door het gemeentebestuur van Amsterdam.

[1]) Om persoonlijke redenen, dewijl sympathie en dankbaarheid jegens oude leermeesters en vrienden allicht partijdigheid zouden kunnen doen onderstellen van een eigen oordeel, schrijf ik hier het volgende af uit Van der Meulen's „De Courant" (uitgave Sijthoff): „Gedurende de jaren 1864—1873 had het *Dagblad* in den persoon van Iz. J. Lion over een talent te beschikken als slechts weinig couranten van Nederland kunnen aanwijzen. Als orgaan der conservatieve richting bekleedde het de eerste plaats, die het trouwens behouden heeft nadat de hoofdredactie in 1873 door het overlijden van Lion aan den heer J. D. Doorman, reeds vroeger bekend als redacteur van het *Nederlandsch Museum* en medewerker van het *Utrechtsch Dagblad*, werd opgedragen.

gebruik werd toen voor 't eerst in zwang gebracht het staatkundig overzicht van den dag, voor binnen- en buitenland, aan 't *hoofd* van de Courant: een soort van toegelichte agenda van den dag, die den courantenlezer, ook al las hij weinig meer, in een oogopslag de gebeurtenissen van den dag deed overzien. Daarna eerst volgde het *leading*-artikel. De lezer kreeg dàn als 't ware pas zijn eigen courant. Het stelsel der overzichten werd sinds vrij algemeen, doch het behield niet het karakter dat er oorspronkelijk aan gegeven was en de *leaders* bleven in de andere couranten ook hunne „eereplaats" behouden. Maar wat vooral epoque maakte, dat was het „Kameroverzicht" nevens het verslag der beraadslagingen in het Parlement.

Het *eerste* was tot dusver in ons land een onbekende zaak; het *tweede* was, wat vlugheid van bewerking en verschijning betreft, ook geheel nieuw. Alvorens ik over het eerste spreek, een korte uitwijding over het *laatste,* dat een arbeid betreft van zoo gróóte beteekenis, van zoo gróóte krachtsinspanning, maar die toch over 't geheel in zijn waren aard zoo weinig gekend en zoo weinig begrepen wordt.

Na de Grondwet van 1815, waarin openbaarheid voor de zittingen der Tweede Kamer werd voorgeschreven, werden dagblad-verslaggevers toegelaten. [1]) Men kon toen nog volstaan met een tribunetje voor drie personen vóór de dubbele deuren aan de noordwestzijde der zaal. Voor de *Staats-Courant* werd de samenstelling van een kort bericht opgedragen aan den toenmaligen tweede-redacteur (den heer Jacob Belinfante, grootvader van een der helaas! inmiddels overleden chefs van het tegenwoordig „Corres-

---

[1]) Hetgeen hieromtrent volgt is hoofdzakelijk ontleend aan de in 1886 uitgegeven, doch niet in den handel gebrachte „Herinneringen. Openbaarmaking van het verhandelde in de vergaderingen der Staten-Generaal. Geschiedkundige bijdrage", door I. Belinfante.

pondentie-bureau"). Dat bericht moest echter vóór de plaatsing nog het visum van den Minister van Binnenl. Zaken ondergaan. Heel „liberaal" trouwens was de opvatting der publiciteit van de handelingen der Volksvertegenwoordiging in die dagen niet. In het rapport van de Commissie uit de Staten-Generaal van de Vereenigde Nederlanden, over de ontwerp-Grondwet, wordt ietwat met minachting gesproken van „eene openbare tentoonstelling die (niet) tot iets anders geschikt kan zijn dan tot voldoening der nieuwsgierigheid bij eenige weinigen, en van de zucht bij anderen, om door welbespraaktheid uit te schitteren". Aan de ondervinding van lateren tijd werd zeer voorzichtig de volmaking overgelaten; aan den tijd die alles verandert en alles wijzigt." En dit wijze inzicht werd voorwaar niet beschaamd! De samenstellers van het Kamerbericht (in de latere jaren assisteerden de zoons van den heer B. dezen bij ongesteldheid of ontstentenis) woonden een deel van 't jaar te Brussel, omdat vóor de scheiding van '30 de vergaderingen der Staten-Generaal beurtelings daar en te 's-Gravenhage werden gehouden. Later zorgde de heer Veegens (de latere griffier) voor het verslag in de *St. Ct*, in vervolg van tijd bijgestaan door mr. Tollius Drabbe, naast wien, na het aftreden van den heer Veegens, werd benoemd de heer J. J. F. Noordziek, die in lateren tijd directeur der stenografische inrichting was, zeer gewaardeerd verzamelaar van de oude *Handelingen* der Staten-Generaal. De heeren J. Tideman en Van Reyerdam werkten toen ook aan de samenstelling van het verslag voor de *St. Ct.* mede. Voorts had men toen reeds verslaggevers voor de gewone bladen. Hunne taak werd niet vergemakkelijkt door de plaats die hun was aangewezen. Jaren lang hebben zij doorgebracht in eene tribune rechts van den voorzitter,

in het midden van de tegenwoordige gereserveerde tribune, waar vier verslaggevers vooraan zaten en twee met lessenaars achter stonden, eene tribune waarachter de schoorsteen liep, zoodat men gebraden én geroosterd werd. Daar moest men den geheelen dag doorbrengen zonder dat men vrije lucht kon genieten, want om de zaal te verlaten moest men door de gereserveerde tribune heen, die zeer beknopt en, vooral in gewichtige tijden en bij belangrijke beraadslagingen, druk bezet was. In 't algemeen wordt uit die dagen gezegd, dat de verslaggevers zeer veel hebben gewerkt, dat zij buitengewone krachtsinspanning aan den dag hebben gelegd, dat niettemin hun ijver niet werd erkend, dat zij nooit krachtdadige hulp van leden of ministers hebben ondervonden, dat hun steeds eene goede plaats werd onthouden en, ten slotte, dat zij, voor het vele inspannend werk dat van hen werd gevorderd, slecht werden bezoldigd.

Reeds vóór de afscheiding van België en dus van Brussel uit werden Hollandsche couranten bediend met verslagen of berichten van de Kamerzittingen, voornamelijk onder leiding van den heer Iz. Belinfante en zijne familieleden. Later werden de krachten vereenigd door samenwerking met den heer M. Vas Dias (den vader van een der tegenwoordige directeuren van het Correspondentiebureau) en van wien de heer Belinfante getuigt, „dat hij zich op zoo uitmuntende wijze van zijne taak kweet, dat dit de goedkeuring van ministers en leden wegdroeg". Vooral na 1849, toen de stenografische dienst werd georganiseerd, werd met vereende krachten druk, zeer druk zelfs, gearbeid. Nu werd het regel dat iedere verslaggever een deel van het zittingverslag te huis uitwerkte en de verslagen werden zóó uitvoerig, dat de dagbladen, zelfs de grootste, aanspoorden ze in te krimpen. Op die wijze werden de verslaggevers in een hoogst moeilijken

toestand gebracht. Aan de eene zijde drongen de sprekers op volledigheid en uitvoerigheid aan; van den anderen kant werd tot de meest mogelijke beknoptheid aangemaand. In dat opzicht den middenweg te bewandelen was de hoogst moeielijk te vervullen plicht van de verslaggevers. De slechte plaats hun aangewezen maakte de taak gansch niet lichter. De heeren van het Correspondentie-bureau genoten evenwel een tijdlang het voorrecht vier plaatsen in de zaal-zelve der Tweede Kamer te mogen innemen, twee aan elke zijde van den Troon. Dat Dorado kon echter niet lang duren. Er kwamen ook andere particuliere verslaggevers en deze konden zich op den duur niet tevreden stellen met de hun aangewezen plaats in den rechterhoek van de gereserveerde tribune rechts, eene plaats intusschen, die nu weder in eere hersteld is voor enkele „overzichtschrijvers". Want de groote journalisten-tribune, in het jaar 1859 gebouwd, is gaandeweg ook alweêr te klein geworden, nu de meeste voorname couranten hetzij zelfstandig, hetzij onder de leiding van het Correspondentie-bureau, hun eigen reporters en overzichtschrijvers kregen. Gaandeweg, sinds veertig jaren, is die phalanx uitgezet en ook de aard van het werk onderging veel verandering. Het *opteekenen* en daarna *uitwerken* is niet meer van onzen tijd. Alles moet zoo vlug mogelijk worden bediend. De eerste werkwijze kon in menig opzicht vollediger en juister zijn, wanneer niet andere factoren — ik bedoel hier de uitwerking die niet altijd kon geschieden door degenen die de aanteekeningen maakten — minder gunstig daarop inwerkten. Tegenwoordig echter wordt het *zittingverslag*, het grootste zelfs, persklaar gemaakt voor de courant. Niet velen in den lande hebben een juist denkbeeld van deze wijze van werken. Wat den eigen avond van den zittingdag en den eigen morgen na den nog zoo laten zittingavond

in de couranten voorkomt, wordt gestyleerd gezonden, gedeeltelijk geschreven, voor 't grootste deel getelegrafeerd aan de bladen. De verslaggevers moeten, terwijl een spreker 't woord voert, het gesprokene condenseeren, samentrekken in den vorm waarin het in de courant voorkomt. Zij hebben geen seconde voor revisie; zij pennen maar door, al hoorend en denkend, en een groep van loopers wringt hun, om zoo te zeggen, de copy, het geschrevene, uit handen om er meê naar telegraaf- of post- of spoorwegkantoor te ijlen op alle uren van den dag of den avond. De Ministers, de Kamerleden, het publiek — voor zoover het ervan kennis neemt en zich aan de waarde ervan laat gelegen liggen, — zij zijn de beste critici over dezen arbeid. Volmaakt is hij zeer zeker niet, kàn hij niet wezen; maar de vrucht van deze vaak buitengewone krachtsinspanning, dagen en weken achtereen aangewend om het publiek ten spoedigste deelgenoot te maken van hetgeen er in de Staten-Generaal voorvalt, die vrucht van vaak koortsachtige overspanning heeft ook alle aanspraak op een têere behandeling. En wanneer 't niet te vermetel is gezegd door een veteraan der tribune, die „het klappen van de zweep kent", gelegenheid heeft gehad 40 jaar — als dit stuk verschijnt: welhaast 43 jaar — daar om zich heen te zien voor zoover eigen arbeid hem daartoe gelegenheid liet, dan mag hij er met volle overtuiging bijvoegen, dat die moeizame arbeid, van intellectueele en lichamelijke krachten zooveel vergend, ook in andere opzichten verdient gewaardeerd te worden. Een in zijn tijd veeleischend man, dr. P. J. Costerus [1]) gaf eens van de qualiteiten die voor den

---

[1]) Aangehaald bij J. Tideman: „De openbaarmaking van het verhandelde in de Kamers der Staten-Generaal" 's-Gravenhage, Gebr. J. en H. van Langenhuijsen, 1889.

Kamer-verslaggever onmisbaar zijn, de volgende samentrekking: „Een geoefend oor, eene vlugge hand, een gezond oordeel, buitengewone kennis, ondoofbare ijver, onvermoeide studie, bijzondere geschiktheid". Hij noemde die eischen in zijne rede bij de behandeling van het wetsontwerp tot invoering van de Stenografie in de Kamers. En wat dr. Costerus toen zeide, sloeg destijds op den *tachygraaf*, wiens arbeid dikwijls omvangrijker is, doch wien althans de tijd wordt gelaten „adem te halen" en de tijd ook om zijne aanteekeningen rustig aan zijne eigen schrijftafel uittewerken. Maar onze tijd van stoom en electriciteit kent bijkans geen tachygrafische verslagen meer. Geen respijt, vliegensvlug: de volledigheid opgeofferd aan de actualiteit en, laat ik dat er bij zeggen, ook aan de frischheid en levendigheid.

Het eigenlijke *Kameroverzicht* dagteekent, zooals ik zeide, van 1861. De hoofd-redacteur van het *Nieuw Dagblad* nl. nam de taak op zich om nog den eigen dag, „heet van de naald" een critisch artikel te schrijven over hetgeen er belangrijks in de Kamers was voorgevallen. Tweeledig was daarbij zijn doel. Ten eerste wilde hij belangstelling erdoor wekken in de voor het groote publiek wel wat dorre kost van de Kamerverslagen: dor vooral in die dagen van nog onverdeeld-deftige parlementaire welsprekendheid. Ten tweede wilde hij onmiddellijk, onverwijld, voordat de indrukken zich blijvend hadden gevestigd, beteekenis en karakter van het debat toelichten en, zoo mogelijk, eene publieke meening daarover doen postvatten. Het spreekt wel van zelf, dat zulk een critisch overzicht, van een bepaald partij-standpunt geschreven, niet volkomen, — soms zelfs niet betrekkelijk — objectief de zaken kon beschouwen. Maar dat was ook 't oogmerk niet. Het doel was voornamelijk, invloed uitteoefenen op gang en uitslag van het debat en ik

mag zeggen, dat dit menigmaal is gebleken het geval te zijn. De redacteur van het *N. D.* ontveinsde zich volstrekt niet dat zijn „overzichten" niet op onpartijdigheid, allerminst op neutraliteit, konden bogen. Maar daarom stelde hij dan ook als onverbiddelijke eisch: een trouw, zoo volledig mogelijk, volkomen eerlijk *verslag* van de vergaderingen. En ook dit mag ik zeggen: dat het *Nieuw Dagblad*, later ook geruimen tijd het *Dagblad* waarin het was opgegaan, een groote reputatie zich had verworven door de onpartijdigheid, de uitvoerigheid en de nauwkeurigheid zijner verslagen, zoowel als door het pittige, grondige en petillante zijner „overzichten". Het eerste vloeide eigenlijk van zelf voort uit het feit, dat niet minder dan drie personen voor het éene verslag werkzaam waren, terwijl zoowel het nieuwe van den vorm als het zeer aantrekkelijke van den stijl, aan het overzicht eene schier ongekende belangstelling verzekerden. Daarmêe is toen wat men noemt „school gemaakt": langzamerhand werd het overzicht-stelsel algemeen; vooral ook de schoone literarisch-politieke overzichten in de *N. R. Ct.* van den diep betreurden mr. George Belinfante leven in de historie van de Nederlandsche dagbladpers voort. [1]) Maar van lieverlede zijn de parlementaire overzichten deels een afschaduwing geworden van hetgeen

---

1) Belinfante vatte zijne taak op als waren zijne epheremiden bestemd tot langer levensduur. Dat hem, na het bijwonen eener vermoeiende zitting, te harer samenstelling slechts luttel tijds ten dienste stond, ligt in den aard der zaak. Dat verhinderde niet, dat telkenreis zijn „overzicht" met feiten gestoffeerd, afgerond van vorm, om een middelpunt gegroepeerd, door eene leidende gedachte bezield, zijne woning verliet om ter perse — cette gueule toujours béante — te gaan. Hij wist, dat een zoo geduchte kunstrechter als de heer Lamping, hoofdredacteur van zijn blad, met koelen blik des verslaggevers

zij geweest zijn, en voor 't grootste deel *te goed* geworden! Zij zijn, over 't geheel genomen, niet meer wat zij zijn geweest en wat zij moesten zijn. Zij zijn gaandeweg te didactisch geworden. Misschien maken de vlug en sierlijk klapwiekende *vols d'oiseau* in *Het Vaderland* (van de bekwame hand die aan dat blad den 1n Juni 1901 door

---

pennevrucht lezen en beoordeelen zou. Stormerderhand moest de indruk opgevangen, en eens verwerkt, met vliegende veder aan het papier toevertrouwd worden. Voor het rustige indeelen der stoffe, voor het bedachtzame zoeken naar woorden, geen tijd. Het scheppings- en het voedingsproces moesten één zijn. Vlak op den voet moest de gestalte, de conceptie — de daad, de overweging volgen. In het woelende brein moest het ondergeschikte van het zakelijke worden afgezonderd. Met één worp moest het wit getroffen, het beeld aanschouwelijk weergegeven worden. Toch was Belinfante steeds gereed: verbaast men zich, dat ten lange leste die ziedende werkzaamheid het broze lichaam te machtig werd, que l'épée a usé le fourneau?

Ik haal deze woorden uit Mr. J. A. Levy's „Mr. George Belinfante" (*Themis,* Regtskundig tijdschrift XLIXe deel, 1888) met voorliefde aan: omdat zij uit de geniale pen van Mr. Levy gevloeid zijn; — omdat zij van een door mij hoog-vereerd man als mr. G. Belinfante, den arbeid in zijne volle waarde naar volkomen waarheid doen schitteren; — omdat zij een zoo uitnemend karakterbeeld geven van het politiek Kameroverzicht zooals het geboren wordt; — omdat zij indirect, uit gezaghebbende en onpartijdige bron, licht werpen op de taak van den man die het idée van het Kameroverzicht het eerst heeft verwezenlijkt, den heer Iz. J. Lion. Eene taak, nog zooveel moeilijker, waar hem zelfs geen tijd gelaten was om tusschen het scheidensuur van de Kamer en het zuchten van „de pers op stoom" zijne gedachten te verzamelen die hij ten aanhoore van een scherp luisterend publiek, aan 't papier moest toevertrouwen. Mij was de veelzins benijdenswaardige reuzentaak op de schouderen gelegd om van 1870—1888 het werk van *zulk* een voorganger voorttezetten. En elders heb ik reeds gezegd, dat het „Kameroverzicht" een machtig middel is geworden voor de politieke opvoeding des volks.

den Minotaurus van de publieke administratie [1]) ontrukt is) een uitzondering. Maar de luchtige, soms scherpe, bijwijlen sarcastische, altijd fladderende vorm van overzicht *à travers la Chambre,* zouden de Franschen zeggen, de vorm der *instantanées* heeft, goeddeels, plaats gemaakt voor deftig-redeneerende beschouwingen en bespiegelingen over geleerde vraagpunten en administratieve twistvragen, die als *leader* zouden kunnen dienen. En bovendien: de nacht die er over heen gaat voor de niet-Haagsche pers, ontneemt aan zulke overzichten wel eens het frissche, het prikkelende, het mousseerende. [2]) „Heet van de naald" — ja, 't verschalkte onzen wetenschappelijken zin, onze volkomen objectiviteit wel eens meer nog dan door een eerlijke politiek is toegelaten; maar . . . . het was *aus einem Gusz,* zou een bekend oud-Kamerlid zeggen; en bovenal, het gaf leven en kleur aan het verslag dat er naast stond.

Het is een feit, dat het *Nieuw Dagblad* eene soort van revolutie teweeg bracht in de politieke dagbladpers, en het oude *Dagblad* het allereerst zou daarvan de gevolgen ondervinden. Het bleek meer en meer, dat, ondanks de eigenlijk nog zeer beperkte hulpbronnen van het *N. D.*, de concurrentie voor het rotsvast lijkend stedelijk *Dagblad* ten slotte onhoudbaar zou worden; en zoo kwam einde 1863 de overeenkomst tot stand, waarbij de eigendom van het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* overging in handen der naamlooze vennootschap welke het orgaan der tegenovergestelde richting bezat. En toen stond het conservatieve blad in Den Haag nagenoeg geheel alleen gedurende een vijftal jaren: een voor alle partijen zeer

---

[1]) La journalistique mène à tout, pourvu qu'on en sache sortir.

[2]) Ik herinner overigens nog even, dat dit opstel geschreven is in den loop van 1901.

ongewenschte toestand, voor het *Dagblad*-zelf wegens het gemis van den prikkel der concurrentie. De liberale partij, die in de latere jaren meester was geweest van het terrein, kon dit op den duur niet zoo laten. Al spoedig verscheen dan ook in 1864 een „Haagsche Courant", een dagelijks verschijnend blad onder bekwame leiding, doch dat desniettemin na betrekkelijk korten tijd bezweek aan een *vitium originis*, waarover ik niet heb te oordeelen, en aan de gevolgen der politieke onverschilligheid van hare eigen partij. Nog op een andere wijze trachtte men in de leemte te voorzien door de uitgave, die evenwel ook spoedig moest worden gestaakt, van een weekblad dat, naar ik mij meen te herinneren, „de Standaard" heette en een soort van filiaal was van een elders verschijnend „Zondagsblad". Maar op 't einde van 1866, in het heetst van den toenmaligen staatkundigen strijd, ontkiemde het plan der uitgave van „een groot dagblad, getiteld: „Dagblad van Nederland" en dat plan bevatte tevens het prospectus van een daaraan verbonden geldleening groot minstens *f* 500.000. De verschijning van dat prospectus heeft het voordeel gehad de Nederlandsche literatuur met eenige amusante en belangwekkende bijdragen te verrijken. Het was onderteekend door de bloem, toenmaals, van onze vaderlandsche literatoren en publicisten, wier namen en qualiteiten eens te meer bewezen hoe men knap en ontwikkeld en geleerd kan zijn en toch bij uitstek onpractisch en . . . . illusionist vooral. Om maar één voorbeeld te noemen. Aan den inhoud van het Nederlandsche Dagblad *in spe* werden de hoogst mogelijke, de veelzijdigste eischen gesteld. Het „Dagblad van Nederland" zou bevatten, behalve overzichten en berichten van buiten- en binnenlandsch nieuws, mededeelingen van het wetenswaardige, dat op het gebied van staatkunde, handel, zeevaart, nijverheid,

landbouw, financiën, krijgswezen, kunsten, wetenschappen en letteren voorvalt, en opstellen over onderwerpen van politieken, socialen, letterkundigen en wetenschappelijken aard, die geacht kunnen worden algemeene belangstelling te verdienen. En tegelijkertijd was als stelregel aangenomen, „aan den Raad van Beheer of Redactie niemand, *volstrekt niemand* te verbinden, die reeds vroeger in de debatten der Eerste of Tweede Kamer *betrokken* was"! Het blad wilde zoodoende bij zijn verschijnen *volkomen vrij zijn van alle antecedenten.* Dat moest een politiek blad worden, in ons kleine Nederland, bestemd om den wassenden invloed van een zeer militant staatkundig orgaan te breken en te vernietigen! — Tot de uiterst vermakelijke critiek welke dat fraaie plan ten doode doemde, behoorde de „fantaisie" onder den titel van „Barnam's correspondentie" te 's-Gravenhage uitgegeven. Het was echter reeds April 1869 toen het oude, opgeschroefde plan tot veel bescheidener proportiën was teruggebracht. En uit dat laatste plan werd toen werkelijk *Het Vaderland* geboren, dat in ruime mate van zijne levensvatbaarheid en van zijne levenskracht blijk heeft gegeven.

Vooraf, op 't einde van 1867, had er een incident plaats gehad, dat destijds groote belangstelling wekte en waarbij het uitkwam, dat men in December 1866 en Januari 1867 den Hoofdredacteur van het toen conservatieve *Dagblad* aanbiedingen had gedaan, welke de strekking hadden de pen van den gevreesden publicist onschadelijk te maken. Voor een tonne gouds had men dezen willen bewegen de pen neder te leggen en deze aanbieding schijnt niet vreemd te zijn geweest aan de doodgeboren plannen, hierboven vermeld, tot stichting van het fameuse „Dagblad van Nederland". De bijzonderheden omtrent dat merkwaardig voorval in de Haagsche Journalistiek zijn

uitvoerig vermeld in Van der Meulen's „De Courant" [1])

Sedert is men, door veel loyaler en veel natuurlijker middelen, gaandeweg vooruitgegaan. Eene gezonde, publiciteit, veelzijdig van vorm, van inhoud, van gehalte, heeft zich van lieverlede gevormd, ook in Den Haag. Er is een oorspronkelijkheid van gedachte in gekomen, journalistieke *flair*, streven naar prettige behagelijkheid voor den Nederlandschen, niet zoo bijster politiek nog ontwikkelden, lezer, met gelukkige navolging, nu en dan, van het aardige stelsel van reportage, door eigen practische ervaring, en van den *interview*, beide tot voor kort uitheemsche planten, die in Engeland en Amerika zoo welig tierden sinds lang. Nevens de groote organen, elk een schakeering van de staatkundige partij-verhoudingen vrij getrouw afspiegelend, heeft zich in den loop der jaren na de fiscale vrijmaking, eene „kleïne Pers" gevestigd, van welke — om van de zeer vluchtige verschijning van het „Vliegend Blad voor 's-Gravenhage en omstreken", 1888—1889, van de *Vriend des Huizes* en nog eenige vak- of reclame-blaadjes niet te spreken — één orgaan slechts een kortstondig bestaan had: „De Haagsche Nieuwsbode voor de dorpen (plattelands-gemeenteblad)" dat van 3 Augustus 1872 eerst 2 maal, later 3 maal 's weeks, verscheen en in 1873 als „klein residentieblad" dagelijks uitkwam, maar, nadat het zijne liberale in eene conservatieve kleur veranderd had, in den loop van 1874 reeds overleed. Staande hebben zich weten te houden, elk in een eigenaardig afgebakenden lezerskring, die slechts hier en daar samenvloeit (ik spreek nu van de dagelijks verschijnende kleine couranten en laat het literair zeer verdienstelijk, weekblad „De Hofstad" en het, van anti-revolutionair standpunt goed geredigeerde blad *De Hollander* hier

---

[1]) Uitgave A. W. Sijthoff, eerste gedeelte, bl. 114 volgg.

onbesproken): „De Avondpost", de „Haagsche Courant", „De Residentiebode" deze met scherp geteekende kleur, „Het Familieblad". Reeds uit een gevoel van bescheiden confraterniteit, mag ik niet tot beoordeeling, veelmin critiek mij hier geroepen gevoelen. Trouwens, de zeer talrijke, ontwikkelde lezerskring is gestadig in staat zich een oordeel te vormen over de waarde der courant die hij dagelijks ontvangt en, naar ik hoop, ook zal lezen met oordeel des onderscheids.

De verzoeking kan ik echter niet weerstaan aan de kleine Pers, zooals wij haar dagelijks voor ons zien in onze naaste omgeving, den toetssteen aan te leggen waaraan een bij uitnemendheid deskundige meer dan 40 jaar geleden reeds keurde de kleine Pers die hij toen in 't verschiet zag.

„Ik versta — zoo schreef hij — onder goede volkspers een blad, dat ofschoon elke rubriek meer in miniatuur wordt behandeld, de afspiegeling is van de groote degelijke bladen: in dien zin, dat het mede de nieuwste tijdingen bevat; dat het door talentvolle schrijvers de vragen van den dag doet behandelen; dat het op het gebied van handel en nijverheid, van kunst en wetenschap de algemeene kennis des volks, door middel van populaire en des te moeielijker te schrijven artikelen, doet verspreiden. In één woord: niet een stuk papier met drukinkt zwart gemaakt, maar een blad dat voor het huisgezin van het volk kan worden wat in den kring van den ontwikkelden en welvarenden huisvader in Frankrijk is het *Journal des Débats*, in Engeland de *Morning-Post*."

Een ieder kan nu zelf dezen maatstaf aanleggen en vergelijkingen maken.

Maar ik heb nog een anderen maatstaf aan te leggen, thans ter beoordeeling van den verbazenden vooruitgang dien

de vaderlandsche pers ten onzent — Den Haag voorwaar niet alléen — heeft gemaakt in de laatste helft der negentiende eeuw. Leest eens de volgende *boutade*, indertijd uit de bekwame pen van Philalethes [1]) gevloeid. Klinkt zij u niet — terwijl hier en daar de actualiteit toch nog even haar kopje spotziek opheft tusschen de regels door — schemert zij u niet haast als een caricatuur op den tegenwoordigen toestand voor de oogen?

„Het Nederlandsche dagblad — zoo schreef „Philalethes" in 1858 — wordt in het Nederlandsche huisgezin, door alle standen, hoog of laag, ontwikkeld of bekrompen, òf geduld òf toegelaten: meer ook niet. Het dagblad wordt beschouwd als de eentonige berichtgever van wie geboren en overleden, van wat er gehandeld en verkocht is, van wat er vertoond is of gespeeld zal worden, door welk een onheil eene plaats of een werelddeel met angst werd vervuld. Het dagblad wordt niet ontvangen met de open armen van een vriend, die sympathiseert met uwe gedachten, ze als 't ware raadt en daaraan vorm, uitdrukking en leven geeft; het wordt evenmin ontvangen als de leidsman tot uwe politieke opvoeding, als de kweeker tot zin voor wetenschap of kunst, voor nijverheid of handel. Men leest het dagblad in Nederland, omdat men er een lezen *moet,* omdat men nieuwsgierig is; maar men heeft het niet lief; men leert er niets uit. Men gebruikt, maar acht het niet. Dezelfde man, die het uiterste gewicht hecht aan een berichtje in de *Indépendance* of aan een artikel van de *Times*, zal voor dat bericht medelijdend de schouders ophalen als het in een Nederlandsch dagblad wordt gelezen; terwijl hij er niet toe komt om van dat dagblad een politiek artikel ten einde toe te lezen, al ware het ook beter geschreven, want hij werpt het weg en zegt: „Och, 't is

[1]) In het reeds meermalen aangehaalde werkje van 1858.

maar . . . . . die of die courant". Dat is geen fictie, maar het is uit het leven gegrepen; en gij kunt dat verschijnsel in alle kringen der maatschappij waarnemen.

„En de Nederlandsche dagbladschrijver? O, hij doet het best, zijn aangezicht met een ondoordringbaar masker te bedekken. Hij is bij ons niet meer dan de paria uit de hindoesche maatschappij.

. . . . . . „Wat hebben de partijen in ons vaderland ooit gedaan tot verspreiding harer beginselen, tot verdediging harer inzichten, tot verheffing van hare dagbladen tot eene macht in den Staat? Niets, op eene zeldzame, slechts van korten duur aangehouden uitzondering na.

„Organen van partijen in den Staat, als zoodanig, waren er slechts twee in het land: *de Nederlander*, voor de anti-revolutionaire, [1]) *de Grondwet* voor de constitutio neele partij. Beiden zijn, het eerste onder de machteloosheid van het beginsel, de tweede onder de lauwheid, het egoïsme en de ondankbaarheid van de triompheerende partij te gronde gegaan".

Wat het *eerste* betreft in de zooeven afgeschreven zinsneden: de namen reeds van Standaard en Nederlander, in de noot, *speak volumes*; wat het *laatste* aangaat, kan, dunkt mij, *Het Vaderland* worden beschouwd als de

---

[1]) Groen van Prinsterer redigeerde dat blad; de heer De Savornin Lohman leidt tegenwoordig een orgaan van de rechtergroep der anti-revolutionairen onder denzelfden naam. Ook wat den politieken invloed van sommige organen der Pers betreft, en de daarin zuiver verpersoonlijkte partij-richting, is er, sinds dezen klaagtoon van 1858, heel wat veranderd ten onzent: men denke aan Standaard, Tijd, Nederlander, Nederl. Dagblad, Centrum, Het Volk, enz. Men denke ook, wat den invloed en de persoonlijke relatiën, wat de redacteuren betreft aan Schaepman, Kuyper, Vermeulen, de Savornin Lohman, Zaayer, Goeman Borgesius, Kerdijk (Sociaal Weekblad), Van Gilse, Pyttersen, Troelstra, enz.

standaard der „constitutioneele partij" zooals Philalethes 't qualificeerde, indertijd te zijn opgeheven. De modelkleur, als zoodanig, is sinds wel eenigzins vervloeid in andere kleuren van links; doch het idee, indertijd neêrgelegd in het in de geboorte gebleven plan voor een „Dagblad voor Nederland" — dat bedoelde een tegenwicht tegen het conservatief hoofdorgaan van Den Haag, dat idee is later, zooals ik reeds zeide, in *Het Vaderland*, wat bescheidener dan aanvankelijk bedoeld, ontkiemd.

Het is onvermijdelijk, hoewel ik 't ongaarne doe, hier een ander incident intelasschen, van geheel andere natuur dan het bovenvermelde van 1867, maar het was toch niet geheel vreemd aan de geschiedenis van het ontstaan van *Het Vaderland* en, in elk geval, als *unicum* in de Nederlandsche dagbladgeschiedenis mag het in deze historische beschouwing niet ontbreken. Ik zal 't slechts even aanstippen, omdat, in menig opzicht, mij de herinnering niet aangenaam is. Ik bedoel de verschijning, in het nummer van 23 September 1879, van *Het Vaderland*, van een opstel van Z. K. H. Prins Alexander der Nederlanden, waaraan de Redactie de eereplaats in hare kolommen gaf. Dat opstel opende eene — later nog voortgezette — polemiek naar aanleiding van een in het nummer van 14/15 September van 't *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* verschenen hoofdartikel, eene vrijmoedige, doch betamelijke critiek bevattende over 's Prinsen zelfonthouding van een deel der constitutioneele taak, Hem na 't overlijden van Prins Willem op de schouderen gelegd. Men kan zich voorstellen, en velen onzer tijdgenooten zullen 't zich nog levendig herinneren, welk een sensatie deze gebeurtenis maakte in den Lande. De Pers in stad en provincie hield zich dagen lang er mee bezig. Het artikel was een fout van den Prins, maar de opneming ervan niet minder een

fout van *Het Vaderland*. Al wat op deze zaak betrekking heeft, is verzameld in eene brochure door „Een Oranje klant" uitgegeven [1]), en een re- en dupliek zijn daarna door den Prins geschreven in brochures, getiteld de eerste: „nadere toelichting van mijnen brief van den 17den September 1879", opgedragen aan den Heer Redacteur van het nieuwsblad „Zozobra", een woord aan de Spaansche taal ontleend en „droefheid" beteekenend; — de tweede: „Een vermoedelijk slotwoord, door Alexander, Prins der Nederlanden" [2]). Van een eigen gemotiveerd oordeel onthoud ik mij over deze dingen. Zij liggen in 't verledene en ik wil niet gaarne oude wonden openrijten. Maar op 't oordeel van twee organen uit dien tijd wensch ik mij te beroepen, ter kenschetsing van de historische beteekenis van het gebeurde, en omdat die organen geestverwanten zijn van het Haagsche blad.

„Naar onze overtuiging — schreef het weekblad *de Amsterdammer* — zou het *Vaderland* te benijden zijn geweest, indien het aan hare Redactie gelukt ware, den Prins te bewegen zich in de *Staats-Courant*, in andere bewoordingen, uittespreken. De achting des volks voor den Prins zou er niet minder om zijn geweest en zelfs de schijn van een gevaar, dat niet gering te achten is voor ons vaderland, ware daardoor afgewend".

En de *Arnhemsche Courant*: „Wij hebben hier voorzeker met een zeer exceptioneel geval te doen; het kan zijn, dat ik mij bedrieg; maar mij komt het voor, dat de Redactie van *Het Vaderland* een schoone gelegenheid heeft ongebruikt gelaten om de Prins een grooten dienst te doen".

---

[1]) Rotterdam, Van Meurs en Stufkens 1879.

[2]) Beide geschriften: Leiden, P. Engels en zoon, leveranciers van Z. K. H. Prins Alexander der Nederlanden, 1879.

Men kan hier dus spreken van eene der afdwalingen van *Het Vaderland.*

En sedert „wenschte" op den voorlaatsten dag der gestorven eeuw, op 30 December 1900, voor het eerst de Haagsche pers het Haagsche publiek een „goeden morgen". Het eerste Haagsche ochtendblad kregen wij in handen. Jaren lang reeds werd beweerd dat er behoefte bestond aan zulk versch geestelijk brood aan de ontbijttafel. *Het Dagblad* door eene vroege, *Het Vaderland* door eene latere middag-editie, hadden reeds de genieting van dat versche nieuws sinds eenigen tijd ons geschonken. „De Nieuwe Courant" wilde het zóóveelste *Nederlandsche* dagblad zijn, dat tweemaal per dag verschijnt. „Uit de groote beschavingscentra moet de intellectueele stroom naar buiten vloeien. Den Haag is ook zulk een centrum en daarom" — zoo schreef de Redactie — „is het eerste Haagsche ochtendblad een feit in de Nederlandsche en Haagsche persgeschiedenis". Het behoort dus plichtmatig geboekstaafd in dit historisch overzicht. [1])

„De invloed en de beteekenis der journalistiek — met volle recht mocht mr. R. Macalester Loup, de afgetreden bekwame leider van *Het Vaderland,* 't in zijn afscheidswoord aan zijne lezers zeggen — is in 't achter mij liggend tijdperk reusachtig toegenomen en de verantwoordelijkheid van wie in haar dienst staan, is er te zwaarder om geworden. Geroepen als zij meer en meer wordt om leiding te geven aan de volksopinie op elk gebied en om leermeesteres te zijn der democratie, aan wie de toekomst behoort, hangt die toekomst voor een groot deel af van haar inzicht, haar tact, haar eerlijkheid.

---

1) En die courant, op *hare* beurt als „tegenwicht" dienende, heeft, sedert, zich eene belangrijke plaats veroverd onder hare zusteren.

De geschiedenis die zij helpt maken, is ook haar rechter. Doch al zijn dan de tekortkomingen onvermijdelijk vele, het oordeel van dien rechter behoeft niet te duchten wie naar innige overtuiging en naar beste weten werkt voor zijn ideaal". [1])

En de onderlinge geest van kameraadschap, van verbroedering, wat is deze niet belangrijk vooruitgegaan! En wat is die vooruitgang veel ten goede gekomen aan verzachting der politieke zeden, om 't zoo te noemen, aan onderlinge waardeering, aan onpartijdiger appreciatie, aan objectiever oordeel, aan onpersoonlijker strijd in tegenstelling van de polemiek der personaliteiten!

Ook hier mag de man, die zelf voorwaar niet vrij van zonden was in dat opzicht, als heldere ziener worden beschouwd van wat de toekomst, thans het heden, ons zou kunnen brengen.

„De dagbladen beschouwen elkander zeer zeldzaam als strijders voor hetzelfde doel, of als vijanden die men bestrijden moet maar achten kan; zoo zeldzaam als Worstelperken, waar de zege alleen aan beginselen moet worden overgelaten; maar zij staan niet zelden persoonlijk tegen elkander over. Zelfs zij, die één van richting zijn, tasten elkander niet zelden persoonlijk aan ...... Hebt gij ooit hiertelande vernomen van journalistische vereenigingen, van gemeenschappelijke handelingen of con-

---

[1]) De dagelijks thans in de residentie verschijnende bladen staan onder de bekwame leiding van de heeren: A. F. R. E. baron Van Haersolte v. d. Doorn *(Dagblad)*; mr. D. Van Blom *(Vaderland)*; mr. L. J. Plemp v. Duiveland, tevens voorzitter van de Haagsche Journalisten-Vereeniging, *(Nieuwe Courant)*; F. Biemond *(Avondpost)*; J. Doorman, tevens voorzitter van den Nederlandschen Journalistenkring *(Haagsche Courant)*; Jhr. J. W. J. C. M. Van Nispen tot Sevenaer *(Residentiebode)*; S. M. N. Calisch *(Familieblad)*.

gressen? Worden de belangen der drukpers als gemeenschappelijke belangen behartigd, vertegenwoordigd en verdedigd? . . . . . Wat achting, wat eerbied kan de drukpers afvergen en winnen bij regeering en volk, waar zij zelve verdeeld is, zichzelve afbreekt en ondermijnt: waar zij slechts individuen representeert, *niet* eene solidaire, *niet* eene geconcentreerde macht?"

De oprichting van den *Nederl. Journalistenkring*, de breede ontwikkeling dien deze gaandeweg verkreeg, de „gemeenschappelijke handelingen" die er uit zijn voortgevloeid: — een kwarteeuw na de verzuchting waarvan wij hierboven kennis namen, gaven zij er een welsprekend en verblijdend antwoord op, maar rechtvaardigden zij tevens het scherpe inzicht, waarop de klacht van toenmaals berustte. En het feit dat een dr. Kuyper eere-voorzitter van dien Kring is, mag welsprekend worden genoemd.

Dat is, gelukkig, niet specifiek-Haagsch; maar alvorens deze studie te sluiten, vraag ik nog even gehoor voor hetgeen bij uitnemendheid een bestanddeel uitmaakt van de Haagsche Pers. Ik bedoel het *Nederlandsch Correspondentie-bureau voor dagbladen:* de lichtbron der Nederlandsche pers; het centraal station; de *trait-d'union* tusschen de residentie, den zetel van 's Lands Regeering, de derde gemeente des Rijks, met „de provincie". Ook van aard en werkkring van het „Correspondentie-bureau" hebben niet velen nog een juist denkbeeld. Begripsverwarring bemerkt men niet zelden. Het „Nederlandsch Correspondentie-bureau", overgegaan van vader op zoon, [1]) staat in betrekking tot verreweg de meeste der in Nederland

---

[1]) Thans onder directie van de heeren S. Vas Dias, N. Vas Dias en mr. Joh. J. Belinfante, deze laatste: kleinzoon van een der stichters.

verschijnende bladen en ook tot de buitenlandsche centrale nieuwsbureaux. Het werkt dus nationaal en internationaal. Omzichtigheid en vertrouwbaarheid, dat zijn de twee hoofdvereischten die onverbiddelijk aan dat Bureau worden en kunnen worden gesteld. Als schakel in den grooten telegrafischen keten die de wereldpers met de wereldgebeurtenissen in contact brengt, heeft het Bureau zich moeten verzekeren eigen informaties aan de bron-zelve, uitmuntend en tegelijkertijd van een strenge objectiviteit: de diensten die men vraagt mogen alleen worden gecompenseerd door het gewicht der verspreide publiciteit. Iedere gedachte aan Tendenz-berichten blijft verre en *moet* verre blijven van dezen hoog boven de partijen staanden inlichtingsdienst. Wat het binnenland betreft, worden meermalen daags langs den gewonen verkeersweg, langs telegrafischen of telefonischen weg, de gebeurtenissen in Staat en stad, van Parlement en Raadzaal en rechtzaal, in vereenigings- of kunstgebouw, aan het Hof en van de Regeeringscolleges, op handelsgebied en nijverheidsgebied, wereldkundig gemaakt in verschillenden vorm, afhankelijk alweder hetzij van de uitgebreidheid van het blad, hetzij van den aard der aangegane overeenkomst. In het Parlement heb ik den lezer reeds een blik doen slaan; de groote, haast oneindige verscheidenheid waarin van de parlementaire tribune rechtstreeks wordt verzonden, komt uitteraard nog meer voor in de bureaux zelven van waar de algemeene, en de bijzondere wenschen en smaken moeten worden bevredigd en de grootste nauwgezetheid inzonderheid moet worden betracht voor de locale belangen welke voor de provinciale pers een levensvraagstuk zijn. Men kan zich dus voorstellen hoe duizendvoud de zorgen en beslommeringen zijn, die, vooral bij groote en gewichtige gebeurtenissen, op de Directie van dat correspondentiebureau rusten. Maar hoe uiteenloopend, hoe veelzijdig,

hoe afwisselend ook de wenschen zijn en de verlangens en de bijzondere toestanden waarin moet worden voorzien, — in éen opzicht heerscht op dat Bureau een dorre eenvormigheid, en dat is: het streng objectieve, dat boven elke partij-kleur, elke partij-schakeering is verheven. Personen mogen hunne eigen meeningen hebben, hunne zelfstandige overtuiging onomwonden belijden: het Bureau kènt geen partij-kleur. Alle organen, die verbintenissen sluiten met de Directie, hebben aanspraak en recht op volkomen gelijke behandeling, slechts in omvang afwisselend naar gelang van den minder of meer beperkten dienst dien men wenscht. En dat geldt zoowel voor den parlementairen dienst als voor den eigenlijken correspondentie- of telegrafischen dienst. De verhouding waarin ik sinds 1888 het voorrecht heb te staan tot het Correspondentie-bureau, weerhoudt mij van meerdere uitwijding; doch dàt meen ik wel zonder onbescheidenheid te mogen zeggen, dat wanneer onpartijdigheid, bekwaamheid, ervaring, werkkracht, plichtsbetrachting, ijver en toewijding de eischen zijn die men aan zulk een naar alle zijden des vaderlands en daarbuiten zijne stralen uitwerpend brandpunt, rechtmatig mag stellen, de traditie van het *Nederlandsch Correspondentie-bureau voor dagbladen* te 's-Gravenhage onverzwakt is gehandhaafd tot op den huidigen dag.

En zoo mag, zonder nationale zelfverheffing, ten slotte ook wel van de Nederlandsche pers — en dat is gelukkig óok *niet*-specifiek Haagsch — gezegd worden dat zij, in de laatste helft der negentiende eeuw, zich door eigen krachtsinspanning ontwikkeld heeft tot eene hoogte, waarop ons land roem mag dragen.

In verhouding tot de financieele reuzenkrachten waarover men elders kan beschikken; tot de enge begrenzing van ons eigen taalgebied; tot de betrekkelijke jeugd der

Nederlandsche journalistiek; — tot de capaciteiten die wij bezitten in deze *zeer bijzondere sfeer* van intellect, — mag gezegd worden, dat de Nederlandsche dagbladpers de vergelijking met de vreemde gerust kan doorstaan. Ook wat tegenwoordig de personen der leiders betreft, veelal uit de besten onzer wetenschappelijke en politieke wereld opgekomen. Ook wat de veelzijdigheid van inhoud der dagbladen belangt en de bronnen waaruit zij hunne inlichtingen putten. Ook wat de relatiën aangaat, over welke zij in de hoogste en hoogere kringen mogen beschikken. Ook in de waardeering die de Pers zich meer en meer heeft mogen veroveren door de levensvoorwaarde voor de achting die men ook in het maatschappelijk leven zich verwerft: het *zelf-respect*, het hooghouden van karakter en eigenwaarde. Doch óók en vóóral mag de Nederlandsche dagbladpers — im groszen Ganzen genomen — fier en trotsch 't hoofd opsteken wanneer het aankomt op de financieele onafhankelijkheid en de volstrekte onomkoopbaarheid, waardoor het beste deel zich steeds onderscheiden heeft. Hier mag de Nederlandsche nationale pers ten voorbeeld strekken van menige buitenlandsche verhouding. [1]) En wanneer de Nederlandsche dagbladpers nog niet mocht kunnen beschikken over een mate van invloed als vaak elders wordt uitgeoefend op de machthebbers in land en stad, — dan heeft dit een negatieve en een positieve oorzaak. De negatieve is, dat ondanks hare integriteit — een levensquaestie voor de kracht die van de Pers moet uitgaan op het nationaal

1) Wij hoorden 't met voldoening hoe in de Begrootingsdagen van 1903, dr. Kuyper, de Staatsman-publicist, met warmte en gloed den handschoen opnam voor de integriteit der Nederlandsche Pers, toen zekere rechtmatige bezorgdheid van den heer Troelstra dezen bekwamen leider een onverdiend vermoeden op de lippen legde.

denken en gevoelen — het hoogtepunt nog niet is bereikt. De positieve is, dat gelukkig de lokmiddelen voor kunstmatigen invloed geen vat hebben op de Nederlandsche pers, noch uit de politieke, noch uit de financieele wereld. Over de moreele waarde der onderscheidingen in de latere jaren aan journalisten toegekend, bestaat geen tweeërlei meening. Het zedelijk peil der Nederlandsche Journalistiek staat hoog. Wij mogen als gildebroeders elkander flink in de oogen zien. En dat is niet enkel een *persoonlijk* belang van waardigheid en eigenwaarde; dat is ook een *nationaal* belang. „La Presse — schreef Cormenin (Timon) in zijn tijd — parle chaque jour; et elle est pareille à la goutte d'eau qui, tombant, tombant encore, tombant sans cesse, creuse et troue à la fin le porphyre le plus dur". De Pers vormt de openbare meening, — op haar rust eene zware verantwoordelijkheid. Het is haar dure plicht zich die waardig te maken en waardig te blijven. Moreel sta zij hoog, materieel blijve zij steeds onafhankelijk van invloeden die den ongerepten naam kunnen schaden, welken zij zich verworven heeft!

Excelsior!

Den Haag, 1901.

B. BLOK.

NASCHRIFT.

Door de bijzondere welwillendheid van den Heer D. A. Van Waalwijk, eigenaar van het interessante *Nederlandsch Pers-Museum* in het gebouw *Concordia* te Amsterdam, waar de bureaux van het *Nieuwsblad voor Nederland* gevestigd zijn, ben ik, nadat het voorgaand artikel persklaar was, nog in de gelegenheid geweest enkele aanvullingen te geven omtrent Haagsche organen die in de voorafgaande bladzijden *niet* of niet *zoo volledig* vermeld zijn, nl :

Algemeene 's-Gravenhaagsche Courant. Opgericht in 1847. Uitgever A. Kloots & Comp., Spui, Westzijde, Q. No. 20. Wekelijks.

Binnenlandsche Bataafsche Courant. Uitgegeven door J. J. Stuerman in den Hage, driemaal in de week.

In 1799 is de Courant dagelijks uitgegeven, maar met het begin van 1800 wederom driemaal 's weeks.

's-Gravenhaagsche Courant (*nadere*, vollediger opgave).

In 1708 driemaal 's weeks bij Anthony Pauw, wordende uitgegeven bij de Weduwe van Meindert Uytwerf, Boekverkoopster in de Spuijstraat.

In 1716 woont Adriaan Pauw in de Wagenstraat.

In 1728 is Anthonie Pauw alleen als uitgever vermeld, wonende op de Prinsegracht aan de Noordzijde van de Markt.

In Maart 1733 werd door Anthonie Pauw bericht dat hij genoodzaakt was de uitgave van de Courant te staken. De Wed. Uytwerf zette toen de uitgave voort.

Sedert 15 April 1733 verscheen de Courant met den naam van Jacobus de Jongh.

In 1739 ging de Courant over in handen van Anthonie de Groot in de Zuijlingstraat.

De Courant werd toen drie malen in de week uitgegeven.

In 1756 werd de Courant uitgegeven bij Stephanus de Groot in de Zuijlingstraat.

In 1770 hebben Burgemeesteren het recht van uitgaaf aan de Erven van S. de Groot ontnomen en verpacht aan den Boekverkooper Pieter Gosse Jr.

In 1774 staan als uitgevers vermeld Pierre Gosse Junior en Zoon in de Houtstraat.

In 1781 woont P. Gosse Junior en Zoon op het Plein.

In 1784 is de Courant uitgegeven door de Wed. P. Gosse & Zoon op het Plein.

Nog in het laatst van de maand Augustus 1786 kwam de 's-Gravenhaagsche Courant driemaal 's weeks uit, Maandag, Woensdag en Vrijdag. Van af 26 Augustus 1786 viermaal 's weeks.

Met No. 41 van Maandag 6 April 1795 was het met de 's-Gravenhaagsche Courant gedaan, en werd ze door de Haagsche Courant van Johannes de Groot vervangen.

In 1805 is de Courant uitgegeven bij Pieter Frederik Gosse in de Spuijstraat.

In 1813 is de Courant gedrukt in 's-Gravenhage bij G. Vosmaer en P. F. Gosse, Stads-Drukkers en wordt uitgegeven bij B. Scheurleer Jr. in de Venestraat.

In 1814 is de Courant uitgegeven: In 's-Gravenhage bij Pieter Frederik Gosse.

In 1815 is de uitgave: Bij het Bureau der 's-Gravenhaagsche Courant, Wijk D, No. 51.

In 1816: Bij het Bureau der 's-Gravenhaagsche Courant in de Torenstraat, Wijk D, No. 419.

In 1826 is weder als uitgever genoemd Pieter Frederik Gosse.

Met 1 Januari 1827 is de Courant niet meer verpacht, maar door de stad voor eigen rekening uitgegeven. Met 1 Januari 1827 verscheen alzoo het Dagblad van 's-Gravenhage. Te 's-Gravenhage ter Drukkerij van het Dagblad, Torenstraat, Wijk D, No. 419.

2 Februari 1853 werd de titel: Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage.

De Haagsche Morgenpost. Katholiek Dagblad voor Zuid-Holland. Opgericht in 1892. Het blad heeft met 31 Oct. 1896 opgehouden te bestaan. De Bureaux van Redactie en Administratie waren gevestigd Fagelstraat 10.

De Courant werd gedrukt bij Holdert & Co.

De Haagsche Nieuwsbode (in het artikel vermeld), als Weekblad opgericht reeds in 1836 Ter Boekdrukkerij van J. A. de Lavieter in het Lage Westeinde, Wijk B. No. 240. (Eerst eenmaal per week. (Het is dat blad 't welk later, met de „Nederlandsch-Indië", overgegaan is in het *Nieuw Dagblad.*)

Hof-Courant. De Zaterdagsche uitgave van de 's-Gravenhaagsche Courant kreeg van 22 Sept. 1787 af, den naam van Hof-Courant. Uitgegeven: In 's-Hage bij P. F. Gosse, Boekverkooper en Drukker van Z. D. H., in de Spuijstraat.

Op de Courant van 6 Sept. 1794 staat: In 's-Gravenhage bij P. F. Gosse, in de Spuistraat.

Het laatste Nummer van de Hof-Courant was No. 3 van Zaterdag 17 Januari 1795.

De Lantaarn. Opgericht in 1885. Uitgever A. Rössing te 's-Gravenhage. Verscheen den 1sten en 15den van elke maand. In 1886 is het blad te Amsterdam uitgegeven.

De Liberaal. Elken Zaterdag bij Gebr. Belinfante, Wagenstraat 100, te 's-Gravenhage. Redacteur Jhr. Mr. H. Smissaert.

Proefnummers zijn verschenen 23 Dec. en 30 Dec. 1893. Het Eerste Nummer is uitgegeven 6 Januari 1894.

Le Masque de Fer. Alle Zondagen. Bureau Wagenstraat 70 te 's-Gravenhage. Het Eerste Nummer is uitgegeven 16 Januari 1887. Redacteur en Directeur L. de Saint Patrick.

De Nederlander, Onpartijdig Dagblad, is uitgegeven te 's-Gravenhage bij A. P. van Langenhuijsen, opgericht Juli 1839.

Nieuwsblad van 's-Graveuhage. Opgericht April 1855. Uitgever C. Lantermans in de Torenstraat, D 187, te 's-Hage. Deze Courant werd in Maart 1857 uitgegeven des Zondags en Donderdags, bij H. G. Stahl. Laan, 2e Huis van de Groote Markt te 's-Gravenhage.

Het Oranjeblad. Uitgever D. G. Molenkamp, Boekhandelaar te 's-Hage (2 maal 's weeks). Het eerste nummer is verschenen 3 October 1855.

De Oranjebode. Weekbl. voor het Nederlandsche Volk. Elken Zaterdag. Uitgevers A. J. Dikstra & Co. Het eerste nummer is verschenen 7 Mei 1898.

De Standaard. Staatkundig Blad. De uitgave geschiedt bij A. O. van Langenhuijsen, achter de Groote Kerk te 's-Gravenhage. Het blad is opgericht in 1830. (Een andere „Standaard" is in het opstel vermeld.)

Van al deze bladen bestaat alleen nog het *Dagblad.*

BIJLAGE A.

—

1843.

1. Dagblad van 's-Gravenhage, 3 maal 's weeks.
2. De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode, 1 maal 's weeks.
3. Journal de la Haye.
4. Nederlandsch Nieuwsblad, 4 maal 's weeks.
5. Nieuwsblad v/d Boekhandel, 1 maal 's weeks.
6. Nederlandsche Staats-Courant.
7. Weekblad van het Regt, 2 maal 's weeks.

BIJLAGE B.

—

1900.

1. Advertentieblad (Algemeen Ned.) van verkoopingen, verhuringen, verpachtingen, aanbestedingen, enz.
2. Argus, humor. satyrisch weekblad.
8. De Avondpost, dagblad voor stad en land.
4. De Bazar, Dames-modegids.
5. Bericht aan zeevarenden, van de afd. Hydrographie van het Ministerie van Marine.
6. De Beroeps-Stenograaf, enz. ter beoefening van het Debatten-schrift.
7. De Blijde Boodschap.
8. Bouwkundig weekblad.
9. Caecilia, algemeen muzikaal tijdschrift van Nederland.
10. Cambrinus, orgaan van den Ned. Slijters- en Bierhuishouders-Bond.
11. Christelijk schoolblad.
12. Courrier de Schéveningue.
13. Dagblad van Voorburg.
14. Dagblad van Zuidh. en 's-Gravenhage.
15. Duitsche Taalgids.
16. Engelsche Taalgids.
17. Ernst en Humor. Geïllustr. Ned. advertentieblad.
18. Het Familieblad, 's-Gravenh. Nieuws- en Advert.-Blad.

19. Financieel weekblad van de Maatsch. Geldbelegging.
20. De Gemeentestem.
21. De Gevleugelde Pen, gewijd aan de belangen der stenographie.
22. Nederl. Gids voor spoorwegen, enz.
23. De 's-Gravenhaagsche Financier.
24. De 's-Gravenhaagsche Kerkbode.
25. Le Guide pratique (in Fransch).
26. Haagsch Nieuwsblad.
27. Haagsche Courant.
28. Het Haagsche Zendingsblaadje.
29. De Hollander (anti-revol.)
30. Hollandia (weekbl. van en voor Nederlanders over heel de wereld).
31. Hollands Kerkblad (voor de Gereform. kerken).
32. De Katholieke kring.
33. Kerkelijke Courant (N. Herv. Kerk).
34. Kikereki.
35. Kinder-Courant.
36. Het kleine financieele blad.
37. Militair Weekblad.
38. Naamlooze vennootschappen. (Weekblad voor)
39. De Nieuwe Courant.
40. De Nouveauté, dames-modegids.
41. Onze Krant (voor hôtel, restaurant- en café-houders).
42. De Opmerker (Bouwkundig weekblad).
43. De Phonograaf.
44. Politieblad (Alg.)
45. De Postiljon (postzegelverzamelaars).
46. Het Publiek (Nieuws- en Advert.-Blad voor den Kath.)
47. Le Réfuge (Journal des églises évangel. wallons).
48. De Residentiebode.
49. Scheveningsch Dagblad.
50. Scheveningsch Nieuws- en Advertentieblad.

51. Scheveningsche Courant.
52. De Sollicitant (onderwijs).
53. Spectator (Nederl.)
54. Staats-Courant (Nederl.)
55. Stoompost (Nederl.)
56. De Ter Gouwsche.
57. Timotheus.
58. Het Tooneel.
59. Het Vaderland.
60. Volksblad voor Zuidh. en 's-Gravenhage.
61. Vooruitgang.
62. De Vraagbaak.
63. De Vriend des Huizes.
64. De Wachter.
65. Weekblad van het Recht.
66. Weekblad voor Nederland.
67. Weekblad voor Notarisambt en registratie.

BIJLAGE C.

—

1903.

Uit bovenstaande lijst zijn, blijkens de jongste opgave die te mijner beschikking is, sinds 1900 **vervallen** de nos. 4, 6, 13, 15, 16, 17, 25, 28, 29, (De Hollander, naar elders verplaatst), 30 (Hollandia, id.), 31, 32, 40, 45, 46, 49, 50, 51, 58 (Het Tooneel naar elders) 62, 63, 66 en 67, — *te zamen:* 23 bladen.

Daarentegen is, sinds 1900, de lijst **aangevuld** met de volgende bladen: te zamen 53.

1. Androcles.
2. Archief voor Handel en Nijverheid.
3. De Behanger en Stoffeerder.
4. Bode der Helding-Gestichten.
5. Bode der Heils in Christus.
6. Bouwkundig Weekblad.
7. De Christelijke Bewaarschool.
8. Corresp. Blad van den Nederl. Kinderbond.
9. Deli-Courant.
10. Desterberg's Mode-Journaal enz.
11. De Economist.
12. Eurêka.
13. Financieel orgaan.

14. Gereformeerde Kerkbode.
15. De Haagsche Zendingsbode.
16. De Hofstad. (Bestond reeds in 1899.)
17. De Huwelijksbode.
18. Is ieders Belang.
19. De Ingenieur.
20. De Joodsche Courant (inmiddels naar Amsterdam verplaatst en gestaakt.)
21. De Kegelsport.
22. Het Koloniaal Weekblad.
23. De Lofstem.
24. Het Maandbl. Getuig- en Redding.
25. Maandblad van de Chr. Vereeniging.
26. Maandbl. der Ver. tot verbetering v. Vrouwenkleeding.
27. Maandblad Vrouwenkiesrecht.
28. Mail-editie van Het Vaderland.
29. Het Nederl. Zeewezen.
30. Neerlandia.
31. Ons Belang.
32. Orgaan v. d. Nederl. Vrouwenbond.
33. De Paleograaf.
34. Pension- en Woninggids.
35. De Schilder.
36. Schoonheid door Gezondheid.
37. De Snelschrijver.
38. De Stenograaf.
39. Tesselschade.
40. „Themis".
41. Themis.
42. Tijdschrift voor Entomologie.
43. Tijdschrift v. Postzegelk. (Nederl.)
44. De Tijdspiegel.
45. Voor de lieve kleinen.
46. De Voorburger.

47. Voorburgsch Nieuws- en Advert.-Blad.
48. De Vriend van Oud en Jong.
49. De Vrije Opmerker.
50. De Vrije Pers.
51. De Wapenheraut.
52. Weekblad gewijd a. d. studie v. h. bovenzinlijke.
53. Weekblad voor Privaatrecht enz.

De lijst van 1890 telde 67 bladen,
af 23
44
bij 53
97,
zoodat in 1903 in Den Haag verschenen 97 dag- en weekbladen!

HANDEL EN NIJVERHEID VAN DEN HAAG, GEDURENDE DE XIXDE EEUW.

Handel en nijverheid van den Haag! Hierover eene beschouwing te leveren zal velen voorkomen al even moeielijk of, indien men wil, even gemakkelijk te zijn als eene beschrijving te geven van Zwitserland als koloniale mogendheid; doorgaans toch is men van meening dat er in eene stad als den Haag alleen plaats is voor een hof en hofhouding, voor ambtenaren en militairen, terwijl er van handel of nijverheid geen sprake kan zijn. Dit is echter eene stelling, die, zonder ooit bewezen te zijn, zoo dikwijls is nagesproken dat men er toe gekomen is haar als een axioma te beschouwen. 't Is moeielijk na te gaan, wanneer zij voor 't eerst werd verkondigd, maar zeker dagteekent zij uit den tijd, toen men de bevolking van den Haag nog kon verdeelen in twee klassen waarvan de eene zich tot levensdoel stelde te genieten van hetgeen de andere haar verschafte. Wij hopen echter in de volgende bladzijden aan te toonen dat er naast deze twee klassen in den loop der XIXe eeuw eene derde is ontstaan, die er naar streeft ook het commercieele leven in den Haag tot ontwikkeling te brengen.

Wat toch hebben wij onder commercieel leven te verstaan? Bedoelt men daarmede alleen die rustelooze bedrijvigheid, veroorzaakt door het aan- en afrijden van sleeperswagens, beladen met zware balen, kisten en

pakken? Kan men zich dat alleen voorstellen in den vorm van hooge, ruime pakhuizen of van groote fabrieken met vervaarlijke machines? Of openbaart zich dat commercieele leven tegenwoordig ook en vooral in een streven van groote en kleine kapitalisten om hunne beschikbare kapitalen in groote industriëele en andere ondernemingen te steken en op die wijze handel en nijverheid tot bloei te brengen? En voorzeker, indien men deze laatste vraag bevestigend beantwoordt, dan zal men moeten erkennen dat den Haag zich ook op dit gebied eene waardige plaats naast hare zustersteden heeft verworven. Groot is inderdaad de verandering die de XIXe eeuw heeft zien tot stand komen in het karakter dat deze stad lang heeft gedragen en dat meer herinnerde aan de deftige rust eener voorname provinciestad dan aan de bedrijvigheid van eene stad van kooplieden en industriëelen. Toch gaat die vergelijking met eene rustige provinciestad niet in alle deele op, daar reeds vroeg de aanwezigheid der ambtenaars- en officierswereld, van een groot garnizoen en vooral van den stadhouder met zijne hofhouding als vanzelf steeds eene zekere bedrijvigheid verwekte, die nog werd vermeerderd door de tegenwoordigheid van tal van aanzienlijke vreemdelingen, want evenals thans, was reeds in de 18e eeuw den Haag voor velen eene geliefkoosde verblijfplaats en trof men hier o.a. verscheidene kleine Duitsche vorsten aan, die hier hunne inkomsten verteerden.

Sedert echter de storm der Fransche revolutie zich ook in onze gewesten had doen gevoelen, sedert Willem V zich met zijn gezin naar Engeland had ingescheept en een groot deel zijner hofhouding en vele aanzienlijke leden zij. er partij zijn voorbeeld hadden gevolgd en het land hadden verlaten, sedert onze legers de eer genoten in den vreemde lauweren voor de Fransche broeders te helpen behalen, waren bedrijvigheid en leven in den

Haag geweken en stonden handel en nijverheid zoo goed als stil. Als een bewijs, dat de armoede hier ter stede hand over hand was toegenomen, kan dienen dat tegen het einde der 18e eeuw de armkassen niet meer toereikend waren om in de behoeften te voorzien en er daarom eene inschrijving werd geopend om aan behoeftige lieden soep uit te deelen. Bij de poort van het z.g. Nachtegaalspad, tegenwoordig de Parkstraat, naast de Kloosterkerk hadden deze uitdeelingen plaats.

In vroeger eeuwen had hier, gelijk in verscheidene andere Hollandsche steden de lakenindustrie gebloeid, waarvan nog enkele straatnamen als Voldersgracht en Raamstraat de herinnering bewaren, maar in den loop der tijden was deze industrie in den Haag meer en meer verloopen en eindelijk geheel vervallen. Niet lang vóór den aanvang van het tijdvak, dat wij gaan beschouwen, was hier ter stede een andere tak van nijverheid opgekomen, die wel slechts korten tijd bestaan heeft, maar toch eene zekere vermaardheid heeft verworven. Wij bedoelen de fabriek van het nog heden bekende Haagsch porcelein, die omstreeks 1775 door een zekeren Lijnkert of Lijncker, gewezen meesterknecht aan de Dresdensche porceleinfabriek werd opgericht en waarvan de voortbrengselen, doorgaans met een blauwen ooievaar gemerkt, met die der toenmalige Berlijnsche en Saksische fabrieken konden wedijveren. Daar echter de prijs van dit porcelein zeer hoog was, schijnt deze fabriek, die eerst op de Dunne Bierkade, later in de Nieuwe Molstraat was gevestigd, de concurrentie tegen het veel goedkoopere buitenlandsche fabricaat niet te hebben kunnen volhouden en daar ook de politieke omstandigheden van het einde der XVIIIe eeuw haar niet gunstig waren is zij reeds spoedig te niet gegaan. Het juiste tijdstip van hare opheffing is niet bekend.

Dezelfde politieke omstandigheden, die tot den ondergang der Haagsche porceleinfabriek medewerkten, deden ook op andere fabrieken, die hier tegen het einde der XVIIIe eeuw bestaan mogen hebben, haar invloed gevoelen. 't Is moeielijk met juistheid na te gaan, waarin de Haagsche handel en nijverheid bij het begin der XIXe eeuw bestonden, daar de gegevens uit dien tijd slechts uiterst schaarsch zijn. De benarde politieke toestand hield destijds zoovele gemoederen bezig, dat de commercieele belangen op den achtergrond traden, zoodat ook de couranten van dien tijd weinig anders dan politieke of oorlogsberichten bevatten. Dezelfde schaarschte van gegevens duurt trouwens ook een groot gedeelte van de eerste helft der XIXe eeuw voort, zoodat we ons genoodzaakt zien een beroep te doen op de welwillendheid van den lezer, indien onze voorstelling van dat tijdvak verre van volledig zal zijn. Trouwens van volledigheid kan in een kort overzicht, als deze schets slechts biedt, geen sprake zijn. De verslagen aangaande ons onderwerp, die volgens berichten uit dien tijd in de archieven van verschillende ministeriën moesten berusten, zijn, ondanks de nasporingen der aan die archieven verbonden ambtenaren, niet gevonden. Men schijnt het makkelijker gevonden te hebben ze te vernietigen!

Toch willen we trachten ons zoo goed mogelijk een beeld te vormen van den Haag op commercieel gebied in het begin der XIXe eeuw. Groothandel was er, om licht te begrijpen redenen, in 't geheel niet. Fabriekswezen, tenminste op eenigszins uitgebreide schaal, evenmin, daar er vooreerst niet voldoende grondstoffen voor fabrieken in den omtrek van den Haag gevonden werden en in de tweede plaats de ligging der stad den aanvoer van grondstoffen niet gemakkelijk maakte, terwijl de middelen van vervoer nog niet voldoende waren ont-

wikkeld om deze bezwaren uit den weg te kunnen ruimen. Handel en nijverheid konden dus slechts op kleine schaal worden uitgeoefend.

Gelijk vanzelf spreekt werd in eene stad als de residentie reeds van ouds eene belangrijke plaats ingenomen door die bedrijven, die in de behoeften van het hof en de hofkringen voorzagen. We kunnen dus verwachten dat het aantal van hen, die uniformen en in het algemeen alles wat op de kleeding betrekking had vervaardigden, vrij aanzienlijk zal zijn geweest en inderdaad treffen we in de lijsten der neringdoenden, die in het begin der XIXe eeuw hier ter stede gevestigd waren, niet minder dan 164 grootere en kleinere kleermakers en 203 schoenmakers, looiers en leerkoopers aan, waarnaast nog 55 z.g. schoenlappers genoemd worden. Men bedenke dat den Haag destijds eene stad was van omstreeks 40.000 inwoners, d.i. ongeveer $^1/_5$ van de tegenwoordige bevolking. Het leder werd geleverd door twee leerlooierijen, een van een zekeren van der Spek, die volgens een verslag van den toestand hier te lande, in 1813 uitgebracht, en waarop we later nog terug zullen komen, hier reeds sedert twee eeuwen gevestigd was en een van Heppener, die omstreeks 1785 was opgericht en nog tot voor korten tijd bestaan heeft. Bovengemelde lijsten bevatten onder de 12 hoedenmakers van dien tijd reeds de, ook ons bekende, namen van Pauwels en Leijdenroth, terwijl we onder de 4 bontwerkers, die den Haag in die dagen bezat o.a. den naam van Arbeiter aantreffen, onder welken naam dit vak sedert 1771 tot heden toe in het zelfde huis in de Spuistraat wordt uitgeoefend. Natuurlijk bloeide in eene stad als den Haag reeds van ouds de goud- en zilverindustrie en, mogen de politieke woelingen van het eind der 18^e en het begin der 19^e eeuw haar al niet bevorderd hebben, toch schijnt zij zich ondanks

die ongunstige omstandigheden met glans te hebben kunnen staande houden, daar wij hier in het begin der 19e eeuw niet minder dan 47 goud- en zilversmeden vermeld vonden, een zeer aanzienlijk aantal als men bedenkt dat er uit dien tijd slechts 66 timmerlieden en schrijnwerkers en 85 smids genoemd worden. Daarnaast zal waarschijnlijk ook de rijtuigfabricatie reeds van ouds eene belangrijke plaats hebben ingenomen. 't Is echter merkwaardig, dat de voornaamste, zoo niet de eenige inrichting, die men op dit gebied bij het begin der XIXe eeuw hier ter stede aantrof, juist in 1795, het jaar waarin den Haag ophield de residentie der stadhouderlijke familie te zijn, werd opgericht. In dat jaar toch legde de rijtuigmaker Johannes van den Bergh den burgereed af en vestigde zich op den Dennenweg. Hij werd reeds vóór 1800 door de regeering benoemd tot deskundig keurmeester over de diligences en huurrijtuigen der stalhouders. welke betrekking in de familie van vader op zoon is overgegaan, zoodat de kleinzoon van den oprichter, die thans de zaak, sedert 1880 onder de firma van den Bergh en Dolman, voortzet, nog altijd met het toezicht op de rijtuigen in deze stad is belast.

De rijtuigschilder Hardenberg schilderde reeds in de 18e eeuw de carossen voor de stadhouderlijke familie en 't is nog niet lang geleden dat met den laatsten zijner opvolgers ook zijn naam als rijtuigschilder ten grave daalde.

Dat de Hagenaars dier dagen de noodige zorg aan haar of pruik besteedden kan in de eerste plaats daaruit blijken dat men hier niet minder dan 54 „paruikmakers" aantrof, alsmede ook uit het feit dat de overheid er blijkbaar voordeel in zag bij publicatie van 2 December 1805, waarbij de patenten geregeld werden, ook eene belasting te heffen op het dragen van gepoederd haar, daar in art. 40 bepaald werd: „Alle diegeen of genen, hetzij

man of vrouw, welke zullen verkiezen haarpoeder te dragen, hetzij met rond of gekapt haar, paruiken, tourtjes of wat iets meer is, zonder eenige exceptie, zullen daar voor moeten vragen acte van consent". Ook vreemdelingen, langer dan eene maand hier te lande verblijf houdende, konden zich deze weelde niet dan tegen behoorlijke betaling veroorlooven „en zullen de kappers en paruikmakers gehouden zijn de bekomen acte van consent aan zich te doen vertoonen, en de logementhouders alwaar vreemdelingen komen te logeeren dezelve van deze verplichting te waarschuwen op poene van eene boete van tien guldens".

Ook de zorg voor den inwendigen mensch was niet vergeten. Hiermede hadden zich o.a. 111 broodbakkers vrijwillig belast, daarin ter zijde gestaan door het voor dien tijd vrij aanzienlijk aantal van 31 koek- en banketbakkers. Den Haag was trouwens op dit laatste gebied reeds toen op tweeërlei wijze vermaard, daar in de eerste plaats reeds in een brief uit het begin der eeuw gesproken wordt van de „coekjes van de bakker aan de Gevangepoort" als bezittende eene zekere vermaardheid, waarmede waarschijnlijk het z.g. Haagsch Ontbijt bedoeld wordt, daar die zaak ook thans nog hiervoor bekend is en in de tweede plaats door de uitvinding der Haagsche Hopjes, die reeds op het eind der 18e eeuw in 1794 plaats had. In dat jaar woonde n.l. in het Voorhout een zekere baron Hop, gezant van de Oostenrijksche Nederlanden, die een groot liefhebber moet zijn geweest van koffie. In hetzelfde huis was sedert 1770 een banketbakkerij gevestigd van den heer van Haaren en deze vervaardigde nu op verzoek van baron Hop in 1794 een soort bonbons, waarin de smaak van koffie werd teruggevonden en die in den handel gebracht werden onder den naam van „bonbons van Baron Hop", maar later als Haagsche Hopjes beroemd zijn geworden en ook thans niet alleen naar verschillende

Europeesche landen, maar zelfs naar Egypte, Indië en Amerika door den heer Nieuwerkerk, achterkleinzoon van den uitvinder, die nog in hetzelfde huis aan het Voorhout gevestigd is, worden uitgevoerd.

Gaf men aan druiven — boven mokkanat de voorkeur, zoo had men de keuze tusschen 25 wijnkoopers, welk aantal thans wel verviervoudigd is, maar toch voor die dagen nogal aanzienlijk kan worden genoemd. Merkwaardig is, dat sommige wijnhandelaars tevens chocoladefabrikanten waren, zooals b.v. de heer Caillou, die nog in de tweede helft der XIXe eeuw naast zijn wijnhandel de chocoladefabricatie uitoefende, natuurlijk nog op tamelijk primitieve wijze en op kleine schaal.

Dat onze groot- en overgrootvaders naast de oudvaderlandsche deugden ook enkele ondeugden hadden geërfd, zou kunnen blijken uit het ongelooflijk groot aantal tappers, hetwelk dat van alle andere beroepen verre achter zich laat, daar wij er niet minder dan 562 telden! Hierbij zij echter opgemerkt, dat er behalve de eigenlijke tappers ook grossiers, z.g. flessianen, herbergiers en houders van logementen, koffiehuizen en societeiten onder gerekend werden. Onder hen troffen we de firma A. van den Bergh in de Spuistraat aan, welke firma in 1781 werd opgericht en behalve de tapperij ook eene kruideniers- en drogistzaak dreef. Daarentegen schijnen de Hagenaars zich destijds aan het gebruik van tabak nog niet te buiten gegaan te hebben, daar hier slechts 26 tabak- en snuifwinkels werden aangetroffen, waaruit men zou opmaken dat de tabak toen nog niet, gelijk thans tot de eerste levensbehoeften van den Hagenaar behoorde.

Een natuurlijk gevolg van de aanwezigheid der hofkringen was, dat het aantal winkels van bijouterieën, galanterieën en z.g. „Neurenburger waren" vrij groot

was, van welke soort men er hier ter stede dan ook 49 telde. Daaronder bezat de van ouds bekende winkel van Happel in de Schoolstraat, later door de firma Sack en thans door den heer Stöcker gedreven destijds eene groote vermaardheid. Als een bewijs van het aanzien, waarin deze zaak bij het hof stond, verhaalt men, dat, toen Prinses Wilhelmina, de weduwe van Willem V, na de restauratie van 1813 als prinses-douairière in den Haag terugkeerde, een harer eerste vragen, na hare aankomst was: „Is de winkel van Happel er nog?" Later wordt deze winkel dan ook genoemd het Koninklijk magazijn van bijouterieën. Tot hetzelfde genre behoorde ook de handel in Neurenburger waren van Hermanus Mutzenbach, destijds in de Lange Poten en later in de Spuistraat gevestigd, die thans nog in de Veenestraat onder de firma Brückel-Mutzenbach als „Manusje van alles" voortleeft, welke naam eene Haagsche vermaardheid heeft verkregen en een eervol getuigenis van 's mans veelzijdigheid aflegt. 't Is merkwaardig dat onder 13 messen- en instrumentmakers, die hier bij den aanvang der XIXe eeuw hun bedrijf uitoefenden, de namen Fonderie en Bastet, die ook nu nog op dit gebied een goeden klank hebben, respectievelijk reeds drie- en tweemaal voorkomen. De laatste twee woonden in het Achterom en een hunner was de opvolger van een zekeren Bertrand van wien men verhaalt dat hij in de 17^e^ eeuw door den Franschen Kardinaal-minister Mazarin om staatkundige redenen uit Frankrijk was verbannen en in het Achterom een messenmagazijn opende met een uithangbord, waarop aan de eene zijde de kardinaal in zijn rood gewaad en aan de andere zijde een roode kat was afgebeeld, met het onderschrift: Aux deux méchantes bêtes. Op verzoek van den Franschen gezant werd onze messenmaker gedwongen de beeltenis van den kardinaal door een tweede roode kat te vervangen,

en dit uithangbord prijkt nog heden ten dage in de Spuistraat, waarheen de zaak in den loop der XIXe eeuw door den heer Bastet werd overgebracht.

Behalve deze verschillende winkels boden ook de markten en vooral de kermis den ingezetenen ruimschoots gelegenheid zich van hetgeen ze noodig hadden te voorzien. Evenals thans, bestond bij het begin der XIXe eeuw de wekelijksche markt op Maandag en Vrijdag, waar echter reeds toen geen andere handel gedreven werd dan ter voorziening in de dagelijksche behoeften der inwoners. Op dezelfde dagen werd op de Varkenmarkt vleeschmarkt gehouden, die vrij druk bezocht werd. Het betere vleesch was echter alleen aan de Vleeschhal te krijgen die sedert 1615 in de Groote Halstraat stond, tegenover het gebouw waarin thans het kantoor der directe belastingen is gevestigd. Daar in deze hal slechts plaats was voor 39 verkoopers en de verkoop aan huis verboden was, zoo was het aantal vleeschhouwers tot dit getal beperkt. In onze dagen is het tot ruim 200 geklommen.

Verder werd er dagelijks groentemarkt en vischmarkt gehouden, en wekelijks koren- en botermarkt, terwijl de opbrengst van de korenmaat nog in het begin der XIXe eeuw ten voordeele van het St. Nicolaasgasthuis kwam, met welk voorrecht dit gasthuis reeds in de XIVe eeuw door Albrecht van Beieren was begiftigd. De brandhout- en turfverkoopers moesten met hun schuiten aan de Hout- en Turfmarkt liggen, van waar de inhoud, na door z.g. turftonsters te zijn gemeten, door de turfdragers naar zijne bestemming werd gebracht.

De varkenmarkt had plaats op den laatsten Maandag in October, de Maandagen in November en den eersten Maandag in December; terwijl tweemaal in 't jaar in Augustus en October kaasmarkt werd gehouden. De kermis was oudtijds de voornaamste in 't land geweest;

duizenden kooplieden kwamen vroeger met hunne waren, goud, zilver, edelgesteenten en kunstvoorwerpen hierheen en deden zeer belangrijke zaken, zoodat de Haagsche kermis een wereldberoemden naam bezat. Allerlei artikelen, die men niet in winkels kon bekomen, waren daar te koop. Bij den aanvang der eeuw was zij echter reeds achteruitgaande, maar toch nog van veel meer belang dan wij haar in de laatste jaren vóór hare afschaffing hebben gekend. Zij genoot ook nog geruimen tijd de eer op Donderdag door het Hof met een bezoek te worden vereerd. Den eersten Vrijdag in Mei werd zij ingeluid en den daarop volgenden Zondag geopend. Dinsdag daaraanvolgende werd er paardenmarkt gehouden. en hoewel deze verre werd overtroffen door die van naburige plaatsen, zooals van Voorschoten en Valkenburg, zoo was die dag toch steeds de drukste van de kermis. Er werd dan niet gewerkt en het was van oudsher, tot in onze dagen gebruikelijk dat het volk zich op dien dag voor 't eerst in zomertenue vertoonde, met witte broek; wel een bewijs dat kermis en jaarmarkt eene belangrijke plaats in het leven der toenmalige Hagenaars innamen.

We merkten boven reeds op, dat handel en nijverheid niet het minst in den Haag de nadeelige gevolgen dier onrustige tijden moesten ondervinden. Daarbij kwamen echter nog andere omstandigheden, die de zorgen der nijveren en neringdoenden verzwaarden. Door de staatsregeling van 1798 toch was in artikel 53 bepaald dat alle bestaande gilden, corporatiën of broederschappen van neringen, ambachten of fabrieken werden ontbonden. Wij, die zoo gewend zijn aan bijna onbeperkte vrijheid op 't gebied van handel en nijverheid, kunnen ons moeielijk voorstellen, welk eene ingrijpende verandering hierdoor werd tot stand gebracht, daar een eind werd gemaakt

aan de bevoorrechting en bescherming die winkeliers en nijveren sedert eeuwen hadden genoten. Bij de reglementen en bepalingen dier gilden toch was nauwkeurig voorgeschreven aan welke vereischten men moest voldoen om, na eerst eenigen tijd een of ander vak als gezel te hebben uitgeoefend, als meester in dat vak te mogen optreden, waarvoor opneming in het gilde vereischt werd. In de eerste plaats moest men een proefstuk leveren om bewijzen van zijne bekwaamheid af te leggen; vervolgens eene zekere som bij intrede in het gilde betalen en meestal moest men een aantal jaren gewoond hebben in de stad waar men gildebroeder wenschte te worden. Ook het aantal knechts, die men in dienst mocht hebben en het aantal werktuigen, die men mocht gebruiken, waren meestal vastgesteld. Zoo waren de leden van een gild dicht aaneengesloten en beschermd tegen concurrentie van buiten en konden er voor zorgen dat het aantal van hen die zich met de uitoefening van hun vak bezig hielden, steeds zoo laag bleef, dat allen er ruimschoots hun brood mee konden verdienen. Nu kregen echter alle ingezetenen der republiek, onverschillig of zij al of niet behoord hadden tot eenig gilde, vrijheid om alle neringen of ambachten hetzij voor eigen rekening of als knecht uit te oefenen. Hoezeer wij nu na ruim 100 jaren deze bepaling, die inderdaad vrijheid en gelijkheid bracht, waar vroeger bekrompen voorschriften en bevoorrechting hadden geheerscht, mogen toejuichen, daar de vrije concurrentie, die hiervan het gevolg was, niet anders dan ten voordeele van de verbruikers kan strekken, zoo kunnen we toch ook wel iets gevoelen voor de talrijke klachten die door de hier gevestigde nijveren en winkeliers werden aangeheven over de groote nadeelen, die er voor hen het gevolg van waren, zooals steeds een tijdperk van overgang tusschen oude en nieuwe beginselen en

denkbeelden eigenaardige moeielijkheden en nadeelen met zich brengt. En in zeker opzicht waren die klachten ook wel gegrond, voor zoover de opheffing der gilden en de daaruit voortvloeiende onbeperkte concurrentie het aanzijn gaven aan tal van werkbazen, die slecht of in 't geheel niet voor hun vak berekend waren. In verscheidene verzoekschriften die in 't begin der eeuw door neringdoenden tot het gemeentebestuur werden gericht, wordt de aandacht gevestigd op den kwijnenden toestand waarin handel en nijverheid verkeerden. Een der voornaamste grieven, die in die verzoekschriften onder het oog van het bestuur worden gebracht, is dat het aantal van hen, die zich met de eene of andere nering bezighouden, te groot is, eene klacht trouwens die nu na 100 jaren niet minder wordt vernomen. Zoo beklagen zich bijvoorbeeld de „koekebakkers" dat „zig persoonen hebben ter neering gezet zonder een behoorelijke Exzaam te hebben ondergaan" en verder „als dat met de Jaarmark (en ook daarna) kraamers zo van hier als van buyten hunne waaren te koop prissenteeren, hetwelken tot groot nadeel van ons en afferren is uytloopende". Zoo beklagen zich de meelverkoopers, dat hun aantal, dat voorheen slechts acht mocht bedragen, nu tot 17 is geklommen, en verzoeken voortaan alleen bij vacatures nieuwe admissiën tot het uitoefenen van dit beroep te verleenen. Dergelijke verzoeken werden door allerlei andere neringdoenden gedaan, als door de bakkers, grutters, spekslagers, bierbrouwers, wijnkoopers, tappers, kleermakers enz. enz., terwijl velen er op aandringen dat de gilden weer hersteld mogen worden, als het eenige middel om de welvaart te doen herleven.

Hoezeer het vroegere stadsleven van het tegenwoordige verschilde, blijkt o.a. uit een adres van de Warmoeziers, die zich beklagen dat in strijd met eene ordonnantie van

1736, waarin bepaald werd „dat niemant met enige fruyte, groentens, bloemen of wat het wese mag, langs de strate lope of omrijde of op enige stoepe, hoeke van strate sitte om haar waren uytteroepen of uytte vente, evenwel tegenwoordig daar sijn die niet alleen voor haar selfs aan hare huyse verkoope, maar daar selfs uytlopers voor houden die het langs de publieke wege met wagens en mandes uytlope en uytroepe; zulks tot merkelijk nadeel van den gesete burger".

Aan al deze grieven werd tenminste eenigszins tegemoet gekomen, toen bij publicatie van 2 December 1805 bepaald werd dat men om een handwerk uit te oefenen, moest voorzien zijn van een behoorlijk patent. Bovendien waren in de plaats der gilden vereenigingen of z.g. corporatiën ontstaan van hen die eenzelfde bedrijf uitoefenden, en onder de regeering van Koning Lodewijk werd bij de wet van 30 Januari 1808 geregeld hoe die corporaties moesten zijn ingericht, en werd o.a. bepaald dat ieder, die een of ander beroep uitoefende, lid van dergelijke corporatie *moest* zijn. Elke corporatie had haar eigen reglement, hoewel de verschillende reglementen in hoofdzaak overeenkwamen en o.a. bepaalden dat geen meester een knecht in dienst mocht nemen, die bij een ander in de gemeente gewerkt had, tenzij dat deze voorzien was van een getuigschrift van goed gedrag van zijn vorigen meester. Indien deze weigerde een getuigschrift af te geven, kon de knecht zich beklagen bij commissarissen, die de corporatie bestuurden. De leden eener corporatie konden vrijwillig proeven van bekwaamheid afleggen voor commissarissen, en kregen alsdan van het gemeentebestuur een certificaat van bekwaamheid, waarvan ze op hun uithangborden of bij hun naamteekening melding mochten maken. Men ziet dus dat in vele opzichten het beginsel der gilden was

gehandhaafd, maar in veel zachteren vorm en de dwang was grootendeels verdwenen. Evenals bij de gilden was er ook hier een band tusschen hen die eenzelfde beroep uitoefenden, gelijk ook daaruit blijkt, dat uit de bijdragen van de leden eener corporatie een fonds werd in stand gehouden, tot ondersteuning van ouden, zieken en behoeftigen, terwijl bij overlijden de weduwe eene zekere som kreeg uitbetaald en het lijk, indien de familie dit wenschte, door de 16 jongste leden naar het graf werd gedragen.

Bleek ons reeds uit een en ander, dat de toestand van handel en nijverheid hier ter stede in het begin der eeuw verre van gunstig was, het behoeft geen betoog, dat de regeering van Koning Lodewijk en eindelijk de inlijving bij Frankrijk hierin geene verbetering brachten, vooral daar Lodewijk reeds spoedig zijne residentie van hier verplaatste en na de inlijving Amsterdam de zetel der regeering werd. Men begrijpt dat ook de tiërceering, die Napoleon hier invoerde, en waardoor de rente der staatsschuld met $^{2}/_{3}$ werd verminderd, in eene stad als den Haag waar reeds veel renteniers woonden, zwaarder op de bevolking drukte dan ergens elders. Als een bewijs van den treurigen toestand waarin den Haag verkeerde, diene dat er in dien tijd niet minder dan 644 huizen zijn gesloopt, zoodat het aantal huizen in 1814 slechts 8264 bedroeg. Er is in dien tijd door baron d'Alphonse, intendant van binnenlandsche zaken aan den Franschen minister, een uitvoerig verslag uitgebracht aangaande den toestand in ons land, van welk verslag wij hierboven reeds melding maakten en dat kort geleden gedeeltelijk in druk is verschenen In de verschillende geschriften die tot de samenstelling van dit verslag hebben gediend en die, evenals het verslag zelf, op het Rijksarchief alhier berusten, wordt den Haag beschreven als eene

stad die eertijds zeer bloeide, hoewel ook gezegd wordt dat er geen andere handel en industrie bestonden dan van artikelen van luxe en van hetgeen voor het garnizoen benoodigd was. Ten gevolge van het vertrek van regeering en hof, van bureaux en garnizoen was de stad zoo verarmd dat huizen en eigendommen tot $^1/_4$ van hun waarde waren gedaald en de stad meer dan 200.000 fr. subsidie had moeten geven aan de godshuizen, behalve hetgeen door de particuliere liefdadigheid werd gedaan. Behalve de 2 reeds genoemde leerlooierijen, waarvan er een op 't oogenblik stilstond en de andere, in plaats van zooals vroeger met 10 a 12, nu met slechts 3 werklieden werkte, wordt in dit verslag slechts één distilleerderij van brandewijn en jenever genoemd (terwijl er 2 in Leiden, 37 in Rotterdam en 127 in Schiedam bestonden) en één papierfabriek met windmolen van Krantz, de Charro en Co., die in 1808 was opgericht en aan de Zuid-Westbinnensingel stond. Deze fabriek had van Koning Lodewijk den titel van koninklijke papierfabriek gekregen. Zij werkte met 40 werklieden en vervaardigde 10 riem papier per dag, maar men was van plan haar uit te breiden.

In hetzelfde verslag worden ook twee assurantie-maatschappijen genoemd, die tot op den huidigen dag bestaan, de Haagsche assurantiecompagnie, opgericht in 1805, en de Société Batave de garantie en cas d'incendie, thans de Bataafsche Brandwaarborgmaatschappij, opgericht in 1806.

In 1813 werd dit verslag uitgebracht en het einde des jaars bracht de langgewenschte verlossing. Het hof en de regeering vestigden zich weer in den Haag, en langzamerhand keerde de gewone bedrijvigheid terug. Daarbij kwam dat de Koning veel belang stelde in handel en nijverheid en op allerlei wijzen trachtte deze te bevorderen.

Zoo werd in 1824 de Nederlandsche Handelmaatschappij opgericht en aanvankelijk in den Haag gevestigd. Ook werd een fonds gesticht ter aanmoediging der nationale nijverheid en reeds in de eerste helft der eeuw hadden er hier te lande tentoonstellingen plaats, o.a. eene van voortbrengselen der nationale nijverheid te Gent in 1820, waar ook de Haagsche nijverheid vertegenwoordigd was en de instrumentmaker Bastet met een zilveren medaille werd vereerd, die hem volgens de notulen van het gemeentebestuur door den Haagschen president-burgemeester namens den gouverneur der provincie, met een gepaste aanspraak werd overhandigd.

Het patentrecht van 2 December 1805, dat in den Franschen tijd buiten werking was gesteld, werd weer ingevoerd en bij de wet van 21 Mei 1819 nader geregeld. Behoudens verschillende wijzigingen die de wet in den loop des tijds heeft ondergaan, heeft de handelsstand onder deze regeling gezucht, tot de invoering der bedrijfsbelasting in het jaar 1894.

Als een overblijfsel van den Franschen tijd bleef hier nog eenigen tijd de z.g. Rechtbank van Koophandel bestaan, een college van kooplieden, om uitspraak te doen in handelszaken, zooals men in Frankrijk nog heden ten dage aantreft. Door het gemeentebestuur werden 52 notabele kooplieden aangewezen om de leden dezer rechtbank te kiezen. In 1830 werden deze rechtbanken bij Koninklijk besluit afgeschaft.

Kort nadat de orde hier te lande was teruggekeerd en wel omstreeks 1815 wordt ons onder de voornaamste fabrieken hier ter stede in de eerste plaats genoemd: de bierbrouwerij van Maarschalk, genaamd „de Drie Kruissen", die we reeds in 1746 vermeld vinden. Vroeger bezat den Haag drie bierbrouwerijen, maar door het toenemend gebruik van jenever in de eerste helft der

XIXe eeuw nam dat van bier af, zoodat de bierbrouwerijen niet alleen in den Haag, maar over het geheele land, achteruitgingen, waartoe ook de invoer van buitenlandsch bier veel bijdroeg. Eerst na het midden der eeuw kwam deze oud-vaderlandsche volksdrank weer in eere, maar ongelukkig nam het gebruik van jenever hierdoor niet af!

Naast deze bierbrouwerij en de reeds vroeger genoemde papierfabriek van Krantz, de Charro en Co., en de hoedenfabriek van W. Pauwels (vooral van militaire hoeden en andere hoofddeksels,) worden ons omstreeks 1815 verder nog genoemd: een jeneverstokerij van Volgraff, een knoopenfabriek (tevens fabriek van militaire ornamenten) van Lux, firma van Maanen, een sayetfabriek van de Vries Robbé, de fabriek van gouden en zilveren galons en militaire ornamenten van Steinmetz en van Heynsbergen, welke fabriek onder den laatsten naam tot op den huidigen dag bekend is, en de Armeninrichting op Bleijenburg in het oude gebouw der Oost-Indische compagnie, ter plaatse waar nu de Hoogère Burgerschool is gevestigd. Hier werden door behoeftige lieden linnen en wollen artikelen vervaardigd, voor een deel ten gebruike van militairen; in 1850 werkten er 200, terwijl er 450 thuis werkten. In 1864 werd deze inrichting opgeheven.

Gelijk men ziet, voorzag een groot deel van bovengenoemde fabrieken in de behoeften der militairen. 't Schijnt dat de algemeene toestand nog verre van gunstig was, daar nog in 1820 geklaagd wordt over de nadeelen van afschaffing der gilden en het invoeren van het patent. Een der fabrikanten van goud- en zilverdraad en militaire ornamenten beklaagt zich dat, terwijl hij vroeger soms meer dan 600 werklieden in zijn dienst had, (welk getal ons voor dien tijd echter wel wat fabelachtig voorkomt), dit aantal nu tot eenige weinige was teruggebracht, terwijl

ook de anderen zich beklagen dat het ophouden van het gebruik, geborduurde kleederen te dragen, gepaard met den invoer van buitenlandsche fabriekgoederen, dezen tak van nijverheid tot verval heeft gebracht. Algemeen wordt dan ook door alle fabrikanten reeds nu, gelijk we dit de heele eeuw door zullen zien, aangedrongen op het bezwaren van den invoer van buitenlandsche fabricaten.

Ook de papierindustrie scheen niet veel voordeel op te leveren, want in 1827 veranderde de papierfabrikant Krantz zijn papiermolen op den Z.W.-binnensingel aan den hoek van de Prinsegracht in een korenmolen, die den naam „de Ooievaar" zou dragen. De korenmolenaars hadden tevergeefs getracht te verhinderen dat hem hiertoe vergunning verleend werd; want hoewel destijds nog geen meelfabrieken hen met den ondergang bedreigden, zoo klaagden zij toch reeds dat vele bakkers hun graan buiten de gemeente lieten malen, omdat men het daar goedkooper scheen te doen. Er bestonden hier destijds de volgende korenmolens: de Noordmolen, vlak over den tegenwoordigen Bazar Royal van Boer, de Haanmolen, op den hoek van de Noordwal en den N.W. binnensingel, die voor eenige jaren is afgebroken, de Haanmolen van Kretzmuller daartegenover aan de Veenkade, die de eenige is, die tot nog toe den tand des tijds heeft getrotseerd en nog in ons midden staat als een eerwaardig overblijfsel van vroeger dagen, de Zuid- en de Heerenmolen, beide aan de Loosduinsche brug en de Valkmolen. In 1850 worden er zelfs 9 windkorenmolens genoemd, maar ofschoon ze toen nog in vrij gunstigen toestand verkeerden, zoo zag de tweede helft der eeuw ze gestadig achteruitgaan en de een na den ander gesloopt worden, vooral ten gevolge van de concurrentie van buitenlandsch meel en niet 't minst van de meelfabrieken.

Omstreeks denzelfden tijd als de korenmolen de Ooievaar was eene metaalgieterij en pletterij met stoommachine opgericht van de heeren L. J. Enthoven en E. B. L. Maritz; in 1826 vroegen zij tegemoetkoming uit het fonds ter aanmoediging der nationale nijverheid en daar de inlichtingen aangaande de fabriek zeer gunstig waren en zij reeds groote bestellingen, ook van het Rijk, had ontvangen, die al meer dan $1^1/_2$ millioen gulden bedroegen, zoo werd in 1827 *f* 100.000 uit dit fonds toegestaan. De fabriek was op kleine schaal begonnen en uit den onregelmatigen bouw der onderdeelen blijkt nog dat zij zich geleidelijk heeft uitgebreid, totdat zij eindelijk haar tegenwoordigen omvang bereikte waarin zij de trots van 's-Gravenhage op dit gebied uitmaakt en in het gansche land en ook daarbuiten met eere bekend is. In het midden der eeuw werd er reeds door omstreeks 200 arbeiders gewerkt. Naast haar was in de eerste helft der eeuw eveneens op kleine schaal, een kachelfabriek van Sterkman opgericht, die zich ook spoedig krachtig uitbreidde, zoodat ze in 1850 aan ± 50 werklieden brood verschafte. Zoo begon reeds tegen het midden der XIXe eeuw de metaalindustrie eene belangrijke plaats in te nemen, terwijl naast de groote fabrieken ook verschillende kleine opkwamen, als die van IJzerman, v. Wijk, le Rutte, Hotz, Maritz e.a. Behalve deze fabrieken bestond hier van ouds de geschutgieterij, die van 1770—1871 door verschillende leden van de familie Maritz werd bestuurd. In 1871 kwam zij onder rechtstreeksch beheer van het ministerie van Oorlog.

Wij zagen dat de fabriek van Enthoven reeds in de eerste helft der eeuw met een stoommachine werkte. Langzamerhand begonnen dus de oude primitieve toestanden plaats te maken voor die, welke het gevolg van nieuwe denkbeelden en uitvindingen waren en waardoor

de maatschappij belangrijke veranderingen zou ondergaan, veranderingen die wel den verbruikers ten goede zouden komen, maar die dikwijls bekwame handwerkslieden tot levende machines zouden verlagen, zoodat de arbeiders zoowel wat betreft bekwaamheid en beschaving als ook ten opzichte van hun loonen er door achteruitgingen.

Ook een andere uitvinding begon haar invloed op de maatschappij te doen gevoelen. Reeds in 1837 poogden verschillende ondernemers toestemming te verkrijgen om hier ter stede een gasfabriek op te richten. In 1838 verkreeg J. Schouten het gevraagd verlof en opende aan het eind der Prinsegracht een fabriek van vervoerbaar, niet samengeperst gas. Met deze nieuwigheid die per uur 3 cent voor een vol licht kostte werden o.a. de Nieuwe Societeit op het Plein en het Zuid-Hollandsch Koffiehuis verlicht. Ook de heer Enthoven begon in 1844 op eigen terrein, te zamen met F. Droinet vervoerbaar gas te fabriceeren en sedert 1849 werkten beiden voor eigen rekening. De fabriek van Droinet hield zich tot 1854 staande. Spoedig trachtten anderen pijpgasfabrieken op te richten en den 6en December 1844 trad eindelijk een fabriek van z.g. loopend gas aan de Lijnbaan in werking, onder directie van den heer N. D. Goldsmid, behoorende aan de Engelsche compagnie van gasverlichting, Goldsmid en Co. te Parijs. De prijs bedroeg ± 24 cents per M^3. en onder het monopolie der ondernemers van deze fabriek hebben de Hagenaars 30 jaren lang gezucht, totdat de concessie ten einde liep en de exploitatie tot groote vreugde der verbruikers met ingang van 1 Januari 1875 aan de gemeente overging, waardoor de prijzen langzamerhand daalden tot den tegenwoordigen prijs van 6 cents per M^3. De fabriek werd toen tevens verplaatst naar den Loosduinschen weg.

Van nog grooter belang dan de vooruitgang op het

gebied van verlichting, was die welke in de middelen van vervoer plaats had, en die ook reeds tegen het midden der eeuw tot stand kwam. Welke geweldige veranderingen de spoorwegen in de toenmalige maatschappij en vooral op 't gebied van handel en nijverheid teweegbrachten, kunnen wij, die gewoon zijn de stad niet anders dan per spoor of per fiets te verlaten, ons moeielijk voorstellen. Was men tot nog toe al heel tevreden als men niet langer dan $5^1/_2$ uur noodig had om met de diligence de reis naar Amsterdam te maken, sedert in 1843 de spoorweg van Amsterdam tot den Haag was doorgetrokken kon men in 2 uur de hoofdstad bereiken! In 1848 was ook Rotterdam met den Haag verbonden en hoewel de spoorwegen aanvankelijk met vooroordeelen en wantrouwen van de zijde van het publiek te kampen hadden, waartoe het dikwijls voorkomen van ongelukken en allerlei oponthoud ook wel aanleiding schijnt te hebben gegeven, zoo nam het gebruik, dat ervan werd gemaakt steeds toe en hielden de klachten van lieverlede op. Toch hebben, zoowel de diligences als de verschillende volks- en vrachtschuiten zich nog vrij lang staande gehouden en schijnen nog geruimen tijd goede diensten aan het verkeer te hebben bewezen, vooral ook daar er betrekkelijk nog maar weinig treinen per dag liepen. De volksschuiten op Delft en Leiden bleven nog, hoewel in den laatsten tijd kwijnende, tot 1885 bestaan en doen sedert dien tijd dienst als pakschuiten, want, gelijk wij later zullen zien, wordt van deze middelen van vervoer nog altijd een ruim gebruik gemaakt.

Wanneer we nu, aan het eind van de eerste helft der eeuw gekomen, een blik werpen op de verloopen 50 jaren, dan merken we op dat de nijverheid zich reeds langzamerhand begint te ontwikkelen. Naast de genoemde

metaalfabrieken waren ook reeds enkele meubelfabrieken aan het opkomen, vooral de Anna Paulowna-meubelfabriek van de gebr. Horrix aan de Hoefkade, die in het midden der eeuw reeds ruim 50 arbeiders aan het werk had. Daarnaast bestond reeds sedert 1815 eene inrichting van de heeren Mutters, waar op bescheiden schaal meubelen vervaardigd werden, maar die eerst in de tweede helft der eeuw eene hooge vlucht zou nemen.

Een der weinige fabrieken, die destijds reeds met stoom werkten, was de chemicaliënfabriek van Mouton, die ook buiten de gemeente een goeden naam bezat en grootendeels in de behoeften der pharmacie van het gansche land voorzag. In 1878 werd deze inrichting door brand vernield en dit had ten gevolge dat de fabricatie van chemicaliën, hoewel in gunstigen toestand verkeerende, om verschillende redenen werd gestaakt. De apotheek bleef echter tot op dezen dag bestaan. In zekeren zin verwant met deze fabriek, hoewel aan den anderen kant, wat haar voortbrengselen betreft, geheel verschillend zijn de distilleerderijen, waarvan wij er in het begin der eeuw nog slechts ééne aantroffen, doch wier aantal omstreeks 1850 reeds tot 9 was geklommen, terwijl alle in bloeienden toestand verkeerden. Misschien zullen er velen zijn, wien deze vooruitgang en bloei bedenkelijk voorkomt; opdat dezen echter niet meenen dat er alleen voor bedwelming en niet ook voor heilzame voeding en oefening van den geest in deze gemeente gezorgd werd, haasten wij ons te zeggen, dat ook al hetgeen hiertoe kon dienen in ruime mate werd aangeboden. Zoo werden de voornaamste boekhandelaars en uitgevers van onze dagen reeds destijds, hoewel nog op zeer bescheiden schaal hier aangetroffen. Onder hen noemen we in de eerste plaats Martinus Nijhoff, die toen nog op de Amsterdamsche Veerkade was gevestigd en welke firma thans

zoowel op het gebied van den eigenlijken boekhandel als ook als uitgever, vooral van wetenschappelijke werken, bij de geleerden van ons land zeer hoog staat aangeschreven. Hetzelfde kan ook worden gezegd van de firma W. P. v. Stockum en Zn., waarvan de stichter een der oprichters van het genootschap „Oefening kweekt Kennis" was. Naast deze twee noemen wij nog onder de oudste: de firma Gebrs. van Cleef, wier winkel op het Spui nog ongeveer in denzelfden toestand verkeert als vóór 100 jaren, toen zij de werken van Betje Wolf en Aagje Deken uitgaven en die thans sedert vele jaren uitgevers voor het Gouvernement zijn, van Golverdinge, de Liefde en verder van Doorn in de Molenstraat welke zaak vóór eenige jaren werd opgeheven, evenals reeds vroeger het geval was met die van de Erven Thierry en Mensing in de Schoolstraat, waar het uithangbord „De Vijf Vocalen" uithing. Tezamen telde men er destijds reeds 30; thans is hun aantal tot ongeveer 75 geklommen. Onder de boekdrukkers van dien tijd waren de voornaamste: de Gebr. Giunta d'Albani, die reeds in 1814 als stadsdrukkers genoemd worden, terwijl deze firma ook nu nog onder den naam van „'s-Gravenhaagsche Boek- en Handelsdrukkerij" voor de gemeente en het Rijk werkt, de Gebr. Belinfante, de Gebr. van Langenhuysen en de firma de Swart en Zoon. Werkten dezen in het midden der eeuw nog geen van allen met stoommachines, thans zijn de meesten hunner òf hiervan òf van motoren voorzien. De steendrukkerijen hebben steeds veel te lijden door mededinging van het buitenland. Op dit gebied is echter vooral de firma Lankhout erin geslaagd de producten der Haagsche industrie ook in den vreemde te verspreiden en te doen waardeeren.

Hiermede bevinden we ons echter reeds op het gebied van de tweede helft der eeuw. Bleek ons uit het voor-

gaande dat er al in de eerste helft een belangrijke vooruitgang der nijverheid viel waar te nemen, weinig had deze nog slechts te beteekenen in vergelijking met de groote ontwikkeling en uitbreiding, die het daaropvolgende tijdvak op dit gebied te aanschouwen gaf. De hooge vlucht toch, die sommige takken van nijverheid hier ter stede hebben genomen, dagteekent eerst uit de laatste 50 jaren en 't is eerst in dit tijdvak dat zich in den Haag van lieverlede die klasse van nijveren en handelaren heeft gevestigd, waarvan wij in het begin van dit opstel spraken en die, in onderscheiding van hen, wier bestaan rechtstreeks afhankelijk is van de aanwezigheid der hof-, ambtenaars- en officierswereld, ernaar streeft handel en nijverheid in meer uitgebreiden zin tot ontwikkeling te brengen. De volgende bladzijden zullen dit naar wij hopen, nader aantoonen. In de eerste plaats wenschen wij te wijzen op de verbazende toename van bevolking in de tweede helft der eeuw, veel aanzienlijker dan die in de eerste helft. Bedroeg toch de bevolking van den Haag met Scheveningen in 1800 omstreeks 40.000 zielen, in 1850 was deze gestegen tot 70.242 om echter in 1900 tot 206.023 te klimmen! Was dus het aantal zielen in de eerste helft met ± 75 % toegenomen, in de tweede 50 jaren bedroeg de toename bijna 200 %.

Merkwaardig is ook, in verband met hetgeen wij boven zeiden, dat reeds spoedig na de intrede der tweede eeuwhelft en wel in 1853 in den Haag eene Kamer van Koophandel werd opgericht. De voornaamste kooplieden en industrieëlen kregen hierin zitting en secretaris werd niemand minder dan de latere minister, Mr. J. Kappeyne van de Coppello.

Van het streven dezer Kamer om de belangen van 's-Gravenhage's handel en nijverheid te bevorderen ge-

tuigen de vele adressen, verzoekschriften en adviezen, die zij sedert hare oprichting tot verschillende autoriteiten heeft gericht. Zoo begon dit college al dadelijk aan te dringen op afschaffing der zware plaatselijke belastingen, die handel en verkeer destijds nog altijd zeer bemoeilijkten. Het mocht de voldoening smaken dat deze belastingen met ingang van 1 Mei 1866 door den Raad der gemeente werden afgeschaft. Langer duurde de strijd tegen de bestaande Scheveningsche tollen, waardoor vooral de Scheveningsche vischverkoopers benadeeld werden, daar het vervoer van visch er niet van was vrijgesteld, en die te ongerijmder waren, daar den Haag en Scheveningen toch ééne gemeente uitmaakten. Eindelijk moest echter ook deze belemmering voor den aandrang zwichten en in 1889 werden de tollen in de gemeente opgeheven.

Eene andere beperking der vrijheid, die nog herinnerde aan de bepalingen der gilden en die nog bij het begin van de tweede helft der eeuw in wezen was, was de z.g. broodzetting. Hierdoor werd de maximum prijs van het brood telkens in verband met de heerschende graanprijzen van overheidswege vastgesteld, om te voorkomen dat de bakkers de broodprijzen te hoog zouden stellen.

Vroeger had ook eene zetting van het meel bestaan. Om in tijden van bijzondere duurte van brood tegemoet te komen aan de behoeften der mingegoeden, was in 1828 de spaarkas opgericht, die door bijbetaling aan de bakkers in tijden van duurte den prijs van het brood lager hield dan hij feitelijk moest zijn. Deze spaarkas had zeer nuttig gewerkt en velen voor broodgebrek bewaard. Toen nu in 1856 de graanprijzen daalden, besloot men met ingang van 1 Januari 1857 de broodzetting af te schaffen, voorloopig nog als proef, maar het bleek niet noodig haar weder in te voeren. Het nog beschikbaar kapitaal der spaarkas, groot *f* 307.700. = 2½%

N. W. Schuld, werd overgeschreven op naam der gemeente.

Trachten wij nu na te gaan hoe de industrie zich hier in de laatste 50 jaren heeft ontwikkeld, dan merken wij op dat die ontwikkkeling zoowel het aantal als de grootte en hoedanigheid der fabrieken betreft. Het aantal fabrieken, dat door stoom gedreven werd, bedroeg omstreeks 1850 nog pas 6 en wel, behalve de 2 bovengenoemde gasfabrieken, de metaalfabriek van Enthoven en de chemicaliën-fabriek van Mouton, nog een oliemolen en een stoomkorenmolen, welke laatste twee echter in 1851 stilstonden, daar zij niet rendeerden. Op het einde der eeuw is dit aantal tot ruim 75 gestegen, behalve nog tal van fabrieken die gas- of andere motoren gebruiken.

In de eerste plaats valt onze aandacht op de metaalindustrie, die zich in de laatste eeuwhelft meer en meer hier ter stede vestigde. De fabrikanten, die op kleine schaal waren begonnen, zagen hunne zaken belangrijk uitbreiden, hoewel ze voortdurend klaagden over weinig aanmoediging van de zijde der regeering, vooral bij aanbestedingen daar de buitenlanders hunne producten goedkoop in Nederland kunnen invoeren en door het grootere debiet scherp kunnen concurreeren, terwijl de grenzen van het buitenland steeds naijverig gesloten blijven voor de voortbrengselen der Nederlandsche industrie. Zij drongen daarom herhaaldelijk aan op een reciprociteitsstelsel, daar volgens hen anders de metaalindustrie hier te lande met den ondergang wordt bedreigd. Konden de Nederlandsche metaalfabrikanten hun fabrikaat in het buitenland invoeren tegen gelijke rechten als de buitenlanders zulks hier doen, dan zou, naar hun zeggen, de industrie tot een nieuw leven worden gewekt.

Gelijk wij zagen, was de voornaamste fabriek op dit gebied reeds in 1850 die van Enthoven en werkte zij destijds met ± 200 man. In de eerste jaren van de

2e helft der eeuw nam zij zoo snel toe, dat er in 1865 reeds 756 man aan het werk waren, doch in de laatste 20 jaren is er weinig vooruitgang te bespeuren. In 1899 was er het toch nog aanzienlijk getal van 642 arbeiders werkzaam, terwijl de stoommachines te zamen 177½ paardenkracht vertegenwoordigden. Verschillende standbeelden, als die van Vondel, Rembrandt en Laurens Jansz. Koster werden in deze fabriek vervaardigd, die meermalen ook bestellingen voor de Koloniën of voor de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche en de Hollandsche Spoorwegmaatschappij afleverde.

De fabriek, die sedert een tiental jaren door de Naamlooze Vennootschap „de Pletterij" wordt gedreven, bestaat uit verscheidene onderdeelen. Men treft er aan een metaal- en ijzergieterij. een koper- en loodpletterij, een lood- en zinksmelterij, een koperraffinaderij en verder eene fabriek van vuurvaste steenen, van geweerpatronen en van stoom- en andere werktuigen. Door dit groot aantal onderdeelen kan over het algemeen ook in slappe tijden een aanzienlijk aantal werklieden bezig worden gehouden, al zouden ook sommige onderdeelen stilstaan. In 1899 werden er verwerkt: 6.750.000 K.G. gewalst ijzer en staal, 3.300.000 K.G. gegoten ijzer en 1.320 000 K G lood.

De fabriek van Sterkman, oorspronkelijk, gelijk wij boven zagen, eene bescheiden kachelfabriek, verwierf zich al spoedig eene waardige plaats naast hare grootere zuster, daar ze zich niet minder, ja nog sneller uitbreidde dan deze. Vonden omstreeks 1850 nog geen 50 arbeiders er werk, 15 jaren later was hun getal reeds gestegen tot 400! Zij legde zich vooral toe op de fabricatie van stoom- en andere werktuigen. Zoo leverde zij over het geheele land en ook voor het buitenland tal van stoomgemalen, stoomketels, viaducten, bruggen, stationsoverkappingen, gashouders en allerlei marine- en oorlogs-

materiaal. In 1875 goot ze haar 1000e molenas in tegenwoordigheid van een aantal genoodigden. De firma Wed. A. Sterkman en Zoon had zich in 1866 opgelost in de Naamlooze Vennootschap, de ijzergieterij „de Prins van Oranje" en de fabriek bereikte omstreeks dien tijd haar hoogsten bloei. Later begon echter ook zij te klagen over de scherpe concurrentie en op het eind van 1897 liquideerde zij, hoewel zij nog tot het laatst toe belangrijke bestellingen mocht ontvangen.

Naast deze twee, voor eene stad als den Haag vrij groote fabrieken, kwamen in de tweede helft der eeuw nog verschillende andere tot bloei, waaronder de reeds genoemde van van Wijk, die van Franses en Zn., die van Slotboom, de Machinefabriek van Spoor en Wijnvoord, die in 1886 werd opgericht, en de metaalslijperij van van Heyst.

Hierboven spraken wij reeds met een enkel woord van de meubelfabricatie, die zich eveneens hier ter stede belangrijk uitbreidde en door de toenemende weelde niet weinig werd bevorderd. Naast de meubelfabriek der gebrs. Horrix, die ook voor de Koloniën en voor het buitenland werkte, zien we na 1850 de fabriek der firma Mutters en Zn. zich snel ontwikkelen, zoodat de uitbreiding der werkzaamheden het noodig maakte eene fabriek op groote schaal te bouwen, die in 1866 aan het eind van de Veenlaan, thans Toussaintkade, verrees, toen nog eenzaam midden in het weiland, doch nu reeds lang aan alle kanten door huizen omgeven. Door de uitvoering van bestellingen voor het Hof, verwierf zij zich de eer, den naam van Koninklijke Nederlandsche Meubelfabriek te mogen dragen en tegenwoordig kan zij in alle opzichten, ook uit een oogpunt van kunst, met het buitenland concurreeren. Vooral ook op het gebied van scheepsbetimmeringen, vindt deze fabriek een ruim arbeidsveld en ondanks het

gemis aan bescherming verkeert zij in bloeienden toestand. Hoewel ditzelfde het geval was met de fabriek der gebrs. Horrix en de bestellingen nog steeds toenemende waren, werd deze fabriek echter in 1890 opgeheven.

In hare plaats breidde zich in den laatsten tijd eene andere groote meubelfabriek uit en wel de fabriek „Hollandia" aan den Zuid-Binnensingel, voortgekomen uit de bescheiden zaak van den mattenschipper Pander uit de eerste helft der eeuw. In deze fabriek, die thans onder leiding staat van de firma Pander en Zonen, werd in 1900 door 400 man gewerkt, terwijl in de bekende magazijnen der firma, die tengevolge van voortdurende annexatie van naburige huizen, door hunne uitgestrektheid tot de grootste en door hunne inrichting tot de beste hier ter stede behooren, bovendien nog 180 personen werkzaam zijn. Behalve deze magazijnen bezit de firma er ook nog in de Kalverstraat te Amsterdam.

Voor de kleinere meubelfabrieken, die naast deze groote zijn opgekomen, is de concurrentie tegen het buitenland zwaarder, daar het vooral in het vak der goedkoope meubels moeielijk is, tegen België en andere landen op te werken.

Die mededinging van het buitenland valt trouwens op alle gebied waar te nemen en niet het minst op dat der rijtuigfabricatie. Zoowel hier, als in de naburige landen werden in den loop der eeuw steeds hoogere eischen aan den smaak en den kunstzin der fabrikanten gesteld. Om hieraan tegemoet te komen, verbond de zoon van den reeds boven genoemden heer van den Bergh, den nestor der Haagsche rijtuigfabrikanten, reeds in de eerste helft der eeuw, aan zijne fabriek eene school ter opleiding in zijn vak, een ambachtschool dus, lang vóórdat vereenigingen en besturen er toe overgingen dergelijke inrichtingen in het leven te roepen. Leerling van deze school was in

zijne jongelingsjaren o.a. de heer Hermans, die in 1841 zelf eene fabriek oprichtte in de Poten, aanvankelijk op bescheiden schaal met 8 werklieden, welke zich echter snel ontwikkelde en thans met ruim 60 man en eenige stoommachines werkt. Niet alleen ontving zij bestellingen uit verschillende deelen van het land en uit de Oost-Indische bezittingen o.a. van den keizer van Solo en den sultan van Djokjokarta maar ook uit de Engelsch-Indische bezittingen en van verschillende vreemde vorsten, zelfs van den Mikado van Japan, terwijl zij zich ook op buitenlandsche tentoonstellingen welverdienden roem verwierf. Behalve deze fabriek en de vroeger genoemde van van den Bergh en Dolman bezit den Haag er nog een aantal meer of minder belangrijke, waaronder die van de firma Pennock zich vooral met de vervaardiging van tramrijtuigen bezighoudt. De toestand dezer fabrieken geeft over 't algemeen geen reden tot klagen; evenmin als dit het geval is met de daarmede verwante zadelmakerijen, op welk gebied vooral de firma van Rijswijk en Zn. hier van ouds bekend is.

Nog altijd bloeien dan ook hier ter stede, gelijk reeds in het begin der eeuw, die takken van industrie, die in de behoeften der weelde kunnen voorzien. We denken hier o.a. aan de goud- en zilverindustrie, die ondanks den achteruitgang van den landbouwersstand, welke vroeger een belangrijk afzetgebied vormde, nog voortdurend in bloei toeneemt en met het buitenland kan wedijveren. Verschillende takken van industrie hadden echter vaak een zwaren strijd te voeren tegen de vooroordeelen, die hier te lande tegen binnenlandsch fabrikaat bestaan, of liever tegen de groote voorliefde der Hollanders in 't algemeen en der Hagenaars in 't bijzonder voor al wat uit het buitenland komt. Zoo duurde het lang, eer de pianofabrikanten alhier, waaronder de firma Cuypers reeds

meer dan 50 jaren aan dien strijd deelneemt, er in slaagden hun fabrikaat ingang te doen vinden en hun landgenooten ervan te overtuigen dat het vaderlandsche fabrikaat volstrekt niet bij het vreemde behoeft achter te staan.

Denzelfden strijd met dezelfde uitkomst aanschouwde men op het gebied der kleedermakerij en al wat daarbij behoort, die, reeds bij het begin der eeuw hier goed vertegenwoordigd, ook thans aan velen werk verschaft. Wel wordt nog vaak geklaagd over den invoer van buitenlandsche confectiegoederen, maar ook in dezen strijd behoudt de binnenlandsche industrie meer en meer de overhand. Het schijnt echter dat vooral voor de fabrikanten van militaire equipementen, borduurwerkers enz. de concurrentie van het buitenland, waarover we hen reeds omstreeks 1820 hoorden klagen, nog steeds bezwaarlijk is, daar hierover bijna voortdurend en algemeen door hen wordt geklaagd. Toch wordt erkend dat er in de laatste 10 à 20 jaren meer en meer een streven bij de regeering valt op te merken om bestellingen door binnenlandsche fabrieken te doen uitvoeren, wat dan ook per slot van rekening dikwijls voordeeliger uitkomt, daar, al is de aannemingssom hooger, andere uitgaven, die de staat bij aanbesteding in het buitenland moet dragen, voor contrôle enz., gedeeltelijk worden bespaard. Het toenemend opkomen van vereenigingen in de laatste jaren, waardoor veel vaandels, banieren en dergelijke benoodigd zijn, komt aan dezen tak van nijverheid ten goede. Stonden we op het gebied van borduurwerk omstreeks het midden der eeuw bij het buitenland achter, het is vooral aan de firma A. A. Knuyver te danken, dat dit althans niet meer het geval is. De inrichting van deze firma, in 1830 door den heer Seewald gesticht, en sedert 1858 door den heer Knuyver belangrijk uitgebreid, kan, zelfs volgens het oordeel van Franschen, de vergelijking

met de groote Parijsche passementfabrieken doorstaan.

Hoewel de uurwerkindustrie zich hier hoofdzakelijk tot reparaties bepaalde, zoo kan zij toch ééne belangrijke inrichting aanwijzen, die reeds gedurende de helft eener eeuw op dit gebied ook buiten den Haag een goeden naam bezit. We bedoelen die van de firma Volcke en Zn., welke firma niet alleen den titel van stadsuurwerkmaker bezit, maar ook de uurwerken voor de torens van verschillende naburige steden, als: Delft, Gouda, Haarlem alsook voor de beurs te Rotterdam vervaardigde, terwijl dat voor de Koninklijke stallen alhier mede door haar geleverd werd.

Tengevolge van de groote bedrijvigheid in het bouwvak namen ook de houtzagerijen in aantal en grootte toe. Vond men hier omstreeks 1850 twee windhoutzaagmolens, thans treft men hier reeds 8 stoomhoutzagerijen aan, waaronder die van v. Gogh, oorspronkelijk een der twee genoemde molens, v. Malsen, Dekker e.a. Wel hebben zij alle vrij druk werk, maar toch wordt ook hier weer geklaagd over den invoer uit het buitenland van gezaagd en geschaafd hout; terwijl ze bovendien veel lijden door de slechte vaartgemeenschap in deze gemeente, zoodat de meeste slechts voor locaal verbruik werken en er maar twee voor den eigenlijken handel van belang zijn.

We zouden te veel van het geduld onzer lezers vergen, indien we alle takken van industrie, die zich in deze stad ontwikkeld hebben, wilden nagaan en moeten ons er toe bepalen een greep te doen om te trachten uit de enkele onderdeelen, die we noemen, een algemeen overzicht te verkrijgen. Bij voorkeur houden we ons trouwens vooral met die takken van industrie bezig, die niet alleen voor den Haag en de Hagenaars, maar ook daarbuiten van gewicht zijn. Onder de fabrieken van deze soort trekt onze aandacht de Haagsche porcelein- en kunstaardewerk-

fabriek „Rozenburg" aan welke voor kort het voorrecht werd toegekend het praedicaat „Koninklijke" te mogen dragen. Hoewel deze fabriek nog geen 20 jaar geleden is opgericht, zoo zijn haar voortbrengselen thans reeds over de geheele wereld verspreid en hebben overal als kunstfaïence een goeden naam, zoodat de uitvoer naar verschillende Europeesche landen, alsmede naar Indië, Z.-Afrika en Amerika in de laatste jaren steeds toenam. Ook op het gebied der tegelindustrie heeft zij veel succes; in 1897 werd zelfs de betegeling eener kerk in Engeland door haar uitgevoerd. In dat jaar werkte de fabriek met 100 personen. Ook hare inzending op de Parijsche tentoonstelling van 1900 wekte algemeen bewondering en het plan bestaat nog in November bij de Place de l'Opéra te Parijs een magazijn te openen. Merkwaardig is dat, gelijk wij boven zagen, omstreeks een eeuw geleden hier ter stede een dergelijke fabriek bestond, welker voortbrengselen eveneens den naam van den Haag vermaard hebben gemaakt.

Dat de ondernemingsgeest ook op het einde der eeuw nog niet is verdwenen, kan daaruit blijken dat in 1899 door de Naaml, Vennootschap „Kranénburg" aan de Beeklaan een zandsteenfabriek werd opgericht en in 1900 het besluit tot oprichting eener smyrnatapijtfabriek aan den Loosduinschen weg werd genomen.

Zag de eerste helft der eeuw eene groote verandering op het gebied der verlichting tot stand komen door het verrijzen van gasfabrieken, de tweede helft schonk weer aan eene andere wijze van verlichting het leven, daar in 1880 onder de firma Wisse, Piccaluga en Co., de Electrische verlichtingmaatschappij werd opgericht met de daaraan verbonden electro-metallurgiefabriek tot het vergulden, verkoperen en vernikkelen van metalen. De maatschappij ging zeer snel vooruit en voltooide in 1889 haar Centraalstation voor electrische stroomlevering aan

den Hofsingel, welke inrichting later herhaaldelijk werd uitgebreid. Het aantal aansluitingen neemt nog jaarlijks belangrijk toe, gelijk hieruit kan blijken dat, terwijl in 1889 ongeveer 2000 lampen aangesloten waren, dit aantal in 1899 tot 15170 was gestegen, terwijl nog ± 800 lampen op aansluiting wachten. In het gebouw van het station is ook eene filiale der firma Siemens en Halske te Berlijn gevestigd tot levering van het benoodigd materiaal voor electrisch licht.

Ongeveer ter zelfder tijd als de electrische verlichting deed ook de telefoon haar intrede in den Haag. In 1883 toch werd zij door de Nederlandsche Bell-telephoon-maatschappij in werking gebracht en sedert dien tijd zag zij het aantal harer geabonneerden gestadig uitbreiden, zoodat het in 1900 tot 1373 was geklommen. Het behoeft hier niet gezegd te worden van hoe onwaardeerbaar nut de telefoon is voor den handel, waar, meer dan op eenig ander gebied, tijd geld is. Ook door de intercommunale telefoonverbinding, waardoor den Haag sedert eenige jaren met verschillende gemeenten in ons land en met enkele daarbuiten in gemeenschap is, worden de belangen van handel en nijverheid ten zeerste gebaat.

Van beide laatstgenoemde uitvindingen wordt echter nog door betrekkelijk slechts weinigen gebruik gemaakt; van meer algemeen belang is de groote verandering en ontwikkeling, die, eveneens in de tweede helft der eeuw, in de fabricatie der voedingsmiddelen plaats had. Hierboven herinnerden wij er reeds met een enkel woord aan, dat de 9 korenmolens, die men hier in 1850 nog aanschouwde, vooral aan de meelfabrieken hun ondergang te wijten hadden. Zoo verrezen de stoommeelfabriek van de firma Nicola en Koechlin aan de Geestbrug, de Brood- en Meelfabriek aan het Korte Groenewegje en later de Meelfabriek van de firma Wijsman en Co., die echter in 1887

werd opgeheven. Zij namen spoedig in bloei toe, maar de uitvoer naar het buitenland werd steeds door hooge tarieven bemoeilijkt. In 1863 b.v. voerden de Staten van het Tolverbond in Nederland meel in tegen een recht van 40 cents per 100 K.G., terwijl ze dezelfde hoeveelheid meel uit Nederland met *f* 1.75 belastten.

De Brood- en Meelfabriek, die we zooeven noemden, herinnert ons aan de groote ontwikkeling, die de broodbakkerij in de laatste jaren te aanschouwen gaf. De fabriek dagteekent van 1862 en hoewel de bakkers destijds met vreeze en beven dezen gevaarlijken tegenstander in het strijdperk om het bestaan zagen verschijnen, zoo heeft de uitkomst bewezen, dat er in eene stad als den Haag nog wel plaats was, niet alleen voor één, maar voor nog meerdere fabrieken. Vijftien jaar later werd er een tweede fabriek als filiaal in de Borneostraat gebouwd en wel is deze in 1898 opgeheven, maar intusschen was in 1887 aan de Bilderdijkstraat de Haagsche Broodfabriek verrezen, die, evenals de eerste fabriek, op verschillende plaatsen in de stad winkels oprichtte. Ook in de voornaamste broodbakkerijen, als die van Lensvelt en Derksen waren intusschen reeds stoommachines ingevoerd en bovendien ontstonden er, toen het beginsel der coöperatie ingang had gevonden, nog tal van coöperatieve bakkerijen als: de Volharding, de Hoop, de Vereeniging en de Eendracht, alsmede een broodbakkerij van de Vereeniging „Eigen Hulp". Ter vervaardiging van allerlei soorten van luxebrood richtte de heer Kaiser in 1894 een bakkerij op, die thans ook door stoom wordt gedreven. Men begrijpt dat het er met dat alles voor de kleine bakkers niet beter op is geworden, en velen werden van broodbakkers broodslijters, doch de groote hebben getoond de concurrentie wel te kunnen volhouden.

Hetzelfde was het geval met de melkboeren. In 1879

werd de eerste Melkinrichting hier ter stede geopend, die zich spoedig het vertrouwen van het publiek verwierf en tal van winkels en kiosken in de stad deed verrijzen.

Ook zij bleef op den duur niet de eenige inrichting van dit soort, daar er thans reeds twee bij zijn gekomen: de melkinrichting „Neerlandia", die een vijftal jaren geleden werd opgericht en „De Landbouw", die in 't najaar van 1900 werd geopend. Op de nieuwste wijze ingericht, vormen zij eene groote tegenstelling met de ouderwetsche melkwinkels van vóór 50 jaar.

De bierbrouwerij nam, gelijk we boven reeds deden opmerken, eerst na het midden der eeuw in bloei toe, zoodat in 1881 zelfs twee bierbrouwerijen tegelijk werden opgericht en wel op groote schaal: die van L. Kirchmann en die van Ch. Rokebrand. Beide brouwerijen bestaan nog heden en de eerste heeft zich als de „Zuid-Hollandsche Bierbrouwerij" op waarlijk grootsche wijze uitgebreid, zoodat ze thans op de wijze der groote Duitsche brouwerijen is ingericht. In 1899 leverde zij ± 91.000 H.L. bier.

Dat het toenemend bierverbruik het gebruik van sterken drank niet deed afnemen, kan daaruit blijken dat de hoeveelheid jenever, die hier ter stede jaarlijks wordt gebruikt, omstreeks 4 millioen Liter bedraagt, eene hoeveelheid, volgens Johan Gram groot genoeg om er den klassieken hofvijver mee te vullen! De distilleerderijen gaan dan ook, ondanks de drankwet van 1882 volstrekt niet achteruit. Wèl is dit het geval met het aantal vergunningen, dat in 1899 629 bedroeg, tegen 801 in 1882. De totale opbrengst van het vergunningsrecht (*f* 12.50 van iedere *f* 50.— huurwaarde) was in 1899 nog ruim *f* 66.000. Ten gevolge van de opvoering van dit recht en van de accijnzen lijdt natuurlijk de kwaliteit meer dan het gebruik.

Op de puinhoopen der bovengenoemde chemicaliënfabriek van Mouton in de Nieuwe Havenstraat werd in

1879 door Dr. J. Th. Mouton een fabriek van margarineboter opgericht. Hoewel de kunstboter meermalen een heftigen strijd tegen de natuurboter te voeren had en de fabriek in de jaren dat er overvloed van natuurboter was, moeielijke tijden beleefde, zoo was de staat dezer fabriek toch doorgaans gunstig en was zij vooral in slechte tijden een uitkomst voor de mingegoeden. In 1889 werd zij naar de Geestbrug verplaatst om beter aan de eischen te kunnen voldoen en in 1895 ging zij over aan eene naamlooze vennootschap, terwijl het volgend jaar haar naam verdoopt werd in „Westenburch, fabriek van levensmiddelen", daar ze zich nu toelegt op de vervaardiging van vruchten-, groenten- en vleeschconserven. Haar debiet breidt zich zoowel binnen- als buitenslands gestadig uit. Het doel der directie is vooral te voorkomen dat, gelijk tot nog toe maar al te vaak geschiedt, voortbrengselen van ons eigen land overzee worden gezonden, om daar verduurzaamd en vervolgens weer als buitenlandsche producten in ons land ingevoerd te worden.

In de plaats van twee bescheiden chocoladefabriekjes van Caillon en Van Kempen, die men hier omstreeks 1850 aantrof en die in de tweede helft der eeuw te niet gingen, breidde zich langzamerhand de, eveneens op kleine schaal begonnen, fabriek van den banketbakker Rademaker uit tot de groote chocoladefabriek te Scheveningen, zooals wij die in onze dagen kennen, die nog steeds in bloei toeneemt en thans beheerd wordt door de Maatschappij tot exploitatie van Rademaker's Koninklijke Cacao- en Chocoladefabrieken met een geheel geplaatst en volgestort aandeelenkapitaal van 5 ton. De groote uitbreiding der zaken deed de maatschappij zelfs besluiten ook in Engeland een fabriek te stichten, voor welk doel reeds een gebouw te Coventry is aangekocht.

Hoe 't mogelijk was dat onze voorvaderen van het begin der eeuw in wier leven de oud-vaderlandsche pijp toch een voorname rol speelde, zich konden behelpen met de 26 tabak- en snuifwinkels die we hier destijds aantroffen, moet ons thans een raadsel toeschijnen, daar we meenen niet te overdrijven, indien we zeggen dat de winkels van deze soort thans niet meer te tellen zijn. Behalve door haar vele drank- en banketbakkerswinkels is onze gelukkige residentie dan ook om haar fabelachtig aantal sigarenwinkels vermaard. Bovendien telt zij naast enkele groote nog tal van kleine en kleinere sigarenfabrieken. De voornaamste is nog altijd die van de firma van der Boor, die onder den naam „De rijzende hoop" reeds in 1831 in de Schoolstraat werd opgericht. De verzending naar het buitenland is in de laatste jaren verminderd, maar daarentegen is de afzet in het binnenland toegenomen, zoodat deze fabrieken niet te klagen hebben, of 't moest zijn over de hooge loonen, hier ter stede, hooger dan in andere plaatsen.

Dat op allerlei gebied de zaken in de laatste jaren eene groote uitbreiding hebben ondergaan, kan o.a. ook hieruit blijken, dat in 1899 hier ter stede 4 machinale stoffenververijen en niet minder dan 10 wasch- en bleekinrichtingen, alle door stoom gedreven, bestonden.

Wat den toestand der bouw- en aanverwante vakken betreft, zoo is het duidelijk, dat de voortdurende uitbreiding der Gemeente, en als gevolg hiervan het bouwen van verschillende kerken en scholen gedurende de laatste 50 jaren aan velen werk verschafte. Het aantal van hen die zich architecten of bouwkundigen noemen is thans reeds tot over de 400 gestegen! Telde den Haag in 1850: 10.780 huizen, in 1897 vond men er reeds 34.025 zoodat dus het aantal in minder dan 50 jaar was verdrievoudigd. In een jaar als 1896, waarin dan ook het

grootste aantal huizen werd gebouwd, bedroeg de toename niet minder dan 1292! Het gevolg van een en ander was dat vele bouwondernemers zonder eenig eigen kapitaal en vaak zonder bekwaamheid, door geldelijke hulp van speculanten aan het bouwen gingen. Dikwijls moesten ze echter na eenigen tijd tot hun vroegeren staat van ondergeschikt werkman terugkeeren en waren ze al wijzer geworden, zoo was dit doorgaans niet zonder schade en schande geschied. In den laatsten tijd doet zich jaarlijks in meerdere of mindere mate het verschijnsel van werkeloosheid voor. Wel leert de ervaring dat dit slechts zelden het geval is bij werklieden die hun vak grondig verstaan, maar toch is, zonder twijfel, met het oog op de voortdurende toeneming der bevolking, uitbreiding van de bronnen van bestaan te dezer stede wenschelijk.

Een krachtig middel tot bevordering der nijverheid bieden tegenwoordig de tentoonstellingen. Kwamen deze, gelijk wij zagen, reeds een enkelen keer in de eerste helft der eeuw voor, eerst in de tweede helft hebben zij die uitbreiding ondergaan, die wij in onze dagen aanschouwen, zoodat men kan zeggen dat er nu geen jaar voorbij gaat dat ons niet een of meer tentoonstellingen brengt. Het zijn natuurlijk vooral de vak-tentoonstellingen, die het best aan het eigenlijke doel beantwoorden. In 1858 werd er in den Haag eene industriëele tentoonstelling georganiseerd door eene onderneming die ten doel had de producten van alle natiën afwisselend in de groote steden van Europa ten toon te stellen om daardoor meer onderlinge bekendheid en waardeering uit te lokken, maar door gebrek aan vertrouwen bij de industriëelen is dit groote plan mislukt en uitgeloopen op eene gewone nijverheidstentoonstelling. Vooral de vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid, de Haagsche afdeeling van de Nederlandsche

Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en de Hollandsche Maatschappij van Landbouw maakten zich op het gebied van tentoonstellingen verdienstelijk en menige tentoonstelling hier ter stede kwam door haar initiatief tot stand. Om er slechts enkele van den laatsten tijd te noemen zoo herinneren we aan die van oude en nieuwe Kunstnijverheid in 1888 in den Koekamp gehouden, die uitstekend is geslaagd en waar ook de Haagsche nijveren een goed figuur maakten, zoodat deze tentoonstelling den indruk achterliet, dat men zich op dat gebied doorgaans niet tot het buitenland behoeft te wenden. Mochten de nationale tentoonstellingen dezen indruk meer en meer versterken, dan zullen zij voorzeker niet nutteloos zijn, maar goede vruchten voor onze vaderlandsche nijverheid kunnen dragen. Wat onze vrouwen op het gebied van nijverheid kunnen leveren, hebben wij nog kort geleden, in 1898 kunnen bewonderen.

De eerste van bovengenoemde vereenigingen schreef meer dan eens nationale wedstrijden tusschen werklieden uit in verschillende vakken van nijverheid en kunst met daaraan verbonden tentoonstelling van de ingezonden voorwerpen. Zoowel de ijver der werklieden als de belangstelling van het publiek wordt daardoor aangewakkerd.

De nabijheid van een aanzienlijk visschersdorp als Scheveningen was aanleiding, dat hier ook op het gebied der visscherij tentoonstellingen werden georganiseerd. Zoo werd er in 1867 eene gehouden in de Teekenacademie, van wege de afdeeling der Maatschappij ter bev. van Nijverheid en in 1892 gaf Scheveningen eene internationale Sport-, Visscherij- en Paarden-tentoonstelling te aanschouwen, die nog versch in ons aller geheugen ligt.

Ook op verschillende tentoonstellingen, zoowel hier te lande als in het buitenland werd de Haagsche Nijver-

heid met eere vertegenwoordigd en werden meermalen Haagsche inzenders bekroond.

Een der belangrijkste factoren voor den bloei der Nijverheid is de zorg voor goed onderwijs voor den aanstaanden werkman, en ook op dit gebied is in de tweede helft der eeuw veel gedaan. Was vóór dien tijd het onderwijs uitsluitend practisch, zooals de leerlingen dat bij hun baas genoten, in 1854 werd vooral weer door toedoen van de Vereeniging tot bev. van fabrieks- en handwerksnijverheid en gesteund door den Koning, eene Industrie- en Handwerkschool opgericht op de Voldersgracht. Het onderwijs op deze school schijnt echter zuiver theoretisch te zijn geweest en, gelijk het gewoonlijk met dergelijke inrichtingen gaat, zoo vond ook deze weinig medewerking van de zijde der werkbazen, zoo min als van die der ouders, die weinig doordrongen waren (en zijn) van de noodzakelijkheid eener theoretische opleiding. De school, die op 't laatst omstreeks 20 leerlingen telde, werd dan ook in 1859 opgeheven. In hetzelfde jaar was de nieuwe Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen gesticht, in de plaats der oude Teekenacademie. De Haagsche afdeeling van de meer genoemde vereeniging, die de Industrieschool met subsidie van de gemeente tot hiertoe in stand had gehouden, stelde nu 20 jongelieden in staat in de tweede afdeeling dezer Academie onderwijs in de technische wetenschappen te ontvangen. In 1865 hield dit onderwijs op, daar de gemeente had besloten tot oprichting eener burger dag- en avondschool, die in 1866 ook tot stand kwam maar even weinig succes had, volgens sommigen omdat het onderwijs in ééne richting werd gestuurd, die het minder geschikt deed voorkomen voor a.s. handwerkslieden. Slechts weinige leerlingen gingen, na de school te hebben bezocht, in een ambacht.

Het was weer aan de ijverige bemoeiingen der Vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid te danken en op haar initiatief dat in 1873 de Ambachtschool tot stand kwam, met subsidie van de gemeente. Hier werd het practisch onderwijs in verschillende ambachten met het theoretische verbonden. Hoewel ook deze inrichting met tal van moeielijkheden, misvattingen en vooroordeelen had te kampen, zoo heeft zij zich toch, niet alleen staande kunnen houden maar ook belangrijk kunnen uitbreiden. Zij begon met 41 leerlingen en in 1899 telde zij er 240. Toch zijn er nog velen onder werkbazen en werklieden die aan de opleiding in eene werkplaats de voorkeur geven boven die in de school. Dit vindt misschien zijne oorzaak dáárin, dat jongelui die de Ambachtschool hebben bezocht, zich te onrechte verbeelden dat ze nu ook knappe werklieden zijn en niet begrijpen dat ze dit eerst, na een of meer jaren in de practijk bezig te zijn geweest, zullen worden.

Uit het feit dat verschillende werklieden-vereenigingen, de Christelijke Volksbond, de vereeniging Armenzorg en het Gemeentebestuur leerlingen voor hun rekening de Ambachtschool laten bezoeken, blijkt echter wel, dat het vertrouwen, dat in die kringen in de opleiding aldaar gesteld wordt, toeneemt.

In 1882 werd de Burger dag- en avondschool opgeheven en in het volgend jaar kwam in de plaats der dagschool de Hoogere Burgerschool met 3 jarigen cursus. De avondschool werd nu door leeraren der ambachtschool in het gebouw dezer school voortgezet en werd in 1899 door 94 leerlingen bezocht. Daarnaast wordt sedert 1885 gedurende de winteravonden een cursus in het teekenen voor volwassen handwerkslieden gehouden, sedert 1893 ook dienstbaar gemaakt voor hen, die in hun ambacht den graad van meester of gezel willen

verwerven. Deze cursus telde in 1899: 58 bezoekers. Ook aan de Academie van beeldende kunsten is gedurende de winteravonden een teekencursus voor a.s. ambachtslieden verbonden, en dat deze zeer gewaardeerd wordt, blijkt wel uit het aanzienlijk aantal van 837 leerlingen, die er in 1899 gebruik van maakten.

Sedert 1863 bezit den Haag eene Leesinrichting voor den handwerks- en ambachtsman, die een gunstigen invloed op de beschaving der werklieden zou kunnen uitoefenen, indien ze slechts door dezen bezocht werd, doch ongelukkig treft men onder de velen, die er des winters gebruik van maken, zelden of nooit een handwerks- of ambachtsman aan. Dat men hier ter stede ook de behoefte aan goed onderwijs tot opleiding voor den handel begint te gevoelen, waaraan over het algemeen in ons vaderland nog veel ontbreekt, bewijst de oprichting en vooral ook de bloei van de middelbare school voor handel en administratie die hier in 1899 door den heer Tijmstra is geopend en die in den korten tijd van haar bestaan reeds ten volle getoond heeft levensvatbaarheid te bezitten en in eene werkelijke behoefte te voorzien. Gedeeltelijk werd daarin reeds voorzien door de afdeeling ter opleiding voor den handel, die sedert eenige jaren aan de Hoogere Burgerschool met 3 jarigen Cursus is verbonden. Om ook de meisjes uit de middelklasse in staat te stellen op fatsoenlijke wijze in haar onderhoud te voorzien, werd op initiatief van de Haagsche afdeeling der maatschappij ter bevordering van Nijverheid, met steun van andere vereenigingen in 1876 de Industrieschool voor meisjes opgericht, die in gunstigen toestand verkeert en in 1899, 137 leerlingen telde. Dezelfde maatschappij richtte ook de eerste kookschool in Nederland hier ter stede op, waar niet alleen onderwijs in de kookkunst, maar in allerlei huishoudelijke en andere vakken wordt gegeven,

en die in 1899 eene afdeeling oprichtte om te onderzoeken hoe de school ook aan de belangen der volksklasse kan worden dienstbaar gemaakt.

We noemden hierboven reeds enkele vereenigingen die zich de bevordering van handel en nijverheid ten doel stellen. De Haagsche afdeeling van de maatschappij ter bevordering van nijverheid dagteekent reeds uit het einde der vorige eeuw; de meeste andere ontstonden na 1850. De afdeeling der vereeniging tot bevordering van fabrieks- en handwerksnijverheid viert, evenals de vereeniging zelve, in 1901 haar 50-jarig bestaan en uit de voorgaande bladzijden is duidelijk gebleken dat beide afdeelingen zich inderdaad hebben beijverd, de Haagsche nijverheid, zooveel in haar vermogen was, te bevorderen. Andere vereenigingen, op dit gebied werkzaam, zijn de vereeniging Arti et Industriae tot bevordering der Kunstnijverheid, de vereeniging voor handel, nijverheid en gemeentebelangen, de 's-Gravenhaagsche Handelsvereeniging, de vereeniging tot wering van oneerlijke concurrentie en die ter bevordering van de algemeene belangen van Scheveningen.

Onder de vereenigingen die meer bepaaldelijk de belangen van den werkman beoogen, is zeker wel eene der oudste, de vereeniging tot bevordering van ambachten onder de Israëlieten, die in 1846 werd opgericht, onder bescherming van den Koning. Vóór dien tijd was het aantal Israëlieten, die zich op handenarbeid toelegden, zeer gering, vooral daar zij onder de republiek, van de ambachtsgilden waren uitgesloten, zoodat alleen de handel voor hen openbleef. Dientengevolge beweerden dan ook velen, dat de Israëlieten niet geschikt waren om de ambachten uit te oefenen, en de vereeniging stelde zich ten doel het tegendeel hiervan te bewijzen. Zij zorgt ook voor herhalingsonderwijs en heeft, behalve bij verschillende werkbazen,

ook eenige leerlingen op de ambachtsschool geplaatst. In 1890 zorgde zij voor de opleiding van ± 25 leerlingen.

Eene vereeniging, die inderdaad onwaardeerbare diensten aan den werkman bewijst, is die tot verbetering der woningen van de arbeidende klasse, dien 1853 begon met enkele woningen op Schuddegeest te bouwen. In 1870 bezat zij reeds 398 woningen en in 1899 bedroeg dit aantal ongeveer 600. Zij houdt zich niet alleen bezig met het bouwen van nieuwe woningen, zooals ze in de laatste jaren bijna 50 woningen tusschen Hoefkade en Parallelweg heeft doen verrijzen, maar zorgt ook voor het verbeteren van oude. Ook koopt ze meermalen oude krotten aan om die door geriefelijke en gezonde woningen te vervangen, zoodat deze vereeniging in alle opzichten onze sympathie verdient.

In niet mindere mate kan dit gezegd worden van de Spaarbank, die reeds in 1818 door het Haagsche departement der Maatschappij tot Nut van het Algemeen werd opgericht en die zeer heilzaam heeft gewerkt om de spaarzaamheid bij den werkman aan te kweeken.

Onder de vele andere inrichtingen in het belang der werklieden, noemen we nog slechts de Alg. 's-Gravenhaagsche Werkliedenvereeniging, de Nederlandsche nationale vereeniging voor werklieden, de 's-Gravenhaagsche Ambachtsvereeniging, de Nederlandsche Pensioenvereeniging voor werklieden en het Nederlandsch werkliedenfonds, terwijl ook de Christelijke en de R. Kath. Volksbond onder deze rubriek niet vergeten mogen worden. Zeer groot is ook het aantal vakvereenigingen, die in den laatsten tijd zijn opgericht en die eenigszins aan de vroegere gilden herinneren, ja waarvan sommige zelfs den naam dier gilden dragen, als: het Houtbewerkersgilde St. Joseph, het Metaalbewerkersgilde St. Eloy, het Schildersgilde St. Lucas enz. Vele onderscheiden zich echter voor-

namelijk dáárin van de vroegere gilden, dat er zeer veel aan sociale politiek, doch vaak maar bitter weinig aan de belangen van het vak gedaan wordt. In zeker opzicht kunnen bij deze verschillende vereenigingen ook de Kamers van Arbeid genoemd worden, die hier ter stede bij Kon. Besluit van 14 April 1898 werden opgericht en wel: een voor de bouw- en aanverwante bedrijven, een voor de confectiebedrijven, een voor de voedings- en genotmiddelen en een voor de drukkersbedrijven. Het doel dezer Kamers, die elk uit 5 patroons en 5 werklieden bestaan, is hoofdzakelijk de goede verhouding tusschen patroons en werklieden te bevorderen en eventueele geschillen te beslechten.

Bepaalde zich in 1850 de handel nog bijna uitsluitend tot kleinhandel, ook hierin begint reeds langzamerhand verandering te komen, vooral daar de bezwaren, die aan de ongunstige ligging van den Haag, dat niet door groote schepen is te bereiken, verbonden zijn, grootendeels door de spoorwegen zijn opgeheven. In 1870 toch werd den Haag eindelijk, nadat het geduld der bewoners jaren lang op de proef was gesteld, door den Rijnspoorweg met Gouda verbonden en aldus aan het Europeesche spoorwegnet aangesloten. In den loop van de tweede helft der eeuw nu ontstond er meermalen strijd over de vraag of den Haag bestemd is om uitsluitend te blijven eene stad van weelde of dat er ook plaats is voor handel en nijverheid en de Haagsche handelaars, evenals hun orgaan, de Kamer van Koophandel, die natuurlijk van het laatste gevoelen waren, beklaagden zich er meermalen over dat hunne belangen niet voldoende door het Gemeentebestuur werden behartigd. Zoo werd herhaaldelijk aangedrongen op een ruime havenkom als ligplaats voor de schepen, de verbetering van verschillende bruggen, vooral de Wagenbrug, die het vervoer te water belemmeren, de

verbetering van den waterweg naar de Maas en vooral den aanleg van een haven te Scheveningen, liefst een die ook den handel van den Haag ten goede zou komen. Langzamerhand gingen enkele dezer wenschen in vervulling. Zoo werd vóór eenige jaren het vaarwater tusschen Rijn en Schie verbeterd en in 1897 werd een aanvang gemaakt met de werken voor de Laakhaven, waardoor eene belangrijke verbetering voor de scheepvaart tot stand komt. Het aantal vaartuigen dat de gemeente binnenkomt is in de laatste jaren stationnair. In 1899 werd havengeld betaald van 43.865 vaartuigen, terwijl dit getal in 1860: 37002 bedroeg. Nog altijd bestaat er een aantal stoomboot- en andere diensten, waardoor den Haag met verschillende steden in het land is verbonden en dit aantal is, ondanks het toenemend gebruik dat van de spoorwegen gemaakt wordt, nog vrij belangrijk toegenomen.

Voeren er in 1870 zes stoombooten en 77 andere vaartuigen, te zamen metende 2805 ton, op het laatst der eeuw telde men 22 stoombooten en 77 andere vaartuigen, met een gezamenlijken inhoud van 3812 ton. In 1896 werd zelfs nog een nieuwe stoombootdienst voor passagiers en goederen tusschen den Haag en Delft geopend, die terstond 3 stoombooten in de vaart bracht.

Het goederenvervoer te land van en naar den Haag aan het station van de Holl. Spoorweg-maatschappij bedroeg in 1899 met inbegrip van de stoomtram den Haag-Scheveningen 381.580 tonnen tegen 85.476 tonnen aan het station der Staatsspoor (eveneens met inbegrip van de stoomtram den Haag-Scheveningen). Behalve door de spoorwegen wordt het verkeer met omliggende gemeenten tegenwoordig ook door verschillende stoomtrams vergemakkelijkt, zoodat, ook ten gevolge van den toenemenden trek naar de groote steden, den Haag langzamerhand het middelpunt wordt van een kring van kleinere plaatsen,

die als zoovele voorsteden zijn te beschouwen. We denken hierbij, behalve aan Scheveningen, aan dorpen als Voorburg, Rijswijk en Loosduinen; ja, sedert Delft door een stoomtram met den Haag is verbonden, komen vele Delvenaars hier hunne inkoopen doen tot het nadeel der neringdoenden aldaar. Ook het aantal van hen, die te Amsterdam of Rotterdam hunne zaken hebben en in den Haag verblijf houden, neemt in de laatste jaren belangrijk toe en reeds is men bezig met de voorbereidende werkzaamheden voor een electrischen spoorweg om de verbinding tusschen Scheveningen en den Haag met Rotterdam nog korter en gemakkelijker te maken dan nu reeds het geval is.

Gelijk van zelf spreekt, had een en ander eene groote verandering in het uiterlijk van den Haag en hare omgeving ten gevolge, waarover onze voorvaderen uit het begin der eeuw zich niet weinig zouden verbazen; doch indien ze eens een blik konden werpen op onze tegenwoordige winkelstraten, vooral wanneer ze des avonds in hare volle glorie schitteren in eene zee van licht, dat uit tal van gas- of electrische lampen, als uit zoovele zonnen, door de hel stralende spiegelruiten stroomt en de oogen der wandelaars en kijkers dreigt te verblinden, dan voorzeker zou het hun moeite kosten daarin dezelfde straten uit hun eigen tijd te herkennen, zooals die des avonds door het kwijnend licht van een paar kaarsen of olielampjes van achter de kleine ruitjes dier dagen werden beschenen, gelijk we dat nog tegenwoordig in kleine winkeltjes in enkele achterbuurten of op kleine dorpen kunnen aanschouwen. En niet alleen het uiterlijk, maar vooral ook het inwendige dier winkels, nu magazijnen, zou wel in staat zijn hunne verbazing en bewondering op te wekken. We kunnen hier niet de verschillende magazijnen, die den Haag op allerlei gebied bezit, opsommen;

we willen zelfs niet trachten ook maar de voornaamste te noemen, maar een der oudste en meest bekende mogen we niet onvermeld laten, daar het juist eene eigenaardigheid van eene stad als de residentie is en, hoewel buiten het eigenlijk centrum van den Haag gelegen, reeds gedurende een halve eeuw tal van bezoekers tot zich lokt. Wij bedoelen de Koninklijke Bazar, omstreeks 1848 door den heer Boer, die eerst een bescheiden magazijn op het Plein bezat, in de Zeestraat gevestigd, welke zich zelfs in den steun en de belangstelling van Willem II, mocht verheugen, en reeds spoedig eene groote vermaardheid genoot als een soort van toovertuin, waar allerlei verrassingen den bezoeker wachtten, terwijl vooral de Chineesche en Japansche artikelen, die destijds nog eene nieuwigheid waren, eene groote aantrekkingskracht uitoefenden. Behalve porcelein, glaswerk, meubelen, lampen en dergelijke voorwerpen, trof men er ook schilderijen en oudheden aan, zoodat de bazar het karakter droeg van een museum waaraan geen vreemdeling, die eenige dagen in den Haag vertoefde, naliet een bezoek te brengen.

Gelijk we weten, is dit slechts een der vele groote en fraaie magazijnen, die den trots van den Haag uitmaken, want we treffen er op alle gebied aan en met grooten ijver legt men er zich vooral in de laatste tien jaren op toe, door het verbeteren en verfraaien der winkelhuizen en door in het oog vallende étalages, de aandacht te trekken en koopers te lokken, zoodat we bijna geen winkelstraat kunnen doorkomen of men is er bezig met òf de enkele woonhuizen, die er nog zijn, in winkelhuizen te herscheppen òf reeds bestaande winkels te verbouwen en „naar de nieuwste eischen des tijds" in te richten. Of echter de resultaten altijd in overeenstemming zijn met de gemaakte kosten, mag dikwijls betwijfeld worden, daar de koopkracht van het publiek

niet toeneemt, terwijl niet alleen geklaagd wordt over de buitenlandsche concurrentie, vooral op het gebied van manufacturen, galanterieën, modeartikelen en dergelijke, maar vooral ook over de toenemende onderlinge concurrentie, die steeds feller wordt en het voor de kleine winkeliers hoe langer hoe moeilijker maakt zich staande te houden. Volgens hen droeg daartoe veel bij de oprichting van het district 's-Gravenhage van de vereeniging „Eigen Hulp" in 1877, welk district zich nog gestadig uitbreidt zoodat het in 1899 bijna 6400 leden telde. Het heeft hier eene coöperatieve winkelvereeniging opgericht, waaraan 5 afdeelingen zijn verbonden, n.l. voor kruidenierswaren, glas- en aardewerk, sigaren en tabak, garen en band en wijn en bier. Later is er nog eene coöperatieve afdeeling voor kleeding en uitrusting benevens eene voor beheer van gelden, als ook eene coöperatieve vleeschhouwerij bij gekomen, en de groote schaal, waarop de zaken worden uitgebreid, deed reeds jaren geleden de Kamer van Koophandel den wensch uiten, dat de vereeniging haar handel meer in eigen kring mocht drijven en dien dus metterdaad tot *eigen* hulp beperken. Het beginsel der coöperatie gaf nog tot oprichten van verschillende andere vereenigingen aanleiding, waaronder de reeds genoemde coöperatieve broodbakkerijen.

Wat het meest verderfelijk op den kleinhandel werkt, is de omstandigheid, dat de kleine winkeliers meestal tegen wil en dank gedwongen worden op crediet te leveren en zeer groot is het aantal van hen, die hierdoor te gronde gingen, want op den duur moeten zoowel het publiek als de leveranciers daarbij schade lijden. Het zou voorzeker zeer wenschelijk zijn, dat de neringdoenden er toe mochten komen, de handen ineen te slaan om hierin verbetering te brengen. Een ander kwaad is in de laatste jaren de toename van het aantal

winkels, waar door het uitloven van premiën en toegiften of het organiseeren van loterijen, klanten worden gelokt, waardoor de wereld, die bedrogen wil worden, ertoe komt hare waren niet dáár te halen, waar de kwaliteit het best is, — daar bekommert men zich minder om, — maar waar men de fraaiste prijzen ziet uitgestald, die men misschien kans heeft te winnen. Daar hetzelfde euvel zich ook in andere steden voordeed, richtte de Rotterdamsche Kamer van Koophandel naar aanleiding hiervan een adres aan den Minister van Justitie, welk adres ook door de Haagsche Kamer werd gesteund. De Minister verklaarde in de Tweede Kamer eene regeling dezer zaak te zullen voorstellen.

Een en ander doet echter de vraag rijzen of de kleine handelaars op den duur de concurrentie zullen kunnen volhouden, daar veel erop schijnt te wijzen, dat alleen zij die op groote schaal zaken kunnen drijven zich in de toekomst staande zullen kunnen houden. Het aantal faillissementen, dat in 1867 voor den Haag en Scheveningen 21 bedroeg, was in 1898 tot 91 gestegen d.i. ruim 4 maal zooveel, terwijl de bevolking in dat tijdsverloop slechts was verdubbeld. In 1899 werd zelfs het onrustbarend cijfer van 141 bereikt, waarin allerlei bedrijven waren vertegenwoordigd, maar het meest aannemers (9) en kruideniers (8), wat te denken geeft.

De markten van het begin der eeuw bleven grootendeels in stand. De paardenmarkt echter, die nooit veel te beteekenen heeft gehad en die den laatsten tijd in het Voorhout werd gehouden, werd in 1864 afgeschaft. In 1853 was er nog eene wekelijksche veemarkt ingesteld, die op de Lange Beestenmarkt werd gehouden, maar reeds na vier jaren werd opgeheven, daar vee en koopers ontbraken, een gevolg van de ingewortelde gewoonte der boeren om hun vee te Rotterdam en Delft ter markt

te brengen. Terwijl ook de Korenmarkt langzamerhand te niet ging en de boter- en varkenmarkt nog slechts een kwijnend bestaan leiden, neemt daarentegen het gebruik, dat van de Gemeentewaag gemaakt wordt nog steeds toe. Werden hier b.v. in 1875 slechts 2896 varkens gewogen, in 1899 was dit aantal tot 11511 gestegen. De groente- en vischmarkt lijden veel door de meerdere verzending naar het buitenland, een natuurlijk gevolg van de verbeterde middelen van vervoer, als ook door het verkoopen aan de huizen. Over het algemeen strekt zich de handel op de markten hier ter stede, hoewel ze druk bezocht worden, niet veel verder uit dan tot voorziening in de dagelijksche behoeften der ingezetenen.

Toen eenmaal de gelegenheid was opengesteld om aan huis vleesch te verkoopen, werd van de Vleeschhal hoe langer hoe minder gebruik gemaakt en na nog eenigen tijd een kwijnend bestaan te hebben geleid, werd zij in 1860 opgeheven. We zagen boven reeds dat het aantal vleeschhouwers daarna sterk is toegenomen, in 1867 bovendien met de „'s-Gravenhaagsche Vleeschhouwerij", die echter in 1901 tot liquidatie zal overgaan, en sedert 1884 ook met eene coöperatieve vleeschhouwerij van „Eigen Hulp".

In het lot van al het ondermaansche deelde ook de Kermis. Was zij in het begin der eeuw reeds in hare nadagen, de tweede helft der eeuw was er getuige van hoe zij langzaam wegkwijnde, terwijl bovendien de beweging, die in 1855 door Ds. Huydecoper c.s. tegen haar werd begonnen, haar een schok toebracht, waarvan zij zich niet meer zou herstellen en die hare krachten zoodanig sloopte, dat zij in 1886 aan hen, die haar liefhadden en bij wie zij nog steeds in vriendelijk aandenken blijft voortleven, werd ontrukt. Een dergelijk lot trof de verkoophal „De Nijverheid" op de Gedempte Gracht en de

Overdekte Markt in de Wagenstraat, die in 1883 werden geopend, doch geen van beiden aan de verwachting beantwoordden en de eene na de andere verdwenen. De reden, waarom aan de meeste markten hier ter stede zulk een droevig lot beschoren is, zal voor een deel daarin zijn te zoeken, dat de Hagenaars over 't algemeen te deftig zijn om te gaan markten, terwijl zij bovendien, zoogoed als gewone stervelingen, te zeer op hun gemak zijn gesteld, om niet met het toenemend te koop aanbieden langs de huizen hun voordeel te doen.

Uit de voorgaande bladzijden bleek ons herhaaldelijk, hoe de vestiging van verschillende nieuwe zaken, alsook de wijze, waarop reeds bestaande werden uitgebreid, de bedrijvigheid in den Haag belangrijk deed toenemen. Met dat al zou deze stad echter nog niet op commercieel gebied zijn geworden, wat zij thans is, ware het niet dat hier in de laatste jaren een handelsgeest is ontstaan, die nog wel in zijn opkomst is, maar die toch reeds duidelijke blijken van zijn bestaan heeft gegeven, daar het hieraan is te danken dat er in den Haag onderscheidene maatschappijen en vennootschappen in het leven zijn geroepen met mercantilistische doeleinden, wier aantal inderdaad aanzienlijker is dan men oppervlakkig zou meenen. Zoo werden hier op het gebied van het verzekeringswezen, behalve de twee assurantie-maatschappijen die in 1805 en 1806 werden opgericht, tal van andere gevestigd, ter verzekering tegen brand, inbraak, ziekte, invaliditeit, ongelukken enz. Om slechts enkele der grootste te noemen, herinneren we aan de Eerste Nederlandsche Verzekeringmaatschappij op het leven, tegen invaliditeit en ongelukken op den Kneuterdijk, terwijl ook de groote Assurantiemaatschappij tegen brandschade „de Nederlanden" van 1845 vóór eenige jaren hier haar domicilie heeft gekozen. Behalve een zeer belangrijk Agentschap

van de Nederlandsche Bank, dat van het jaar 1867 dagteekent, zag men hier bovendien verscheidene groote en kleine bankinstellingen, hypotheekbanken, crediet-vereenigingen en dergelijke opkomen, die een duidelijk getuigenis afleggen van de groote ontwikkeling, die in de laatste jaren ook in den geld- en effectenhandel hier ter stede heeft plaats gehad; terwijl we hierboven reeds konden opmerken, hoe de uitbreiding van bestaande ondernemingen en de exploitatie van nieuwe van lieverlede zoovele naamlooze vennootschappen en maatschappijen in het aanzijn riep, dat men die thans bij tientallen zou kunnen tellen, zoodat we hier, om een voorbeeld te noemen, omstreeks 25 maatschappijen tot exploitatie van bouwterreinen en onroerende goederen en nog 16 coöperatieve bouwvereenigingen aantreffen. Daarbij komt dat de aanwezigheid van zoovele gepensionneerde Indische ambtenaren en officieren en anderen die in Indië werkzaam zijn geweest ten gevolge had dat ook tal van Indische ondernemingen, als daar zijn: tram- en spoorwegmaatschappijen, cultuurondernemingen, maatschappijen tot exploitatie van mijnen, petroleumbronnen en dergelijke hier ter stede werden gevestigd, wier aantal thans reeds tot een veertigtal meer of minder belangrijke is geklommen. Onder deze noemen wij slechts: de Nederlandsch-Indische Spoorweg-maatschappij, die reeds in 1863 met een kapitaal van 10 millioen in den Haag werd gevestigd met het doel spoorwegen in Indië aan te leggen, de Semarang-Joana- en de Oost-Java stoomtram-maatschappij, de groote Billiton-maatschappij tot exploitatie van tinmijnen, in 1860 alhier opgericht, waarvan het kapitaal grootendeels door Haagsche ingezetenen werd ingeschreven, de maatschappij Suriname voornamelijk tot exploitatie van de goudvelden aldaar, de Kon. Ned. Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Ned. Indië en daarnaast de Petroleum-

maatschappij Sumatra-Palembang. Ook de Vereeniging „Oost en West", die zich ten doel stelt meer belangstelling voor onze Oost- en West-Indische bezittingen te wekken en daardoor den band die deze met het Moederland verbindt te versterken, werd hier voor eenige jaren gevestigd.

Is ons dus uit het voorgaande gebleken, dat in de laatste 50 jaren handel en nijverheid in onze stad langzamerhand zijn ontwaakt en zich zelfs in vele opzichten reeds eene eervolle plaats naast die van andere gemeenten hebben verworven, er is nog een tak van nijverheid, die wij nog niet noemden en die hier toch vooral niet vergeten mag worden, daar een deel van onze gemeente zich daardoor niet alleen naast, maar zelfs ver boven andere in ons land eene plaats heeft verworven. Wij behoeven niet te zeggen, dat wij hier het oog hebben op de achtste of laatste, maar geenszins de minst belangrijke wijk van de gemeente 's-Gravenhage en evenals in deze gemeente zich reeds meermalen de vraag heeft voorgedaan of zij uitsluitend eene stad van weelde behoorde te blijven, dan wel of er ook plaats zou zijn voor handel en industrie, zoo zijn er ook velen die Scheveningen als visschersplaats willen zien verdwijnen om alleen de badplaats te behouden, terwijl beide zich toch zeer goed naast elkander kunnen ontwikkelen.

Werpen wij een blik op Scheveningen, zooals 't zich een eeuw geleden vertoonde, dan worden wij gewaar dat het met de visscherij al niet beter gesteld was dan met de andere takken van nijverheid in den Haag. Scheveningen was destijds nog een klein onaanzienlijk dorp, midden in de duinen gelegen. De visscherij, waarvan de bevolking uitsluitend moest leven, was streng gereglementeerd. De z.g. groote visscherij, d.i. de visscherij van haring, die

gekaakt en als pekelharing in den handel gebracht werd was alleen mogelijk voor kielschepen, daar alleen op deze de haring gekaakt mocht worden, en aangezien deze schepen de Scheveningsche kust niet konden naderen, moest men zich hier bepalen tot de z.g. kustvisscherij, die met platbôomde vaartuigen, bomschuiten of pinken genoemd, werd uitgeoefend. Twee verschillende visscherijen behoorden hiertoe: vooreerst die naar haring, die gelijk thans nog, na de vangst met zout werd bestrooid, naar welke bewerking zij steurharing genoemd werd, en die na aankomst tot bokking werd gerookt en in de tweede plaats die naar versche visch, die meestal met netten, maar ook met hoekwant, d.i. aan lange lijnen bevestigde hoeken, werd uitgeoefend. Deze laatste had echter niet veel te beteekenen, vooral ten gevolge van het gebrek aan snelle vervoermiddelen. Zeilden er in 1751 alleen uit Scheveningen nog 120 pinken uit, gedurende de tweede helft der 18e eeuw ging de kustvisscherij sterk achteruit, vooral daar in naburige landen de rechten op visch zoo hoog waren, alsook tengevolge van het verbod van kaken, zoodat op het laatst der eeuw deze visscherij, evenals dit reeds lang met de groote visscherij het geval was, door premiën van *f* 200 voor elke bomschuit, die ter steurharingvangst uitzeilde, moest worden gaande gehouden.

Bracht de omwenteling overal elders vrijheid, niet alzoo aan de visscherij en in 1798 werden de visscherijwetten uitdrukkelijk in hare volle kracht gehandhaafd. Daarbij kwamen de tijdsomstandigheden en de oorlog met Engeland, waarin wij als bondgenooten van Frankrijk betrokken waren, zoodat de visscherij zoogoed als geheel onmogelijk werd gemaakt. In 1798 b.v. hadden de Engelschen 28 visscherspinken buit gemaakt. Niet zelden werden visschersschepen en matrozen in 's lands dienst

geprest en een en ander had ten gevolge dat de armoede te Scheveningen zoo groot was dat er eene collecte moest worden gehouden tot tijdelijke ondersteuning der visschers. Merkwaardig is 't dat juist tijdens dezen volkomen stilstand der Noordzeevisscherij bij publicatie van 28 Juli 1801 de uitvoerigste wet op de groote visscherij tot stand kwam, die hier ooit heeft bestaan. De hoogleeraar, Mr. J. Beaujon zegt in zijn Overzicht der geschiedenis van de Ned. zeevisscherijen, waaraan wij veel over dit onderwerp ontleenden, van deze wet: „Zij maakt den indruk, alsof de wetgever zich bij wijze van troost voor den stilstand van het bedrijf, althans de weelde had willen gunnen van eene reglementeering, nauwkeuriger dan zij zelfs in den bloeitijd van het bedrijf was geweest" De vrede, met Engeland te Amiëns gesloten in 1802, had voor een oogenblik weer herleving der visscherij ten gevolge, maar in 1803 brak de oorlog opnieuw uit en ook de kustvisscherij, die vroeger in oorlogstijd nog wel in de kustwateren werd uitgeoefend, werd nu verboden, vooral in verband met Napoleon's plannen tot eene landing in Engeland, waarvoor de platbôomde vaartuigen zeer te pas zouden komen tot vervoer van troepen en oorlogsmaterieel. Daarom legden de Engelschen zich er bijzonder op toe deze te vernielen of op te brengen. Er werd nu bevel gegeven de pinken op het land te halen, hetzij achter de duinen of achter het dorp, opdat ze aan 's vijands gezicht en brandkogels onttrokken zouden zijn. Vooral te Scheveningen vond deze maatregel veel tegenstand, en eerst na krachtige tusschenkomst van het gemeentebestuur werd het bevel opgevolgd. De inlijving bij Frankrijk bracht in zooverre eenig voordeel dat de haringwet van 1801 werd opgeheven, maar na het herstel van het Oranjehuis werd deze wet reeds bij K.B. van 10 Januari 1814 weer in eere hersteld, zoodat nu de visscherij

spoedig dezelfde hoogte bereikte als in de laatste jaren der republiek, maar zich bij gebrek aan vrijheid niet verder kon uitbreiden. Herhaaldelijk trachtten de kustvisschers, waaronder ook de Scheveningsche, afschaffing van het kaakmonopolie te verkrijgen, maar hoewel omstreeks 1830 het vrijhandelstelsel de basis onzer handelspolitiek begon te worden, zoo bleef de reglementeering der visscherij nog geruimen tijd bestaan. De Scheveningsche visschers moesten zich ermede vergenoegen haring als steurharing aan te brengen, die, indien ze gekaakt had kunnen worden, soms vijfmaal zooveel zou hebben opgebracht. En toch, ondanks alle bescherming kwijnde de pekelharingvisscherij, terwijl de steurharingvisscherij, die minder bescherming maar meer vrijheid genoot, vooruitging. Reeds in 1816 was de toestand voor Scheveningen vrij gunstig; 15 schepen brachten in dit jaar ± 1.200.000 stuk steurharing binnen, die naar Zeeland, Brabant en zelfs naar Duitschland werden uitgevoerd. In dit jaar organiseerden zich de reeders te Scheveningen met het doel om te komen tot herstel van den vervallen staat der visscherij. Langzamerhand begon deze dan ook vooruit te gaan en in 1851 voeren ongeveer 100 pinken ter vischvangst van Scheveningen uit, die ± 9.000.000 stuks steurharing aanbrachten, ter waarde van *f* 127.759 en aan versche visch eene waarde van *f* 219.821 besomden. Hoewel deze uitkomst reeds een belangrijk verschil opleverde met die in het begin der eeuw, zoo zou echter ook op dit gebied eerst de tweede helft der eeuw gestadigen bloei en ontwikkeling brengen, daar eerst na 1850 van lieverlede de reglementeering verzacht en eindelijk in 1857 de visscherij geheel vrij werd gemaakt. Sedert dien tijd heeft de Nederlandsche haringvisscherij zich met groote snelheid en kracht ontwikkeld, hoewel het natuurlijk, gelijk bij elke belangrijke

verandering, eerst eenigen tijd moest duren vóór dat werkelijk vooruitgang merkbaar was. Zoo begon eerst na 1866 het kaken op bomschuiten meer algemeen te worden. Het bleek nu dat het middel tot opbeuring gelegen was in overvloedige vangst en niet in het kunstmatig ophouden der prijzen. Daartoe waren dus noodig technische verbeteringen in de visscherij. Zoo werd het net van hennepgaren vervangen door het katoenen net, dat veel lichter was, zoodat nu veel meer netten dan vroeger tot één vleet konden worden vereenigd en men dus met één haal meer haring kon vangen dan voorheen. De eer van de eerste katoenen netten, die onder de oude reglementeering verboden waren, op de Nederlandsche haringschepen te hebben ingevoerd, komt toe aan een bij uitstek ondernemend Scheveningsch reeder, den heer A. E. Maas. Deze netten hadden echter het nadeel dat ze minder sterk waren en eerst na eenige jaren slaagde de heer Maas erin ze zoo te tanen dat ze aan geen te groote slijtage meer onderhevig waren, zoodat het tot 1865 duurde, eer het gebruik van katoenen netten algemeen begon te worden. De lichtere netten deden echter de behoefte aan lichtere vaartuigen ontstaan, daar de netten als 't ware tot anker dienden wanneer de vleet overboord was. Het was nu wederom de heer Maas, die het eerst in 1866 naar Fransch model een logger liet bouwen, die al spoedig bleek veel doelmatiger te zijn dan de vaartuigen, die men tot nog toe had gebezigd, zoodat zijn voorbeeld zooveel navolging vond, dat men reeds 10 jaar later 92 dergelijke vaartuigen in de vaart had. Er deed zich nu echter een groot bezwaar voor. Had men reeds lang geleden de wenschelijkheid betoogd van den aanleg eener haven, daar de bommen, wanneer zij na elke reis op het strand werden gezet, veel meer sleten dan wanneer ze in eene haven konden

binnenvallen, thans deed dit gemis zich sterker dan ooit gevoelen, daar de loggers niet anders dan in eene haven konden landen, zoodat van nu af vele Scheveningsche reeders loggers in Vlaardingen lieten bouwen en van daar deden uitzeilen. In 1868 bedroeg het aantal loggers en kotters (dat zijn dergelijke vaartuigen als de loggers) van Scheveningsche reeders reeds 15, terwijl men nog steeds voortging met bouwen, zoodat de visscherij meer en meer dreigde zich naar elders te verplaatsen. Herhaaldelijk drongen dan ook belanghebbenden, gesteund door de Kamer van Koophandel en andere colleges op den aanleg eener haven aan. Meer dan eens werd een uitvoerig plan aan de betrokken autoriteiten voorgelegd, maar telkens deden zich bezwaren voor, die de plannen verijdelden. Zoo was eene groote moeielijkheid dat de Minister van Oorlog voor eene haven van eenig belang een fort noodig oordeelde en hierdoor zouden de kosten te hoog worden. Eindelijk werd men er nu toe gebracht de groote plannen die men vroeger had gehad te laten varen en zich tevreden te stellen met eene bescheiden bommenhaven, vooral ook daar de tijd drong en het afnemen van het strand, alsmede de aanleg van den strandmuur het landen der pinken zoo goed als onmogelijk maakten, zoodat langer wachten tot men wat beters zou krijgen noodlottig kon worden De Gemeenteraad besloot nu in 1898 te zorgen voor aanleg en onderhoud van eene binnenhaven, de Provinciale Staten beloofden subsidie en bij de Wet van 24 Juli 1899 nam de Staat de posten voor aanleg en onderhoud van de buitenhaven op zich, zoodat de tijd waarschijnlijk niet ver meer af is dat de bomschuiten hier rustig zullen kunnen binnenkomen en den winter doorbrengen zonder gevaar te loopen bij stormweer te worden verpletterd, gelijk in den laatsten tijd meermalen, o.a. in December 1894, gebeurde. De

meeste schuiten vielen dan ook in Vlaardingen, Maassluis en Schiedam binnen, zoodat slechts weinige na het eindigen der haringvisscherij in Scheveningen op het strand werden gezet. Ongetwijfeld zal de aanwezigheid van de haven veel gemak en besparing van onkosten meebrengen en is het voortbestaan der visscherij te Scheveningen hierdoor in de toekomst gewaarborgd; maar of deze door eene haven als de bedoelde werkelijk tot meerderen bloei en ontwikkeling gebracht zal worden, zal de toekomst moeten leeren. Daar de haven alleen voor bomschuiten toegankelijk zal zijn, legt men zich in den laatsten tijd er op toe deze zooveel mogelijk te verbeteren. Zoo zijn reeds sedert eenige jaren bommen van minder lomp model in gebruik, die goed bevallen en die men loggerschuiten zou kunnen noemen. In 1899 heeft men zelfs een bom gebouwd met kiel, die eene laadruimte heeft, minstens even groot als die der nieuwste loggers en die met volle lading in de ontworpen haven zal kunnen binnenkomen. Op deze wijze hoopt men de mededinging met de loggers te kunnen volhouden.

De groote meerderheid waarmede de Gemeenteraad tot den aanleg besloot, was een bewijs dat men langzamerhand ook buiten Scheveningen het belang van het behoud der visscherij was gaan inzien en dit belang is voor den Haag ook waarlijk niet gering. De visscherij toch verschaft aan honderden gezinnen brood, niet alleen aan die der visschers maar ook aan vele andere, daar verschillende takken van nijverheid erbij zijn betrokken, als: de scheepstimmerwerven, die in den laatsten tijd, door de onzekerheid of de visscherij zich al of niet zou verplaatsen, weinig werk hadden; verder: de nettenmakerijen, taanderijen, zeil- en blokmakerijen, spijker- en ankersmederijen, mandenmakerijen, bokkingrookerijen en vischdrogerijen, terwijl ook de behandeling, bereiding en

verzending der visch aan vele handen werk kan geven. Ondanks de ongunstige omstandigheden, die van het gemis eener haven het gevolg zijn, is de Scheveningsche visscherij in de tweede helft der eeuw toch zeer belangrijk toegenomen. Zagen we dat de opbrengst van haring en versche visch tezamen in het midden der eeuw nog geen *f* 350.000 bedroeg, waartoe omstreeks 100 schepen gebruikt werden, in 1899 werd door 125 bommen en 69 loggers van Scheveningsche reeders aan versche visch eene waarde van *f* 147.227 aangebracht, terwijl de opbrengst der haringvisscherij, waaraan door 217 bommen en 99 loggers werd deelgenomen aan steurharing ± *f* 133.000 en aan pekelharing ± *f* 1.283.500 opleverde, dus alles tezamen ruim 1 1/2 millioen. Hieronder is niet begrepen wat door de loggers, en ook door verscheidene bommen in verschillende havens als Ymuiden of Rotterdam is verkocht, zoodat de opbrengst ongetwijfeld veel aanzienlijker is; terwijl bovendien in het jaar 1899 de vangst veel minder was dan in voorgaande jaren, en b.v. in 1891 de opbrengst ruim *f* 2 1/2 millioen bedroeg. In 1893 telde de gansche Nederlandsche haringvloot 536 schepen, waarvan 263 Scheveningsche d.i. bijna 50 %. De opbrengst der Scheveningsche visscherij bedroeg dat jaar bijna het dubbele van de visscherij van alle Zuiderzee-dorpen te zamen.

Gelijk men ziet was in 1899 het aantal schepen dat op de visscherij naar versche visch uitging veel geringer dan dat zich met de haringvangst bezig hield. De oorzaak hiervan is dat eerstgenoemde visscherij, die met schrobnetten wordt uitgeoefend, steeds slechter resultaten oplevert, zoodat zij hoofdzakelijk dáárom nog wordt volgehouden, omdat zij, in het vroege voorjaar uitgeoefend, eene uitstekende leerschool is tot vorming van goede zeelieden voor de haringvangst Daar de opbrengst doorgaans slechts voldoende is voor het binnenland en de Duitsche visscherij

zich, gesteund door hare Regeering, krachtig uitbreidt, heeft de uitvoer naar het buitenland niet veel te beduiden. Anders is dit met de opbrengst der haringvisscherij, die vooral in Duitschland en Amerika nog veel aftrek vindt. Als een bewijs van den grooten omvang der visscherij diene, dat in de laatste jaren doorgaans 4 à 5 millioen K.G. zout verbruikt werd, terwijl ook in 1899, hoewel de vangst in dit jaar zeer gering was, nog ruim $2^1/_2$ millioen noodig was.

De ontwikkeling der visscherij in de laatste 50 jaren werd zeer bevorderd door de verbetering der middelen van vervoer. Moest men zich in 1850 nog behelpen met eene rammelende, hortende diligence om naar den Haag te komen, langzamerhand kwam daarin verandering. Reeds in 1826 was men begonnen een kanaal te graven, dat Scheveningen met den Haag moest vereenigen, maar reeds in het volgende jaar was het werk gestaakt. Men had destijds plan het tot aan zee door te graven, om er de grachten mee te ververschen en zelfs om er eene haven voor koopvaardij — en visschersvaartuigen aan te verbinden, maar van die grootsche plannen kwam natuurlijk niets en een in 1852 werd het werk met ernst voortgezet en na een tiental jaren tot het tegenwoordige eindpunt voltooid. Door dit kanaal voer nu sedert 1858 eene schuit naar Scheveningen, die het volgende jaar door een gondel werd vervangen. Deze onderneming mocht zich in een groot succes verheugen en in 1875 waren er zelfs 3 gondels in gebruik, doch toen had de onderneming ook het toppunt van haar bloei bereikt en na een tijd van kwijning werd de dienst in 1881 gestaakt. Er waren intusschen sneller vervoermiddelen in gebruik gekomen en wel in 1864 de paardentram, waarvoor door N. D. Goldsmid c.s. concessie was aangevraagd en die later aan de Haagsche Tramwegmaatschappij overging. Misschien had

de gondel het tegen dezen mededinger nog wel kunnen volhouden, doch in 1879 werd haar de doodsteek toegebracht door den stoomtram, die in dat jaar door de toenmalige Rijnspoorwegmaatschappij in werking werd gebracht. Daarbij kwam in 1886 de stoomtram van de Hollandsche spoorwegmaatschappij, terwijl de Haagsche Tramwegmaatschappij in 1889 deze vervoermiddelen nog met een Electrische tram kwam vermeerderen, zoodat onze vaderen van 50 jaar geleden ons in dit opzicht konden benijden.

Het wil ons echter voorkomen, dat al die vervoermiddelen minder aan de belangen der visscherij het aanzijn te danken hebben, dan wel aan de behoefte der Hagenaars om in den kortst mogelijken tijd aan het strand verpoozing te zoeken van de vermoeienissen des daags. Daar is intusschen al heel wat veranderd, sedert men, als in het begin der eeuw, van de zeebaden gebruik maakte zonder andere hulp dan die van de vrouwen en dochters der visschers, die zich aanboden op de kleederen te passen en, volgens getuigenis van een vreemdeling, de baders voor een fooitje bij het afdrogen en aankleeden behulpzaam waren! In 1818 opende Jacob Pronk zijn badhuisje en sedert nam het aantal baders zoozeer toe, dat in 1826 de gemeente het badhuisje overnam en een nieuw badhuis begon te bouwen, dat in 1828 als Grand Hôtel des Bains werd geopend. Daarnaast bestond ook eenigen tijd de badinrichting van den heer A. E. Maas, thans Hôtel Zeerust, en van lieverlede zag men er nu ook verscheidene andere hôtels verrijzen Met ingang van 1 Januari 1884 nam de Maatschappij „Zeebad Scheveningen" de exploitatie van het badhuis van de gemeente over en in 1885 werd het nieuwe Kurhaus gebouwd, dat reeds het volgende jaar afbrandde doch spoedig als een fenix uit zijn asch herrees. Tot vóór korten tijd

nu trok dit Kurhaus en al het schoons dat eraan verbonden is (de wandelpier, waarmede het in het jaar 1900 werd verrijkt, niet te vergeten) zoozeer de belangstelling der Hagenaars tot zich, dat er voor de visscherij niet veel kon overblijven; doch erkend moet worden dat ook in dit opzicht in de laatste jaren verandering merkbaar is en dat men meer en meer het belang der Scheveningsche visscherij als een Haagsch belang is gaan beschouwen.

Meermalen hadden wij trouwens ook in de voorgaande bladzijden gelegenheid er op te wijzen, dat over het algemeen al wat handel en nijverheid betreft zich in eene toenemende belangstelling van de zijde der Hagenaars mag verheugen en het is ons tevens gebleken dat de oorzaak van dit verschijnsel hierin te zoeken is, dat zij ook in steeds meerdere mate daarbij waren betrokken, daar de aanwezigheid te dezer stede van groote kapitalen, gevoegd bij een van lieverlede ontwakenden handelsgeest, onderscheidene nijverheidsondernemingen deed ontstaan of aan reeds bestaande uitbreiding gaf, terwijl ook de ontwikkeling van den geld- en effectenhandel er zeer door werd bevorderd. Op verdienstelijke wijze tracht de Haagsche Kamer van Koophandel steeds de belangen van handel en nijverheid bij de regeering of anderszins te behartigen en nog in 1896 had op haar initiatief en onder presidium van haar voorzitter hier ter stede eene vergadering plaats van afgevaardigden van verschillende kamers uit het geheele land ter bespreking van wijzigingen in de organisatie der Kamers en ter verkrijging van meerdere samenwerking onderling.

Waar dus vóór 100 jaar op het gebied van handel en nijverheid den Haag slechts kwijning en verval vertoonde, daar mogen wij thans, inplaats daarvan, wijzen op ontwikkeling en vooruitgang, een verblijdend ver-

schijnsel, dat zich trouwens op ditzelfde gebied in de laatste jaren allerwege in ons vaderland voordoet, daar alom handel en nijverheid uit hunne lange sluimering schijnen te ontwaken. Zoo gaat dan den Haag, dat we dus ook in dit opzicht met Huygens „het heele land in 't klein" mogen noemen, onder gunstige voorteekenen de 20e eeuw in.

November 1900.

J. H. JACOBS.

De Oranje Kazerne aan de Mauritskade. 1844.

Collectie F. L. Geldmaker Jr.

UIT DEN SOLDATENDOOS VAN DEN HAAG.

Door den redacteur van „*die Haghe*" uitgenoodigd een en ander te schrijven over de troepenafdeelingen, welke in de 19e eeuw in onze Residentie garnizoen hebben gehouden, zoo zullen de lezers mij zeker wel veroorloven hier en daar een greep te doen in de geschiedenis, want waarlijk een volledig geschiedverhaal zou te veel ruimte in beslag nemen, dan dat aan zulk een arbeid zou kunnen gedacht worden.

In het begin van het jaar 1800 bestond het garnizoen alhier uit Bataafsche- en uit Fransche troepen. Het eerstgenoemde was samengesteld uit *a* het 2e en 3e Bataljon van de Eerste Halve Brigade (Inf.), elk Bataljon ter sterkte van 9 Compagnien, *b* de 3e en 4e Compie. van het 2e Bataljon Artillerie en *c* 4 Compagnien van het 1e Regiment Cavalerie. 1)

Vermoedelijk kunnen hier ook nog worden bijgevoegd eenige Duitsche troepen van de Regimenten *Waldeck* en *Saxen Gotha*.

De Kolonel *G. du Rij* was Commandant van het garnizoen, terwijl de Generaal Majoor *van Zuijlen van*

---

1) De sterkte van dit Regt. bedroeg 8 Compien. met 8 Ritmeesters, 16 Luitenants, 23 Wachtmeesters, 46 Korporaals, 8 Trompetters, 489 manschappen, 549 paarden en 24 zieken of geblesseerden.

Nijevelt als Bevelhebber in Zuid-Holland genoemd wordt.

De troepen waren niet zooals thans in enkele groote Kazernen gehuisvest, maar hier en daar in de stad onder dak gebracht *a*) en zoo vinden wij opgeteekend dat verblijf hielden:

het	2e Baton.	der 1e halve Brig.	4e Compie.	aan het Zieke,
„	2e „	„ 1e „	„ 3e „	onder de Uileboomen, (thans Zuid Oost Buitensingel.)
„	2e „	„ 1e „	„ 2e „	in de Snoekstraat,
„	3e „	„ 1e „	„ 6e „	aan den Dennenweg,
„	3e „	„ 1e „	„ 1e „	in de Boekhorststraat,
„	3e „	„ 1e „	„ 1e „	in de Koedistraat, 1)
„	3e „	„ 1e „	„ 1e „	aan de Hekkelaan,
„	2e „	Artillerie de	3e Compie.	aan het Westeinde,
„	2e „	„	„ 4e „	in de Breestraat,
„	1e Regt.	Cavalerie	„ 1e „	aan het Sluisje,
„	1e „	„	„ 2e „	aan het Westeinde en aan 't Mannetje Pis, 2)
„	1e „	„	„ 3e „	aan het Sluisje en aan de Kalvermarkt,
„	1e „	„	„ 4e „	aan het Westeinde en op Kortenbosch.

---

1) Koediefstraat.

2) Het „Mannetje Pis" stond in den tuin voor den molen, die op het einde van den Zuid-Binnensingel stond.

a) De Kazerneering schijnt eerst in 1807 geregeld te zijn bij kon. decreet van 11 Juli, No. 37.

In een brief van 5 April 1808 geschreven door den M. v. O. aan den Koning lezen wij:

„Wanneer ik onlangs de Burgemeester van den Haag invi-„teerde om op den voet van Uwer Majesteits Decreet van den „11e Julij des jongst verlopen jaars, de caserneering der bezetting „van die stad voor rekening van deselve over te nemen, had „ik ten oogmerk om onder Uwer Majesteits goedkeuring ook

Ingeval van alarm waren bepaalde plaatsen aangewezen, waar die troepen zich moesten vereenigen en wel:

het 2e Baton. der 1e halve Brig. op het Plein,
„ 3e „ „ 1e „ „ „ den Vijverberg,
„ 2e „ Artillerie op den Koekamp,
„ 1e Esc. Cavalerie „ den Plaats,
„ 2e „ „ „ het Tournooiveld.

„de gebouwen aan het Rijk toebehoorende en tot den dienst „der caserneering geaffecteerd, even als de fournituren tegen „tauxatie over te doen, ten einde het kostbare van het onderhoud „te ontgaan. De Burgemeester heeft in deze onderhandeling zoo „vele ontwijfelbaar goede wil aan den dag gelegd, om mede te „werken tot het daarstellen van eenheid en orde in de admini- „stratie van dezen dienst, dat ik vermeen Uwe Majesteit hiervan „niet te mogen onkundig laten en tevens met gunstig appui aan „Hoogst Dezelve te moeten voordragen het verzoek door meer- „gemelde Burgemeester gedaan: . . . .

„1 . Aan die Stad de localen tot Casernen geapproprieert met „de noodige fournituren worden overgedaan, tegen tauxatie van „twee neutrale deskundige Personen, om het montant daarvan „te verrekenen, door inhouding van een gedeelte telkens van „de declaratien van Logies en Stalgelden;

„2e. De bezetting van den Haag werde gefixeerd op een getal „van vier duizend man, en dat steeds een vierde van het gewoon „Logiesgeld, naar gelang van opgemelde sterkte, conform het „21 artikel van het 6e Hoofddeel van het aangehaalde Decreet „van 11 July jongstleden, aan die stad zal worden goed gedaan;

„Tegen deze verzoeken zou kunnen obsteren:

„*a*. dat voorschreven Localen, die het Rijk important veel „gekost hebben, thans tot een veel geringere prijs zullen worden „afgestaan.

„*b*. dat het Garnisoen van den Haag, gemerkt de geringe „sterkte der Armée, zelden meer dan hoogstens drie duizend „Man zal bedragen.

„Dan, Sire! de omstandigheden waarin deze ongelukkige „stad zich tans bevindt, verminderen notoir de waarde der in „gunstiger tijden aangekochte Huizingen, en deze bedenking „doet mijne eerstgemelde objectie vervallen, terwijl de andere „zwarigheid van dezelver kracht verliest bij de overweging

De troepen waren vrij sterk; het 2e en 3e Baton. der 1e halve Brig. waren respectievelijk sterk 25 en 20 Officieren, 624 en 812 manschappen (met het kader), 11 en 22 verlofgangers, 12 en 72 zieken, benevens 131 en 28 krijgsgevangenen.

„van de toezeggingen door Uwe Majesteit gedaan en de blijkbare „intentien van Hoogst Dezelve, om den Haag zoo veel mogelijk „te willen favoriseeren.

„Ik zal derhalven Uwer Majesteits decisie nopens de beide „hier voren opgegevene verzoeken van dikwijls genoemde „Burgemeester, eerbiedig verwachten. En ben met den diepsten „ootmoed . . . . enz.

Wij kunnen tot ons leedwezen genoemd decreet van 11 Juli 1807 No. 37 niet in zijn geheel opnemen, aangezien het stuk daarvoor te uitgebreid is en willen alleen er van vermelden dat het Kazernement was verdeeld in drie categorien, n.l. 1. die waarbij gebouwen en meubelen behoorden aan den Staat; 2. die waarbij dezelven behoorden aan de Gemeenten; 3. die waarbij dezelven behoorden aan particulieren.

De kribben waren van hout en er werd bepaald dat de stroozak even groot moest zijn als de matras, terwijl nieuw aangekomen troepen schoone lakens zouden verkrijgen. Het stroo zou worden vernieuwd op 30 Juni en 31 December, de stroozak eens per jaar in den zomer gewasschen. De lakens werden vernieuwd van af 1 Juni tot 1 October elke 20 dagen, overigens eens per maand.

Bij elk bed was een soort kastje tot het ophangen en opbergen van goederen; in het midden van de kamer een broodplank, een tafel en banken, benevens een kachel.

De kleederen mochten niet in de kamers worden uitgeklopt, zulks moest op de corridors geschieden, de geweren mochten niet op de bedden worden schoon gemaakt, de laadstokken mochten niet als kleerkloppers gebezigd worden. De bedden moesten smorgens een half uur worden gelucht.

Schoorsteenen moesten 's zomers twee maal en 's winters elke maand geveegd worden.

De woningen der particulieren werden verdeeld in 8 klassen; de 1e klasse was voor de Maarschalken en Luitenants Generaal, de 6e voor de Luitenants, de 8e voor Korporaals en minderen.

Een maarschalk kreeg minstens 4 groote kamers, een kapitein

De Artillerie telde 5 Officieren, 135 manschappen enz., 3 zieken en 45 krijgsgevangenen, terwijl de Cavalerie bestond uit 11 Officieren, 257 manschappen, enz., en 23 zieken.

---

een kamer, twee luitenants samen een kamer, bovendien kreeg men vertrekken voor de oppassers.

De vergoeding voor logies per maand bedroeg voor een Maarschalk of Luitenant Generaal *f* 150; voor een Gen. Majoor *f* 90.—; v. e. Brigadier of Kolonel *f* 60; v. e. Lt. kolonel of Majoor *f* 45; v. e. capitein *f* 25; voor de Luitenants *f* 15.

Beleediging, bedreiging van de burgerij was ten strengste verboden; doch ook omgekeerd mocht de Burgerij zich niet te buiten gaan.

Blijkens schrijven van 10 Februari 1809. 3 Div. 2: Bureau, werden door den Haag aan het Rijk overgegeven de navolgende gebouwen met fournitures, kribben, enz. getaxeerd op een totaal bedrag van *f* 184414-12-8:

1. een huis en erve, tuin, stalling en orangerie staande en gelegen in het Westeinde, en uitkomende in het Slop naast het Spinhuis, tevoren toebehoord hebbende aan den Heer Zoutman;

2. een huis en erve en tuin in het Westeinde toebehoord hebbende aan Dominicus Bouwier;

3. een huis en erve met tuin, stal en koetshuis, naast het voorgaande perceel in het Westeinde, toebehoord hebbende aan den Heer Mollerus;

4 de gewezene Hollandsche Schouwburg met het zoogenaamde schildershuis, staande in de Assendelftstraat;

5. een huis en erve staande en gelegen op de fluweele Burgwal, toebehoord hebbende aan den Heer van Maasdam;

6. een huis en erve op de fluwele Burgwal. voorheen het logement de drie Steden;

7. een stal op den Hoek van de Kasuary straat en de Heerengracht;

8. eene cazernstal, loots. tuin en koepeltje onder de Uilenbomen;

9. eene cazerne en paardestal aan de Sluis in het Voorburgstraatje;

10. een cazern over de Dennewegsbrug naast de stallen der gewezene Gardes de Corps.

De krijgsgevangenen en een zeer groot gedeelte der zieken waren te danken aan de gevechten in Noord-Holland met de Engelschen.

Het is mij niet gelukt eene juiste opgave te vinden van de alhier in garnizoen zijnde Fransche troepen, wel vond ik nu en dan enkele feiten van hen vermeld. Zoo was o.a. op 21 Dec. 1799 een fransch soldaat „pommade" gaan koopen tot het opmaken van 's mans knevel, waartoe hij een der deftige winkels in de Bagijnestraat had uitgekozen. Hij werd echter aangevallen door 2 soldaten van het 1^e Bat$^{on.}$ der 1^e $^1/_2$ Brig en volgens den Franschen Generaal *Rostollant* gewond. De burgers uit den omtrek werden — door Officieren, Commissarissen belast met het onderzoek — scherp ondervraagd, maar al die Dames en Heeren verklaarden, dat zij geen soldaten van de 1^e $^1/_2$ Brig., dien avond in de straat hadden gezien, maar wel een beschonken fransch soldaat, die met iedereen ruzie zocht. Het onderzoek loopt dan ook op niets uit.

Op 4 Januari krijgt de Agent van Oorlog *G. J. Pijman* van den Franschen Generaal bericht, dat op 5 Januari de helft van de 4^e Comp$^{ie.}$ van het 4^e Reg$^{t.}$ Rijdende Artillerie uit Rijswijk in den Haag zal komen en bij de burgerij moet worden ingekwartierd. Om de lasten van die billeteering voor de burgerij zoo veel mogelijk te verlichten, werd het bevel gegeven de ledige huizen des noods met geweld in beslag te nemen tot huisvesting der fransche troepen. Het Leprozenhuis diende daarbij eveneens tot Kazerne. De onophoudelijke inkwartieringen waren een groot bezwaar voor de inwoners en toen nu weer een detachement van 250 conscrits moest worden ingekwartierd begon de Municipaliteit daartegen bezwaar te maken. Helpen deed 't niet veel, want de 1^e Commissaris *Janssens* kreeg last zorg er voor te dragen, dat de Municipaliteit zich stipt zou houden aan

het Contract, door buiten bezwaar der ingezetenen de troepen te cazerneeren of billetteeren. Alsof het geld ten slotte toch niet door de Burgerij werd opgebracht!

Dat betaling wel eens lang uitbleef blijkt uit een brief van *M. Verspeck*, die om voldoening vraagt van *f* 232.— wegens het stallen van de paarden der Guides van den Generaal *Bonne*. Op 3 Maart 1800 vraagt de Brigade Generaal *Rostollant* aan den M. v. O. een detachement van het 4e Regt. Dragonders in den Haag te mogen plaatsen, welk detachement op 15 Mei 1800 vervangen werd door een van het 10e Regt.

Het Uitvoerend Bewind voelde zich echter gemankeerd door het binnenrukken op 3 Maart en gelastte aan zijn Agent: „de verwondering van het Bewind aan den Generaal en Chef *Angereau* te kennen te geven over de infractie gemaakt op de Staatsregeling door Fransche troepen deze stad te doen binnentrekken, zonder daartoe permissie te hebben bekomen", waarna de Genl. *Rostollant* zich excuseert over het in deze plaats gehad hebbende abuis. Op 22 Maart marcheerden 3 Officieren, 1 Sergeant, 1 tamboer en 20 fuseliers van de Franschen binnen, terwijl op 27 April de Fransche Infanterie van de 49e 1/2 Brig. afmarcheerde, doch op 29 April een detachement van verschillende Halve Brigades binnen marcheerde. Op 30 April vertrok het 4e Regt Fransche Dragonders, achterlatende het depôt en op 1 Mei werden de Engelsche- en Russische krijgsgevangenen van den Haag naar Loevestein overgebracht.

Op 28 Mei 1800 krijgt de Generaal *Angereau* authorisatie om binnen te doen marcheeren 3 Escadrons van het 7e Regt. Jagers te Paard en de 5 eerste Compagniën van de 17e 1/2 Brigade (van Utrecht komende). Uit den Haag zouden dan vertrekken de Compagniën van het 3e Baton. der 29e 1/2 Brigde. en het detachement van het 4e Regt. Dragonders.

De Jagers te Paard dienden tot Gardes van den Generaal en Chef *Angereau*.

Aan militaire schouwspelen ontbrak het toen natuurlijk evenmin als thans.

Den 3 Febr. 1800 geeft de Generaal *Rostollant* kennis, dat op 5 Febr. de Fransche troupes vereenigd zullen worden „dans la place de la Haye," [1]) om trouw te beloven aan de Constitutie en dat die plechtigheid zal worden aangekondigd in den avond van 4 Febr. door een salvo van 21 kanonschoten, terwijl op den feestdag twee dergelijke salvos zullen afgevuurd worden n.l. te 8 en te 12 uur.

Den 23 April 1800 werden de Hagenaars wederom vergast op 3 salvos van 21 kanonschoten en nu met eene dubbele parade wegens viering van den dag, waarop de Staatsregeling — voor het Bataafsche volk — aangenomen is door de Beide Kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam. Het woordje „dubbele parade" en de aard van het feest doen mij vermoeden, dat bij dit feest ook werd geparadeerd door de Bataafsche troepen.

Voor de fransche troepen werd de taptoe des avonds te 8 uur en voor de Bataafsche troepen sedert 1 April 1800 des avonds te 10 uur geslagen. Mocht men zich voorstellen dat het garnizoen niet anders had te doen dan eene wandeling door het bosch of door onze hoog geroemde Veenestraat, Hoogstraat, enz., dan vergist men zich schromelijk. Behalve de voortdurende oefeningen elken dag op vastgestelde uren werden er nu en dan gecombineerde oefeningen gehouden, maar vooral waren het de zware wachtdiensten, die op het militaire element drukten. Zoo waren bijv. elken dag te Scheveningen tot bewaking van de kust tegen de Engelschen, 1 Luitenant,

---

[1]) Vermoedelijk het Plein.

2 Sergeanten, 4 Korporaals, 1 Tamboer, 25 Fusiliers, benevens 1 Korporaal en 5 fransche Dragonders.

In de stad waren telkens op wacht (bijv. op 14 April 1800).

Infanterie: 3 Off.; 1 Cadet (Vaandrig); 4 Tamboers; 6 Sergtn.; 12 Korps.; 4 Vice-Korps.; 24 Grenadiers en 121 Fusiliers.

Artillerie: 1 Sergt. of Korpl.; 1 Vice-Korpl.; 10 Kanonniers.

Cavalerie; 1 Luitnt.; 1 Wachtmr.; 1 Korpl. en 12 Ruiters.

Bijeen dus 241 personen.

Er waren dan ook heel wat posten uit te zetten, namelijk respectievelijk bij dag en bij nacht door: de Infie. 39 en 44; de Art. 3 en 3 en de Cavie. 3 en 4.

Op 28 April bedroeg voor de Infie. het aantal posten reeds 50 des daags en 55 des nachts. Voor het parool zorgde de Plaats. Majoor Luitnt.-Kolonel *J. C. S. van Meurs.*

Oefeningen, wachtdiensten, het onderhoud van wapens en kleeding, enz. waren oorzaak dat het schoonhouden der kazernes niet aan de soldaten maar voor *f* 800 per jaar was gegeven aan Burger *van Bijsterveld* en de soldaten dus van die corvée waren ontlast.

Onder de personen, die in 1800 te 's Gravenhage eene hooge militaire betrekking bekleed hebben, kunnen wij o.a. noemen: den Lt.-Genl. *H. W. Daendels,* met de Adjudanten Kolonel *O. S. Wagner* en *W. van Uslar*; den Commissaris van Oorlog *A. Ritner*; Lt. Koll. *N. J. Step* en *G. C. van Till,* respectievelijk Commandanten van het 2e en 3e Baton. van de 1e Halve Brigade; de Majoors *B. P. Achenbach* en *G. L. van den Bergh*; de Kolonels der Artillerie *R. Althuysen* en *G. A. Martuschewitz*; den Directeur der Artie.-School *G. G. Diatz van Vivano*; den Koll. der Cavalerie *G. du Rij* met den Lt. Koll.

E. L. Storm van 's Gravesande; den Koll. der Ingenieurs *H. van Hooff* met zijn Adjt. *J. G. Siderius* en den Lt. Koll. *C. R. T. Krayenhoff* (veel afwezig) met den later zoo bekenden Luitnt. *H. Camerlingh*.

Een persoon, die echter een zeer werkzaam aandeel had in de militaire zaken was 's Lands grof geschutgieter *J. Maritz* [1]) onder den Inspecteur Generaal *J. C. Paravicini di Capelli* Luitnt. Kolonel.

Er schijnt toen menig kanon gegoten te zijn, want ik vond dat *Maritz* opgeeft, hoeveel metaal, koper en tin hij noodig heeft voor 180 stukken geschut, terwijl door Lt. Kol. *Paravicini di Capelli* aan den Agent van Oorlog wordt voorgesteld (13 Jan. 1800) te doen gieten door Maritz:

30	Metaale	Canons	à 24	℔	bals (Kogels).
30	id.	„	„ 18	„	„
40	Lange metaale	„	„ 12	„	„
20	Korte id.	„	„ 12	„	„
40	Lange id.	„	„ 6	„	„
20	Korte id.	„	„ 6	„	„

Soldaatje spelen heeft echter te allen tijde geld gekost. Dat niet alleen de Burgerij, maar ook de Militairen van den druk hadden te lijden bleek mij uit een verzoek van den Lt. Kol. *van Meurs* (22 April 1800) hem de helft van zijn tractement (*f* 2800.—) als Plaats Majoor uit te doen betalen opdat hij aan de *gedecreteerde geldheffing* zou kunnen voldoen.

Voor aannemers van publieke werken schijnt het toen een heerlijken tijd te zijn geweest, waarin men nog niet veel werk maakte van gezegelde inschrijvingsbiljetten, die aan een voorgeschreven model moesten voldoen. Een dergelijk door mij gevonden biljet was met potlood op

---

1) Te Cuilenburg was D. Maritz, Directeur van 's Lands Geweerfabriek. Zie ook Haagsch Jaarboekje 1895.

een afgescheurd stukje papier geschreven en bevatte niet anders dan den naam van den Aannemer en de woorden:

„volgens het bestek voor d' somme van 18950 Gl."

Het betrof eene smederij in de Houttuinen te Delft. De Hooge Militaire Vierschaar was eveneens in 's Gravenhage gevestigd en wel sedert 25 April 1801 in het Mauritshuis.

Het Garnizoen veranderde telkens en zoo vinden wij in 1802 alhier het 1e en 2e Baton. van de 2e 1/2 Brigade, benevens het Korps Grenadiers, 3e Baton. van die Brigade, het 2e Baton. van de 4e 1/2 Brigade, het 2e Baton. Artillerie en het 1e Regt. Cavalerie. Ook 10 Kompagniën van de 17e /2 Brigade de Ligne, vormende de Staf, een Baton. Grenadiers, en het 2e Baton., ter totale sterkte van 36 Officieren en 825 minderen.

Den 29 Augustus 1803 was er weer een feestje voor de bewoners van den Haag. Reeds vroegtijdig marcheerde de geheele Fransche bezetting naar de Maliebaan, alwaar de troepen werden geinspecteerd door den Lt. Genl. *Victor*, alsmede door den alhier aangekomen Generaal der Artillerie *Eblé*. Deze inspectie stond in verband met troepen verplaatsingen. In dezelfde week waren de Fransche Generaals *Tilly*, *Massabeau* en *Merlin* hier aangekomen en kreeg een gedeelte van den Bataafschen Artie. Transport- en Veldtrein, van het opgebroken kamp op de Gorzelsche heide teruggekomen, enkele dagen daarna bevel zich zoo snel mogelijk naar Zeeland te begeven, alwaar die Treinafdeeling „tot den dienst der Fransche en Bataafsche „troepen, ter verdediging der kusten van het Departement „bestemd, zal worden geëffecteerd."

Dat men in het Fransche leger niet Engelsch gezind was is voldoende bekend, maar het blijkt niet onaardig uit onderstaanden brief, geschreven door den Gen. *Victor* aan den Minister van Oorlog te Parijs.

„Burger Minister! De Troepen, de Generaals en Staf-„officieren, welke 't Leger Corps uitmaaken, waarover mij „'t bevel is toebetrouwd, verwagten met ongeduld het „teken tot den strijd, waartoe het ontrouw Engelsch „gouvernement, in eene razernij van hoogmoed en „heerschzucht, hen heeft durven uittarten. Haat aan de „verstoorders van de rust der wæreld! wraak over hun „schandelijk en trouwloos gedrag! Deeze is de kreet des „Legers. Door dusdanige gevoelens gerigt, zullen onze „slagen verschrikkelijk zijn. Dan, Burger Minister, indien „de vijanden van het Menschelijk geslacht te bestrijden „aan onzen plicht voldoet, zoo is zulks niet genoeg voor „den wensch welke bij ons heerscht. Ongetwijfeld zijn „onze armen gereed hen te straffen, edoch het Leger „Corps, niet te vrede met mij te gelasten, om bij U de „tolk te zijn, van deszelfs brandenden ijver tot onder-„steuning dier geheiligde zaak en U te verzoeken daarvan „aan den Eersten Consul, deszelfs hulde te betoonen, heeft „hem tot een bewijs van deszelfs verkleefdheid, willen „aanbieden de gifte, welke de Generaals en Stafofficieren „vereenigd, doen van een gedeelte hunner soldij van de „loopende maand om in de Oorlogskosten te draagen. „De aanwijzende Tabel van die gifte gaat hiernevens.

(*get.*) VICTOR."

Ten einde verzekerd te zijn tegen verrassingen van Engelsche zijde werd 9 October 1803 het 8e Regt. Jagers te Paard van den Haag naar Zeeland gezonden, terwijl groote garnizoensveranderingen op handen schenen te zijn, waartoe reeds 11 Dec. 1803 de nog alhier achtergebleven Grenadier Kompagnie van het 3e Batn. der 2e 1/2 Brigade naar Harderwijk vertrok.

Den 20 December 1803 besloot het Staatsbewind de

Bataafsche gewapende Burgerwacht — in 1799 georganiseerd — te licentieeren, met last aan de respectieve Kolonels om hunne onderhebbende Corpsen, door de Commandeerende Officieren tegen 31 December op de honorabelste wijze te ontslaan, met dankbetuiging aan dezelve uit naam van het Staats Bewind voor de aan het Vaderland bewezen diensten, en bepaling, dat zij hunne monteering zullen kunnen behouden, benevens verzekering van het voortdurend (!!!) genot der traktementen aan de respectieve Adjudanten en Majoor tot nadere bepaling en aan de Luitnt. kwartiermeesters en Luitnt. Adjudanten tot ultimo Maart 1804, enz. [1])

Den 16 Februari kwam de Generaal *Marmont* met vijf Aides de Camp alhier aan en nam zijn intrek in het Logement: „de Raad van India". Door den Secretaris van Staat Dep. v. Oorlog, werd aan den Generaal 18 Febr. een luisterrijk feestmaal aangeboden, waarna de Generaal op 19 Febr. naar Utrecht vertrok, vergezeld door de kompagnie d'Elite van het 8e Regiment Fransche Jagers te Paard, die tot nu toe een gedeelte der Eerewacht van Genl. Victor hadden uitgemaakt.

Den 21 April vertrok het 5 Baton. Bataafsche Infanterie naar Zeeland.

Op 13 Mei 1804 bezocht *Marmont* wederom de Residentie. De Guides, bestaande uit detachementen Bataafsche

---

[1]) In Januari 1804 werd bepaald, dat de zich hier te lande bevindende vrouwen van Militairen, wier mannen krijgsgevangen zijn gemaakt en geen middelen van bestaan bezitten, noch door dezelver ouders of naaste bloedverwanten kunnen onderhouden worden, jaarlijks zullen genieten: de vrouw van een Colonel *f* 500, id. Luitnt. Col. *f* 450, id. Maj. *f* 400, id. Kapn. *f* 350, id 1 Luitnt. *f* 300, id. 2e Luitnt. *f* 250. id. Sergt. *f* 75, id Korpl. of soldaat *f* 52, mits de mannen iets hebben laten staan van hun tractement tot onderstand.

Dragonders en Fransche Jagers te Paard, van het 8 Reg^t. kwamen tegen 1 uur, doch de Generaal zelf des avonds aan. Hij nam zijn intrek in het voormalig Logement van Rotterdam op het Plein (thans het Ministerie van Oorlog). Hij woonde tijdens zijn verblijf (19 Mei) met zijne gemalin en met zijn gevolg de voorstelling bij in den Franschen Schouwburg en vertrok den volgenden dag met een detachement van het 6^e Regiment Huzaren.

Het garnizoen werd intusschen grooter en voor de sterkte op 15 Mei 1804 vinden wij opgegeven:

Infanterie 626 + 295 = 921 hoofden, Artillerie 48 hoofden, Veld Comp^n. Rijdende Artillerie met Trein 78 + 91 = 169 hoofden, Cavalerie (Ligte Dragonders) 201 hoofden, maar helaas slechts 96 paarden.

Op 18 Mei 1804 werd de Eerste Consul tot Keizer der Franschen uitgeroepen en zulks bleef niet zonder invloed op het Leger, zonder dat speciaal den Haag daarin betrokken was. Intusschen waar een Vorst regeert moet 't ook Vorstelijk toegaan en zoo had 30 Juli 1804 de plechtigheid plaats der overgifte van de Geloofsbrieven door den Franschen Gezant *de Semonville* aan ons Gouvernement bij eene publieke audientie. Vóór 12 uur bevonden zich alle Officieren van het Garnizoen, die geen andere diensten hadden te verrichten in het Hotel van het Staats Bewind. Even na 12 uur begaf zich eene Commissie uit dat Bewind, bestaande uit de Leden *Bicker* en *Bijleveld*, in een met 6 paarden bespannen koets, voorafgegaan door een Looper van den franschen Ambassadeur, 6 Staatsboden, 6 knechts in livrei (blauw met zilver) en geëscorteerd door een Detachement Cavallerie, naar de woning van den Ambassadeur, ten einde Zijne Excellentie af te halen. Van daar gaande bestond de stoet uit: 2 Loopers van den Ambassadeur, rijk met goud uitgedoscht, 6 Stalmeesters te paard, 2 koetsen elk met 4 paarden en 3 koetsen elk

met 6 paarden, waarin zich de Commissarissen der commercieele betrekkingen van onderscheidene plaatsen, benevens de Secretarissen van Ambassade bevonden, een detachement bataafsche cavalerie, 6 boden van het Staatsbewind, een staatsiekoets van idem, bespannen met 6 paarden en vergezeld van 6 knechts in livrei, in welke koets zich bevonden de Ambassadeur op de Voorbank, benevens de Gecommitteerden op de Achterbank, een detachement Bataafsche Cavalerie, een Staatsiekoets met 8 paarden, omringd door 6 bedienden in livrei van den Ambassadeur, een koets [1]) met 6 paarden en een detachement cavalerie tot sluiting.

De Stoet werd opgewacht door den Secretaris van Staat van Buitenlandsche Zaken en door de eerste geëmployeerden van dat Departement, die den Ambassadeur naar de Audientiezaal geleidden. Na overhandiging van zijne geloofsbrieven met eene toepasselijke, doch korte aanspraak, waarop door den President werd geantwoord, vertrok de Ambassadeur weder naar zijn Hotel. De President met den Secretaris *van der Goes* brachten kort daarop een statelijk bezoek aan den Ambassadeur, die daarop in zijn Staatsiekoets met 8 paarden een Contrabezoek aan den President bracht.

Het garnizoen was grootendeels gestationneerd op het Tournooiveld, Lange Voorhout en bij het Hotel van het Staats-Bewind. De stoet nam den volgenden weg: Voorhout, Tournooiveld, Lange Vijverberg, Plaats, Noordeinde en ging terug over Noordeinde, Plaats, Kneuterdijk, Voorhout langs de Kloosterkerk.

Ten einde groote oefeningen te kunnen houden werd reeds in Mei 1805 het Kamp van Zeist betrokken, waar de troepen in barakken gelogeerd werden en niet in

---

[1]) De twee laatste koetsen waren ledig.

tenten, teneinde hen beter te beschutten tegen de „ongetempertheid der lucht". De ruiterij werd gecantonneert; er waren ± 12000 fransche- en ± 4000 bataafsche troepen en een aantal Marketenters maakten zich gereed zich derwaarts te etablisseeren, terwijl een fransch theater aldaar werd opgericht in staat om een groot getal toeschouwers te ontvangen.

Den 15 Mei 1805 kwam het geheele garnizoen onder de wapens ter Installatie der Vergadering van Hun Hoog Mogenden en werden de bewoners wakker gehouden door Salvos te 6 uur v.m. van 24, te 9 uur v.m. en te 4 uur n.m. van 12 en op het oogenblik der Installatie en te 6 uur n.m. van 24 schoten, op den Koekamp.

Van 8—9 en van 5—6, alsook gedurende den rit van den Raadpensionaris speelde het Carillon der Groote Kerk. De vlag woei van Toren, Raadhuis, enz.

Het 1^{e} Reg$^{t.}$ Ligte Dragonders gaf een Escorte aan den Raadpensionaris en zorgde voor de Eerewacht. Het 4^{e} Bat$^{on.}$ Inf$^{ie.}$ werd opgesteld van zijn Hotel langs het Noordeinde naar de Plaats. De „Bende Muzikanten" stond eerst naast het Hotel, daarna op den Kneuterdijk. De Brigade Rijdende Art$^{ie.}$ [1]) posteerde zich op de Plaats, het 11 Bat$^{on.}$ Inf$^{ie.}$ van den Hoek van de Besognekamer tot aan de Brug van het Binnenhof, terwijl de Cavalerie de passage moest vrij houden en de Hoofdwacht in het geweer moest zijn. Op het Binnenhof was een Detachement te paard van het 1 Reg$^{t.}$ Ligte Dragonders en in de Vestibule van het Gebouw der Vergadering een halve

[1]) De Kapitein A. Byleveld bleef in den Haag tot den 22 Mei 1805 en werd den 28^{e} Mei met de Comp$^{ie.}$ No. 1 der Rijdende Art$^{e.}$, die op voet van Oorlog was gebracht, „geembarqueerd" te Nieuwe Diep, die Comp$^{ie.}$ kwam echter in het voorjaar van 1806 wederom in den Haag terug.

Kompagnie Grenadiers, benevens een halve Kompagnie voor de deur der Vergaderzaal. De plaatsing der muzikanten van het 11 Baton. Infie. zou later aangewezen worden en zij moesten op bevel musiceeren. De Staf van het Garnizoen recipieerde den Raadpensionaris en conduiseerde Z. Exc. naar boven.

De stoet stelde zich te 12 uur bij het Oude Hof in beweging en bestond uit: 1. Een conducteur te paard; 2. een detachement van het 1e Regt. Ligte Dragonders; 3. Twee boden van Staat, met ongedekte hoofden; 4. vier koetsen met Leden van den Staatsraad en den Secretaris, de jongsten vooruitgaande; 5. een koets met de Secretarissen van Binnenlandsche Zaken en van Financiën; 6. een koets met den fungeerenden Secretaris van Marine en met den Secretaris van Oorlog; 7. een koets met den Algemeenen Secretaris van Staat en met den Secretaris van Buitenlandsche Zaken; [1]) 8. De Kamerbewaarder en Eerste Conducteur des Boden in het zwart gekleed en met ongedekte hoofden; 9. zes Boden van Staat in het zwart gekleed met hunne Bussen en ongedekt; 10. de koets, waarin Zijne Excellentie den Heer Raadpensionaris, bij elk portier drie bedienden in livrei; 11, een detachement van het 1e Regt. Ligte Dragonders tot sluiting van den Stoet

Den 12en September 1805 bezocht de Generaal en Chef *Marmont* wederom onze stad, thans logeerende in de „Maréchal de Turenne”. Hij woonde 's avonds het concert bij van den Virtuoos *Boucher*, in den Nieuwen Haagschen Schouwburg, die voor deze gelegenheid sierlijk met waskaarsen was verlicht.

Den 1 October 1805 werd de Artillerie-School alhier

---

1) Bij al de voornoemde koetsen, liep aan elke zijde een lakei in de livrei van den Staat, met gedekten hoofde.

opgeheven, onder bepaling dat 1 Mei 1806 te Amersfoort eene Theoretische en Praktische Militaire School zou komen voor de Artie., Genie, Mineurs, Pontonniers en Waterstaat.

De troepenbewegingen bleven intusschen aanhouden; een Escadron van het 1e Regt. Ligte Dragonders vertrok 13 Sept. 1805 naar Nijmegen; het 2e Baton. van het 4e Regt. Infie. (Bataafsche) kwam in den Haag; de Kolonel *Abbema* gaf het commando over aan den Generaal-Majoor *Bruce* (October), terwijl de Opperbevelhebber van de Fransche- en Bataafsche troepen (Divisie-Generaal *Michaud*) de Republiek in 5 militaire gouvernementen of divisiën verdeelde met Groningen, Utrecht, den Helder, Brielle en Vlissingen als Hoofdplaatsen.

Woensdag, den 6en November 1805, na de overwinningen op de Oostenrijkers, werden de inwoners van 's Gravenhage gewekt door een salvo van 21 kanonschoten te 8 uur v.m., terwijl ook te 12 en te 4 uur n.m. dergelijke salvos werden afgevuurd. Er had een buitengewone uitdeeling van *brandewijn* plaats aan alle Fransche- en Bataafsche onderofficieren en soldaten, die onder de wapenen waren.

Nadat dien dag (misschien ook 7 Nov.,) vier Kompagniën naar Amsterdam waren gemarcheerd, werd ter eere van de groote gebeurtenissen en zegepralen van het Fransche Leger op den 4 December 1805 door de geheele bezetting van den Haag, alsook door de Gardes van Z. Exc. den Heer Raadpensionaris in groot uniform eene parade gehouden op de exercitieplaats in het Haagsche Bosch, alwaar de Gen. Maj. *Bruce* de dagorder liet voorlezen, waarbij o.a. vermeld werd, dat in den slag bij Austerlitz waren veroverd 40 vaandels, 120 stukken geschut, de Standaarden der Russische Keizerlijke lijfwacht en daarbij waren gevangen genomen 20 Generaals en 30000 andere personen. Te 8 uur v.m. en na de parade hoorde men weer salvos op den Koekamp afvuren.

Een soldaat behoorlijk te kleeden schijnt uitermate moeilijk te wezen en 't is dus niet te verwonderen, dat men ook in het begin der 19e eeuw verbeteringen wenschtte aan te brengen. Uitvoerige stukken kan men o.a. lezen over het feit dat (1 Aug. 1805) bij het 11e Baton. Infie. aan de grijze buisjes der korporaals, tamboers en soldaten een klein „plooytje" gemaakt zou worden, van onderen in de twee zijnaden, omdat 't dan niet zoo gespannen zou zitten en meer oog zou geven.

Den 2 Februari 1806 werd bepaald dat officieren en manschappen van het Baton. Garde Grenadiers zouden worden voorzien van *Grenadier Mutsen*. Men oordeelde intusschen dat het commandeeren met een uitgetrokken degen door de officieren erg kinderachtig zou staan bij die deftige mutsen en de degen daartoe ongeschikt was. De Kolonel *Collaert*, commandant en chef der lijfgarde stelde dien tengevolge voor, de Officieren, als zij met die muts onder de wapenen moesten verschijnen, te bewapenen met een „geweer". Een model van dat geweer zou daartoe op 's Lands geweerfabriek te Culemborg kunnen worden gemaakt. [1])

Den 18 Juni 1806 trad *Lodewijk Napoleon*, door zijn

---

[1]) In 1808 waren de Uniformen van het Haagsche Garnizoen vermoedelijk:

4 Regt. Infie.: Witte rokken, vesten en pantalons, halve slopkousen, schakots. De kleppen, kragen, opslagen en voeringen rozenrood;

Artie. te voet: Rokken, vesten en pantalons donker blauw, roode opslagen met blauwe biesjes en roode biesjes op de kleppen, halve slobkousen en schakots;

Rijdde. Artie.: Dolmans, vesten en pantalons blauw met roode uitmonstering:

2e Regt. Curassiers: Rokken, vesten en pantalons wit, stijve laarzen, zwarte sporen, casques en cuirassen. De kleppen, kragen, opslagen en voeringen hemelsch blauw.

broeder tot Koning van Holland benoemd, in onze Republiek op. Hij deed dien dag onder een salvo van 21 schoten op den Koekamp, zijn tocht naar het Huis in het Bosch. Bij het betreden van het Bosch werd hem de Eerewijn aangeboden, terwijl de salvos elk half uur werden herhaald totdat de Koninklijke familie was aangekomen in bovengenoemd paleis. Den 23 Juni hielden de Koning en de Koningin hunne plechtigen intocht in de Residentie

De invoering van het Continentaal stelsel (21 Nov.) bleef ook niet zonder invloed op het Militaire leven in onze stad en vermoedelijk met het oog op de kustbewaking kwam een Brigade Rijdende artillerie den 1 Oct. alhier in garnizoen; nadat het 4e Regt. Infanterie van Ligne reeds 20 Januari was aangekomen (een gedeelte te Leiden) en de Kapitein *Mossel* bericht had, dat hij den 22 Jani. met de 2e Kompie. Rijdende Artie. hoopte aan te komen. Teneinde niet te uitvoerig te worden, willen wij den dood van Prins Napoleon Charles (5 Mei), het in 1808 verhuizen naar Utrecht van Lodewijk Napoleon, het instellen van den Constitueelen Adel (26 Dec. 1809) en de abdicatie van Lodewijk Napoleon (1 Juli) met onze inlijving bij het Fransche Keizerrijk alleen in herinnering brengen, daar die gebeurtenissen in verschillende werken zijn behandeld, al gingen zij ook voor het Haagsche Garnizoen niet onopgemerkt voorbij. [1])

Ook het bezoek van Keizer Napoleon aan den Haag is reeds door een naamgenoot van mij beschreven (24 Oct. 1811) terwijl de bevalling van Hare Majesteit wel met veel belangstelling werd gevierd, klokkengelui, salvos van 101 schoten, krijgsmuziek en illuminatie elkaar afwisselden, maar die feesten zich wederom herhaalden bij

---

1) Zie o.a. Haagsch Jaarboekje 1893 en volg.

het doopen van den zuigeling, Koning van Rome, den 9 Juni, waarbij toen echter de Departementale Kompagnie in de optochten voor het eerst onder de wapens kwam en uitmuntend scheen te voldoen. Bij gelegenheid van dien doop werden de namen Voorhout, Vijverberg en Plein, herdoopt in Napoleonslaan, Keizerinnelaan en Plaats van den Koning van Rome.

Er waren volksfeesten op de Maliebaan en 's avonds was er publiek Bal op het Plein.

Intusschen naderden de jaren 1812 en 1813. Wel waren er weer feesten 11 Oct. 1812 voor de op de Russen behaalde overwinningen en was er parade op het veld bezijden de Maliebaan, wel vierde men 7 Dec. 1812 feest [1]) tot herdenking van den Kroondag van Napoleon, waarbij de Burgerwacht, het 4e Regt. Etrangers, en de reserve Kompie der Cohorten aan de wapenoefeningen deel namen en mede wandelden in de optochten, maar er waren toch ook reeds slagen gevallen. Den 15 Sept. waren de Franschen Moskow binnen getrokken, 18 Oct.

---

[1]) Reeds den avond te voren was het feest door het luiden en het spelen van klokken aangekondigd, waarmede men in den ochtend van den dag van het voor alle Franschen zoo heugelijk feest, wederom een aanvang maakte; de publieke gebouwen waren met vlaggen versierd. Des ochtends te 10 uren begaf zich de door de stad begiftigde *„Rozenmaagd"*, vergezeld van den braven Krijgsman, tot haren echtgenoot uitgekozen, naar het Hotel der Marine. Hier werden zij begeleid van een detachement der Burgerwacht; de huwelijksplechtigheid werd in tegenwoordigheid van Mijnheer de Maire en diens Adjuncten voltrokken. Vervolgens werden de Nieuwgetrouwden naar de Gereformeerde Kerk geleid, waar de burgerlijke en militaire autoriteiten van dezen Godsdienst, welke zich te voren bij Mijnheer de Staatsraad eerste President *van Maanen* vereenigd hadden, insgelijks tegenwoordig waren, om bij de, bij deze gelegenheid toepasselijke dankzeggingen, present te zijn. Ook was er dienst en Te Deum in de Roomsche kerken. Na afloop

trokken zij er uit, 26—29 November werd de Beresina over getrokken en 19 December was de Keizer reeds weer in Parijs. De krijgsberichten van die dagen zijn merkwaardig en deden voortdurend denken aan de telegrammen, welke uit Zuid-Afrika omtrent het Engelsche Leger werden verzonden in het begin van den oorlog met de Zuid-Afrikaansche Republieken. Steeds is de Keizer welvarend, de geest onder de troepen is uitmuntend, de bevolking der steden en dorpen vol geestdrift voor den Keizer, enz. Wel heeft men nu en dan enkele verliezen te betreuren van personen en paarden, maar dan is de schuld daarvan toe te schrijven aan den slechten toestand der wegen, die onbegaanbaar bleken of wel de verliezen zijn een gevolg van een verkeerd uitgevoerden order, van een misverstand enz.

Dat 's Gravenhage in die tijden niet geheel was ontbloot van garnizoen blijkt uit eene mededeeling in de Gemeente Raadszitting van 8 Januari 1813, dat het garnizoen sterk zoude zijn 3200 Infanteristen en 800 Cavaleristen.

Het Leger had echter versterking noodig en daartoe werden 24 Januari 1813 door den Haag 40 ruiters aangeboden, [1]) terwijl 1 Februari op de Mairie een register

---

der Godsdienstoefeningen vereenigden zich de twee optochten aan het Hotel van den President *van Maanen*. De schoone houding der troepen, de fraaie muziek en de verscheidenheid in de costumes der verschillende autoriteiten, leverden een even statigen als afwisselenden aanblik op.

Aan de behoeftigen werden levensmiddelen uitgereikt. Te 1 uur gaf men gratis in de Fransche Schouwburg: Le Calif de Bagdad, le Prix de la Beauté en la Fête française. De prefekt gaf een groot diner, er was 's avonds concert op de Mairie en illuminatie.

[1]) Zie Algemeen Familieblad 1893, blz. 157, e. v.

gelegd werd tot inschrijving van vrijwillige giften. Den 16 Februari schonk een onbekende *f* 1200 voor het Leger. Na den slag bij Leipzig op 18 October 1813 veranderde de geest der bevolking aanmerkelijk en 17 November had de bekende opstand in 's Gravenhage plaats; de Nationale Gardes werden 21 November herdoopt in Orange Gardes; *Leopold, Graaf van Limburg Stirum* werd Gouverneur Generaal der Gewapende Macht in Holland (24 Nov.) en Gepensionneerden militairen werden (25 Nov.) weer opgeroepen tot dienstneming. Een korps Engelsche troepen kwam te 6 uur n.m. van den 30 November te Scheveningen aan wal en 3 December werd de oprichting van 6 Kompagnien Schutterij aangenomen, welke tot 21 Juli 1814 den garnizoensdienst waarnamen en toen bij dagorder van den Kolonel *van der Goes* de tevredenheid vernamen van Zijne Koninklijke Hoogheid over de bewezen diensten, die nu voortaan onnoodig zouden zijn door het binnen marcheeren van Garnizoen.

Den 18 November 1814 had men voor het eerst weer eens een echt Hollandsch feest bij gelegenheid van de verjaring van Hare Kon. Hoogheid de Souvereine Vorstin en tevens ter herdenking van de verlossing uit de tirannie. Te 9½ uur v.m. had eene groote parade plaats van Infanterie, Cavalerie, Landmilitie en Schutterij. De feestvreugde werd echter te 8½ uur 's avonds gestoord door een fellen brand in de stallen van het Regiment Huzaren in het Voorburgstraatje.

Den 1 Maart 1815 was Napoleon van Elba teruggekeerd en 16 Maart werd Willem I tot koning uitgeroepen, terwijl alles in het werk gesteld werd om het Leger in goeden staat te brengen. Den 22 Maart 1815 werd voor de *eerste* maal het garnizoen van den Haag in de Maliebaan geinspecteerd door „*den Koning*". Publicaties tot dienst-

neming of om op andere wijze het land te helpen verdedigen verschenen in de couranten, vrijwilligers werden opgeroepen, de instelling der Militaire Willemsorde (30 April) had plaats, terwijl 27 Mei 1815 bij Koninklijk Besluit werd vastgesteld, dat de Nationale Militie gedurende den loop der krijgsverrichtingen tegen Napoleon Bonaparte, zoowel buiten als binnen de grenzen van het Koningrijk zou kunnen worden gebruikt.

Na den slag bij Waterloo (18 Juni) en de inhuldiging van Willem I te Brussel (21 Sept.) keerden den 28 Oct. 1815 de Kompagnie vrijwillige jagers te paard, allen jonge lieden van goeden huize uit de Residentie, de Vrijwilligers van de Nationale Militie, de Cavalerie Gardes d'honneur, de Guides en de Huzaren in den Haag terug, alwaar zij met gejuich en gejubel, onder het roepen van „Leve de Koning", door de ingezetenen werden verwelkomd.

Den 15 Februari 1815 had de Vereeniging van Noord-Nederland met België plaats gehad en waren na dien tijd 's Gravenhage en Brussel om het andere jaar als Residentie aangewezen. Van de nu volgende jaren is mij niet veel in handen gekomen, dat belangrijk genoeg is er melding van te maken, behalve natuurlijk de steeds zich herhalende parades. Ook een *juiste betrouwbare* opgave van de troepen die in 's Gravenhage garnizoen hielden, is door mij niet gevonden, zoodat wij eenige jaren moeten overspringen om 7 Juli 1829 het Kon. Besl. te lezen, dat de 4 Zwitsersche Regimenten werden afgedankt en eene Afdeeling Grenadiers, twee Bataljons Jagers en eene 18e afd. Infanterie was opgericht, waarbij tevens was bepaald, dat de Grenadiers bestemd waren voor de beide Residentiën (Brussel en 's Gravenhage), zoodat steeds 2 Bataljons moesten zijn in de verblijfplaats van Zijne Majesteit. De afdeeling zou bestaan uit 3 Batal-

jons, elk van 4 kompagniën met eene totale sterkte van ongeveer 2980 personen.

Het bevel werd opgedragen aan den Kolonel *R. A. Klerck*, terwijl de Luitnt. Kol. *Mathon*, de Maj. *Anthing* en de Luitnt. Kol. *Serraris* aangewezen werden respectievelijk als commandanten van het 1e, 2e en 3e Baton. De Maj. van Bronchorst werd als commandant aangewezen over een later op te richten Instructie Baton. (15 Mei '30). Den 28 September ging het 1e en op 10 October het 3e Baton., nadat op 22 Sept. op de Place Royale door Z. K. H. Prins Frederik een vaandel was uitgereikt, op marsch van Brussel naar den Haag. Natuurlijk moesten de eerste weken worden gebruikt om de afdeeling behoorlijk te voorzien van wapenen, kleeding, enz., waarbij niet vergeten mag worden het oprichten van een nieuw korps muzikanten, onder leiding van den later met zooveel eere genoemden Kapelmeester *Dunkler*.

Op 29 Juli 1830 had op de Maliebaan eene wapenschouwing plaats over het 1e en 3e Baton. en over het Instructie Baton. door Z. M. den Koning met deszelfs zonen en de Prinsen Willem en Albert van Pruissen.

Het oproer te Brussel (25 Aug. 30) en de daarop noodzakelijke krijgsverrichtingen zullen wij niet behandelen. Wie de glorierijke dagen van dien tijd zou willen bestudeeren, moeten wij verwijzen naar de geschiedkundige werken daarover verschenen; men zal dan met trots gewaar worden hoe kranig onze flinke Grenadiers zich van de hun opgelegden taak hebben gekweten.

Den 1en December 1835 keerde de Afd. Grenadiers in onze stad terug, om in 1839 nog weer een korten tijd naar de grenzen te gaan, totdat den 11 Juli van dat jaar het Veldleger ontbonden was.

Den 6en Maart 1841 kreeg de Afdeeling den naam van Regiment.

De twee eveneens 7 Juli 1829 opgerichte Batons Jagers, elk van 4 Komp., elk Bataljon sterk 1128 personen, stonden respectievelijk onder de bevelen van de Luit. Kolonels *van Heerdt tot Eversberg* en *Everts*. Ook aan de dappere Jagers werd hulde gebracht voor hun roemrijk aandeel in de krijgsverrichtingen tijdens de Belgische onlusten. Zij keerden den 31 Aug. 1836 naar hunne garnizoenen terug en wel het 1e Baton. naar den Haag en het 2e Baton. naar Breda, in welke plaatsen zij elkander van 1841—'45 jaarlijks afwisselden.

Ook de afdeeling Jagers kreeg 6 Maart 1841 den naam van Regiment, met eene sterkte van 1869 personen, terwijl op 15 October 1843 de Regimenten Grenadiers en Jagers tot *een* Regiment werden vereenigd, waarvan het 3e en 4e Baton. tot de Jagers zouden behooren, en het geheele Regiment eene sterkte van 3700 hoofden zou krijgen. De Kolonel *Voet* had het bevel over het Regiment, terwijl de Luit.-Kolonel *Buchner* over het 1e, de Majoor *Akersloot van Houten* over het 2e, de Maj. *v. Geen* over het 3e en de Maj. *Wortman* over het 4e Bataljon commandeerden.

Den 12 Dec. 1843 had het garnizoen den dood te betreuren van den eersten Koning Willem I.

Den 11 Juli 1844 had eene groote wapenschouwing plaats voor Z. M. den Keizer van Rusland en Z. M. den Koning, waarna aan de onderofficieren en soldaten — wellicht alleen aan die van het Reg. Grenadiers en Jagers — een dag soldij werd uitbetaald.

Eenige personen werden begiftigd met de St. Anna-orde 5e kl.

Op 16 April 1849 had eene indrukwekkende plechtigheid plaats. Ten bewijze hoezeer wijlen koning *Willem II* het Regiment Grenadiers en Jagers had liefgehad werd door Zijne Weduwe aan het Regiments-Vaandel een lauwerkrans gehecht.

Ook Z. M. *Willem III* schonk aan dat Regiment een bewijs zijner welwillendheid door in Mei en Juni van 1848 aan elk der Bataljons een vlag ten geschenke te geven, versierd met zijn naamcijfer. De vlag voor het 2e Baton. droeg bovendien de woorden: „Prins Alexander der Nederlanden".

Den 21 November 1850 werd van bovengenoemd Regiment elk Bataljon op één tirailleur- en 4 linie Kompagniën gebracht en verkreeg het Reg. eene sterkte van 3551 hoofden.

Den 10 April 1849 schonk Willem III het Metalen Kruis van zijn Vader aan het Regiment, welk eereteeken door Prins *Hendrik*, broeder des Konings, persoonlijk aan het Vaandel werd gehecht en zich thans vermoedelijk bevinden zal in den Vergulden Krans onder den Leeuw op den Vaandelstok.

In het jaar 1856 verloor het Regiment een sieraad, waarop het trotsch was, namelijk de Berenmuts van de Grenadiers en de Kolbak van de Muzikanten en moesten zij — ondanks de protesten van nagenoeg alle *Haagsche meisjes*, zich voortaan behelpen met een weinig praktische schako. De uitvoerige geschiedboeken verhalen dan ook, dat sedert de afschaffing der geliefde berenmutsen het aantal vrijwilligers bij het Regiment sterk afnam.

Aan de feestvieringen ter herdenking van het 50-jarig bestaan onzer onafhankelijkheid, aan de eerste steenlegging door Koning Willem III van het Monument op Plein 1813, bij de huwelijksfeesten van het Koninklijk Huis, evenals aan de dagen van rouw bij overlijden, enz. nam het garnizoen van den Haag deel.

Den 14 Februari 1881 werd een 3e Baton. Grenadiers opgericht, aan welk Baton. eveneens een vlag werd vereerd.

Den 16 April 1892 bezochten H.H. M.M. de Koningin

en onze Koningin Regentes de Oranje-Kazerne, zoodat alle soldaten in de gelegenheid kwamen Hare Majesteiten in hunne onmiddellijke nabijheid te zien, wat zeer zeker zal hebben bijgedragen de Oranjegezindheid van die dapperen aan te wakkeren en te verhoogen. Op 21 Sept. 1893 is het oude Vaandel, dat aan de roemvolle tijden van 1830 e.v. herinnerde, maar teveel had geleden, vervangen door een nieuw vaandel, een geschenk van H M. Koningin Wilhelmina, terwijl bij Kon. Besl. van 6 Aug. 1896 het Vaandel werd versierd met het opschrift: „Tiendaagsche Veldtocht 1831".

Dat de uniformen in den loop der jaren aanmerkelijk zijn gewijzigd behoeft zeker wel geen vermelding, evenmin de Vaandeluitreiking op de Maliebaan en andere gebeurtenissen van den lateren tijd. [1])

Ten einde een overzicht te geven van de troepen, die in den laatsten tijd alhier garnizoen hielden, vervaardigden wij bijgaanden staat, waaruit zal blijken, dat al mochten in de laatste regels de Grenadiers wat op den voorgrond zijn getreden, toch ook het „Paardenvolk" door ons niet over het hoofd is gezien, en wij met belangstelling kennis namen van de mutatiën bij onze kloeke, flinke Huzaren en van onze steeds met zooveel eerbied geroemde Artillerie.

Voor de vele tekortkomingen bied ik gaarne mijne verontschuldiging aan.

J. C. Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl.

---

[1]) Tot de samenstelling van bovenstaande onvolledige schets, hadden wij veler hulp noodig. Wij brengen onze vrienden daarvoor gaarne dank, alsook voor de boekwerken, enz., die wij ter lezing mochten ontvangen.

Van de in de 1^e kolom genoemde Wapens waren

	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851
Regiment Grenadiers en Jagers.	Geheel. 3^e Bat^n. in Breda.	Geheel. 4^e Bat^n. in Delft.	Geheel. 1^e Bat^n. in Delft.	Geheel. 3^e Bat^n. in Delft.	Geheel. 3^e Bat^n. in Delft.	Geheel. Bat^{on}. in Delft.	Geheel. 1^e Bat^n. in Delft.	Geheel. Bat^{on}. in Delft.
Regiment Lanciers.	(*a*)		2^e sedert 26 Aug. '46 de Jagers te Paard.					
Regiment Dragronders.	1^e	1^e			3^e	3^e	3^e	
Rijdende Artillerie.	Een K^{ie}.	Een K^{ie}.	3^e K^{ie}.	5^e K^{ie}.	1^e K^{ie}.	Een K^{ie}.	Een K^{ie}.	Een K^{ie}.
Detachement Vesting-Artillerie.		Van 7^e K^{ie}. (van het 3^e Reg^t. Art^{ie}.)	Van 7^e K^{ie}. (van het 3^e Reg^t. Art^{ie}.)	Van 10^e K^{ie}. (van het 3^e Reg^t. Art^{ie}.)	Van 13^e K^{ie}. (van het 3^e Reg^t. Art^{ie}.)		Van 1^e Reg^t	
Veld-Art^{ie}.	(*b*)							

(*a*) Den 15 October 1843 werden opgericht Drie Regimenten Dragonders,

(*b*) Den 19 October 1843 werden opgericht Twee Regimenten Veld- en en Een Kompagnie Artillerie Werklieden.

te 's Gravenhage in Garnizoen in de jaren:

1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861
Geheel. 3^{e} Bat^{n}. in Delft	Geheel. 4^{e} Bat^{n}. in Delft.	Geheel. 1^{e} Bat^{n}. in Delft.	Geheel. 2^{e} Bat^{n}. in Leiden.	Geheel. 4^{e} Bat^{n}. in Leiden.	Geheel. 1^{e} Bat^{n}. in Leiden.	Geheel. 1^{e} Bat^{n}. in Leiden	Geheel. 3^{e} Bat^{n}. in Leiden	Geheel. 2^{e} Bat^{n}. in Leiden	Geheel. 2^{e} Bat^{n}. in Leiden
2^{e}	2^{e}	2^{e}	4^{e}	4^{e}	4^{e}	4^{e}	3^{e}	3^{e}	3^{e}
Een K^{ie}.	2^{e} K^{ie}.	4^{e} K^{ie}.	4^{e} K^{ie}.	1^{e} K^{ie}.			2^{e} K^{ie}.		
Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.
			2^{e} K^{ie}.	2^{e} K^{ie}.	3^{e} K^{ie}.	3^{e} K^{ie}.	4^{e} K^{ie}.	4^{e} K^{ie}	4^{e} K^{ie}.

Twee Regimenten Lanciers en Een Escadron Jagers te Paard.

Vesting-Artillerie, Een Regiment Rijdende Artillerie, Een Korps Pontonniers

Van de in de 1e Kolom genocmde Wapens waren

	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870
Regiment Grenadiers en Jagers.	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel Een Batori. tot 1 Mei in Rotterdam.	Geheel
Regiment Dragonds. of Huzaren.	3e	2e	2e	2e	2e	2e	1e, 2e, 3e, 4e Esc. 4e Regt. Huzaren	St. en 4e Veld-Esc. 1e Regt. Huzaren	St. en 4e Veld-Esc. 1e Regt. Huzaren
Rijdende Artillerie.	3e Kie.	3e Kie.	4e Kie.	4e Kie.		1e Kie.			
Detachemt. Vesting-Artie.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.	Van 1e Regt.
Veld-Artillerie.	4e Kie. en 2 Tr. Bespanningen.	5e Kie.	5e Kie.	6e Kie.	6e Kie.		7e Kie.	7e, 8e, 9e, 10e Kie.	7e, 8e, 9e, 10e Bij.

Tr. = Trein.
Trt. Tr. = Transport Trein.
Kie. = Kompagnie.
St. = Staf.
Bij. = Batterij.

te 's Gravenhage in Garnizoen in de jaren:

	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel	Geheel
	Als 1870	Als 1870	Als 1870	Als 1870	St. en Veld-Esc^{s}. 3^{e} Rg^{t}. Huzaren.	St. en 4^{e} Veld-Esc. 3^{e} Rg^{t}. Huzaren.	3^{e} Reg^{t}. Huzaren behalve 3^{e} Esc.	Als 1877	Als 1877	3^{e} Reg^{t}. Huzar^{n}. behalve het 1^{e} Esc.
	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	Van 1^{e} Reg^{t}.	2^{e} K^{ie}. 3^{e} Reg^{t}. Vest.-Art^{ie}.	36^{e} K^{ie}. van VIIafd. Vest.-Art^{ie}.	33^{e} K^{ie}. van VII afd. Vest.-Art^{ie}.
	Als 1870	Als 1870	Als 1870	Als 1870	7^{e}, 8^{e}, 9^{e}, 10^{e} B^{ij}. en 1^{e} K^{ie}. Art. Tr^{t}. Tr.	4^{e}, 9^{e}, 10^{e}, 14^{e} B^{ij}. en 1^{e} K^{ie}. Art^{ie}. Tr^{t}. Tr.	St. 4^{e}, 5^{e}, 6^{e} B^{ij}. en 2^{e} K^{ie}. Art^{ie}. Tr^{t}. Tr. 2^{e} Reg^{t}.	St. 4^{e}, 6^{e} B^{ij}. en 2^{e} K^{ie}. Tr^{t}. Tr. van 2^{e} Reg^{t}.	Als 1878	St. 4^{e}, 6^{e} B^{ij}., K^{ie}. Art^{ie}. Tr^{t}. Tr. en K^{ie}, Tr^{t}. Tr. van 2^{e} Reg^{t}.

Van de in de 1e kolom genoemde Wapens waren

	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Regiment Grenadiers en Jagers.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.
Regiment Huzaren.	3e Rgt. behalve 1 Esc.	3e Regt. Depôt te Leiden 2 Esc. te Amsterdam.	Als 1882	Als 1882	St. 1e, 2e, 3e en 5e Esc. 3e Rgt.	Als 1885	Als 1885	Als 1885	Als 1885
Detachement Vesting-Artillerie.	34 Kie van VII Afd.	8 Kie van 2 Rgt.	1e Kie. 2e Rgt.	1e Kie. 2e Rgt.	1e Kie. 2e Rgt.	3e en 5e Kie. van 4e Rgt.	Als 1886	1e, 2e en 13e Kle. van 4e Rgt.	Als 1888
Veld-Artillerie.	Als 1880	St. 1e, 2e, 3e en 4e Bij., Ie Afd. en 1e en 2e Tr. Kie. IIe Afd., 2e Rgt.	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882

Pft. Pantserfort.

te 's Gravenhage in Garnizoen in de jaren:

1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Geheel	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.	Geheel.
St. 1e, 2e, 4e, 5e Esc. 3e Rgt.	Als 1890	Als 1890	St. 2e, 3e, 4e, 5e Esc. 3e Rgt.	Als 1893	St. 1e, 2e, 3e, 4e Esc. 3e Rgt.	St. 1e, 3e, 4e, 5e Esc. 3e Rgt.	St. 1e, 2e, 3e, 5e Esc. 3e Rgt.	St. 1e, 2e, 4e, 5e Esc. 3e Rgt.	St. 2e, 3e, 4e, 5e Esc. 3e Rgt.	St. 1e, 2e, 3e, 4e Esc. 3e Rgt.
3e, 5e en 13e Kie. van 4e Rgt.	Als 1890	1e, 4e en 13e Kie. van 4e Rgt.	2e, 5e en 13e Kie. van 4e Rgt.	2e en 5e Kie. van 4e Rgt. en 3e Kie. Pft.	Als 1894	1e, 4e Kie. 4e Rgt. en 3e Kie. Pft.	Als 1896	2e, 5e Kie. 4e Rgt. en 3e Kie. Pft.	2e, 5e Kie. 4e Rgt. en 3e Kie. Pft.	1e, 3e Kie. 4e Rgt. en 3e Kie. Pft.
Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	Als 1882	St. 1e, 2e, 3e Bij., Ie Afd. en 4e Bij., IIe Afd Tr. en Depot.	Als 1897	Als 1897	Als 1897

HET NATIONAAL TOONEEL IN DE RESIDENTIE,

1804—1904.

Eer wij daartoe overgaan de lotgevallen van het nationaal tooneel in de residentie aan onze lezers mede te deelen, behoort de vraag in ernstige overweging te komen, of wij het recht hebben van een nationaal tooneel in ons land te spreken. Wij hebben eenige begaafde tooneelschrijvers, een aantal talentvolle kunstenaars en zelfs enkele zeer geniale acteurs en actrices gehad, maar dit alles is niet voldoende, om een nationaal tooneel te vestigen. Het nationaal tooneel moet niet alleen de geschiedenis van het land in beeld weten te brengen, maar tevens een afspiegeling van het volksleven zijn in zijn vele schakeeringen. Het tooneel moet in de volkszeden geworteld zijn, zooals bij de oude Grieken, de Spanjaarden en de Italianen het geval was, om een nationale instelling te kunnen worden. Het is zeer twijfelachtig, of wij het ooit zoo ver brengen zullen. Wij behoeven ons overigens over deze tekortkoming niet te schamen omdat wij die met andere volken gemeen hebben.

Wat de dramatische letterkunde in Frankrijk betreft, zoo waren de treurspelen van *Racine* en *Corneille* op den grondslag van het Grieksch en Romeinsch tooneel-

De Koninklijke Schouwburg. 1844.

Collectie F. L. Geldmaker Jr.

spel gebaseerd. terwijl bij *Corneille* bovendien zich nog de invloed van het Spaansch drama deed gevoelen. De onderwerpen waren grootendeels aan de Grieksche mythologie of de legendarische geschiedenis van het oude Rome ontleend. Met meer recht kan *Molière* als een nationaal dichter worden beschouwd, hoewel de Romeinsche blijspeldichters, wier sporen in zijn werken worden aangetroffen, hem niet onbekend zijn gebleven. De renaissance had haar stempel ook op de tooneelletterkunde gedrukt. In lateren tijd heeft zich in Frankrijk een bloeiende dramatische letterkunde ontwikkeld, die thans geheel Europa van haar voortbrengselen voorziet.

Indien men de buitengewone verschijning van den eenigen *Shakespeare*, die een episodisch karakter had, buiten beschouwing laat, bestaat er geen aanleiding, om in Engeland van een nationaal tooneel te gewagen. Er worden nog altijd enkele drama's en blijspelen geschreven, maar aan het bestaan eener dramatische letterkunde kan daar te lande geen sprake zijn.

De stukken van een *Goethe* en *Schiller* waren deels naar de klassieke modellen gevormd, deels op de leest van *Shakespeare* geschoeid, terwijl *Kotzebue* en *Iffland* voor het klassiek treurspel, het burgerlijk treurspel in de plaats hadden gesteld, waardoor zij voor een nieuwe kunstrichting den weg hadden gebaand. Allengs is de algemeene belangstelling ontwaakt en kon er een groote verbetering worden waargenomen, zoodat ook Duitschland zich thans terecht op een oorspronkelijke dramatische letterkunde kan beroemen. In den laatsten tijd schijnt het Duitsch tooneel eenigzins onder den invloed van het Noordsch tooneel te zijn gekomen.

In het Noorden was *Heiberg*, de Deensche *Molière* genoemd, een tijd lang de eenige man van beteekenis, die ook buiten de grenzen van Noorwegen, — Noorwegen

en Denemarken vormden destijds één rijk, — bekend is geworden. Hij heeft in zijn „politieken tinnegieter" den dilettant-politicus voor goed geteekend, zooals *Molière* den godsdienstigen huichelaar in zijn Tartuffe heeft getypeerd.

In onze dagen wordt het Scandinavisch tooneel door twee buitengewone talenten *Ibsen* en *Björnson* beheerscht met eenige epigonen in hun gevolg. De toekomst zal moeten leeren of wij hier met een blijvenden toestand dan wel met een voorbijgaand verschijnsel te doen hebben. Intusschen schijnt zich het pessimistisch karakter dezer nieuwe kunstrichting meer en meer als een donkere wolk over de dramatische letterkunde uit te breiden. Het is een nieuwe inval der Noormannen, die de raven, die onheilsboden, als krijgsteeken in hunne vanen voeren.

Onze groote dichters uit de zeventiende eeuw *Vondel* en *Hooft* hebben een aantal stukken voor het tooneel geschreven, maar hunne werken, die meer letterkundige en plastische dan dramatische kunstwaarde bezitten, bleken niet levensvatbaar te zijn, met uitzondering van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel, die ten gevolge eener locale traditie, vermoedelijk omdat het treurspel een Amsterdamsch onderwerp behandelt, nog altijd tegen Nieuwjaar in de hoofdstad gespeeld wordt. Dan hebben Bredero en Pieter Langendijk, die ongeveer een eeuw later leefden, enkele blijspelen geschreven die de lokale kleur bezitten en nu en dan als letterkundige curiositeit worden vertoond. Met deze korte opsomming is onze klassieke dramatische litteratuur vrij wel uitgeput. In lateren tijd hebben enkele talenten van minderen rang, zooals *Nomsz, Wiselius, Harmen Klijn, Rijnvis Feith* en *Westerman* eenige tooneelstukken geschreven, maar hun werk is met hunne personen voorbijgegaan. In het midden der vorige eeuw hebben *J. van Lennep, W. J. Hofdijk* en vooral *H. J. Schimmel* zich voor ons tooneel zeer verdienstelijk gemaakt, maar hunne

werken, waarvan sommigen enkele, andere geene vertooningen beleefden, zijn van ons repertoire verdwenen. In onze dagen hebben enkele jonge schrijvers met meer of minder goed gevolg tooneelstukken geschreven. Men kan echter niet zeggen dat zij bij het publiek veel belangstelling en bij de pers veel ondersteuning vinden. De critiek moest tegenover hen meer aanmoedigend en onderrichtend dan afkeurend optreden, altijd indien men aan de ontwikkeling onzer dramatische letterkunde en van ons nationaal tooneel wil bevorderlijk zijn. Voor hem, die het verleden heeft geraadpleegd, kan het antwoord niet bemoedigend zijn.

Intusschen heeft het, zoowel in vroegeren als in lateren tijd, niet aan pogingen ontbroken, om verbetering in den toestand te brengen. Het is opmerkelijk dat door koning Lodewijk, dus door een prins van vreemden bloede, den eersten stoot in die richting werd gegeven.

Hij heeft namelijk aan *Bilderdijk* opgedragen een memorie samen te stellen, waarin de middelen tot opleving van het nationaal tooneel zouden worden opgegeven, van welke taak hij zich gekweten heeft blijkens een document dat, in de Fransche taal geschreven, nog op het Rijksarchief aanwezig is en den datum draagt van 16 Nov. 1808.

Volgens *Bilderdijk* dagteekent het verval van ons nationaal tooneel sinds den brand van den Amsterdamschen Schouwburg, waarmede tevens het eenige goede tooneelgezelschap verloren ging, in welks plaats een aantal Rederijkerskamers of dilettanten-vereenigingen verrezen, die den goeden smaak bedierven. De vertalingen der Fransche tooneelspelen, die op het model van *Corneille* en *Racine* gebouwd waren, werden door zoogenaamde „comédies" verdrongen, die, volgens hem, als een verbastering van het tooneelspel moesten beschouwd worden. *Bilderdijk* zou zich nauwkeuriger hebben uitgedrukt als

hij van een nieuwen kunstvorm had gesproken, als hoedanig de „comédie” moet beschouwd worden, maar aan de strekking van zijn betoog doet dit niets af.

Na de herbouwing van den genoemden schouwburg trachtte men nu en dan de stukken van *Corneille* te spelen, maar zoowel de geschikte tooneelspelers als het noodige publiek ontbraken. Een tijdlang konden de tooneelspelers van onzen nationalen dichter *Nomsz* zich nog staande houden, maar de smaak ging meer en meer achteruit, die zich naar de stukken van Duitschen oorsprong richtte. In Duitschland waren, onder den naam van „Philantropische vereenigingen”, scholen opgericht, waarin de jeugd stelselmatig van den Franschen geest werd afkeerig gemaakt. Wat *Bilderdijk* wellicht niet wist, of vermoedelijk niet zeggen wilde, was dat deze zoogenaamde philantropen vermomde patriotten waren, welke dien naam slechts hadden aangenomen, om hunne bedoelingen des te beter te kunnen bedekken. Het was hun om de opwekking van den nationalen geest te doen, waartoe zij het tooneel als machtig hulpmiddel bezigden. Bovendien was volgens de meening van *Bilderdijk* de strekking dezer stukken te democratisch en te revolutionnair. Het is begrijpelijk dat een dichter als *Schiller*, die een groot vereerder van *Rousseau* was en de denkbeelden der Fransche revolutie in zich had opgenomen, van wien hij in zijn Hekeldichten getuigd had: „Die op het hoog tooneel verdraaide schenkels zet” voor een zoo klassiek gevormd man niet sympathiek kon zijn, terwijl *Kotzebue* van wiens „rêveries larmoyantes” hij met zekere geringschatting spreekt, voor zijn smaak te week en te gezwollen was. Bij deze Duitsche stukken voegden zich na de omwenteling van 1795 de dramatische voortbrengselen van *Chênier*. Alleen de Zaterdagavonden waren aan de tooneelwerken der klassieke

Fransche Muze gewijd, zoodat *Bilderdijk* zich geheel van het tooneel zou hebben afgewend, indien de Koning zich daartoe niet aangetrokken gevoelde. Hij beweert verder door de uitgave van zijn Floris V van zijn belangstelling voor het tooneel te hebben doen blijken en dat weldra nog twee boekdeelen zullen verschijnen die drie treurspelen bevatten, waarvan een van zijn vrouw, benevens een verhandeling over het treurspel en het tooneel in Griekenland, in de middeneeuwen en over het théâtre français.

De Amsterdamsche schouwburg had een plaatselijk en philantropisch karakter en strekte tot onderhoud van het weeshuis en het oudemannenhuis. De regenten dezer gestichten waren tevens de directeuren van den schouwburg, totdat later een afzonderlijk directeur door de stad werd aangesteld. *Bilderdijk* heeft volkomen gelijk wanneer hij beweert dat een dergelijke toestand alleen hier te lande bestaat en dat een verkeerd denkbeeld is de kunst aan de liefdadigheid dienstbaar te maken. Deze directeur, die een bekwaam man was werd later door stedelijke commissarissen vervangen, welke van de kunst geen kennis hadden. De acteurs voerden onbeperkt heerschappij en kozen de stukken volgens hun eigen phantasie. De tooneelwerken werden willekeurig verminkt en somtijds in dien gehavenden vorm weder herdrukt. De bekwame schrijvers trokken zich terug en het beschaafd publiek bleef achterwege. Men moest zich aan veranderingen blootstellen en zijn droit d'auteur prijs geven om gespeeld te worden.

De oorzaken van het verval waren volgens het oordeel van B., behalve in den Duitschen wansmaak, gelegen in de onbekwaamheid der acteurs, en hunne onbekendheid met het Fransche tooneel, benevens in het gemis aan ondersteuning van hen, die hunne gaven aan de

dramatische kunst wilden wijden. Eenige acteurs moesten voor hunne opleiding naar Parijs worden gezonden, nadat zij de Hollandsche taal grondig geleerd hadden en van de stukken van *Corneille* en *Racine* moesten nieuwe vertalingen worden gemaakt. Door het Koninklijk Instituut moest een prijsvraag worden uitgeschreven, voor een treurspel in den stijl van *Racine* en *Corneille*. De Koning moest zich het recht van beoordeeling voorbehouden. Er moest een leerstoel voor de fraaie letteren bij het Amsterdamsch Athenaeum worden opgericht of een bevoegd persoon aan de 2de klasse van genoemd instituut worden verbonden, die verplicht was een aantal openbare voordrachten te houden.

Wat zijn eigen treurspelen betreft, waarop B. zich in zijn memorie beroept, zoo zijn zij, gelijk van zoo iemand te verwachten is, met groot talent geschreven, maar het schijnt hun aan innerlijke levenskracht te ontbreken. Het zijn boekendrama's, die, zoover ik weet, nooit gespeeld werden. Toch zou het in onzen tijd van letterkundige proefnemingen gewenscht zijn een zijner stukken, b.v. de Floris V, die een nationaal onderwerp behandelt, te vertoonen en voorts hetzelfde te doen met *Hooft's* Geraerdt van Velsen, om te kunnen beoordeelen welke dezer beide stukken bij een opvoering het meest zou voldoen.

De kortstondige regeering van Koning Lodewijk is vermoedelijk oorzaak dat geen der door B. aanbevolen maatregelen in toepassing werd gebracht. De memorie werd door den Koning ter kennisneming en advies aan den Minister van Binnenlandsche Zaken gezonden, die haar, op zijn beurt, naar den Minister van Justitie en Politie renvoyeerde. Het gevolg van een en ander is geweest, dat er 23 November 1808 een decreet werd uitgevaardigd, waarin de schouwburgdirecteuren werden gelast

alle stukken, die zij wenschten op te voeren, vooraf ter beoordeeling van den Minister van Justitie en Politie te zenden. Genoemde Minister zal moeten zorgdragen dat in die stukken niets voorkomt wat strijdig is met de goede zeden, de godsdienstige gevoelens kan kwetsen, of beleedigend is voor het staatsgezag! Dat decreet werd later ingetrokken en vervangen door het bekende artikel 108 2de lid der Gemeentewet, waarin men leest: Hij (de burgemeester) waakt tegen het doen van met de openbare orde of zedelijkheid strijdende vertooningen. Het is waar dat hier aan den Burgemeester een groote macht wordt gegeven, maar die bevoegdheid aan den Gemeenteraad of het College van B. en W. op te dragen, zou in de practijk tot groote bezwaren aanleiding geven. Het is noodig dat één persoon aansprakelijk blijve en die kan in dit geval niemand anders zijn dan het hoofd der gemeente, dat met de handhaving der politie is belast. In den regel wordt van die bevoegdheid geen misbruik gemaakt. In een onzer groote steden is het voorgekomen, dat de opvoering van *Goethe's* Faust wegens de onzedelijke strekking werd verboden en geschiedde hetzelfde met *Vondel's* Lucifer omdat het treurspel in den hemel speelt. Zoo verhaalt *van Lennep* een vertooning van den Gijsbrecht te hebben bijgewoond, waarin de woorden „kerk" en „christendom" e.z.v. door anderen moesten vervangen worden, hetgeen in genoemd treurspel ettelijke keeren het geval is. Maar dit zijn uitzonderingen, die hoogst zeldzaam voorkomen. Eenig toezicht blijft noodig en wenschelijk. Het gaat niet aan de zaak aan het oordeel van het publiek over te laten. De openbare rust en orde zijn meer gemoeid met een openbare voorstelling voor een talrijke menigte, dan met de vrije uiting der gedachte door middel der drukpers, die zich in een courant of geschrift tot de personen individueel richt.

In 1851 werd op initiatief van Z. M. Willem III een commissie benoemd, waarin bekende letterkundigen, zooals *J. van Lennep, Schimmel, Burlage, de Bull* zitting hadden, om de noodige voorstellen te doen tot opbeuring van het nationaal tooneel. Deze commissie die op 20 Mei haar rapport uitbracht, begint haar taak met een zuiver negatief oordeel over den bestaanden toestand uit te spreken. Volgens haar oordeel ontbreekt nagenoeg alles wat voor een nationaal tooneel noodig is: een goed répertoire, een goed tooneelgezelschap, een geschikt directeur. Toch geeft zij den moed niet op dat er veel tot verbetering kan geschieden. Er zou een vereeniging voor Noord- en Zuid-Holland worden opgericht, die zou trachten de verspreide goede tooneelkrachten tot één gezelschap te vereenigen. De Koning moest beschermheer zijn. Het hoofdbestuur zou moeten bestaan uit onbezoldigde commissarissen, gekozen uit ingezetenen van die plaatsen, waar het gezelschap optreedt. Het getal te bepalen naar verhouding van de uitgebreidheid der plaats. Dit bestuur zou den directeur benoemen, die geen acteur moest zijn en een vast tractement zou genieten met aandeel in de winst. Hij wordt belast met het opsporen van bekwame acteurs en actrices, het sluiten der engagementen en het vaststellen van het répertoire. Dit laatste moest echter geschieden in overleg met commissarissen. Naast dezen directeur wordt een finantieel controleur aangesteld, eveneens op een vast tractement met een aandeel in de winst. Zijn instructie zou, gelijk die van den controleur, door commissarissen worden vastgesteld. Er zou een negotiatie worden uitgegeven van *f* 100.000 in aandeelen van *f* 100, waarvan jaarlijks veertig zouden worden afgelost. De aandeelhouders zouden vrije toegangskaarten verkrijgen naar evenredigheid van het bedrag hunner deelneming. Men zou trachten subsidies te verkrijgen van de provin-

ciën en de steden, waar het gezelschap optrad. De balans wordt jaarlijks, na ieder speelseizoen, door den directeur opgemaakt en aan commissarissen ter goedkeuring aangeboden.

Dit rapport verwierf de goedkeuring van den Koning, die zich bereid verklaarde het beschermheerschap te aanvaarden en tevens voor een belangrijk bedrag in het maatschappelijk kapitaal deel te nemen. Hij zou bovendien wenschen dat door de tweede klasse van het Koninklijk Instituut een prijsvraag zou worden uitgeschreven voor een drama of treurspel of wel over de vereischten eener goede tooneelschikking.

Deze voorstellen hebben, helaas, tot niets geleid. Vele jaren later zijn de denkbeelden, in het rapport nedergelegd, in gewijzigden vorm door de vereeniging „het Nederlandsch tooneel" verwezenlijkt geworden, waarop wij nader terugkomen.

In 1890 werd het Nederlandsch Tooneelverbond opgericht, dat zich door toepassing van verschillende middelen, die in art. 2 der Statuten vermeld werden, de verheffing van het nationaal tooneel ten doel stelde. Van alle deze middelen is alleen de tooneelschool overgebleven, die alle krachten en fondsen van het Verbond verbruikt. Men zou met dien toestand nog vrede kunnen hebben, indien de school een instelling was, die aan billijke eischen voldeed, maar het tegendeel is waar. Men beschouwde haar niet als een eigenlijk gezegde vakschool, maar als een inrichting van middelbaar onderwijs en benoemde in overeenstemming daarmede een gewezen leeraar bij dat onderwijs tot directeur. De kinderen werden op zeer jeugdigen leeftijd als leerlingen toegelaten, wie het aan den noodigen ernst en toewijding ontbrak en over wier aanleg niet met zekerheid kon worden geoordeeld. Aan de instelling werd een internaat verbonden, dat nog altijd,

althans in naam, bestaat. De paedagogie werd ten troon verheven en het artistiek element naar den achtergrond gedrongen. Men stelde zich voornamelijk de zedelijke verheffing van den stand der tooneelspelers ten doel, hoewel de verwezenlijking van dít ideaal niet op den weg en zelfs niet binnen het bereik van het Tooneelverbond ligt en aan de tooneelspelers zelven behoort te worden overgelaten. Aan pogingen, om de grondslagen der school te hernieuwen, heeft het niet ontbroken. Het heeft aan de Haagsche afdeeling van genoemd Verbond een strijd van tien jaren gekost, om den voorbereidenden cursus te doen vervallen, die aanvankelijk op drie jaren was vastgesteld en geleidelijk tot twee en een jaar werd verminderd, om ten slotte te verdwijnen. Zoo heeft het ook veel inspanning geeischt den leeftijd van toelating met enkele jaren te doen verhoogen; die is nog altijd te laag gesteld, hoewel er in den laatsten tijd ook andere leerlingen werden aangenomen. De school heeft dan ook na de wijzingen, nog altijd haar tweeslachtig karakter van half voorbereidende school, half vakschool te zijn. De leerlingen zijn in twee groepen gesplitst, waarvan het eene deel les in de nieuwe talen ontvangt, hoewel die kennis gemakkelijk elders kan verkregen worden en op een vakschool niet thuis behoort, terwijl de andere helft enkel technisch onderwijs geniet. Het aantal mislukkingen is dan ook groot, hetgeen in zooverre als een geluk kan worden beschouwd, omdat er anders overproductie zou ontstaan, hoewel het aantal ontevredenen en gedeclasseerden in de maatschappij daardoor wordt vergroot. Daar aan de andere zijde een school zonder leerlingen geen recht van bestaan heeft, werd door de Haagsche afdeeling het denkbeeld ontwikkeld de school door studiebeurzen of stipendiën voor onbemiddelde jongelieden van grooten aanleg te vervangen, waardoor het doel,

met minder kosten, beter zou bereikt worden dan thans door den kunstmatigen aankweek geschiedt.

Na deze beschouwingen van meer algemeenen aard, nemen wij de vrijheid tot ons eigenlijk onderwerp, het tooneel in de residentie, terug te keeren.

Wij vinden melding gemaakt, dat reeds op 3 Maart 1611 het Hof van Holland consent had gegeven aan „seeckere Nederlandsche Comedianten", om in den Haag veertien dagen te mogen spelen, doch eerst in 1660 vernemen wij van een vast gezelschap van Hollandsche tooneelisten onder Jan Baptist van Fornenburg, dat onderscheidene treur- en blijspelen opvoerde op den Dennenweg, mits betalende 200 à 400 gulden en 2 stuivers van iedere genomen plaats. In het jaar 1690 of omstreeks dien tijd vinden wij Jacob van Rijndorp als directeur genoemd. Hij schijnt door J. van Hoven in 1722 te zijn opgevolgd.

In 1673 kwam de bekenden Marten Corver in den Haag en stichtte aldaar een schouwburg in de Assendelftstraat en genoot van den stadhouder een jaarlijksche toelage van *f* 3000. Het gezelschap trad, buiten den Haag, ook op in Rotterdam en Leiden. Onder zijn leiding beleefde het nationaal tooneel een tijdvak van bloei. Eenige meerdere bizonderheden betreffende het leven van dezen merkwaardigen man mogen hier volgen. Hij was in 1727 te Amsterdam geboren en een leerling van den bekenden Jan Punt, eveneens een acteur van groot talent. Hij oefende zich in het Fransch en begaf zich naar Parijs, waar hij met den beroemden acteur Lekain bevriend werd en bleef bij zijn terugkeer een tijdlang aan den Amsterdamschen schouwburg verbonden. Hij richtte een gezelschap op en vertrok daarmede naar den Haag, waar hij, zooals wij reeds vermeld hebben, in de Assendelftstraat een nieuwen schouwburg stichtte. In

1776 werd hij benoemd tot directeur van den Rotterdamschen schouwburg doch legde drie jaren later die betrekking weder neder. Hij overleed in 1798 in den Haag door iedereen vergeten, in zeer kommerlijke om niet te zeggen behoeftige omstandigheden. Zoo eindigde deze buitengewone man, aan wien ons nationaal tooneel groote verplichtingen heeft. De heer Ward Bingley en mevrouw Wattier—Ziesenis, die wij later op onzen weg zullen ontmoeten, waren zijne leerlingen. Hij gaf een vertaling van Molière's Tartuffe en van andere tooneelspelen. Hij schreef ook belangrijke tooneel-aanteekeningen, die in 1786 verschenen.

Hij trachtte een aantal hervormingen in te voeren, waarbij hij op grooten tegenstand stuitte en zijn leven verbitterd werd. Hieraan moet vermoedelijk zijn tijdelijk vertrek naar Rotterdam geweten worden. Men verhaalt dat hij te Leiden in zittende houding speelde, daar de jicht hem het gaan belette, en wel met uitbundig succès. Zijn vrouw Anna van Hattum was een verdienstelijke actrice, zijn zoon Gerrit een verdienstelijk acteur. Deze had een dochter, die zich ook aan het tooneel wijdde, zoodat wij hier met een kunstenaarsfamilie te doen hebben waarin het talent hereditair was.

Behalve den Hollandschen schouwburg bestond er in de Casuariestraat een Franschen schouwburg onder directie van J. P. Meissner, waar afwisselend, of somtijds gelijktijdig, kleine opera's en comédiestukken gegeven werden.

Zoo stonden de zaken toen in het hôtel van Weilburg de nieuwe schouwburg gesticht werd.

Zooals van algemeene bekendheid is, was dit gebouw een onderdeel van het paleis dat de Prins van Nassau-Weilburg, gehuwd met Prinses Caroline, zuster van den stadhouder Willem V, voornemens was te bouwen. Hij had tot dit doel een achttal huizen in het Korte

Voorhout aangekocht. Het was op grootsche schaal ontworpen, maar daarvan werd slechts een deel, dat thans tot schouwburg gebezigd wordt, voltooid. De Prins had voor dit doel den architect Friedrich Ludwig Gunckel uit Duitschland ontboden. Hij werd ook met den bouw van een nieuwen vleugel aan het oud stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof belast, die oorspronkelijk voor danszaal bestemd was, maar thans als vergaderzaal van de Tweede Kamer der Staten-Generaal dienst doet. Op dit bouwwerk met zijn kouden renaissance-gevel, dat met zijn omgeving een storenden dissonant vormt, valt niet bizonder te roemen. De Prins zag zich door de politieke gebeurtenissen verplicht het land te verlaten en vertrok naar zijn goederen in Duitschland, van waar hij niet meer is teruggekeerd. Het onvoltooid paleis werd in 1795 door de Fransche regeering verbeurd verklaard en tot kazerne ingericht.

Bij secrete resolutië van het Uitvoerend Bewind van 7 Februari 1799 werd besloten op aanvrage der administrateurs van de bezittingen van den Prins van Nassau-Weilburg ter voorkoming van langdurige en kostbare processen wegens de toeeigening van het gebouw en de aangerichte schade, genoemd gebouw voor de bescheiden som van *f* 27.000 ten bate van den lande te koopen, tegen afstand van de zijde van den Prins van alle eischen tot schadevergoeding.

Bij besluit van het Staatsbewind van 26 Maart 1802 werd het aan de volgende particulieren: Pieter van Herzeele, F. van der Goes, Sloet van Oldruitenburg, Mr. E. E. van Doeveren en Mr. C. A Fannius Scholten afgestaan voor negen en negentig jaren om het gedurende dien tijd voor schouwburg in te richten. Een gelijk aanzoek van den heer J. P. Meissner, directeur van een Fransch gezelschap in de Casuarie-straat werd afgewezen.

Het werd afgestaan met faculteit en macht aan voornoemd gebouw zoodanig te vertimmeren en te melioreeren, als zij zullen geraden oordeelen tot het approprieeren van gezegden schouwburg, alles voor rekening en risico van voornoemde burgers of voor diegenen, die in derzelver plaats mochten subsisteren of succedeeren en tot verplichting tot vergoeding van den erfpacht en verpondingen, die op het gebouw rusten. Aan de gegadigden werd een termijn van beraad gedurende veertien dagen gegund.

Bij deze acte werd dus een servituut op het gebouw gevestigd, om dit gedurende 99 jaren als schouwburg te bestemmen. De nieuwe eigenaren schijnen den tijd niet ongebruikt te hebben laten voorbijgaan. Blijkens het rapport der gemeentecommissie van 12 Febr. 1863, dat tevens een overzicht geeft van den financiëelen toestand sinds de dagen der oprichting blijkt dat de negotiatieleening, groot *f* 129,300, op den rentevoet van $2^1/_2$ %, binnen betrekkelijk korten tijd volteekend was. Volgens andere door mij geraadpleegde bronnen, zou de oorspronkelijke leening *f* 100.000 hebben bedragen. Het verschil in het bedrag kan wellicht daaruit verklaard worden dat het ontbrekende later onderhands geplaatst werd, hoewel ik dit nergens vermeld vind. De aandeelen waren gedeeltelijk in blanco en gedeeltelijk op naam, naar verkiezing. De aandeelhouders moesten zich daaromtrent vóór 1 Mei verklaren bij den notaris H. Swaan, die op de Veerkade n°. 101 woonde. In het gebouw werd ook een societeit gevestigd, waarvoor een afzonderlijke contributie verschuldigd was. Ieder aandeel gaf recht op twee plaatsen. De overige werden verhuurd voor de volgende prijzen, welke voor den toenmaligen tijd hoog konden worden genoemd, namelijk Balcon *f* 4, Loges 1ste rang *f* 3, Parquet en Baignoires *f* 2.10,

„Made. Ziesenis née Wattier".
als Epicharis in Epicharis en Nero.
Collectie W. P. van Stockum.

Loges 2de rang en Amphitheater *f* 2, Parterre *f* 1.10, Loges 3de rang *f* 1.

De nieuwe schouwburg werd op 30 April 1804, dus twee jaren na de overdracht, feestelijk geopend met de opvoering van Voltaire's Semiramis, door het Amsterdamsch gezelschap met medewerking van mevrouw Ziesenis-Wattier, die de hoofdrol vervulde. Haar portret door Hochges geschilderd was reeds eenige dagen te voren in de groote zaal van den ouden Doele ter bezichtiging gesteld in de rol van Epicharis uit het tooneelspel Epicharis en Nero van Legouvé. Naar dit portret zou een gravure worden vervaardigd, waarvoor de gelegenheid tot inteekening werd geopend. Bij de opening werd tevens een allegorisch gedicht, de Offerhande aan Apollo getiteld, van den heer W. Marten Westerman, voorgedragen, dat anoniem te Rotterdam bij de boekhandelaars J. Hofhout en zoon, in het licht verscheen, waarin een dichtmatige aanspraak" van J. Immerzeel Jr. was ingelascht, welke eveneens later door den dichter, die tevens uitgever was, voor het publiek werd verkrijgbaar gesteld. Ik zou van deze bizonderheid, die voor mijn lezers niet belangrijk is, geen melding hebben gemaakt, indien zij niet tot een polemiek tusschen de heeren Westerman en Immerzeel had geleid, die een nieuwe bijdrage levert voor de ijdelheid, welke sommige auteurs kenmerkt.

De heer Immerzeel beweerde namelijk dat hij zich niet had opgedrongen, maar dat hij zijn berijmde toespraak op verzoek van commissarissen vervaardigd had. In dit gedicht wordt de juiste stelling verkondigd dat het tooneel, mits goed geleid, een zedelijke instelling kan zijn, die veel nut kan stichten. Daarom moet het te meer worden betreurd dat er in onze dagen zoovele onzedelijke kluchten worden vertoond, die bij het publiek veel belangstelling

schijnen te ondervinden en als giftige paddestoelen uit den grond opschieten. Dergelijke stukken, die de lagere hartstochten prikkelen, vinden toch hun weg, maar moesten door de critiek streng veroordeeld worden, omdat zij zoowel de acteurs als den smaak van het publiek bederven. Daarentegen moesten de stukken van degelijke strekking en meer letterkundige beteekenis, die niet terstond onder het bereik van het oppervlakkig publiek vallen, welwillend worden ontvangen en aanbevolen.

De Haagsche Courant van die dagen gaf een opgewonden beschrijving der opvoering, die aan alle vereischten voldeed, zoowel wat de keuze van het stuk, als wat de vertolking betreft. Aan Mej. Ziesenis-Wattier wordt nog een bizondere hulde gebracht voor hare prachtige en smaakvolle costumes. De inrichting van het gebouw, de decoratiën en de tooneelmechaniek worden uitbundig geprezen en de noodige lof wordt toegebracht aan den architect J. van Duyfhuis en de kunstschilders de heeren van Cuilenburg, Henning en Breckenheimer, die de decoratiën hebben ontworpen en uitgevoerd.

In den eersten tijd werden er nu en dan op ongeregelde tijdstippen voorstellingen gegeven. Het heeft geruimen tijd geduurd eer den Haag op een eigen gezelschap kon bogen. Tijdens de kermis werd in het gebouw een bal en redoute, en in den tuin het volgend jaar een vauxhall gegeven.

In latere jaren wordt ook melding gemaakt van de opvoering van een pantomine getiteld le Cheval accusateur onder medewerking van Mr. Martial, directeur van het „cirque ambulant" met zijn gezelschap van „écuyers" en „écuyères". Maar dit behoorde tot de uitzonderingen.

De schrijver dezer regelen kan zich dien tuin waar

Andries Snoek.

Collectie W. P. van Stockum.

hij als kind meermalen speelde, nog zeer goed herinneren. Het was een open ruimte, gedeeltelijk met grasperken bekleed, gedeeltelijk met boomen beplant. Er bestond een fraaie kastanjelaan, die glooiend opliep en naar een terrasvormige hoogte geleidde, vermoedelijk een overblijfsel van den vroegeren aanleg.

Tijdens de kermis ontbrak het overigens niet aan concurrentie op tooneelgebied. Ward Bingley bleef in de Assendelftstraat zijn voorstellingen geven en de acteurs van den Amsterdamschen schouwburg, onder wie wij enkele coryfeeën van die dagen, zooals A. Snoek en mevr. F. Majofobi ontmoeten, traden op in den Franschen schouwburg van den heer Meissner.

Daarentegen werden de Fransche voorstellingen het geheele jaar onafgebroken voortgezet.

Op 21 Oct. begonnen weder de Hollandsche voorstellingen met Eduard van Schotland, nieuw beroemd historisch tooneelspel. De naam van den schrijver wordt niet genoemd. Het schijnt dat Ward Bingley, die aanvankelijk met den nieuwen schouwburg bleef concurreeren, blijkens een advertentie in de Haagsche Courant, waarin hij verklaart, gesteund door het publiek, alle tegenwerking te zullen overwinnen, zich eindelijk gewonnen gaf. Hij trad althans op 21 Nov. met zijn gezelschap in den nieuwen schouwburg op met Kotzebue's de Lasteraar, waarin hij de hoofdrol vervulde en bleef er voortaan geregeld voorstellingen geven. Op 4 Dec. werden opgevoerd: Krelis Louwen of Alexander de Groote op 't Poëtenmaal, gevolgd door Don Quichot op de bruiloft van Kamacho, beroemde en tevens zeer vroolijke blijspelen van den vaderlandschen dichter Langendijk, met decoratiën, zangen, dansen, costumes.

Men vraagt zich bij 't lezen dezer weidsche aankon-

diging onwillekeurig af, of er soms niet-vroolijke blijspelen bestaan.

Op 11 Dec. speelde W. Bingley de rol van den Emir in de Kruisvaarders, beroemd tooneelspel van Kotzebue, versierd met een nieuwe gothische zaal en op 2 Dec. werd Gijsbrecht van Amstel, beroemd treurspel van Vondel met Bingley in den titelrol gegeven, welke voorstelling op 24 Dec. werd herhaald. Het is opmerkelijk dat destijds reeds de vertooningen van den Gijsbrecht met de bruiloft van Kloris en Roosje werd samengekoppeld, welke traditie tot heden wordt voortgezet. Het bedoelde nastukje schijnt dus een groote mate van levensvatbaarheid te bezitten die het voornamelijk aan zijn locale kleur dankt. De zeden op het land ondergaan weinig wijziging en een boerenbruiloft wordt nog heden ten dage op soortgelijke wijze gevierd. Het is dus actueel gebleven waartoe de gebruikelijke „nieuwjaarswenschen van Pieternel en Thomasvaer" het hunne bijdragen, omdat die onwillekeurig aanleiding geven de laatste belangrijke voorvallen en gebeurtenissen te herdenken. Het schijnt dat de nieuwe onderneming niet onvoordeelig gewerkt heeft, want in Mei van het volgend jaar (1805) werden de aandeelhouders van den schouwburg opgeroepen bij den notaris Swaan 3% dividend in ontvangst te nemen.

In den tuin van den schouwburg werd tijdens de kermis, een vauxhall gegeven zooals reeds met een enkel woord is vermeld. De entrée bedroeg voor een heer en dame *f* 1.50 en voor een heer met twee dames *f* 2. De concurrentie op tooneelgebied ontbrak ook ditmaal weder niet, met dit verschil dat in het lokaal aan de Assendelftstraat niet Bingley maar W. van Dinsen Jr. met een gezelschap optrad. Onder de stukken, die daar vertoond werden behoorde Thirza, „van den

grooten Nederlandschen dichter Rijnvis Feith, welk stuk bij alle lieden van smaak in hoogste achting is zoodat het onnoodig is iets tot aanprijzing te zeggen". Ditzelfde gezelschap gaf in de Kermisweek ook meermalen voorstellingen in den nieuwen schouwburg. Zoo werden op 11 Mei 1804 gelijktijdig in het lokaal van Meissner door een Amsterdamsch gezelschap gegeven Don Juan of de steenen gast van den beroemden Mozart, welke opera nooit in het Nederduitsch was opgevoerd en door Ward Bingley in de Assendelftstraat Gustavus of de Zweedsche mijnwerkers, beroemd historisch tooneelspel naar het Fransch, vermoedelijk een episode uit het leven van Gustaaf Wasa. Bingley vervulde de rol van Toberna. Eenige dagen later werd in den Franschen schouwburg van Meissner Oberon, Koning der beschermgeesten van den beroemden Weber eveneens in het Hollandsch vertoond. Men ziet dus dat de Ned. opera geen uitvinding van den nieuwen tijd is.

Op 22 Oct. werden de wintervoorstellingen geopend met Lessing's Emilia Galotti onder medewerking van Bingley.

Er werd, hoewel niet geregeld, gewoonlijk des Dinsdags gespeeld. Zoo werden er op 29 Oct. 5, 12 en 17 Nov. gespeeld.

Op dezen avond werd vertoond Mevrouw Angot of de vischvrouw van fortuin welk onderwerp in later tijd door de bekende operette van Lecocq populair is geworden. Op 26 Nov. 2 en 17 Dec. weder voorstellingen.

Het was op laatstgemelden datum dat het bekende of beruchte stuk Aballino de groote bandiet van den beroemden Zschokke werd vertoond. Natuurlijk tegen de Kerstdagen weder de onsterfelijke Gijsbrecht.

Er werden overigens een aantal draken en spectakel-

stukken opgevoerd, gedeeltelijk uit het Fransch of Duitsch vertaald, zooals Akufar of de Woestijnbewoners Tedeli, Koning der Hongaren, Sidonia de toovenares e.a., die destijds evenzeer als thans de menschen schenen te boeien. Een enkelen keer werd ook Shakespeare vertoond.

Wij kunnen in een beknopt overzicht niet bij alles uitvoerig stilstaan en moeten ons dus tot de vermelding der belangrijkste gebeurtenissen bepalen.

Als zoodanig moet de dood van Ward Bingley beschouwd worden, die op 26 Juni 1818 onverwachts overleed, nadat hij nog kort te voren met mevrouw Ziesenis-Wattier met de rol van Farnese in het drama Maria van Lobain was opgetreden.

Het is hier wellicht de plaats het een en ander omtrent dezen grooten kunstenaar mede te deelen, die door zijn buitengewone gaven den luister van het nationaal tooneel ongemeen verhoogd heeft. Hij werd in 1755 te Rotterdam geboren en aanvankelijk voor den handel opgeleid, maar een onweerstaanbare aandrang dreef hem naar het tooneel. Op zijn 18e jaar deed hij zijn eerste debuut onder de leiding van Martin Corver dat, tengevolge van een kabaal jammerlijk mislukte, maar hij zou spoedig op een schitterende wijze revanche nemen. Bingley was een zeer ontwikkeld man, die een grondige kennis zijner kunst bezat. De natuur had hem bovendien een schoonen lichaamsbouw en een edel gelaat, vol uitdrukking geschonken. Hij beschikte over een fraai en buigzaam stemorgaan, dat hij volkomen beheerschte. Hij speelde nu en dan in het Fransch bij het Fransch gezelschap, waar hij hetzelfde succes verwierf. Hij had zich ook bereid verklaard Shakespeare in het Engelsch te vertolken, maar kon daarvoor niet de vereischte medewerking vinden. Van zijn spel ging een bezieling uit, die zijn toeschouwers

W. Bingley.

Collectie W. P. van Stockum.

onwillekeurig medesleepte. Zijn voorstellingen van den Cid en Hamlet moeten, volgens het oordeel zijner tijdgenooten, geheel eenige kunstscheppingen zijn geweest. Hij is een dier verschijningen geweest, zoo als die op het kunstgebied slechts zeldzaam voorkomen. De bekende letterkundige de heer A. Beeloo, de talentvolle dichter van 's-Gravenhage, heeft hem in een gedicht herdacht, dat bij zijn dood werd uitgegeven en waaraan wij het slotcouplet hier laten volgen:

Stil ligt hij daar in 't riet gedoken,
De schoongepluimde Zwaan, de roem van 't vijvernat,
De schoone hals schijnt nu gebroken,
Zoo fier eenmaal omhoog gestoken,
De vlerk hangt neêr, weleer met paarlen overspat.
Helaas, hoe kunnen zwakke zangen
Uw tooi, o fiere Zwaan vervangen,
Te laag is voor uw kunst mijn lied,
Dat grootscher dichter u bezinge,
Zijn zang naar eerelauwren dinge,
Mijn hart slechts sprak, de roemzucht niet.

In 1819, dus het volgend jaar ontmoeten wij W. Bingley en A. Hoedt, zoon en schoonzoon van Ward Bingley als directeuren van den Haagschen schouwburg. Zijn gezelschap bestond deels uit zeer goede krachten, onder wie wij de bekende namen van Hanswijk, Schouten en mej. Stoopendaal aantreffen. Het repertoire had geen noemenswaardige wijziging ondergaan. Nog altijd beheerschten Kotzebue en Iffland het tooneel. Ik behoor niet tot diegenen, welke onvoorwaardelijk over de werken dezer schrijvers den staf breken. Iffland was een talentvol acteur, die een groote tooneelkennis bezat, Kotzebue beschikte bovendien over een groote mate van menschenkennis waardoor zijne stukken, wanneer zij enkele keeren worden opgevoerd, zelfs nog in onzen tijd, een deel van het publiek weten te boeien. Zij hebben voor het klassieke treurspel, Voltaire's

burgerlijk treurspel in de plaats gesteld en dus voor een nieuwe kunstrichting den weg gebaand. Overigens was voor het klassiek tooneelspel in die dagen Voltaire bovenal gezocht. Zijn Mahomet, Oedipus, Hertog de Foix en Zaïre werden herhaaldelijk opgevoerd, waarin de mannelijke hoofdrollen door den Amsterdamschen acteur A. Snoek, wiens naam reeds vroeger werd vermeld, werden vervuld, maar die hoe bekwaam en talentvol ook, *Ward Bingley* niet kon doen vergeten. Men bezigde in die dagen bij de opvoeringen van Shakespeare's stukken de willekeurige Fransche bewerking van Ducis, welke met een verminking van het origineel gelijk stond, zooals die ook nog geruimen tijd in Duitschland gevolgd werd, zelfs nadat de uitstekende vertalingen van Schlegel en Tieck verschenen waren. Zoo werkt de kracht der traditie, ook van een verkeerde, nog geruimen tijd op het tooneel voort. Het verschijnsel laat zich overigens gemakkelijk verklaren. De snelle afwisseling der tooneelen bij Shakespeare, die zich door zijn machtige phantaisie liet leiden en zich weinig aan orde en regelmaat stoorde en zijn personen telkens in een andere omgeving verplaatst, berokkent aan de regie groote, bijkans onoverkomelijke bezwaren. Van daar dat men reeds vroeg op het denkbeeld is gekomen zijn stukken gedeeltelijk om te werken, waarbij sommige tooneelen werden bijeengevoegd en andere weder werden weggelaten en soms geheel andere indeelingen ontstonden. Die vroegere bezwaren zijn echter thans door de ontwikkeling der tooneelmechaniek nagenoeg geheel overwonnen.

Van den „grooten Schiller, Duitschland's hoofdauteur" werden opgevoerd Kabaal en Liefde of slagtoffers van Eerzucht en Minnenijd, — wij verkeeren in het tijdvak der dubbele titels — benevens don Carlos. Onder de stukken van het Hollandsche répertoire vinden

wij vermeld: Montigny van H. H. Klijn, het Turfschip van Breda door C. van der Vijver en de blijspelen van Langendijk. Nu en dan werden de voorstellingen van het Hollandsch gezelschap door opvoeringen afgewisseld van de Nederlandsche opera te Amsterdam, die o.a. de Tooverfluit van den beroemden Mozart, benevens Elisabeth van Engeland en Tancred van Rossini gaven. De directie dezer opera bestond uit de heeren J. H. Dessauer en Fransman. Een enkelen keer trad het Amsterdamsch ballet op, waarin destijds de familie Kobler uitmuntte. Men versmaadde somtijds niet de medewerking van acrobaten en koordedansers, zooals bij de vertooning der groote pantomine het landelijk Feest, bij welke gelegenheid twee parallel gespannen koorden uit het midden der zaal naar den nok van het gebouw liepen, zooals op het pogramma vermeld stond. Het gebeurde ook wel eens dat in de tusschenbedrijven een „roijaal kunstkabinet van wassenbeelden" of „de automaat-domino-speler", of wel „het mechanisch standbeeld" vertoond werd. Gelukkig dat dergelijke vertooningen tot de uitzonderingen behoorden, anders zoude het tooneel tot den rang van een kermistent afdalen.

De nadeelige invloed van de critiek, vooral, waar die door onbevoegden wordt uitgeoefend, deed zich ook in die dagen gevoelen toen de heeren Hoedt en Bingley in 1828 zich verplicht zagen in een door hen uitgegeven vlugschrift van zekeren recensent, die onder den naam van Proficiat in het „Algemeen Nieuws- en Advertentieblad" zijn aanvallen op hen richtte, hunne handelingen te verdedigen.

Het schijnt dat de recensent zijn beoordeelingen schreef zonder de voorstellingen bij te wonen en daardoor meermalen ongegronde opmerkingen maakte wegens de rolbezetting. Hij toonde zijn onbevoegdheid ook op ander

gebied, waar hij van Rossini als tooneelschrijver gewaagde en dergelijke onjuistheden, die het prestige van een schrijver voor goed bedierven.

In 1830 greep er een gewichtige verandering plaats, in zooverre het hôtel Weilburg op 27 Juli met wat daartoe behoorde aan de Gemeente werd overgedragen door het Amortisatie-Syndicaat, dat de domeinen van den Staat beheerde, onder verplichting het gebouw voor den nog loopenden tijd als schouwburg te bestemmen. Deze overdracht zou echter eerst van kracht zijn, wanneer de door het Staatsbewind in 1802 verleende concessie op de Gemeente was overgegaan, hetgeen bij acte van 29 Juli geschiedde. Bij acte van 13 April 1841 werd alles in eigendom overgedragen aan Z. M. Willem II. De Haagsche schouwburg werd toen tot den rang van een hofschouwburg verheven. De Fransche opera was in dit tijdvak een der beste kunstinstellingen van Europa. Het nationaal tooneel, dat zijn zelfstandige directie behield, werd eveneens door den Koning gesubsidieerd. Overigens valt er over dit tijdvak niets bizonders te vermelden.

Op 30 Mei 1853 werd de schouwburg voor de tweede maal op de Gemeente overgedragen, die dus, tijdens zijn bestaan, meermalen van eigenaar verwisseld is. Op dien datum was er op de oorspronkelijke negotiatie nog een bedrag van *f* 106,700 verschuldigd, zoodat er betrekkelijk nog weinig was afgedaan. Op 1 April 1897 werden de laatste 18 aandeelen à *f* 100 afgelost. In datzelfde jaar 1853 brak er ook verdeeldheid uit in de Haagsche tooneelwereld. De heer *A. Peters*, een onzer talentvolste en populaire acteurs van den lateren tijd, die gedurende zeven jaren directeur van den Haagschen schouwburg was geweest, had, met het oog op den onzekeren toestand, bij het einde van het seizoen, zijn gezelschap tusschentijds

A. Peters.

Collectie W. P. van Stockum.

directeur getrouw bleven. Onder het personeel bevond zich ook de toen nog jeugdige *Willem van Zuijlen*, die later een onzer gevierde tooneelspelers zou worden en door zijn dramatische voordrachten en monologen populair werd.

In 1856 gaven de heeren Breedé en Valois een vlugschrift uit om zich tegen de eigendunkelijke handelingen van commissarissen van den Rotterdamschen schouwburg te verdedigen, die wilden, dat de Haagsche directie den heer *A. Peters* en eenige andere artisten op door hen willekeurig bepaalde tractementen zouden engageeren en op gezette tijden in Rotterdam zouden laten optreden. In ditzelfde jaar vierde de verdienstelijke actrice Mevr. *Stoopendaal* haar gouden feest met Een puntdicht van Kotzebue, bij welke gelegenheid zij van de vorstelijke personen en een aantal aanzienlijke ingezetenen vele kostbare geschenken en een regen van bloemen ontving. Op 6 April 1862 gaf zij haar afscheidsvoorstelling met eene Familie von Chr. Birch-Pfeiffer. Dat het huis Valois, zoo als men het destijds noemde, zoolang in den gunst bleef en de teugels van het bewind mocht blijven voeren wordt volgens het gemeentebestuur van die dagen door de omstandigheid verklaard dat het nationaal tooneel over het algemeen in verval is, zoodat een verandering van directie weinig zou baten. Bovendien waren zij hunne verplichtingen steeds trouw nagekomen en hadden zij zich steeds als ordelijke en ijverige administrateuren gedragen.

Op 9 Januari 1872 werd door den acteur *A. Peters* een schrijven aan het gemeentebestuur gericht, waarin hij de oorzaak van het verval van het nationaal tooneel uiteen zet. Als zoodanig beschouwt hij het reizen, waardoor velen in de gelegenheid worden gesteld de buitenlandsche schouwburgen te bezoeken, die in vele opzichten

de onzen overtreffen, waardoor zij na hun terugkeer, zich onbevredigd toonen met hetgeen hun hier wordt aangeboden. Een schouwburgdirecteur moet bovendien een artistiek ontwikkeld man zijn en de directie mag nooit in een familieregeering ontaarden, omdat persoonlijke overwegingen dan den doorslag geven, wat niet in het belang der kunst is. Dit laatste was rechtstreeks tot den vroegeren directeur, den heer *J. C. Valois* en zijn gezin gericht.

In 1875 werd aan de vereeniging „het Nederlandsch tooneel" de concessie verleend, die tot heden onzen schouwburg bespeelt. Het kan niet worden ontkend, dat het optreden dezer nieuwe vereeniging, vooral in den aanvang, eene omkeering en daarmede eene verandering ten goede in onze tooneelwereld heeft teweeg gebracht. Er onstond meer belangstelling, de voorstellingen werden talrijker bezocht, het beschaafde publiek begon zich weder te vertoonen.

Zij verkreeg met de Haagsche concessie gelijktijdig de Amsterdamsche, hoewel dit eer als een nadeel dan als een voordeel moest worden beschouwd, daar niet alleen de omvang en inrichting der schouwburgen, maar ook de kunstsmaak van het publiek in de beide plaatsen aanmerkelijk verschillen. Wat den Hagenaars bevalt, mishaagt gewoonlijk den Amsterdammers en omgekeerd, zoodat iedere stad, als het ware, haar eigen répertoire had. Het Haagsch publiek, dat grootendeels uit geabonneerden bestaat, verlangt telkens nieuwe vertooningen, terwijl alleen door een herhaalde opvoering van hetzelfde stuk het noodige ensemble, dat het eigenlijk artistiek element vertegenwoordigt, kan verkregen worden. Door het voortdurend heen en weer trekken, worden de artiesten bovendien noodeloos afgemat, hetgeen niet in 't belang der kunst is.

Door een samenvoeging van het gezelschap van *Albregt* en *van Ollefen* met dat der vereenigde Amsterdamsche tooneelisten, onder leiding van *Stumpff* en *Veltman* beschikte de vereeniging over de beste tooneelkrachten, die destijds aanwezig waren.

Het gezelschap der heeren *Albregt* en *van Ollefen* onderscheidde zich door een goede keuze van stukken, door een uitstekend samenspel en bovenal door een beschaafden toon, die het geheel kenmerkte en aan de directie tot groote eer verstrekte, terwijl de Amsterdamsche tooneelisten de meest verdienstelijke leden der oude garde en enkele veelbelovende jongere talenten in hun midden telden. Daardoor werd men tevens in de gelegenheid gesteld met een aantal kunstenaars nader bekend te worden, die hier nooit of zelden optraden.

Zoo behaalde mevrouw Kleine-Gartman, onze meest begaafde „comédienne" van die dagen, hier menigen triomf, waar zij later ook haar vijftigjarig jubilé zou vieren, bij welke gelegenheid het niet aan geschenken en huldeblijken ontbrak. Nevens haar, hoewel meer op den achtergrond, verdient mevr. *Ellenberger* een eervolle vermelding. De heer *Veltman* was een „marqué", zooals het nationaal tooneel er weinigen gehad heeft. De heer *Albregt* en mevr. *Albregt-Engelman* schitterden in de Fransche en Duitsche blijspelen, zooals die destijds gezocht waren, eer zij door de zoutelooze en onzedelijke kluchten van den tegenwoordigen tijd verdrongen werden. De veelzijdige gaven van den genialen *Louis Bouwmeester* en van zijne niet minder begaafde zuster Mevr. *Mann-Bouwmeester* stelden hen in staat zoowel het klassiek treurspel als de moderne drama's van een Ibsen en Hauptmann op een uitstekende wijze te vertolken. Zoo zagen wij mej. *Christine Poolman* hier beurtelings als soubrette en „jonge eerste rol", als „mondaine" en „demi-mondaine"

optreden en alles met even goed gevolg. Zoo bezat de Vereeniging in den heer *Morin* als raisonneur, in den heer *Moor*, eerst als jeune premier en later als jonge eerste rol, en mevrouw *Sophie de Vries* kunstenaars van ongemeene verdiensten, die doôr hun beschaafd spel en fijne opvatting zich vooral onderscheidden in de salonstukken der nieuwe Fransche school van een Sardou, Augier en Dumas, welke als een reactie tegen de romantische richting van Victor Hugo en het conventioneele van Scribe waren ontstaan en zich door een realistisch streven kenmerkten, hoewel niet in die mate als thans, waardoor aan den goeden smaak en aan de goede manieren, die op het tooneel niet kunnen gemist worden, geweld worden gepleegd. Hoewel deze tooneelwerken, volgens het oordeel van sommigen veranderd zijn, werden volgens mijn meening, meerderen daaronder aangetroffen, die door hun geestigen dialoog, verrassende wendingen en spannende verwikkelingen, een ontwikkeld publiek nog heden zouden weten te boeien.

Het is altijd te betreuren geweest dat aan de Vereeniging, die zich terstond aan den arbeid zette, niet den noodigen tijd werd gegund, deze heterogene elementen, die, als het ware twee scholen en twee kunstrichtingen vertegenwoordigden tot een harmonisch geheel te hervormen. Men was dan van zelf tot een schifting gekomen en men had het overtollige en waardelooze kunnen afscheiden. Het gezelschap was te uitgebreid en daardoor veel te kostbaar geworden, zoodat men moest trachten het op de een of andere wijze productief te maken. Het personeel werd in een gezelschap voor het drama en een ander voor het blijspel gesplitst. Maar daarbij bleef het niet. Er werd gedoubleerd en zelfs getripleerd en ten slotte werd het geheele land bespeeld, zoodat de „Koninklijke vereeniging”, welken naam zij zich verwierf,

in een reizend tooneelgezelschap ontaardde, dat in dit opzicht de andere nog overtrof. De Vereeniging heeft dan ook reeds lang opgehouden een kunstinstelling te zijn.

Het behoeft geen betoog dat onder deze omstandigheden van een doelmatige rolbezetting en van een rustige voorbereiding geen sprake kan zijn, waarvan dan ook menige slordige opvoering de sporen vertoont, daar de repetitiën niet geregeld kunnen worden bijgewoond. De tegenwoordige toestand is onhoudbaar geworden. Het streven moet daarop gericht zijn voor den Haag een eigen gezelschap te verkrijgen, waarop de residentie ten volle mag aanspraak maken.

Intusschen verlangde het gebouw zelf, waaraan sinds de dagen der stichting weinig was te kosten gelegd, dringend voorziening. Het voldeed niet meer aan de eischen van den nieuweren tijd en stond buiten eenig verband met de groote uitbreiding der stad. In 1863 was door eenige industrieëlen een adres tot den Gemeenteraad gericht, waarin zij zich bereid verklaarden een nieuwen schouwburg te stichten, hetzij op het Buitenhof, of aan den ingang van het Lange Voorhout tegenover den Kneuterdijk. De schouwburg zou gebouwd worden naar het model van het comediegebouw te Karlsruhe, voor enkele jaren nieuw opgericht, dat 2000 zitplaatsen bevatte en aan alle eischen beantwoordde.

De rente en aflossing van het benoodigd kapitaal zouden door de stad worden gewaarborgd, die, na verloop van tijd, eigenares zou worden. Dit voorstel werd verworpen, zoowel wegens de financieele bezwaren, als wegens de ongeschikte keuze van het terrein. De gemeenteraad besloot de handen zelf aan het werk te slaan en benoemde een commissie met een aanvankelijk crediet van *f* 10.000 voor het aanbrengen van eenige verbeteringen. Deze commissie, die haar taak ruim opvatte, diende een plan

van verbouwing in, waarvan de kosten op *f* 65.000 werden begroot en waardoor ruim 260 zitplaatsen zouden worden gewonnen.

Er werden voor vernieuwing van machineriën, decoratiën en verwarmingstoestellen nog eenige duizenden aangevraagd, zoodat het geheel een uitgave van *f* 82,661.16 zoude vereischen, die door den Raad bewilligd werden. Hiermede was men weder voor eenigen tijd geholpen, maar een afdoende verbetering was het niet. Het gebouw had een vervallen en verwaarloosd aanzien. Men had in het midden der rotonde die de beide vleugels verbindt, een deur gemaakt met een gewone lantaarn daarboven, waardoor de architectonische geleding op willekeurige wijze doorbroken en het voorkomen van het gebouw geschonden werd. Van de tympans was er een met cement dicht gestreken en de ander nog kortelings geleden met planken bespijkerd. Slordiger en onhebbelijker kon het niet. De entrée der koninklijke loge bevindt zich in een smalle zijstraat, met een groot urinoir in de onmiddellijke nabijheid, zoo ordinair mogelijk. De hoofdingang, of liever eenige ingang van het publiek is naar een der vleugels verlegd, waar men door een smal en trekkig voorhuis, dat, ter wille van het bespreekbureau nog in twee helften is gesplitst en waar tot groot ongerief der vrouwelijke bezoekers het slijk van de straat wordt binnengesleept, door een half geopende deur naar binnen moet dringen om de contrôle te passeeren. Een nieuwe vestibule is dringend noodig waar het bureau van contrôle gezeteld is en waar de bezoekers zich kunnen verzamelen, om zich van daar naar de verschillende rangen te verspreiden. Het innerlijke is in overeenstemming met het uiterlijke. Men moet om de lager gelegen rangen te kunnen bereiken een aantal trapjes afdalen, die, vooral bij brand, een groot gevaar opleveren. Men heeft met de kleine ruimte

zooveel mogelijk gewoekerd, die beperkter werd, naarmate de eischen voor de veiligheid stegen. Zoo werden er dwars door de baignoires twee noodgangen gelegd, waardoor weder een aantal zitplaatsen verloren gingen. Een kleine binnnenplaats werd met glas overdekt en tot vestiaire ingericht. In een andere vestiaire, die aan de buitenzijde van het gebouw grenst, werd een nooddeur aangebracht. Zoo werd overal uit den nood een deugd gemaakt, maar alles bleef even gebrekkig en onvoldoende.

Eindelijk werd in de raadszitting van 26 Februari 1901 tot de sluiting van den ouden schouwburg besloten, vooral met het oog op het brandgevaar.

In een volgende zitting werd een commissie benoemd, die voorstellen en ontwerpen voor een nieuw gebouw zouden indienen. Van den ijver dezer commissie zal veel afhangen of het plan spoedig een werkelijkheid zal worden. Een groot bezwaar ligt in de keuze van een geschikt terrein besloten. Indien mijn persoonlijk gevoelen den doorslag moest geven zou ik den nieuwen schouwburg liefst in den Koekamp zien, omdat het monumentaal voorkomen op een vrij terrein meer tot zijn recht komt en het brandgevaar belangrijk beperkt wordt. Er bestaat geen enkele reden waarom die ruime grasvlakte in de nabijheid eener bebouwde stadswijk ongerept moet blijven voortbestaan. Wanneer daarvan een strook werd afgenomen, zou er genoeg ruimte voor de herten overblijven. Het baanvak van den spoorweg zou langs de achterzijde van het gebouw moeten worden verlegd. Wanneer het voornemen bestaat het nieuwe gebouw op de oude plaats te stichten, moet natuurlijk de oude schouwburg verdwijnen. Anders verdiende het denkbeeld wellicht overweging het oude, mits behoorlijk gerestaureerd, voor de Hollandsche voorstellingen te behouden en zich tot de stichting van een nieuw operagebouw te bepalen, te meer waar bij

deze uiteenloopende kunstrichtingen aan de acoustiek verschillende eischen worden gesteld. Meerdere steden, zooals Leipzig, Frankfort, Hamburg, hebben naast den nieuwen schouwburg den ouden in stand gehouden. Hoedanig het resultaat zal zijn moet aan het overleg van onzen gemeenteraad worden overgelaten. Dat met den nieuwen schouwburg een nieuw tijdvak van verhoogden bloei voor ons nationaal tooneel moge aanbreken blijft de wensch van iederen weldenkenden en kunstlievenden Hagenaar. Er zoude, volgens mijn meening, een groote stap in de goede richting worden gedaan, wanneer de Haagsche schouwburg, althans wat het nationaal tooneel betreft, tot den rang van een hofschouwburg werd verheven. Amsterdam verpacht zijn comediegebouw, alsof het een boerenhofstede of buffet gold en heft bovendien nog een belasting op de publieke vermakelijkheden, die door de directie op de bezoekers wordt verhaald, maar aan de ontwikkeling van het kunstleven niet bevorderlijk is. Hier wordt dus de kunst als een bron van inkomsten beschouwd. In Rotterdam behoort de schouwburg aan particulieren, die een goeden huurprijs verlangen, waardoor de exploitatie gedrukt wordt. Van een kunstinstelling kan ook daar geen sprake zijn. Het kan dus niet als een onrechtmatig verlangen, of overbodige weelde worden beschouwd wanneer er een enkele schouwburg in het land bestaat, waar tegen het verval der kunst wordt gewaakt en van waar de koninklijke standaard der klassieke kunst blijft waaien, die anderen tot voorbeeld en richtsnoer kan verstrekken.

MR. J. E. BANCK.

EEN EN ANDER OVER DEN HAAGSCHEN SCHOUWBURG EN HET „THÉATRE FRANÇAIS" IN DE 19E EEUW.

De stallen van Ritzenthaler, stalhouder, tegenover Blijenburg, hoek Comediestraat, vormden het vroeger Théâtere Français, gelijk De Fonseca ons mededeelt. Van 1702 af werden daar vrij geregeld Fransche comediën en opera's opgevoerd.

Bij den aanvang van de 19e eeuw was sedert een twaalftal jaren de ondernemer of directeur een zekere J. P. Meisner of Meissner. Volgens de notulen van de vergadering van Burgemeesteren (Slicher, van Slingelandt en Beelaerts) van Woensdag 6 Augustus 1788, werd besloten „bij provisie en tot kennelijk wederzeggen toe" gunstig te beschikken op het request van Stanislaus Anthony Hendricus Jacobus Storm, om de concessie zijns vaders om „op het Théâter in de Casuariestraat alhier eene Fransche Comedie te moogen laaten vertoonen, aan den persoon van Johan Philip Meissner, Muzikant alhier" te mogen overdragen.

Of het tegenwoordige gebouw van de vroegere stallen van Ritzenthaler, dat nu te koop staat en tot opberging dient, van de broodwagens der firma Lensvelt, Veenestraat, inderdaad hetzelfde is, waarin het Théâtre Français zijne voorstellingen gaf, dan wel of dit laatste plaats heeft moeten maken voor het oprichten van deze stallen, zijn vragen, waarop het mij niet gelukt is een beslissend antwoord

Sluitingsavond Fransche Opera. April 1900.

te vinden. Hoe het zij het grondvlak zal wel hetzelfde zijn gebleven, en dit geeft ons vrij wel zekerheid dat de theaterzaal van zeer bescheiden afmetingen moet zijn geweest, zelfs voor dien tijd. Dat het er inwendig ook niet bijster schitterend uitgezien zal hebben, mag men aannemen op grond van eene mededeeling van een Engelschman, die in 1800 den Haag bezocht en eene voorstelling bijwoonde. In „A tour through the Batavian Republic during the later part of the year 1800, bij R. Fell, London 1801", leest men:

„The theatre is smaller than that at Rotterdam and the decorations inferior. It was impossible to see the scene, which was drapt between the acts, without smiling. It represented cupids hovering over the altar of Love. The cupids were chubby Dutch children, formed in nature's homeliest mauld; the graces were round-faced damsels, with flaxen hair, and the goddess of love an antidote to that passion.

„The centre-box, which formerley was appropriated to the use of the stadtholder, now belongs to the Batavian directory.

„The directiorial box has no ornaments to distinguish it from others, and I should not have known to whom it belonged, had I not seen on entering to the theatre, a piece of paper pasted on a box door, on which was writen in an almost illegible hand *„Le logis de directoire Batave"*. [1])

Deze schrijver vertelt verder dat er geen honderd bezoekers waren en komt tot de conclusie dat het bij zulke slecht bezette zalen zeer verklaarbaar was, dat

---

[1]) Er waren in den Schouwburg aan de Casuariestraat vier rangen. Onder een programma van een concert, dat den 18 Mei 1803, daar gegeven werd om 7½ uur door Mad. Rolandeau

de ondernemers zuinig waren met de verlichting, zoo zelfs dat de muzikanten van het orkest, wanneer zij gedurende de pauze hun plaatsen verlieten eerst zorgzaam de lichten bij hun lessenaars uitdoofden om ze eerst bij hun terugkomst weder aan te steken.

Moet deze slechte opkomst van het publiek tot de veronderstelling leiden dat de samenstelling van den troep te wenschen overliet, of moet zij aan de tijdsomstandigheden geweten worden? En het een en het ander zal wel het geval zijn geweest, want het gehalte zelf van hetgeen het publiek aangeboden werd was voor die dagen waarlijk zoo slecht niet. Uit het beste van dien tijd was het repertoire in het jaar 1800 samengesteld, o.a. uit opera's van Cimarosa, Dalayrac, Grétry, Gaveaux, le Moine, Della Maria, Solié enz. En in het voorjaar van

---

de Paris, zijn de rangen en de prijzen der plaatsen aldus aangegeven: 1e Loge ƒ3, 2e Loge ƒ2, Parterre ƒ1.—, 3e Loge ƒ1.—

Dat programma deel ik als eene proeve van de programma's van dien tijd hier even mede:

PREMIÈRE PARTIE.

No. 1. La Superbe Simphonie d'Haydn, dite la Reine de France (Paroles Françaises.)
2. Air de Paisiello, Mad. Rolandeau.
3. Andante de la Reine de France.
4. Air Bouffon du célèbre Cimarosa, par un amateur.
5. Trio du marquis de Tulipano, Mad. Rolandeau et deux amateurs.

SECONDE PARTIE.

1. Grande Ouverture de Mozard.
2. Scène et Rondeau de Cimarosa, Mad. Rolandeau.
3. Trio concertant de Forte Piano, Basson et Violon.
4. Duo de Cimarosa.
Le Concert sera terminé par des Romances, Chantés par Mad. Rolandeau.

1801 werden o.a. opgevoerd Le Déserteur van Monsigny, [1]) Lodoïska van Kreutzer, La Servante maîtresse van Pergolèse, Les Prétendus van Méhul enz. Ook werd op 7 Maart een stuk gegeven getiteld Madame Angot, ou la Poissarde parvenue, comédie en 2 actes et en prôse, mêlée de Vaudeville, dat reeds door den Hollandschen troep van Bingley in de Casuariestraat was opgevoerd als zangspel, naar het Fransch, en waarbij toen vermeld werd dat de acteur G. Adams de rol van mad. Angot „in vrouwengewaad" zou vervullen.

Mag dus wel haast aangenomen worden dat het gehalte van den troep minder goed was, die van het daarna geëngageerde gezelschap onder directie van den Sr. Depoix schijnt niet veel beter geweest te zijn. Dat gezelschap bestaande o.a. uit de heeren Dannery, Morel, Depoix, Cocherie, Thibault, en uit de dames Laurent, Cocherie en Poncelet, opende zaterdag 9 Mei 1801 zijne voorstellingen als „Les artistes français de la Haye, Direction du Sr. Depoix". Al was deze directie blijkbaar volijverig gelijk blijkt uit het ter repertoire brengen van nieuwe opera's, zooals van Les deux journées, van Cherubini en Le Calif de Bagdad, van Boieldieu, die respectievelijk op 29 Augustus en 7 November 1801 hunne 1e representatie hier ter stede mochten beleven, de voorstellingen konden blijkbaar niet voldoen, en evenzeer scheen men zich niet langer met het operazaaltje meer te vreden te kunnen stellen, want in het jaar 1802 werden stappen gedaan èn om een beteren troep samen te stellen, èn om een andere comediezaal te verkrijgen.

---

[1]) Met de spelling van de namen der compositeurs werd zonderling rondgehaspeld. In plaats van Monsigny, vindt men Mancini, in plaats van Kreutzer, Creitzer, of Schreutzer, in plaats van Boieldieu, Bois-le-Dieu enz.

In eene van 1829 dagteekenende en door de heeren Schmolck en van der Goes onderteekende „Explicatoire Memorie van de laatst afgetreden Commissarissen van het Theatraal Spectacel te 's-Gravenhage" leest men het volgende:

„In 1802 vonden de leden van het toenmalige Staatsbewind goed, dat in plaats van de destijds bestaande fransche Comedietroup, alhier te 's-Gravenhage eene betere en meer met de waardigheid van de plaats hunner residentie overeenkomende, diende te worden opgericht; tot het effectueeren van hetwelk onder het Presidium van den Heere Staats-Lid van Haarsolte werd goedgevonden dat commissarissen zouden worden benoemd, ten einde eene zoodanige verbeterde troup te doen daarstellen en het noodige toeverzigt over dezelve te houden, zoodanig dat in alle opzichten aan de intentie van het Staatsbewind voldaan wierd."

Verder staat in die memorie, dat de heeren Bn. Sloet van Oldruitenborch, Mr. Fr. van der Goes, Mr. H. Malecovius en Schmolck uitgenoodigd om als commissarissen op te treden „zich leenden tot het samenbrengen van de noodige sujetten, en het organiseeren der directie van de theatrale huishouding met veel moeijte, doch tot volkomen genoegen van het Gouvernement en het Haagsche Publiek".

„Dat vernieuwde spectakel bestond in de oude fransche comediezaal, in de Casuariestraat, en verbleef daar tot den Jare 1805, [1]) als wanneer hetzelve is overgegaan in het inmiddels door actionarissen onder de naam van *Nieuwe Haagsche Schouwburg* opgerigte toneelgebouw thans nog bestaande."

Dit ingrijpen van het Staatsbewind kan ook nood-

---

1) Dit is blijkbaar een schrijffout en moet wezen 1804.

zakelijk geworden zijn door de minder gunstige financiëele omstandigheden waaronder blijkbaar de opera directie werkte, [1]) want dat die nogal wat te wenschen overlieten zou men kunnen opmaken uit het volgend protest van de orkestleden opgegenomen in de Haagsche Courant van Maandag 23 Augustus 1802:

„Les artistes composant l'Orchestre du spectale français de la Haye connus du public comme des personnes honnêtes et raisonnables, l'ont juge indigne d'eux de vouloir se défendre contre l'affiche imposé contre eux par L. Depoix samedi passé 21 du courant; néanmoins par estime pour le public, ils ont cru devoir lui avouer que ni mauvaise volonté ni entêtement, comme semble vouloir dire la dite affiche, n'est la cause pourquoi ils refusent de continuer d'assister le spectacle, mais qu'ils ne veulent pas davantage être exposés à une direction si absolue ni traités avec tant d'intrigue.

„Il semble de plus que le Sr. Depoix se trompe furieusement en date quand il dit avoir satisfait au payement des dits artistes jusqu'au 14 de ce mois, tandis que la quitance à laquelle il appelle n'allant que jusqu'au 7 du courant atteste sans contredit la fausseté de ces paroles; au reste les dits artistes se trouveront toujours prêts, en cas qu'on voudrait les attaquer en justice à rendre au juge, raison de leur conduite."

Er had dus toen reeds een werkstaking plaats gehad.

Wanneer dat „vernieuwde spectacle" zijne eerste op-

---

[1]) Om zich op de been te houden, greep zij naar twee meer gebruikte reddingsmiddelen, het geven van voorstellingen elders en het laten optreden van gasten. Zoo trad Mad. d'Arboville, 1e Chanteuse, artiste d'Amsterdam, in de rol van Zémire op in Zémire en Azor, en zoo werden voorstellingen in Rotterdam gegeven in „het Hof van Brussel", een logement tusschen de Zonnebloemsteeg en de Bagijnestraat.

voeringen gaf is slechts te gissen. Niets bepaalds vond ik daaromtrent medegedeeld. Maar de volgende advertentie in de Haagsche Courant van 3 Januari 1803 mag tot de niet al te gewaagde veronderstelling leiden dat het geweest is in de maand Mei van 1803. De bedoelde advertentie luidt:

3 Januari. „Men verlangt tegen a.s. Maand Mey te Engageeren eene bekwame Orchester Meester, in staat *zoo Fransche als Hollandsche Partitien* te kunnen conduiseeren, en Rollen te kunnen leeren; als ook twee *Eerste violen*, bekwaam om aan het hoofd in een orchester te kunnen assisteeren. Als ook eene bekwame Violoncello-Speelder, en Altviool. Degeene daartoe Inclineeren, worden verzogt zich te willen adresseeren in den loop van deeze Maand, bij den Eigenaar van den Franschen Schouwburg alhier in den Haag, hetzij in Persoon of per Missiven, mids dezelve Franco".

Intusschen waren eenige belangstellende heeren in 1802 reeds bezig geweest om de beschikking te verkrijgen over een ander gebouw huns inziens beter geschikt voor een Haagsche comedie dan het gebouwtje in de Casuariestraat. Den 1 Maart 1802 kwam bij het Staatsbestuur een request in van P. van Herzeelen, c.s. in den Haag, houdende verzoek om het gebouw „het nieuwe Hotel van Weilburg, ter oprichting van een Schouwburg op convenabele conditiën". Wel verzette zich M. P. Meisner tegen de inwilliging van dit verzoek, op grond van „zijn privilege om de Fransche comedie in de Casuariestraat te mogen laten spelen", maar op zijn request werd ongunstig beschikt, en bij besluit van 26 Maart 1802 werd aan P. van Herzeelen c.a. voor 99 jaren het paleis van Nassau-Weilburg — ons tegenwoordig comediegebouw — afgestaan onder beding dat er wekelijks Fransche en Hollandsche voorstellingen zouden worden gegeven. Eene leening van

Sluitingsavond Fransche Opera. April 1900.

f 100.000 werd gesloten om het gebouw in behoorlijken staat te brengen, en als eerste commissarissen van den nieuw opgerichten Schouwburg traden op de heeren P. van Herzeelen, F. van der Goes, Fannius. Scholten, C. van Doeveren, A. Sloet tot Oltruytenburg en Otto van Bijlandt. Er werd behoorlijk vaart achter het werk gezet en men was in het voorjaar van 1904 gereed, met het gevolg dat de Fransche troep Zaterdag 28 April zijne laatste voorstelling in de Casuariestraat kon geven met le Médecin Turc, opera van Nicolo, le Vieux Comédien, comédie, en le Maître de Musique, scène épisodique, chanté par M. François Tobi.

Maandag den 30 April 1804 werd de Nieuwe Haagsche Schouwburg geopend.

In de volgende advertentie in de Haagsche Courant van 16 April 1804 werd daarvan vooraf den volke kond gedaan:

HAAGSCHE SCHOUWBURG.

Word geadverteerd, dat de Nieuwe Haagsche Schouwburg, op den 30sten April zal worden geopend, en dat door de Deelnemers op een door hun eigenhandig onderteekend Billiet, voor ieder Aandeel zullen kunnen worden Gehuurd twee Plaatzen, waartoe in den Schouwburg zal worden gevaceerd Maandag en Dingsdag, den 23sten en 24sten April des Voormiddags van 10 tot 12, en des Namiddags van drie tot vijf uuren; zullende des Donderdags en Vrijdags, den 26 en 27 April, van 10 tot 1 uuren worden gevaceerd tot het Verhuuren, der dan nog overig zijnde Plaatzen.

De Deelnemers welke voor de 2, 3, 4, 5 en 6de Representatie wederom voor ieder Aandeel twee Plaatzen verkiezen te Huuren, worden verzogt daarvan bij een Billiet kennis te geven, tot den Ontvangst van welke

in de Schouwburg zal worden gevaceerd op Woensdag den 25sten April, des morgens van 10 tot 1 uur; zullende de Billietten op den dag der Representatie worden uitgegeven, en tot het Verhuuren der overige Plaatzen worden gevaceerd Zaturdag den 28 April, mede van 10 tot 1 uur.

De opening zal geschieden door eene Representatie van Semiramis, Treurspel, na het Fransch van *Voltaire*, door *P. Pijpers*, waarin de Rolle van Semiramis door Mejuffrouw *Ziesenis*, geboren *Wattier*, eerste Actrice van den Amsterdamschen Schouwburg, zal worden vervuld; zullende op den 2 en 4 door de Hollandschen, en op den 1, 3 en 5den Mey door de Fransche Tooneellisten Representatien gegeven worden.

De prijzen der Plaatzen zijn bepaald van den 30sten April tot en met Zaturdag den 12 Mey.

Balcons van de 1ste Rang	*f* 4— 0—
Loges „ „ „ „	3— 0—
Parquet	2—10—
Baignoires	2—10—
Balcons en Loges van de 2de Rang . .	2— 0—
Amphitheater	2— 0—
Parterre	1—10—
Loges van de 3de Rang	1— 0—

Het verslag in de Haagsche Courant van 2 Mei over de openingsvoorstelling vinde hier om der curiositeitswille ook een plaats. Het luidde:

„'s Hage den 1 Mey.

De Nieuwe Haagsche Schouwburg is gisteren avond geopend. De Nederduitsche Tooneellisten onder directie van den vermaarden *Bingley*, geadsisteert door de beroemde Amsterdamsche Actrice Mejuffrouw *Ziesenis*, geboren

Wattier, hebben, ten dien einde, voor een zeer groot aantal aanschouwers eene representatie gegeven, van Semiramis, Treurspel, uit het Fransch van *Voltaire*, voorafgegaan door de Offerhande aan Apollo, een Voorspel toepasselijk op de opening van het Toneel.

„Zij gaven een algemeen en onbegrenst genoegen; blijkbaar door de openbaare, en op den duur herhaalde toejuichingen der saamgevloeide menigte, zeer voldaan over de uitvoering der stukken, waarvan het geheel zich op de vereerendste wijze kenschetste, en verrukt door het Tragediesch meesterstuk, 't geene vertoond wierd, als welks altoos treffende bewondering niet afhangt, van de voorbijgaande gril eener vernederende smaak van een wuft oogenblik, maar van de onwrikbare regelen der waare schoonheid en der konst, die de eeuwen zal verduuren, gelijk zij die verduurt heeft; en die de Volken vereert, welke toonen daar voor vatbaar en berekend te wezen. Het zou voorts overvloedig zijn hier iets bij te voegen, tot lof der betoonde talenten van Mejuffrouw *Ziesenis*, wier magnifique costume, smaak en pracht met oudheidkennis vereenigden. Om dezelfde rede gaan wij de Apologie van *Bingley*, *Valkenier* etc., met stilzwijgen voorbij.

„Het Kunst-Gebouw, de Decoraties en de Mechanie van het Toneel hebben niet minder gedeelt, in de algemeene bewondering en goedkeuring der spectateurs en hebben de smaak en directie der Heeren Commissarissen ten vollen betoogd.

„Men vind eenparig, dat dezen Schouwburg, voltooit naar de beginselen der Toneel-Bouwkunde, de grootste eer doet aan de talentvolle Kunstenaars en Bouwlieden, zijnde voor het eerste en voornaamste gedeelte vervaardigd door den kundigen en active Architect *J. van Duyfhuis*, en de decoratiën onder deszelfs toeverzigt, door de

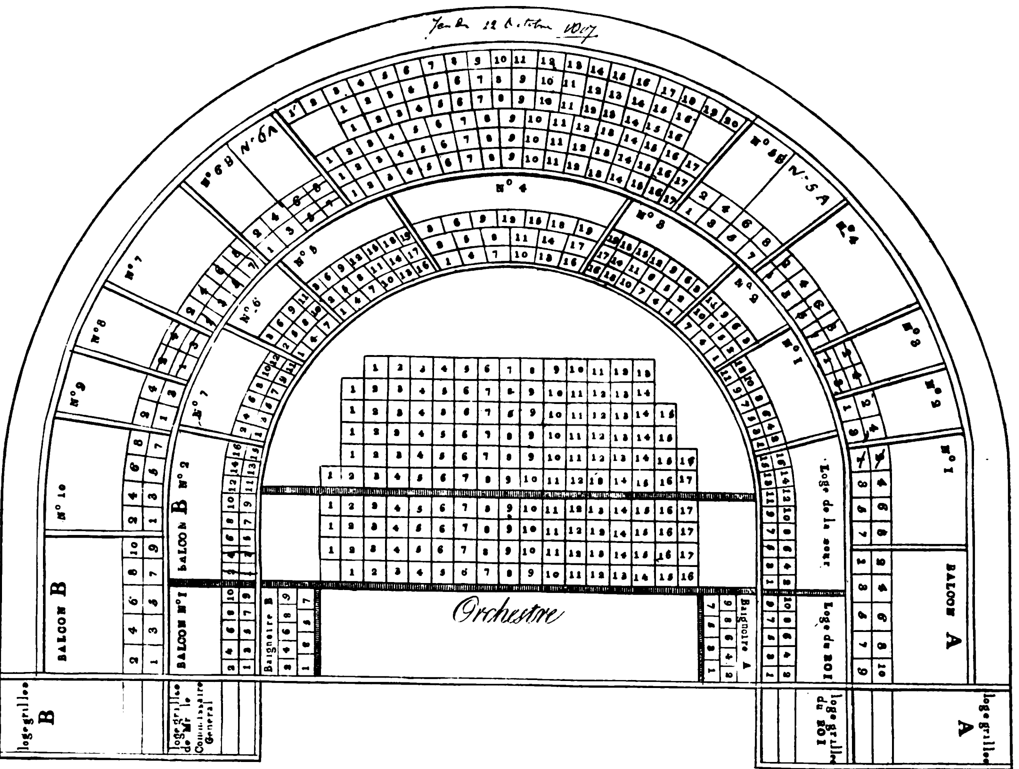
Kunstschilders *van Cuilenburg, Henning*, en *Breckenheimer*, welke dit werk zoo ontworpen als uitgevoert hebben. Niets is daarin veronachtzaamt, om agrement te geven aan de andere Vertrekken van Societeit, waar mede dit Gebouw is versierd. Verders is de goede orde, in allen opzichte bevorderd."

Opmerkelijk is het dat nergens iets vermeld wordt omtrent de eerste voorstelling van den Franschen Operatroep. Wel wordt in de hiervoren afgedrukte advertentie gezegd dat Fransche voorstellingen zouden plaats hebben op 1, 3 en 5 Mei, maar omtrent die aangekondigde voorstelling op 1 Mei vond ik niets. De eerste Fransche voorstelling in den nieuwen Schouwburg waarvan melding gemaakt wordt, is die van Donderdag 3 Mei 1804; opgevoerd werden La Dot. opera in 3 bedrijven van Dalayrac, en Adolphe et Clara, ou les Deux Prisonniers, opera in 1 bedrijf van denzelfden. Onder de advertentie, waarin dat bericht werd, staat:

„N.B. Par ordre de M. M. les Commissaires il est expressément défendu d'entrer au Théâtre pendant les répétitions et exécutions."

Den 14 Mei deelde de Haagsche Courant — die in deze zaken ons het meeste licht verschaft — mede dat voor het vervolg de prijzen der plaatsen van het Spectacle français zouden zijn:

Balcons du premier rang.	*f* 3— 0—0
Loges du premier rang	2— 0—0
Parquet	1—10—0
Baignoires.	1—10—0
Balcon et Loges du second rang. . .	1—10—0
Amphitheatre.	1—10—0
Parterre	1— 2—0
Loges du troisième rang.	0—12—0

Plattegrond van den Schouwburg. 22 October 1807

Verzameling Rijksarchief.

Nog vinden wij in ditzelfde jaar 1804 gepubliceerd dat de Concerts de Souscription, die tot nogtoe des winters om de 14 dagen in het hotel du Vieux Doelen plaats hadden, voortaan in den Schouwburg zouden gegeven worden. Het eerste concert had plaats Woensdag 21 November.

Later hadden de Apollo-concerten, in 1814 gesticht, ook plaats in de Schouwburgzaal, gelijk wederom later tot bijna aan het eind der eeuw, die van de Maatschappij de Toekomst en van vele hier doortrekkende virtuozen, zooals Wieniawski o.a. Die Apollo-concerten waren vocaal- en instrumentaal en hadden om de 14 dagen des winters plaats. G. Bruining, deelt daaromtrent in zijn „Description de la Haye, et de ses environs" (1816) het volgende mede: „Lorsque les Concerts se tiennent, le parterre est couvert d'un plancher au niveau de celui de la scène, aufond de la quelle s'èlève un orchestre pour une cinquantaine de Musiciens. Le tout, qui forme alors une grande salle est éclairé par des quinquets, qui rèpandent sur l'orchestre toute lueur nècessaire. La famille Royale se place dans les Loges, qu'Elle a dans la Salle de Spectacle. Les autres Loges sont occupés indifféremment.

„*M. Welsch*, maître habile, dirige la musique. Les Commissaires tâchent de la rendre, par une variation bien ordonnée, aussi agréable qu'il est possible, et ils sont en cela secondé par nombre d'amateurs, qui accompagnent les Musiciens de profession. Les Etrangers et les officiers de la garnison sont admis."

Ik moet haast aannemen, dat deze stadsbeschrijver een weinig overdrijft, waar hij mededeelt dat het parterre geheel met een planken vloer overdekt werd; ik althans, maar mijne herinnering loopt alleen over de laatste 40 jaren ongeveer, heb daarvan nooit iets gezien of gehoord. Wel herinner ik mij dat over het orkest heen een plankenvloer

werd aangebracht, waardoor het podium vergroot werd waarop het orkest bij een concert plaats kon nemen

Alhoewel de Diligentiazaal later gelegenheid bood voor het geven van concerten, bleef de Schouwburgzaal nog lang de daartoe aangewezen zaal bij groote uitvoeringen, ook omdat de kerkbesturen de kerkgebouwen niet meer beschikbaar wilden stellen. [1]) En ik herinner mij nog

---

[1]) Hier zij even herinnerd aan den pennestrijd waartoe aanleiding gaf het eerste groote muziekfeest van de Maatschappij van Toonkunst, in de Groote Kerk, op Donderdag en Vrijdag 16 en 17 October 1834. De rechtzinnigen ergerden er zich aan dat de Kerk voor dit muziekfeest beschikbaar was gesteld. Nog in dezelfde maand October kwam bij Golverdinge, Papestraat, alhier, uit eene brochure van A. Capadose, met dezen titel: „De ontheiliging van 't Huis Gods op den 16 en 17 October 1834 te 's-Gravenhage", prijs 30 cent, waarvan mij wel vier drukken bekend zijn. Dr. Capodose stelde als motto: „Want de kinderen van Juda hebben gedaen, dat quaet is in mijne oogen, spreekt de Heere; zij hebben hare verfoeyselen gestelt in 't Huijs, dat na mijnen name genoemt is, om dat te verontreynigen, Jeremia VII: 30". Hij uitte verder zijne verontwaardiging o.a. aldus: „En hier op het feest wordt van dien heiligen Naam het schrikkelijkst misbruik gemaakt, daar dezelve niet met het doel om God in ernst aan te roepen en te verheerlijken genoemd wordt, maar om als voermiddel te dienen tot een voortbrengsel der kunst, om dit te meer te doen uitkomen".

Als noot plaatste hij het volgende:

„De donder en een vreeselijke storm hebben zich op beide die avonden sterk doen hooren, zoodat een der dagbladen ons moest aanwijzen dat alleen die storm het feest gestoord heeft!" En hij bracht er zelfs den watersnood mede in verband, want hij schreef neer: „De Heere zweept de bruisende golven over het zingend en zinkend Nederland!"

Verder gaf „een diep bedroefd Christen" bij G. Vervloet, een klaaglied uit als vervolg op deze brochure, ten voordeele van de weduwe van een matroos der reddingboot, verdronken op den 18 October 1834

Maar Da Costa bleef niet onweersproken. A. Kist, gaf bij

levendig wat een voeten het in de aarde had om van dameszangeressen gedaan te krijgen mede te werken bij de uitvoering van werken voor Gemengd Koor en Orkest, o.a. nog bij de uitvoering van Nicolaï's feestcantate in 1869 bij gelegenheid van de onthulling van het Nationaal

---

Blussé en van Braam te Dordrecht een niet minder kras gesteld brochuretje uit, getiteld: „Iets over de ontheiliging enz." met het motto: „Ziet daar buiten schreeuwen de snoevers. Jesaja 33:7," en waarvan het slot aldus luidt: „De Hemelsche Vader schenke dezen man, die zoo veel belang schijnt te stellen in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, verlichte oogen des verstands, opdat hij wezenlijk nut stichte op deze wereld, en door liefde schittere onder de leden dier eenige algemeene Christelijke Kerk, waarvan Christus het hoofd is; maar hij verbittere dan ook het onschuldige genoegen van anderen niet, en late aan onze getrouwe Herders en Leeraars over om de kudde te weiden naar het voorschrift van hunnen Herder."

Aan beide zijden ging men ongetwijfeld te ver. Maar Da Costa had in den grond gelijk: Kerken zijn geen Concertzalen. En het moet menig geloovig man een ergernis zijn geweest dat in een Kerk muziekstukken werden uitgevoerd als in de Nieuwe Kerk op 28 Maart 1832, toen het „Corps muzykanten der Schutterij" een concert gaf ten voordeele van de nagelaten betrekkingen van uitgetrokken Schutters. Daarop werden o.a. uitgevoerd een *Polonaise* voor klephoorn van Küffner, een Introduction en *Polonaise* voor viool van Kalliwoda, een *Siciliano* en Rondo voor klarinet van J. Muller, en een bas-aria en trio uit La Dame Blanche. Moet het niet stuitend voor zoo iemand zijn geweest dat in zijn kerk ten gehoore werd gebracht: een „Pittoresk Orgelstuk, voorstellende de Verrijzenis des zaligmakers; waarin gehoord wordt: de stilte des grafs, het langzaam verdwijnen der Morgenschemering, de aardbeving, het nederdalen van den Engel, welke den steen van het graf wentelt, de opstanding van Jezus uit het graf, de verschrikking en vlugt der Romeinsche wachten, en het triomfgezang der Engelen", of wel een stuk als de Slag van Waterloo, „waarin het krijgsmuziek ver af en naderbij, het kanon en musketvuur, het gekerm der Gekwetsten, en het Trompetgeschal der overwinning gehoord wordt"?

Monument in het Willemspark, waren er dames die weigerden mede te doen, omdat, naar hare opvatting, het een fatsoenlijke vrouw niet pastte op de planken te verschijnen.

Een der eerste particuliere concerten in den nieuwen Schouwburg werd gegeven in de maand Januari 1805. Het was een Grand Concert, vocal et instrumental, waarop o.a. werd uitgevoerd: „*L'automne*, un des quatre saisons du célèbre Haydn, dans la quelle Mlle. Lobé, Madme. Goossens, Ms. Milord et Tobi chanteront les principales scènes", gelijk de aankondiging luidde.

In dat zelfde jaar gaf Don Alexandre Boucher, membre de l'Académie Royale, Violon Solo de la Chambre et de la Chapelle de S. M. le roy d'Espagne, kennis aan de Hagenaars dat hij Woensdag 11 September een concert zou geven in „la Salle du Théâtre français, lequel sera illuminé par extraordinaire"; hij zou uitvoeren „plusieurs pièces de sa composition et son *épouse* se fera entendre sur la harpe et sur le pianoforte, de même que Mr. *Navoigille*, chef d'orchestre de la Loge Olympique et des Sublimes Concerts de Cléry à Paris."

Het merkwaardige van dit concert was dat het 't eerste is waaromtrent de Haagsche Courant een verslag — al was het dan zeer klein — gaf. Alle andere concerten bleven ook nog lang daarna, onbesproken, op eene enkele uitzondering na waarvan later ook nog even melding gemaakt zal worden. Het verslagje luidt aldus: „Don A. Boucher heeft op gisteren-avond zijn aangekondigd groot Concert alhier op den Haagschen Schouwburg gegeven. Een onvoorziene omstandigheid, de mislukte Luchtreize, was den virtuoos dusdanig nadeelig, dat hij zijne onkosten nauwelijks heeft kunnen goed maken, hebbende evenwel het innig genoegen gehad dat het kleine doch aanzienlijk getal zijner toehoorders ten uiterste voldaan waren over de uitvoering. Men heeft reden te denken dat hij nog-

maals gelegenheid zal hebben om zijne talenten, alsmede die van zijne echtgenoote en den heer Navoigille met meer succes te doen hooren."

De laatste veronderstelling was juist. Den 25 September werd door hem een tweede concert gegeven. Of hij daarmede financieel succes had, ligt evenzeer in het duister der eeuwen verborgen als de oplossing van de vraag wat met die „mislukte luchtreis" bedoeld werd.

Wat het Gebouw van den nieuwen Schouwburg betreft, de gang van zaken daaromtrent is door wijlen Mr. Banck in zijn artikel in ditzelfde jaarboek regelmatig aangegeven.

Het zij mij veroorloofd daaraan o.a. nog het volgende toe te voegen.

In eenige oude paperassen op het Gemeente-Museum aanwezig, vond ik dat gedurende de jaren 1811 tot en met 1824 aan zaalhuur van beide tooneeldirectiën (Hollandsche en Fransche), aan pacht van den kastelein en van de „opstuivers" der plaatsen voor het patent van het Hollandsch tooneel, gemaakt was door de Schouwburg-exploitanten een voordeelig saldo van *f* 10506 — 17 — 9, en dit niettegenstaande de jaren 1811, 1812, 1813, 1815, 1816, 1823 en 1824 telkens nadeelige saldo's hadden opgeleverd. Aan het Rijk had ongeveer $^{5}/_{13}$ van de brutowinst uitgekeerd moeten worden; met de lasten had het $^{1}/_{4}$ genoten van de brutowinst. In 1815 bedroeg het groot patent *f* 1497 en het extra patent *f* 269 — 15.

In 1822 werd een belasting ingevoerd op de entree-gelden voor de Fransche voorstellingen, zooals blijkt uit de onderstaande publicatie:

„Te beginnen met 1 Mei 1822 en voorts bij iedere tooneelvertooning van den Koninklijk Franschen Schouwburg zal worden geplaatst een Ontvanger, belast met de perceptie van gemelde 10 perCent, en die op vertoon van het entreebillet en tegen betaling dier belasting,

bedragende, met verwaarloozing van de gebroken, voor den eersten rang $22^{1}/_{2}$ ct., of $4^{1}/_{2}$ st., voor den tweeden rang $16^{1}/_{4}$ ct., of 3 st. 4 p., voor het parterre $11^{1}/_{4}$ ct., of 2 st. 4 p, en voor den derden rang $6^{1}/_{4}$ ct., of 1 st. 4 p., aan de belanghebbenden zal uitreiken een bewijs zonder hetwelk zij niet in den Schouwburg zullen worden toegelaten."

In den zomer van het jaar 1839 werd in het Gebouw gasleiding aangelegd.

Daaromtrent lezen wij in de „Lettres de Monsieur D. Delprat à son fils", onder dagteekening van 10 September 1839:

„Notre illumination ici, le 24, n'a pas été très brillante. Par contre celle de notre salle de Spectacle mérite que vous en veniez juger. On a adopté l'éclairage au Gaz. Le premier soir on attendit l'arrivée du Bourguemaître pour ouvrir les robinets. Les spectateurs, se méprenant d'abord sur le motif, commençaient déjà à se moquer de l'issue; mais à l'entrée du vénérable Magistrat, crac! une lumière éblouissante succéda au crépuscule et chacun applaudit."

Het gas heeft ten slotte weer plaats moeten maken voor het electrisch licht dat in de aller laatste jaren van de 19e eeuw eerst gedeeltelijk alleen voor het tooneel, en daarna voor het geheele gebouw werd in gebruik gesteld. Ook heeft men gemeend nog verschillende verbeteringen te moeten aanbrengen in het laatste vierde van die eeuw, met het oog op het brandgevaar. Nooddeuren zijn aangebracht, enkele plaatsen weggebroken om een vrijer uitgang aan het publiek te verzekeren, een brand- en een waterscherm zullen in geval van brand op het tooneel de toeschouwersruimte voor het daarin overslaan van het vernielend element moeten vrijwaren, enz.

Gelijk in Mr. Banck's artikel reeds is medegedeeld,

trachtten in de eerste jaren de exploitanten van het Gebouw nog op andere wijze dan door het doen geven van tooneel- en opera-voorstellingen geld te maken, en wel door het geven van Vauxhall's in den tuin en het verhuren van lokalen voor een Societeit. Ook hieraan zij het mij veroorloofd iets toe te voegen. Jaren lang zijn er, maar altijd in de eerste 25 jaren van de exploitatie, gedurende de kermissen bals en Vauxhall's gegeven. Maar men heeft ook eene poging gewaagd om de koffiekamer als koffiehuis te exploiteeren, althans de kastelein (concierge) van het Spectacle Français J P. Schauch, adverteerde 9 Juni 1809, dat voortaan des zondags voor- en namiddag „bij hem bediend zal kunnen worden van ijzen, wijn, liqueuren, thee en meer andere ververschingen." Ongeveer hetzelfde is beproefd onder de tegenwoordige directie van Bijlevelt en Lefèvre, maar zonder succes. Maar daarentegen is het haar gelukt de beneden-koffiekamers sedert eenige jaren gedurende de wintermaanden voor den namiddag te verhuren aan een Societeit van dames de Club genaamd, wier voorzitster is mevr. Mesdag—van Houten, waar evenwel de emancipatie zich niet zoo sterk zich doet gevoelen dat de heeren totaal uitgesloten worden; het is vrijwel van algemeene bekendheid dat o a. de oud-ministers Goeman Bourgesius en van Houten dikwijls welgeziene gasten in die Club zijn geweest.

Van Mei 1804 af werden geregeld het geheele jaar door, door den Franschen troep voorstellingen gegeven. In 1805 behoorden tot het gezelschap de heeren Micallof, Milord, Tobi, Germain, Depoix, Morel, Deris en de dames Mlle. Lobé, [1])

[1]) Mr. Engelen, in zijne Herinneringen, deelt omtrent deze dame mede. dat zij ten haren huize in de Houtstraat, een Conversatie-Salon geopend had waarin zij ontving Hollanders van rang en zelfs enkele vreemde diplomaten; dat zij niet van

Md. Goossens, Mlle. Laurent en Mlle. Spol. Goossens was directeur der muziek.

Na het vertrek van Koning Lodewijk naar Utrecht, in 1807 beginnen er haken en oogen te komen in de regelmaat der voorstellingen van de Fransche artisten. Het zingende gedeelte van den troep voor een deel opgenomen in zijn Musique de la Chambre et de la Chapelle trok waarschijnlijk met hem mede. De musique de chambre was in 1807 samengesteld uit Mlle. C. Lobé, cantatrice, Navoigille, 1e violon, J. van der Steen, alto, V. Malherbe, 1e violoncelle, en J. Stein, accordeur. Tot de musique de la Chapelle behoorden Mlle. C Lobé, cantatrice, Mme. Bousigue, id., F. Milord, chanteur, Reindre en Bellemont, basse-tailles, C. Campenhout, haut-contre, Dubuis, 2de id., H. Welsch, tenor, Navoigille, Beems, Leon Enthoven, 1e viool, N. Welsch, W. Malherbe, Kaudelko, 2e viool, J. Rauscher, F. Muller en W. Geering, viool (hoeveelste wordt niet opgegeven), J. van Haaren, alt, V. Malherbe, 1e violoncel, Hennevelt, violoncel, Emmert en Veltman, contrabas, Drouet en Stutterheim, fluit, J. D. Stoll, en G. W. Klein, hobo, J. S. Muller en W. Heerens, hoorn, P. F. Simon en J. van Haaren, fagot, H. Olivier en L. van Haaren, klarinet, J. Geering, pauken, en S. B. Polak. garçon de service. Per maand was de bezoldiging van de kamermusici als volgt, Mlle. Lobé *f* 41 — 13 — 5 1/3, Navoigille *f* 25, van der Steen en Malherbe elk *f* 16 — 13 — 5 1/3 en Stein *f* 12 — 10. Voor de diensten bewezen bij de musique de la Chapelle, ontving Mlle. Lobé,

---

schoonheid ontbloot was en bekoorde daar de levendigheid van hare conversatie, dat zij zeer bedreven was in de Fransche litteratuur, maar dat zij in haar eigenlijk vak weinig boven het middelmatige uitstak. Zij beweerde ook Hollandsche van geboorte te zijn.

hetzelfde per maand als bij de Kamermuziek, Md. Bousigue slechts *f* 33—6—10$^2/_3$, wat ook de zangers ontvingen, behalve de basse-taille Reindre wien evenals Mlle. Lobé *f* 41—13—5$^1/_3$ uitbetaald werd. De directeur van deze kapel was Plantade, in zijn tijd een man van naam, ook opera-componist. Zijn salaris bedroeg *f* 6000 per jaar.

Het waren waarschijnlijk de niet-zingende artisten van het Théâtre Français, die hier blijvende den troep vormden, die als „Les Comédiens ordinaires du roi" voorstellingen bleef geven, maar geen opera's. „L'administration a l'honneur de prévenir le Plublic que *la Comédie* doit rester à *la Haye*", was de kennisgeving die na het vertrek des Konings gepubliceerd werd.

Van deze schoone gelegenheid gebruik makende, komt in 1808 onze oude vriend Meissner, de vroegere ondernemer in de Casuariestraat, zich weder aanmelden, met een opera-troep. En den 3 November opende hij het Théâtre of Spectacle Français de la Haye, met eene vaudeville en de opera Paul en Virginie van „Schreutzer" (Kreutzer), waarin Mlle. Pierson de rol van Virginie en Mr. Floricourt, haut-contre, die van Paul vervulde. Sedert gaan weder regelmatig de voorstellingen door.

Van de woensdag-avonden werd nogal eens gebruik gemaakt door een Amsterdamschen troep onder directie van Dessauer. Zoo werd 8 Maart 1809 door de Amsterdamsche Hoogduitsche Joodsche jonge Tooneelisten, élèves van den heer J. H. Dessauer, gegeven „Der Baum der Diana, opera 3 acten van Martini", en den 8 Juni door ditzelfde troepje kinderen van 7, 8 en 9 jaar, „Der Verliebte Ambtmann, oder das gestorbene Lämmchen", 1 bedr. van B. Koch.

In het voorbijgaan worde hier nog even vermeld dat in het jaar 1809 in den Schouwburg concerten werden gegeven door twee artisten, de eerste eene jeugdige

pianiste van 16 jaar, mej. A. G. E. van den Bergh die zich later hier vestigde als muziekonderwijzeres, en tot haren dood 10 September 1840 ten hoogste vereerd werd in onze residentie. [1])

Haar eerste concert, in de maand Juli, in den Schouwburg gegeven, bracht de Haagsche Courant er toe ten tweede male af te wijken van hare gewoonte om niets te zeggen van plaats gehad hebbende concerten. Haar verslaggever was dermate door de muziekale kunstuitingen van deze jonge dame getroffen, dat hij zich aan het volgende literarisch pronkjuweel te buiten ging:

„Bejaarde konstkenners van Muziek, verzekerden openbaar iets dergelijks nooit schooner, nooit uitvoeriger, hier in deze stad gehoord te hebben. Zowel de executie als eigen compositie van dit zestienjarig meisje, was vol

[1]) Zij wordt als een buitengewoon geniale vrouw geschetst in het Ned. Muzikaal Tijdschrift van 1840. Zij speelde de praeludies en fuga's van Bach, ook Mendelssohn, met uitstekende voordracht, krachtigen aanslag, juistheid en stoutheid; las de oratoriums en opéra's uit de partituur a prima vista, en was ook componiste. Op de hierbestaande liefhebberij-concerten en in bijzondere kringen trad zij herhaaldelijk op als soliste met werken van Beethoven, Mozart, Weber, Ries, Field, e.a. In 1819, 20 en 21 studeerde zij een kleinen kring van dilettanten de finales in van Cosi fan tutti, Don Juan, Figaro, Gazza Ladra enz. voor liefhebberij-concerten. Daaruit is ontstaan de eerste eigenlijke zangvereeniging voor Gemengd Koor hier ter stede, die onder hare directie van 1821 tot 1838 gebloeid heeft. Onder de medewerkenden was o.a. de toenmalige redacteur der Staats-Courant Mr. Lagemans, die veelal de tenorsolo's voor zijne rekening nam. Met veel praal werd zij begraven. Slippendragers waren Veegens, Calisch, Lubeck en C. Kruseman. De grafrede hield Veegens. Een mannenkoor, woorden van Calisch, muziek van Lubeck, werd bij het graf uitgevoerd met begeleiding van de Koninklijke Kapel. Onder hare leerlingen worden genoemd Anna Paulowna, gemalin van Willem II, prinses Marianne, prinses Frederik en koningin Sophie.

smaak, konst en op goede theoretische regelen gegrond. Na het fijne Ideaal het welk ons door de Grieksche fabelkunde van de Muzen en haare meester Apollo voorgedragen wordt, en hetwelk voor alle verlichte natiën zo veel waarde heeft, waren de Muzen altijd gewoon op Bergen te huisvesten; welk eene schoone zinspeeling op den naam van *van den Bergh*, gevoegd bij zulke Talenten op deze bloeijende jaaren!"

Rode gaf twee concerten, 15 en 27 December. Entree *f* 3. Kaarten verkrijgbaar bij Weygand in de Korte Pooten „à coté du Parlement d'Angleterre". Hij noemde zich, 1e violon de L. L. M. M. l'Empereur des Français et l'Empereur de toutes les Russies, membre du Conservatoire Impérial de France. Zie hier een zijner programma's:

PREMIÈRE PARTIE.

1. Grande Symphonie de Haydn.
2. Mr. Rode exécutera un nouveau Concert de sa composition.
3. Mr. Simonetti, Chanteur Italien, qui ne s'est jamais fait entendre en cette ville, chantera un air Italien.
4. Mr. Rode, exécutera un Adagio et un Minuetto d'un nouveau Quatuor de sa Composition.
5. Ouverture à grand Orchestre de Pair.

SECONDE PARTIE.

6. Ouverture de Tamerlan par Winter.
7. Mr. Simonetti, chantera un air Italien.
8. Mr. Rode exécutera, Variations de sa Composition.
9. Simphonie par Wranitsky.

Tot het einde van 1811 bleef Le Sieur J. P. Meissner als Directeur-préviligé exclusif des spectacles français du Département des Bouches de la Meuse, het spectacle

français de la Haye beheeren. In dit jaar werden twee gratis-voorstellingen gegeven „par ordre" en nogwel „Grand Gala." [1]) De eerste maal „en réjouissance de la Fête donnée pour S. M. le Roi de Rome, Dimanche 9 Juni, à deux heures, très précises". Men gaf de 1e representatie van la Rosière de Salency, ou la vertu recompensée, opéra en 3 actes et à grand spectacle, van Grétry. De tweede gala-gratisvoorstelling had plaats den 15 Augustus „en réjouissance de la naissance de S. M. l'Empereur et roi." Gegeven werd Le Calif de Bagdad van Boieldieu. Ook had Meissner nog het genoegen te mogen mededeelen: „Les fêtes qui auront lieu pendant le séjour de Leurs Majestés Impériales et Royales dans cette ville exigeant beaucoup de préparatifs au Théâtre, il y aura relâche Demain Samedi 12 Octobre". Den 24 October kwam Bonaparte met zijne vrouw in den namiddag ten half vier uur in den Haag, maar van eene gala-voorstelling gedurende hun verblijf vond ik niets.

Met Januari 1812 te beginnen, schijnen de fransche artisten Meissner ontrouw te zijn geworden, althans van die maand af annonceerden zij zich steeds als „Les artistes sociétaires du Théâtre français", en er werden dit en het volgend jaar onophoudelijk benefiet-voorstellingen gegeven. Als artisten worden in deze jaren genoemd o.a. de dames Schaffner, Sarda, Madinier (la gentille Madinier) en de heeren Micolleff, Milord, Floricourt. De volgende opera's werden gegeven: Adolf et Clara, van Dalayrac, Le Médecin Turc, en Cendrillon, van Isouard, Panurge dans l'ile des lanternes, van Grétry, Palma, ou le voyage en Grèce, van Plantade, Les deux Edmon, van Gaveaux, enz. Voor Zaterdag 9 Mei 1812 werden aangekondigd „Rentrée de leur spectacle

[1]) Bij de annonces van eene andere Gala-voorstelling in het jaar 1812 werd medegedeeld: „La salle sera éclairée en bougies".

et les débuts de M. M. Gennevoise et Louis Silvain", en toegezegd „les nouveautés les plus agréables et les plus en vogue", als Jean de Paris, Les habitants des Landes, Le Fandango, L'Auberge de Bagnères, Ils sont chez eux, Le petit Fifre, etc. Nog werden o. a. gegeven in 1813, Les époux mécontants (Cimarosa), Joseph (Méhul), Richard Coeur de Lion (Grétry), Jeunesse du jeune Henry (Méhul), Le mariage secret (Cimarosa), Les deux journées (Chérubini), en aangekondigd werd de 1e opvoering van le Prince de Catane, van Nicolo.

Er was deze beide jaren veel leven in de exploitatie van het Théâtre français. Er werden bals gegeven na afloop van de voorstellingen om elf uur. De benefice voorstellingen werden op allerlei wijzen aangekleed. Bij een benefiet voor Mr. Micollef en Mad. Schaffner op 23 Januari 1812 werkte Mad. Bayer, 1e chanteuse van het théâtre français d'Amsterdam mede en het orkest werd versterkt met MM. les Musiciens du 18me Régiment. Bij een ander benefiet, 27 Februari, dat van Mad. Laurent, comédienne, speelden haar zoon en de 1e viool en directeur de l'Orchestre, Mr. Welsch, eene symphonie concertante. Een spectacle coupé dus. Bij gelegenheid van haar benefiet en dat van M. Raimond, speelde au second acte, pendant la fête du tournois, in Palma, Mlle Madinier een solo op de harp, la Chasse, de Pollet.

Donderdag 12 Maart maakte men het nog erger. Men gaf les Deux Edmon en la Partie Carrée, en tusschen de beide stukken, werd geannonceerd, „zal de heer Cornillot, professor in de natuurkunde, opvolger van den vermaarden Pinetti, en directeur van een vermakelijk natuur- en scheikundig schouwtooneel, de eer hebben eene vertooning te geven van de nieuwste en bewonderingwaardigste soort." Hij zou doen de „nieuwste proeven over de electriciteit, de magneet, de termolamp, de

onderscheidene dwaallichten, of ontvlamde natuur- en luchtverschijnselen, de zielsverhuizing . . buikspreking of het onzigtbare meisje, enz."

Den 27 Maart 1813 speelde W. Renaud, organist hier ter stede, in een der pauzes een pianoconcert van eigen compositie. Dat was weder iets beter, maar wat er van te zeggen dat men, zooals op den 30 September van dat jaar na de Joseph van Méhul liet volgen „Grands exercices d'équilibre par M. *Zanini*, célèbre artiste venant de Paris et de Milan etc.

Het jaar 1813 was overigens voor de Fransche tooneelisten bepaald noodlottig. Den 5 Mei moesten zij bekend maken dat het aangekondigde benefiet van mej. Marianne en de heeren Célestin en Depoix moest uitgesteld worden, „daar het omslaan van hun rijtuig op den Rotterdamschen weg in den nacht tusschen den 3 en 4 dezer maand, waardoor verscheidene hunner zwaar gekwetst waren, hun in de onmogelijkheid stelde, hetzelve te geven." En het aangekondigd benefiet van Mad. Laurent, op den 18 November 1813 moest worden uitgesteld. Het heette *par indisposition* tot 25 November, maar wie zich herinnert wat dien 18 November gebeurde, weet wat die eerste representatie van le prince de Catane van Nicolo onmogelijk gemaakt zal hebben en wat een relâche voor het overige gedeelte van dat jaar wettigde.

Het blijkt echter dat de Hagenaars boozer waren op de Fransche soldaten en ambtenaren dan op de Fransche artisten, want anders hadden de laatsten niet gewaagd reeds tegen 17 Januari 1814 weder eene voorstelling te annonceeren. Intusschen zij deden dit in zeer verzoenenden geest, want zij adverteerden:

„Les artistes du Théâtre français désirant contribuer au soulagement des Veuves et Orphelins de Woerden, donneront 17 janvier, au Bénéfice de ces Infortunées,

THÉATRE ROYAL.

JEUDI 30 DECEMBRE 1819.

(N°. 89 de l'Abonnement).

Les comédiens ordinaires du ROI, sous la direction de *F. Milord*, donneront

UNE REPRÉSENTATION

D'ADOLPHE ET CLARA,

OU LES DEUX PRISONNIERS;

Opéra en un acte, musique de *Dalayrac*.

SUIVI DE

BONIFACE POINTU

ET SA FAMILLE,

Comédie épisodique en un acte, par Mr. *Guillemain*.

LE SPECTACLE SERA TERMINÉ PAR LE

TABLEAU PARLANT,

Opéra en un acte, musique de *Grétry*.

Dans *Adolphe et Clara*: MM. *Delers*, Delys, *St. Paul*, *Victor*; Mme van den Bergh-Dangeville.

Dans *Boniface Pointu*: MM. *Ramond*, *Lacoste*, Mmes *Laurent*, *Granville*.

Dans *le Tableau parlant*: MM. *Delys*, *St. Paul*, *Ramond*; Mme van den Bergh-Dangeville, Mlle *St. Paul*.

Incessamment, au Bénéfice de Mr. *RAMOND*, les premières Représentations de LA VESTALE et L'AMOUR pièce anacréontique; des DEUX SECRETS, Comédie nouvelle; les reprises de LA PRISONNIÈRE, Opéra de *Chérubini*; et du 30 & 40 ou *le Portrait*; Opéra de *Tarchi*.

PRIX DES PLACES COMME à L'ORDINAIRE.

ON COMMENCERA à SIX HEURES ET DEMIE TRÈS PRECISES.

A la Haye, chez H. & J. DE GROOT, E. n°. 38a.

Archief Schouwburg.

une Représentation du *Retour du Prince d'Orange, ou les Pêcheurs de Schevening,* fait Historique en 2 actes, orné de chants de M. M , précédé d'une 1e représ. de la reprise du Major Palma, ou un Trait du Grand Frédéric, Opéra en 3 actes de M. Pigault le Brun, Musique de Bruni."

Onze residentie-bewoners hebben dit offer naar het schijnt eveneens verzoenend opgenomen, en de fransche voorstellingen werden dat jaar mede op de gewone wijze gegeven, tot het volgende jaar eene geheele verandering in de operazaken plaats had.

Den 1en Mei 1815 had de eerste voorstelling plaats van den nieuwen franschen operatroep, gevormd door Milord, die zich noemde „directeur breveté par sa Majesté." Hij bleef de instelling, die dan eens aangeduid werd als „Spectacle français" en dan weder als „Théâtre royal français", dirigeeren tot 1820. Waarschijnlijk heeft hij reeds een Koninklijke subsidie genoten; maar al moge het hem daardoor mogelijk geweest zijn, een goeden troep te vormen, de gunst van het publiek heeft hij minder genoten; ten minste als men op dit punt weder een Engelsch of Schotsch reiziger mag gelooven, die in Juli of Augustus 1817 hier eene fransche voorstelling bijwoonde, en die — het was Robert Stevenson uit Edinburgh — in zijn „Letters from Holland" het volgende verklaarde: het stuk „was finely got up, and the actors went through their several parts with much spirit and eclat, though the house was but thinly attended." [1])

[1]) Eenigszins duister is hetgeen *Stevenson* hierop laat volgen: „Some disturbance was likely to have happened, owing to the gentlemen of the orchestra having neglected to play *Wilhelma*, the national air of Holland. The affray was at length overruled and the band having disclaimed all intention in the omission, the tune was struck up, while the audience stood uncovered". Had men toen wellicht de gewoonte aan het begin eener voorstelling het Wilhelmus te spelen?

Wel is waar bewijst éene slecht bezette voorstelling, en dan nog midden in den zomer nu niet zoo bijzonder veel, omtrent de geregelde opkomst van het publiek over het geheele jaar, maar het feit dat Milord met 1 Mei 1820 door den koning als directeur werd ontslagen geeft toch te denken.

In zijn plaats trad op als directeur Mourguet dit Dangeville, zoowel hier als te Amsterdam, althans blijkens oude engagementscontracten aanwezig in het Oud-archief dezer gemeente werden artisten door hem geëngageerd „pour le service des Théâtres de la Haye et d'Amsterdam". Boven het contract met den 2en orkestdirecteur N. Welsch staat „Entreprise du Théâtre Royal de la Haye et du Théâtre Français d'Amsterdam". Te hooge gages betaald te hebben zal men dezen théâter-directeur niet als fout kunnen aanwrijven, waar men uit dit contract ziet, dat Welsch als 2e Mâitre de musique, ou premier au besoin, aussi pour jouer au besoin le 1e violon et le solo, diriger les repetitions de l'ensemble des Choeurs", zoowel in Den Haag, te Rotterdam, Leiden als daar waar het noodig mocht zijn, ontving *f* 500 per jaar. Het blijkt hieruit tevens dat toen de troep ook al duchtig heeft moeten reizen en trekken. Maar veel garen schijnt Mourguet dit Dangeville er ook al niet mede gesponnen te hebben, want in het voorjaar van 1823 nam Branchu reeds zijne plaats in. En ook dezen schijnt het geluk niet bijzonder toegelachen te hebben, want in 1825 werd hij weder vervangen door A. Colleuille en Michel Leroux, die al evenmin goede zaken schijnen gemaakt te hebben. Ze hadden zelfs het weder tegen zich, immers Maandag 19 Februari 1826 moesten zij relâche aankondigen „vu la rigueur de la saison". Ook hun tijd was spoedig voorbij, met einde April 1828 traden zij als directeuren terug. En de staat van zaken schijnt nu

al heel treurig geworden te zijn, want men ging het nu probeeren met een zekeren François Joseph, die als administrateur-gérant zou optreden. Hij annonceerde den 13 October bezig te zijn een troep te vormen die Opéras Comiques, Vaudevilles en Comédies zou opvoeren, te beginnen met 1 November d.a.v. Dit lukte hem niet, zoodat hij er zich toe bepaalde van 11 December 1828 tot 11 April 1829 alleen Comédies en Vaudevilles te geven. Daarna sloot hij eene overeenkomst met het Duitsche gezelschap te Amsterdam om hier opera's in het Duitsch te komen opvoeren. Dientengevolge kreeg men hier o.a. Die Italiener in Algier, van *Rossini* in het Duitsch te genieten. Deze directeur schijnt alles behalve een „schüchterner Joseph" te zijn geweest. Met zeer verregaande vrijmoedigheid liet hij de volgende advertentie in de Staatscourant [1]) van Dinsdag 26 Mei 1829 plaatsen: „Haagsche Schouwburg. Groote buitengewone Voorstelling, gepaard gaande met een Groot Vocaal en Instrumentaal Concert, gegeven en geëxcecuteerd door de Heeren Koninklijke Muzykanten dezer stad, onder directie van den Heer Lubeck, vereenigd met de Heeren *Blondin* met deszelfs kunstrijders, en den Heer *Niemeczek* en diens troep van acrobaten, ter benefice van den Heer *Joseph*, gewezen Directeur van de Fransche tooneellisten alhier".

Die combinatie van de pas opgerichte Koninklijke Kapel [2]), een waar keurkorps van musici, met kunst-

[1]) Van 1815 tot in 1850 werden geregeld advertentiën van de Fransche Opera, zoowel als van den Hollandschen troep in de Staatscourant opgenomen. Ook het Diligentia-concert heeft jaren lang in de Staatscourant geadverteerd.

[2]) De Koninklijke Hofkapel was bij besluit van Koning Willem I van 25 Februari 1829 tot stand gekomen. Door Lubeck, den directeur, samengesteld uit de beste artisten der residentie, aangevuld met virtuosen uit den vreemde, heeft

rijders en akrobaten, zou — dacht Joseph zeker — wel menschen trekken. Maar de Koninklijke Kapel liet zich niet vangen. Lubeck plaatste den 27 Mei d. a. v. eene andere advertentie uit naam van de leden der Kapel, houdend: „dat de mededeeling, dat zij zouden medewerken op het Concert ten voordeele van den Directeur *Joseph* in den Schouwburg aangekondigd, ***buiten hun medeweten geschied was***".

Nog in dezelfde meimaand werden voorstellingen gegeven door een Engelschen troep, die comedies en vaudevilles opvoerden; maar met de fransche voorstellingen was het voorloopig gedaan.

Deze staat van zaken schijnt onzen vroeden vaderen een aansporing te hebben gegeven om van hun zijde in te grijpen. Den 22 Augustus 1829 althans zond burgemeester Copes van Cattenburch aan den heer Verwey Mejan, een der Commissarissen van den Schouwburg, een brief, houdende een ontwerp-overeenkomst betreffende de overneming der Schouwburg-concessie door de Gemeente. Den 4 November d. a. v. werd besloten de concessie over te doen, en reeds den 12 Februari 1830 kon burgemeester Copes van Cattenburch berichten dat een voorloopige schikking was getroffen met den heer Langle van Brussel voor het geven van Fransche tooneelvertooningen met Mei d. a. v., en Zaterdag 8 Mei 1830 om 7 uren [1]) had de opening van het Théâtre Français plaats: opgevoerd werd „*La dame blanche*".

---

deze kapel jaren lang een grooten naam gehad. Vooral het hoornquartet werd geroemd. Mannen van Europeesche reputatie, zooals de klarinettisten *David Eduard de Groot* en *A. Faubel,* en de fluitist *F. Botgorschek* hebben er deel van uitgemaakt. Nog twee oud-leden der in 1842 opgeheven Hofkapel zijn in leven, de heeren L. Offermans en Meischke.

[1]) Tot nog toe was het aanvangsuur half zeven geweest.

De fransche opera stond hiermede voor den ingang van haar schitterendst en glansrijkst tijdperk in de residentie. De jaren van 1830—1841 onder gemeentelijk beheer en die van 1841—1852, toen de Schouwburg eigendom was en geëxploiteerd werd namens onze kunstlievende vorsten Koning Willem II en Willem III, zijn die geweest waarin ons Théâtre Français heette den derden rang in te nemen onder de Europeesche theaters onmiddellijk na die van Parijs en Petersburg. „Les artistes de mérite briguaient la faveur d'y être admis" — schreef een regisseur-géneral van onze fransche opera [1]) — „on n'en sortait pas avec la pension il est vrai, mais on le quittait à regret car on y faisait de l'art pour l'art. Tout y abondait avec profusion „décors, armures, accessoires, meubles, tentures, costumes, tout y tenait du féérique et du merveilleux. L'élite des artistes français formait la troupe de La Haye". Hetgeen ik vroeger wel vernam van in alle opzichten bevoegden, die in dien gouden tijd van de opera mochten genieten, staaft volkomen het oordeel van dezen Franschman. Op die mondelinge mededeelingen afgaande zou de mooiste tijd geweest zijn onder Koning Willem II. De schrijver [2]) van de bekende „Physologie van den Haag, door een Hagenaar" achtte den tijd onder het gemeentelijk beheer beter, gelijk men zou moeten opmaken uit deze door hem in bedoeld boekje in 1843 gepubliceerde woorden: „Uit vroegere dagen zijn er aangename herinneringen aan ons theâtre français verbonden, doch langzamerhand is de geestdrift

[1]) *Marcel—Briol,* in eene brochure in 1860 uitgegeven: *Grandeur et Décadence du Théâtre royal français de la Haye,* enz.

[2]) De latere prof. Jonckbloet, die op dit punt wel niet geheel ongerechtigd tot dat oordeel genoemd mag worden, waar hij waarschijnlijk daarmee weergaf het gevoelen van den kring van kunstenaars waarin hij veel verkeerde.

gedaald." Men moet daarbij in aanmerking nemen dat hij dit schreef terwijl artisten aan de opera verbonden waren als Mlle. Bouvard en de tenor Léon Fleury. Nicolaï daarentegen in zijn *Memoriam*, na het overlijden van Koning Willem III, opgenomen in de *Caecilia* van 15 December 1890, schreef omtrent de opera in de jaren 1850—1852: „en wel nooit beleefde deze instelling zulk een bloei als gedurende dit tijdperk. Met Chollet, later met Monrose als directeuren, was het gelukt een uitstekend gezelschap tot stand te brengen. Wij noemen slechts de namen van Chounier, Montaubry, Caron, de dames Bouvard, Prévost, Chollet, Deville, Colson, enz." Hoe het zij de opera schijnt in elk dezer drie tijdperken voortreffelijk geweest te zijn. Maar er werd toen ook wat aan ten koste gelegd.

Door Willem I werd in de jaren 1830—1840 eene jaarlijksche subsidie verleend van *f* 20.000 tot *f* 24.000, terwijl hij tevens als orkest afstond zijn kortelings opgerichte Hofkapel [1]). De Gemeente pastte — volgens de verklaring van den burgemeester Hooft in de Raadsvergadering van 19 Mei 1853 - in de jaren 1830—1841 bovendien nog *f* 30.000 door elkander genomen per jaar bij.

Maar er was ook veel noodig. Onder anderen eischte de inventaris die bij de overneming in 1830 maar matig was, bepaaldelijk aanvulling. Volgens Marcel—Briol, bezat men bij de overneming slechts 2 salons, 1 mansarde, 1 palais, 1 temple grec au romain, 1 rustique, 1 jardin, 1 cour en 1 forêt, en dat alles om te geven „le repertoire

[1]) In de Leipziger Muzikalische Zeitung van 1835 werd verklaard dat deze kapel op concerten (onder Lubeck) goed was, maar minder goed in den Schouwburg. Dat afstaan van de Kapel voor den Schouwburg bracht overigens zijn eigenaardige bezwaren mede. Menigmaal is het gebeurd dat het publiek in de Opera tot ½ 9 uur moest zitten wachten op het orkest, omdat dit als hofkapel aan 's Konings tafel dienst had te doen.

Mad^elle A. Bouvard.
4e acte de la Reine de Chypre.

classique de la tragédie, de la comédie et de l'opéra comique." En nu kwamen de groote opera's er ook bij. [1])

Spoedig had men, naar men meende, den man gevonden dien men als directeur moest hebben. Nourrit verbond zich als directeur tot 1835. Er werd een hofcommissie benoemd, die over de artisten geraadpleegd werd „als zijnde Z. M. de Koning de grootste contribuant aan het fransche tooneel". Ook was er eene commissie van beoordeeling over de geschiktheid der artisten. Deze commissie bestond in 1833 uit de heeren Jhr Mr. G. I. H. Hooft en Mr. J. C. van de Kasteele (uit Burgemeester en Wethouderskamer), Dr. F. J. van Maanen (uit den Raad), T. C. graaf van Heerdt tot Eversberg, uit de geabonneerden uit den 1en rang, Mr. G. W. Verwey Mejan, uit die van den 2en rang en H. Dibbets, wegens de directie van de Koninklijke Muziekschool.

Merkwaardig is dat in 1832 een poging gedaan werd van de zijde der Koninklijke Muziekschool om behoorlijke koristen te vormen voor het tooneel, eene poging daarna naar ik meen, nooit weder beproefd. De Staatscourant van 16 April hield in eene oproeping van jongelieden van beiderlei kunne, van 15 tot 22 jaar, om opgeleid te worden tot koristen voor het tooneel. Niet alleen werd het daarvoor benoodigd toon- en taalkundig onderwijs *gratis* aangeboden, maar ook werd toegezegd

[1]) De groote opera's, die men in 1830 begon op te voeren (Muette, Siége de Corinthe) waren van grooten invloed op de recetten. Uit een staatje in het archief van de opera voorhanden, blijkt dat de recetten, die van 1820 tot 1829 afwisselend per seizoen bedroegen tusschen de *f* 30000 en *f* 42000, in 1830—31 opliepen tot *f* 45,713,83, in 1831—32 tot *f* 44255,10, in 1832—33 tot *f* 47951,35, in 1833—34, het seizoen waarin Robert le Diable hier het eerst werd opgevoerd, tot *f* 72,557,70 en in 1834—35 tot *f* 73,809,60, het hoogste bedrag dat tot 1852 ontvangen werd.

na het eindigen van den proeftijd een geldelijk inkomen van *f* 8 tot *f* 25 's maands.

Opgevoerd werden in 1832 *Guillaume Tell*, in 1833 *Robert et Diable*, in 1834 *Gustave ou le bal masqué*. Veel werk werd gemaakt van de decoratiën. In een brief aan zijn zoon schrijft de reeds meer aangehaalde heer D. Delprat, dd. 3 Januari 1834: „La Princesse d'Orange a promis aux dames de La Haye un hiver gai; . . . . On prépare de superbes décorations pour *Gustave*: le théâtre devra représenter un bal masqué à l'Opéra de Stockholm".

Niettegenstaande de mooie subsidies verklaarde in 1834 de Directeur Nourrit zich bezwaard met de hem opgedragen taak, hij vroeg ontbinding van zijn contract.

Het schijnt dat de man wel degelijk grond had voor zijn verzoek, want Burgemeester en Wethouders maakten het volgend project van schikking. Als Chollet als eerste tenor en mad. Prévost als eerste chanteuse werden geengageerd, zou Nourrit 10 pct. meer van de plaatsen mogen vorderen en ook over de woensdagavonden als er geen concerten plaats vonden, mogen beschikken voor het geven van Fransche Voorstellingen. Ook zou hij eenige bals masqué's bij inteekening mogen geven en ontheffing krijgen van zijne retributiën aan decoraties voor *Tell*, *Robert* en *Gustave*, voor iedere opera *f* 300 bedragende.

Maar Nourrit was ook hiermede niet langer te houden. Toen in 1835 de tijd van zijn contract om was, lag hij de bijl er bij neer en werd vervangen door Duvernoi, die reeds in het eerste jaar van zijn optreden als zoodanig het twijfelachtig genoegen mocht smaken een brief met klachten te ontvangen van Mr. Verwey Mejan, die hem zelfs dreigde met het terugtrekken van de Koninklijke subsidie.

Dit laatste schijnt geholpen te hebben, want na dien tijd vindt men geen klachten meer. Daarentegen kreeg men zelfs den 13en Februari 1840 *Beethoven's Fidelio* in het Fransch. Maar toch schijnt het ook dezen directeur niet te zijn medegeloopen, althans hij vroeg geen vernieuwing van zijn contract. Zijn opvolger Miro begon met in zijn prospectus voor 1840—1841 te verklaren dat, waar zijn voorgangers sedert eenige jaren het te kort trachten te dekken door verhooging van den abonnementsprijs, hij nu maar dadelijk zou beginnen met ook de gewone prijzen te verhoogen, want de artisten die gezien waren bij het publiek eischten hoogere gages. Hij bood voor dit seizoen de opvoering aan van *Robert le Diable* en *Les Martyrs*, en stelde tevens de toegangsprijzen aldus: 1e rang *f* 2.90, amphitheatre 2e r. *f* 2.45, 2e rang *f* 2.10, parterre en amphitheatre 3e rang *f* 1.40 en 3e rang *f* 0 60. In September 1840 gaf hij een zeer goeden Italiaanschen troep de gelegenheid om met het koor der Fransche Opera *Norma, Lucie* en *Gemma di Vergy* op te voeren. Maar in Januari 1841 was er relâche — de heer Miro was met de Noorderzon verdwenen. En dat nog al nadat de „Kunstkroniek" kort te voren den volgenden noodkreet had geuit: „De directeur *Miro* ontziet geen opofferingen om den bloei van den Franschen Schouwburg te bevorderen. Wij hopen dat in het hagchelijke tijdstip, waarin men zoo vele Fransche Schouwburgen ziet sluiten of kwijnen, onze verdienstelijke Directeur in zijne onderneming, de vereischte ondersteuning en de noodige aanmoediging, zoo van wege de regeering als van het publiek moge ondervinden, ten einde op den duur de groote kosten te kunnen bestrijden, die tot de instandhouding van den bloei der Schouwburg onvermijdelijk noodzakelijk zijn, en men alzoo niet zal kunnen zeggen, dat in Holland, een Directeur van den Koninklijken Schouw-

burg zich door zijne zucht om de regtmatige eischen van een kundig publiek te willen bevredigen, zijn verderf heeft berokkend.”

Toch heeft Miro zijn verderf niet kunnen ontgaan. Het was dus zeker wel een slechte tijd voor opera-directeuren. Eenigszins begrijpelijk wordt hierdoor het besluit van Koning Willem II om in 1841 den Schouwburg over te nemen en dien voor zijne rekening te doen exploiteeren. De Koning benoemde eene Koninklijke Commissie tot beheer en bestuur van den Schouwburg, bestaande uit de heeren Sloet, Sirtema van Grovestins en Tindal. Maar nog datzelfde jaar werd deze Commissie ontbonden en tot Intendant over de Koninklijke Schouwburgen benoemd Bn. Sirtema van Grovestins.

In 1842 werd de Koninklijke Hofkapel ontbonden en uit de oude leden het opera-orkest samengesteld. De opera-troep zonder orkest, kostte den koning in éen jaar — men speelde het geheele jaar door — f 103207,89. Er waren maanden dat f 20.000 à f 30.000 moesten worden bijgepast. Het is voorgekomen dat een fort-tenor, een man van reputatie, geëngageerd zijnde het publiek niet beviel, zoodat een andere fort-tenor werd geëngageerd, met dit gevolg dat in dat jaar twee fort-tenors moesten worden betaald, van wie de een dienst deed en de andere eenvoudigweg liep te wandelen. Maar kostte de troep geld, er waren prachtige artisten, zooals de bas Aubin, de tenor-léger Pujet, de forte-chanteuse Miracamoin, de chanteuse-légère Damoreau-Cinti en de dugazon Didot enz. Geen wonder dan ook dat in „Caecilia”[1])

---

[1]) Dit muzikaal tijdschrift sterk onder Duitschen invloed, was over het algemeen zeer pessimistisch gestemd ten opzichte van de Fransche Opéra.

Made. Damoreau-Cinti.

geconstateerd kon worden dat de opera gedurende het seizoen 1843/44 vrij druk bezocht werd.[1])

Na den dood van koning Willem II werd de bestaande toestand voorloopig bestendigd, echter met dien verstande dat het beheer van den Schouwburg door Koning Willem III werd opgedragen aan twee Commissarissen de heeren *J. W. Holtrop* [2]) en *G. Falck*. De groote-operatroep werd in 1851 wegens de hooge kosten ontbonden, daarentegen werd aan de opéra-comique de grootste zorg gewijd, en deze beleefde toen in 1851/1852 wel haar hoogsten bloeitijd en behaalde vooral met opvoeringen als die van *Le toréador, La pie voleuse, Les porcherons, Fra Diavolo, Le domino noir, Les diamants de la couronne, Le songe d'une nuit d'été* ware triomphen [3]). Ook werden in deze jaren met succes opgevoerd twee opera's van den hofpianist van Z. M., C. van der Does, in 1850 *L'esclave du Camoëns* en in 1851 *La trompette de Monsieur le Prince.*

Zijne Majesteit woonde vrij geregeld de operavoorstellingen bij, die hem intusschen — ook zonder groote-operatroep — vrij duur kwamen te staan, want voor één seizoen bedroegen de kosten van de opéra-comique enz. volgens Marcel-Briol *f* 120,479.—. Wellicht is het dan ook hieraan toe te schrijven dat in de bladen op 1 Februari 1852 het volgende bericht voorkwam:

De Commissarissen des Konings bij de beide Schouw-

---

[1]) In het jaar 1843 was er sprake van het samenstellen van een Hollandschen operatroep; men noemde daarbij de namen van Verhulst (directeur), Vrugt en Tuijn (tenoren) en de dames Fink, Löhr en Janssens.

[2]) Bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek.

[3]) Vreemd mag het daarom genoemd worden, dat het publiek zoo weinig belangstelling toonde, dat voortdurend des Maandags *Relâche* gegeven werd.

burgen hebben. overeenkomstig de bevelen van Zijne Majesteit den Koninklijken Franschen Schouwburg alhier ontbonden, met het einde van het loopende Tooneeljaar, en dus met 31 Mei aanstaande; zullende er, ten gevolge van Zijner Majesteits beschikkingen, van dat tijdstip af, Nationale voorstellingen worden gegeven.

De Commissarissen voornoemd,

J. W. Holtrop.

G. Falck.

In het seizoen 1852/50 was er dientengevolge geen fransche opera.

Daarentegen werden de Hagenaars in dit seizoen onthaald op eenige voortreffelijke Italiaansche opera-opvoeringen door een troep waaraan de volgende beroemdheden verbonden waren, Mad. *Persiani*, de tenor *Gardoni* en de bassen *Rossi* en *Tamburini*. Ook konden zij zich in de maand Juli vergasten, toen de beroemde treurspeelster *Rachel* hier een vijftal representaties gaf.

Intusschen was reeds in eene besloten vergadering van den gemeenteraad van 18 Januari 1853 medegedeeld een voorstel van Zijne Majesteit „om het Schouwburglokaal met *al* de zich daarin bevindende decoraties. ameublementen en bibliotheek, baten en lasten enz. over te nemen". Het gevolg van de daarop gevoerde onderhandelingen was dat in de raadsvergadering van 15 Februari 1853 de Schouwburg van den Koning werd overgenomen o. a. op de volgende door Z. M. gestelde voorwaarden:

A. Het gebouw van den schouwburg, met erf en verdere aanhoorigheden, met de decoratiën, meubelen, bibliotheek, muzyk, wapenrustingen, wapenen enz., alles voor zooverre dit, volgens de thans bestaande inven-

tarissen, voorhanden is, zal in eigendom aan het gemeentebestuur van 's-Gravenhage overgaan, zonder eenige bijbetaling, doch onder uitdrukkelijke verpligting, tot overneming der op den schouwburg nog klevende schuld, voortgesproten uit de negotiatie van den jare 1802, op dit oogenblik nog groot in kapitaal f 106.700, enz.

B. De aanvaarding van al het bovenstaande, door het gemeentebestuur van 's-Gravenhage te doen plaats hebben op den eersten Juny aanstaande, enz.

C. Het gemeentebestuur zal in dienst van den schouwburg overnemen den decoratieschilder van Hove.

D. Namens den Koning worden *aanbevolen:* de concierge *Usener,* de magazijnmeester *van Hove* (de zoon) en de voormalige controleur *Lefèbre,* om, zoo *mogelijk,* bij eene nieuwe administratie in dienst te nemen.

E. De Koning wenscht, van jaar tot jaar ter beschikking van Hoogstdenzelven te doen stellen de tegenwoordige Koninklijke loge ter regterzijde van het tooneel, eene groote hof-loge daarnevens voor zijner Majesteits civiel en militair Huis, en de beide loges grillées, beneden en boven de regterzijde van het tooneel.

F. Daarentegen zal ter vrije beschikking van het gemeentebestuur verblijven de tegenwoordige hofloge, tegenover het tooneel, zoo mede de loges welke thans ten dienste waren gesteld van de officianten en lakkeyen, als zullen het voorrecht van vrije entrées voor die personen, bij de overneming, tevens vervallen zijn.

De burgemeester kon tevens aan den Raad mededeelen dat de Koning voor het gebruik der voorschreven loges, aan het gemeentebestuur van 's-Gravenhage eene subsidie van *twintig duizend gulden* in het jaar, gerekend bij tooneeljaar, zou verleenen, welke subsidie echter niet doorloopend verbindend zou zijn, maar ieder jaar op nieuw zou dienen te worden aangevraagd.

Den 22 Maart d. a. v. werd besloten eene gemengde commissie te benoemen om met de zich aanmeldende directeuren voor een fransch opera-gezelschap te onderhandelen. Uit den Raad werden in die commissie benoemd, de heeren de Sonnaville en Donker Curtius (later vervangen door den heer Clant), uit de commissie voor de Koninklijke Muziekschool de heer de Salis, uit kenners en liefhebbers van het fransche tooneel, de heeren Hoffman, Ligthenvelt, Rengers van Warmenhuizen, Steengracht van Oosterland, H. van Zuylen van Nijevelt en J. Pauw Deze commissie deelde 26 April d. a v. mede, dat zij niet aan een *directeur-gérant,* maar aan een *directeur-entrepreneur* de exploitatie van het fransch tooneel wenschte op te dragen.

Nog is opmerkelijk de volgende mededeeling door den burgemeester in de raadsvergadering van 19 Mei 1853 gedaan:

„Burgemeester en Wethouders meenen, dat den directeur alleen niet mag worden overgelaten de samenstelling en betaling van het orkest, daar de leden, in tegenstelling van de tooneelspelers, meest alhier gevestigde ingezetenen zijn, en hun lot niet behoort af te hangen van het al of niet gelukken der onderneming.

„Daarom meenen wij dat niet als vroeger de koninklijke bijdrage aan den directeur in geld behoort te worden uitgekeerd, maar dat deze ook vooral strekken moet voor de bekostiging van het orkest, en tot het verstrekken van die zaken welke voor een tooneel onmisbaar zijn; aan hem overlatende de bekostiging en bezoldiging van *den troep* en van den 1^{n} en 2^{n} orkestmeester."

De burgemeester deelde verder mede dat de kosten van het orkest geschat werden op *f* 16.200, en stelde namens Burgemeester en Wethouders voor om den operadirecteur eene subsidie van *f* 25.000 te verleenen.

Na langdurige, uitgestelde en weder hervatte discussies, werd ten slotte door den Raad besloten op het voorstel in te gaan. Feitelijk was dus de gemeentelijke subsidie *f* 41.200. Daartegenover moest de nieuwe Directeur zich in elk geval verbinden te geven groote opera's, opéra's comiques en vaudevilles.

Den 1n September 1853 opende de directeur Renauld het opera-seizoen met *la Favorite.*

Sedert hebben tot op heden 19 verschillende directiën aan het hoofd gestaan van onze fransche opera. In dit opzicht mogen we zeggen: lest best, want de tegenwoordige directeuren hebben het het langst weten te houden daar ze nu bijna zeven jaren de directie voeren, wat nog geen anderen directeur gelukt was. Voitus van Hamme, de Suiten en Mertens hebben het niet verder dan tot zes jaren kunnen brengen.

Met de eerste directeuren onder het nieuw ingetreden gemeentelijk beheer ging het allerslechtst. Renauld liep in Februari 1856 weg, zoodat de artisten en société moesten gaan spelen. Zijn opvolger Eugène Vachette maakte zich na een jaar, in 1857, op den laatsten dag uit de voeten, en nog wel zonder de vorderingen van zijne contractanten te voldoen. Van 1857 tot 1858 voerde A. Combettes de directie. Toen den 1 Maart 1858 zich geen sollicitanten voor het directeurschap hadden voorgedaan, liet de bas d'Hooghe zich overhalen de directie op zich te nemen, maar in het begin van 1859 ontstond tusschen hem en zijne artisten een geschil van dien aard dat hij zich verplicht gevoelde terug te treden; de artisten speelden het seizoen verder en société af. Eindelijk gelukte het weder een nieuwen directeur te vinden in den persoon van Floris Defrenne, wien de eer te beurt viel in het voorjaar Gounod's *Faust* hier voor het eerst te doen opvoeren. Hij bracht het met *Faust*

evenwel niet verder dan tot een tweede voorstelling, want bij de derde aangekondigde opvoering werd vóór het ophalen van het gordijn bekend gemaakt, dat de artisten weigerden op te treden omdat de directie achterstallig was in de betaling. De entreegelden werden teruggegeven. Later zijn de voorstellingen door de artisten onderling voortgezet. Gelukkig dat zich dergelijke feiten niet meer daarna met onze opera-directeuren hebben voorgedaan, [1]) al hebben de opvolgende directeuren voorzeker niet allen wat men noemt zaken gemaakt. De enorm hooger wordende gages der eerste artisten verslonden de niet altijd even rijkelijk binnenkomende gelden. De reeds meer genoemde regisseur Marcel-Briol haalde (in 1860) zeer terecht dit voorbeeld aan: „*Albert Dommanges* un des ténors les plus justement reputés gagnait à la Haye (in de veertiger jaren) *f* 6000 à *f* 7000 à maximum, et chantait tour a tour *La Juive* un jour, et l'autre le *Barbier*, même le rôle de *Daniel* in *le Châlet*. (Dat was dus 1200 francs per maand). Eh bien, *Caubet* m'annonce son engagement à Toulouse à raison de fr. 3000 par mois." Zeer terecht vraagt Briol, kan een Haagsche directie dat betalen en dat voor één genre? Hoe de heeren directeuren er nog door zijn gekomen zal met dergelijke gages voor oogen een groot vraagteeken blijven. Die volgende directeuren waren: 1860 J. C. Valois en L. Jahn; 1863 A. Carpier (Directeur-Gérant); 1865 L. Jahn; 1867 L. Jahn en A. Faubel; 1869 L. Jahn: 1870 L. Jahn en A. Faubel; 1871 Emile Marck; 1872 Defossez Sr.; 1874 Dr. Campbell [2]); 1877

1) Wel zijn er in het midden van het seizoen 1870—71 een paar artisten op den loop gegaan, en nog wel dames: Mlle. *Dupuy* wegens schulden en Mlle. *Heilbron* — met een rijken Peruaan.

2) Een hier gevestigd genees-, heel- en verloskundige van reputatie en met een zeer drukke praktijk als zoodanig.

Defossez Jr.; 1879 Voitus van Hamme; 1885 L. Desuiten en Granier; 1886 L. Desuiten; 1891 Mertens; 1897 van Bijlevelt en Lefèvre.

Bij den directeur Carpier in 1863 opgetreden is vermeld, dat hij directeur-gérant was. Dit was een gevolg van een besluit van onzen Gemeenteraad, die — dit even tusschen twee haakjes gezegd — in de laatste 50 jaren heel wat tijd verspeeld heeft met het behandelen van de vraag, hoe de opera eigenlijk geëxploiteerd zou moeten worden, en of men wat meer of wat minder aan subsidie zou geven enz. Bedoeld besluit, in het voorjaar van 1863 genomen, strekte: 1o. tot verbouwing van de operazaal en vermeerdering van het aantal zitplaatsen met 260, zoodat dit op 1000 gebracht werd (kosten *f* 65.000); 2o. om voor twee jaren de opera voor rekening van de gemeente te nemen onder een directeur-gérant, onder toezicht van eene commissie (de heeren van Zuylen van Nijevelt, de Pinto, Waldeck, van der Duyn en Verhuell). Ofschoon de troep vrij goed was, o.a. was de bas Depoitier voortreffelijk, leverde de proef niet het gewenschte resultaat, en in 1865 werd besloten te breken met de gemeenschappelijke exploitatie en om wederom de opera te subsidieeren en wel met *f* 16.700. Met open afgaande subsidiën is dit systeem tot 1897 toe volgehouden.

Het gekste geval waarvoor intusschen de Raad gestaan heeft [1]) deed zich voor in 1871. Van wege de Gemeente werd aan den Koning het jaarlijks verzoek gericht om wederom voor het volgend tooneel-seizoen van Z. M. het gewone subsidie te mogen ontvangen. Het antwoord

---

[1]) Natuurlijk uitgenomen dat, reeds aangegeven in het artikel van Mr. Banck, toen de Raad besloot met het oog op brandgevaar den Schouwburg te sluiten.

luidde, dat Z. M. bereid was het gevraagde subsidie toe te staan, doch onder uitdrukkelijk voorbehoud, dat een directeur-gérant zou optreden en niet anders dan in den Haag voorstellingen zouden worden gegeven. Toen de Raad besloot daarop niet in te gaan, maar zelfs de gemeentelijke subsidie, toen van *f* 15.500, niet meer toe te kennen, en aan Z. M. bericht gaf van de benoeming van Emile Marck tot directeur, trok de Koning zijn subsidie van *f* 20.000 in. En de arme Emile Marck moest nu maar trachten er voorloopig zonder eenige subsidie te komen.

Wat de directiën aangaat is in 1888 nog een belangrijk besluit genomen; toen werd de bepaling betrekkelijk de beoordeeling van aan debuten onderworpen artisten der Fransche opera door een jury uit de abonnés ingetrokken, zoodat de directies voortaan geheel vrij bleven in de keuze hunner artisten.

In 1897 werd door den Gemeenteraad besloten de geheele exploitatie van den Schouwburg op te dragen aan de Vereeniging „het Nederlandsch Tooneel" en om in verband daarmede de verschillende gemeentebetrekkingen bij den Schouwburg op te heffen. Aan de exploitante werd daarbij *f* 28.000 subsidie toegekend. Namens het Nederlandsch Tooneel werden met de directie van de Fransche Opera belast de heeren van Bijlevelt en Lefèvre, die ingevolge het bovengenoemd Raadsbesluit ook bezwaard werden met de volle kosten van het orkest. In 1901 wijzigde zich de toestand in zoover dat de algeheele exploitatie van den Schouwburg gegund werd aan de heeren van Bijlevelt en Lefèvre. Zij kregen het vrije gebruik van den Schouwburg met aanhoorigheden en van den geheelen inventaris met eene subsidie van *f* 18000 en met de bevoegdheid den Schouwburg op vrije dagen te verhuren aan het Nederlandsch Tooneel en andere gezelschappen.

Coubet.

Collectie W. P. van Stockum.

Onder al de tegenspoeden die verschillende directeuren ondervonden is het waarlijk nog te verwonderen, dat men zulke goede artisten aan onze opera verbonden heeft gezien. Ik noem slechts de namen van de tenors *Jourdan, Genevois, Lhérie, Caubet, Roussel, Vitaux*, de baritons *Horeb* en *de Vries*, de bassen *Barberat, Courtois, Diepdalle*, en van de dames *Jennetier, Mèzeray, Heilbron, Fél. Arnaud, Emilie Ambre, de Rasse* enz.

Vooral mag herinnerd worden aan het seizoen 1870/71 onder Jahn en Faubel, toen we hier een voortreffelijken troep hadden, wat te danken was aan den Fransch-Duitschen Oorlog. De tenor Sylva en de bariton Lasalle, beiden later verbonden aan de groote opera te Parijs, de laatste thans nog professer aan het Parijsche conservatoire, brachten hun directeuren volle zalen. Op 20 Mei 1871 werd met hun medewerking *Lohengrin* voor het eerst hier in het Fransch opgevoerd, dus al heel spoedig nadat wij hier de allereerste opvoering hadden, maar van de Rotterdamsche Duitsche opera onder de directie van Saar, die hier te beginnen met het najaar van 1869 regelmatig op woensdagavonden eenige voorstellingen in den Schouwburg kwam geven. Die Duitsche voorstellingen hebben er ook niet toe medegewerkt om de exploitatie van de Fransche opera in het voordeel der directeuren te doen uitloopen, want die voorstellingen, later in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen gegeven, hebben heel wat publiek aan de Fransche opera ontrouw doen worden, gelijk later die van de Nederlandsche opera, en ook een paar jaren in 1897 en 1898, die van een Italiaanschen operatroep.

Een tijd lang heeft ook de Fransche opera te concurreeren gehad met twee Nederlandsche opera-ondernemingen, waarvan de eene zelfs hare voorstellingen gaf in haar eigen gebouw, den Schouwburg.

Te meer verdienstelijk is het dat ook van de tegenwoordige directeuren van Bijlevelt en Lefèvre, dat zij het zoolang hebben weten te bolwerken, langer zelfs dan een van hunne voorgangers, waar speciaal hun het lot trof eenige jaren telkens die dubbele concurrentie het hoofd te moeten bieden. En al heeft het hun niet kunnen gelukken de Haagsche Opera weder op het peil te brengen van het glorierijke tijdperk (1830—1852), niemand kan hun dat euvel duiden, waar zij met zoo luttele subsidie [1]) zich moeten trachten staande te houden. Volgens door hen verstrekte mededeelingen moeten, in tegenstelling met vroeger, de exploitanten nu zelven betalen de salarissen van de orkestleden, die van de geëmployeerden aan den Schouwburg, zooals van den administrateur, den decoratieschilder, den concierge, de machinisten enz., verder de belastingen (*f* 2200), de verlichting (*f* 8 à *f* 9000), de verzekering tegen brandschade (ruim *f* 4000), verwarming *f* 1200 enz.

De uitgaven uitsluitend voor het operagezelschap worden door hen berekend over de zeven maanden van het speelseizoen op ongeveer *f* 180.000, waarvan alleen aan appointementen van artisten, koor en orkest ± *f* 130.000. De appointementen der artisten varieeren van 3500 tot 700 francs per maand. Een fort-tenor verdient gemiddeld tegenwoordig 3000 francs per maand, een forte-chanteuse 2500 francs; een tenor-léger 2000 à 3000 francs enz. Gewoonlijk zingen zij daarvoor 10 à 12 malen per maand en moet elken keer meer zingen pro

---

[1]) De post „Kosten van den Schouwburg” thans uitgetrokken tot een bedrag van *f* 19.260, bedroeg op de Gemeentebegrooting voor 1903 nog *f* 68,255.88. Dus tijdens de directie-Mertens, den onmiddellijken voorganger van de heeren van Bijlevelt en Lefèvre, legde de Gemeente een halve ton meer ten koste aan den Schouwburg dan op dit oogenblik.

rato betaald worden. Men noemt dat extra-cachetten. Over het algemeen zingt geen enkele der eerste artisten twee dagen achtereen en kan de directie hen niet laten repeteeren op dagen dat zij 's avonds zingen moeten. De artisten, de kleinere emplooien uitgenomen, hebben hun eigen costumes. Voor de costumes van koren, ballet en figuranten moet de directie zorgen.

Rekent men hierbij nog de kosten van de muziek, die tegenwoordig ook ten laste van de directie komen, en waarvoor aan huur gemiddeld *f* 5000 per seizoen moet worden betaald, dan zal men moeten erkennen dat de opera-exploitatie hier ter stede geen lichtvaardig te ondernemen zaak is.

's-Gravenhage, 23 Maart 1904.

D. W. P. Keuskamp.

ADDENDUM KRONIEK 1902.

11 Juni. Mr. C. J. A. Heydenrijck, lid van den Raad van State, herdenkt den dag, waarop hij 40 jaren geleden als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal zijn staatkundig leven hier ter stede begon. De Oranjebond, wiens Eere-Voorzitter hij is, (Beschermheer Prins Hendrik), brengt hem eene Serenade.

KRONIEK VAN HET JAAR 1903.

3 Januari. Overleden Mgr. J. Th. A. Heijligers, 70 jaar, Huisprelaat van Z. H. den Paus, Kanunnik, Deken en Pastoor van de St. Jacobus-Kerk.

4 „ Overleden A. N. J. M. Baron van Brienen van de Groote Lindt, Kamerheer in buitengewonen dienst van H. M. de Koningin, Ex-lid van den Raad van Voogdij.

6 „ De Gemeenteraad benoemt de Telephoon-Commissie.

6/7 „ Het rapport der tramweg-commissie wordt door den Raad in behandeling genomen.

12 „ Overleden Mr. H. J. A. Raedt van Oldenbarnevelt, oud-raadsheer in het Provinciaal Hof en in het Gerechtshof te 's Gravenhage.

13 „ Overleden de Gep. Luit.-Generaal P. M. Netscher, 78 jaar, Ridder van den Nederl. Leeuw.

20 „ De Gemeenteraad besluit tot aankoop van de perceelen Brouwersgracht 2—2a ten behoeve van den dienst der Openbare Reiniging.

21 Januari. Pastoor van Erven Dorens benoemd tot Pastoor van de St. Jacobus Kerk en tot Deken van 's Gravenhage. Pastoor J. P. M. A. Binnenwiertz benoemd tot Pastoor van de Kerk van het H. Hart.

25 „ Overleden Jhr. J. van Heurn. 48 jaar, Civiel-Ingenieur en Directeur van de Zuid-Holl. Electrische Spoorwegmaatschappij te 's Gravenhage.

26 „ Dr. T. Lewenstein, Opperrabbijn bij de Ned. Israëlitische Gemeente benoemd tot Groot-Rabbijn van Denemarken.

27 „ Jhr. Mr. J. F. Schuurbeque Boeije, Vice-President der Rechtbank, wordt tot President en Jhr. J. W. Quintus tot Vice-President der Rechtbank benoemd.

28 „ Plechtige Lijkdienst in de St. Jacobus Kerk voor Mgr. Dr. H. J. A. M. Schaepman.

29 „ Lees- en Kunst-avond van de Vereeniging „die Haghe".

31 „ Staking van de machinisten en het personeel van de Holl. Spoorweg-maatschappij; van 's middags 4 uur tot 's avonds 10 uur rijdt geen enkele trein.

2 Februari. Met het oog op den gespannen toestand des lands worden de laatste lichtingen der militie opgeroepen.

3 „ Eervol ontslag verleend aan den Gemeente-Apotheker de Heer G. de Man met ingang van 1 Mei 1903.
De Gemeenteraad neemt in behandeling het voorstel tot aankoop van grond aan de Laan van Meerdervoort voor den bouw van een gymnasium.
De Gemeenteraad besluit tot afkoop van het hoefslaggeld, verschuldigd voor Gemeente-eigendommen, gelegen in den Noordpolder.
De Gemeenteraad besluit tot aanvaarding van een door wijlen den Heer A. A. des Tombe ten behoeve van het Gemeente-museum besproken legaat, bestaande in een gobelin behangsel, 8 schilderijen en 3 miniaturen.

7 „ De Eerw. Heer H. N. Colla benoemd tot kapelaan aan de Kerk van de H. Agnes.

14 „ Onder vele blijken van belangstelling viert de Kunstschilder J. G. Smits, eerelid van „die Haghe", zijn 80sten verjaardag.

17 „ Benoemd tot Directeur van den Gemeente-telephoon de Heer H. E. Bunnik.

17 Februari. De Gemeenteraad besluit tot opheffing van de Stadsrijschool met ingang van 1 April 1903; aan de Commissie voor de Stadsrijschool en aan den Directeur D. Krüger wordt met ingang van denzelfden datum eervol ontslag verleend.

Aan eene nieuwe straat tusschen het Oranjeplein en het Korte Groenewegje wordt de naam „Spinozastraat" gegeven.

23 „ Huishoudelijke bijeenkomst der Werkende Leden van de Vereeniging „die Haghe". Spreker Dr. H. Brugmans: „Uit de Protocollen der Haagsche Notarissen."

Vijftigjarig doctors-jubileum van Dr. W. Broes van Heekeren.

De Heer O. Haaxman treedt af als verslaggever van 's Raads Handelingen, welke werkkring door hem 30 jaren lang werd vervuld.

De Gemeenteraad verwerpt het voorstel tot aankoop van terrein aan de Laan van Meerdervoort voor den bouw van een nieuw gymnasium en aanvaardt daarna de schenking van hetzelfde terrein door mr. A. E. H. Goekoop.

De Gemeenteraad besluit aan de Gemeentesecretarie eene afdeeling „Gemeentebedrijven" toe te voegen; het Verslag van den Gemeenteraad stenographisch te doen bewerken; een stuk grond aan de nieuwe Parklaan in erfpacht uit te geven voor den bouw van een vast circus. Tevens besluit de Raad tot het dempen van het Spui, de Turfmarkt en de Nieuwe Haven en tot den bouw van een Zusterhuis bij het Gemeenteziekenhuis.

3 Maart. Z. K. H. de Prins der Nederlanden inspecteert op de Stadhouderslaan het regiment Grenadiers en Jagers.

4 „ Vergadering van de Werkende Leden van „die Haghe". Jaarverslag van den Secretaris en Bibliothecaris; rekening en verantwoording van den Penningmeester. Tot leden van het Bestuur worden herkozen: de Heeren Dr. R. Krul, W. Baron Snouckaert van Schauburg en Th. Morren, terwijl in de plaats van den Heer Mr. J. B. J. N.

4 Maart. Ridder de van der Schueren, die wegens gezondheidsredenen aftrad, gekozen werd de Heer C. H. Peters, rijksbouwmeester. Voordracht van den Heer J. J. van Nieukerken over den Wittenburg onder Wassenaar

Het 2e regiment Veld-Artillerie geeft een ruiterfeest in de manege der Frederiks-kazerne.

6 „ H. M. de Koningin en Z. K H. de Prins der Nederlanden wonen eene manoeuvre bij, door het regiment Grenadiers en Jagers uitgevoerd in de vlakte van Waalsdorp.

10 „ In de Tweede Kamer der Staten-Generaal hebben de aangekondigde interpellaties der Heeren Mees en Troelstra plaats naar aanleiding der Spoorwegstaking op 31 Januari l.l.

15 „ Mr. T. H. J. Tavenraat, Griffier der Provinciale Staten van Zuid-Holland, viert zijn vijf-en-twintigjarig ambts-jubileum.

16 „ Overleden Mr. S. C. H. Nederburgh, 74 jaar, oud-lid van den Raad van Ned. Indië.

19 „ Overleden C. W. Mieling, 88 jaar, Oud-Directeur der Landsdrukkerij.

20 „ De Kerk van de H. Agnes ingezegend door den Deken van 's Gravenhage J. M. van Erven Dorens.

24 „ Benoemd tot Gemeente-apotheker A. H. Scherin. De Gemeenteraad besluit tot aanvaarding van een door Mevr. W. van Idsinga Baresse van Hogendorp ten behoeve van het Gemeente-museum aangeboden schilderij van de hand van J. F. Hoppenbrouwers. Besloten wordt tot stichting van eene electrische centrale, overeenkomstig de plannen van den ingenieur N J. Singels. De Oranje-Nassaustraat krijgt als naam „Loosduinsche Weg". Overleden J. H. Weissenbruch, 78 jaar, bekend landschapschilder.

26 „ Overleden Mr E. Belinfante, 53 jaar, journalist, Directeur van het Ned. Correspondentiebureau voor Dagbladen te 's Gravenhage.

Feestelijke viering in de Groote Kerk van het 25-jarig bestaan der „Stuiversvereeniging ten bate der vier christelijke scholen." Dr. J A. Gerth van Wijk en Dr. Posthumus Meyer treden als sprekers op.

29 Maart. Overleden Mr. A. van Laer, 62 jaar, raadsheer in het Gerechtshof te 's Gravenhage.

31 „ Huishoudelijke bijeenkomst der Werkende Leden van „die Haghe". Spreker de Heer C. H. Peters, rijksbouwmeester, over de restauratie van de grafelijke zalen op het Binnenhof.

1 April. Vijf-en-twintig-jarig ambtsjubileum van den Heer J. A. Eckstein als directeur der Topographische Inrichting; van den Heer F. L. Tethof als chef van de secretarie ter Provinciale Griffie van Zuid-Holland en van den Heer J. van Lokhorst als Rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs enz.

2 „ H. M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik wonen den Jachtrit bij ter eere van het 25-jarig bestaan der „Vereeniging voor het Jachtrijden."

4 „ H. M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik vertrekken naar het Loo.

6 „ Eene uitgebreide Spoorwegstaking breekt uit, zoowel bij de Staats- als bij de Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij, geproclameerd door een „Comité van Verweer." De stations en spoorlijnen worden door militairen bewaakt.

De Gemeenteraad besluit tot aanvaarding van een door Z. K. H. den Groot Hertog van Saksen Weimar—Eisenach aangeboden geschenk ten behoeve van het Gemeente-museum, bestaande in een portret van Jacob Cats, een portret van diens dochter, gehuwd met den Heer van Aersen en een schilderij, voorstellende in beeld gebrachte Hollandsche Spreuken.

De slinger van Huyghens wordt in gebruik afgestaan aan de commissie tot regeling van de ontvangst der leden van het IXe natuur- en geneeskundig congres.

7 „ H. M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik keeren wegens de spoorwegstaking naar 's Gravenhage terug.

11 „ Het Comité van Verweer besluit wegens het fiasco, dat de spoorwegstaking maakt, haar op te heffen.

14 „ Aan de Exploitatie Mij. Scheveningen vergunning

14 April. verleend tot het bouwen en exploiteeren van eene inrichting voor electrische stroomlevering te Scheveningen.

Aan eene nieuwe straat nabij het Frankenslag te Scheveningen wordt de naam Paulus Buysstraat gegeven.

15 „ H. M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik keeren weder naar het Loo terug.

16 „ Opening in het Kon. Zoöl. Bot. Genootschap van het Natuur en Geneeskundig Congres.

21 „ Overleden Y. Ykema, 63 jaar, hoofd eener gemeenteschool aan het Alexanderplein.

Overleden J. W. F. Ridder Huyssen van Kattendijke, 59 jaar, Kamerheer van H M. de Koningin en sedert October 1884 lid van den Gemeenteraad.

25 „ Johan Gram, schrijver o.a. van „'s Gravenhage in de 19e eeuw", wordt ter gelegenheid van zijnen 70sten geboortedag te zijnen huize door tal van vereerders gehuldigd.

Buitengewoon lage waterstand in de grachten ten gevolge van den doorbraak van eene der waterkeeringen van den Kethelpolder.

25/27 April. Gouden jubelfeest van de Nederlandsche Evangelistische-Protestantsche Vereeniging.

4 Mei De Gemeenteraad aanvaardt de door de erven van den Heer A. A. des Tombe aangeboden zilveren bokaal met oorkonde, 30 September 1865 aan wijlen den schoolopziener Jhr. Mr. J. de Witte van Citters aangeboden door onderwijzers en onderwijzeressen in het voormalig eerste schooldistrict

Pater C. E. M. Bonnike S J., kapelaan van de St. Theresia Kerk, benoemd tot pastoor te Nijmegen. In zijne plaats alhier benoemd Pater L. Broekman S.J.

7 „ Mr. Th. A. Sannes benoemd tot raadsheer in het Gerechtshof.

16 „ In het voormalig paleis Buitenrust wordt eene tentoonstelling geopend van schilderijen, prenten enz., betrekking hebbende op Den Haag in de negentiende eeuw, georganiseerd door de Vereeniging „die Haghe".

18 Mei.	Herdenking van de Vredesconferentie door den Bond „Vrede door Recht" in den Haagschen Kunstkring.
	De Gemeenteraad besluit tot reorganisatie van de politie.
19 „	Overleden J. F. E. Giese, oud 80 jaar, leeraar in de violoncel aan het Kon. Cons. voor muziek.
6 Juni.	Overleden de Reverend Edward Brine, oud 91 jaar, emeritus predikant bij de Engelsche gemeente.
7/9 „	De parochie van O. L. V. Onbevl. Ontvangenis (Kerk aan de Elandstraat) viert haar vijf-en-twintigjarig bestaan.
9 „	Overleden J. M. Asmus, oud 80 jaar, sedert 1848 Kapitein-Kwartiermeester der d. d. Schutterij.
15 „	Veertig-jarig bestaan van den Dierentuin.
22 „	De Gemeenteraad besluit tot opruiming van een stadspomp aan de Veenkade, en tot het huren van het perceel Riviervischmarkt 2 tot het daarin vestigen van afdeelingen van de Gemeente-secretarie.
24 „	Jhr. Mr. P. R. Feith viert zijn 25-jarig ambts-jubileum als raadsheer in den Hoogen Raad.
28 „	Sluiting van de Tentoonstelling „den Haag in de XIXe eeuw" op Buitenrust.
30 „	Gekozen tot Opperrabbijn voor 's Gravenhage en ressortale Gemeenten de Heer A. van Loen, Opperrabbijn te Groningen.
1 Juli.	De Gemeentelijke telephoondienst geopend.
4 „	Excursie van een tiental leden van „die Haghe" naar Zutphen ter bijwoning van de vergadering van den Oudheidkundigen Bond.
6 „	Overleden C. H. van Vloten, emeritus-pastoor van de oud-Katholieke gemeente.
7 „	Dr. F. van Gheel Gildemeester viert zijn zilveren feest als predikant der Ned. Herv. Gemeente te 's Gravenhage.
20 „	De Gemeenteraad besluit tot den aanmaak op den aschstaal van eene gelegenheid tot het be-waren van opgevangen honden.
26 „	In de internuntiatuur wordt door Deken J. M. van Erven Dorens eene H. Mis opgedragen voor

26 Juli.	de zielerust van Z. H. Paus Leo XIII, bijgewoond door vele autoriteiten.
27 „	Overleden A. L. Baron van Plettenburg, oud 58 jaar, sedert vele jaren lid der redactie van het Vaderland.
	Overleden F. de Klopper, oud 56 jaar, Commissaris van Politie.
29 „	Overleden J. Turk, oud 55 jaar, hoofd-ingenieur bij het Dep. van Marine, ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw.
11 Augustus.	Vijf-en-twintig-jarig ambts-jubileum van Mr J. J. van Geuns, President van het Gerechtshof als raadsheer in dat College.
15 „	Pastoor Binnewiertz van de Kerk van het H. Hart viert zijn zilveren priesterfeest.
17 „	De Gemeenteraad besluit tot het opruimen van drie stadspompen, staande resp. bij perceel Schoolstraat no. 2, bij de zeevischbanken en op de Schedeldoekshaven, hoek Heemstee.
	Benoemd tot Directeur van de te stichten electrische centrale N. J. Singels.
25 „	Overleden P. J. C. Gabriel, oud 75 jaar, kunstschilder.
1 September.	De Gemeenteraad kent aan de Vereeniging „Hulp aan Zuigelingen" eene subsidie toe van ƒ 750 's jaars.
2 „	Vergadering van den Bond van Hoofd-commissarissen en Commissarissen van Politie in Nederland.
4 „	Komst hier ter stede van Jacques Lebaudy, „Keizer der Sahara".
	Inwijding der Canisiusschool in de Da Costastraat.
5 „	De brug over de Singelgracht in het verlengde van de Gedempte Prinsegracht wordt in gebruik genomen.
10 „	Overleden Jhr. G. J. van Tets, kamerheer van H. M. de Koningin-Moeder.
12 „	Sluiting van de zitting der Staten-Generaal op de gewone wijze.
14 „	Opening van de Internationale Paarden-tentoonstelling in de Malibaan.
15 „	Opening van de zitting der Staten-Generaal door H. M. de Koningin op de gewone wijze.

H. M. de Koningin-moeder is er niet bij tegenwoordig.

1 October. Overleden Jhr. Mr. J. W. M. Schorer, oud 69 jaar, vice-president van den Raad van State.
Inwijding der St. Nicolaasschool in de Mariastraat.
Vijf-en-twintig-jarig jubileum van den Heer J. A. de Zwaan als organist van de Ned. Herv. Gemeente.

3 „ Onder leiding van den Heer P. J. van Voorst Vader worden de leden van „die Haghe" in de gelegenheid gesteld de havenwerken te Scheveningen te bezichtigen.

8 „ Eerste pleidooi voor het Gerechtshof door eene vrouwelijke advocaat, Mej. Mr. E. C. van Dorp.

12 „ De Gemeenteraad besluit tot aanvaarding ten behoeve van het Gemeentemuseum, van den door den gep. Generaal-majoor J. D. H. Ledel aangeboden gouden eeredegen, door de Staten van Zeeland aan diens Vader, Kolonel Commandant der 9e Afd. Infanterie, als verdediger van het 4e district dier Provincie in 1830 vereerd; van het door Mevr. de Wed. Dr. W. Ruijsch geb. J. J. de Block gelegateerd schilderij in olieverf „Stilleven", vervaardigd door Aletta Ruijsch en van een door wijlen den gep. luitenant-Generaal Pieter Marinus Netscher gelegateerd schilderij, voorstellende een vrouwenportret met page, die vruchten aanbiedt, geschilderd door Casper Netscher in 1674.

13 „ De Eerw. Heer L. J. J. Smeele benoemd tot kapelaan aan de St. Agnes Kerk.

22 „ De Schouwburg-commissie uit den Gemeenteraad brengt haar rapport uit, waarin zij adviseert een nieuwen schouwburg te plaatsen in het Voorhout tegenover den Ouden Doelen.
Tot Commissaris van Politie benoemd de Heer L. A. J. Wulffers.

28 „ Overleden A. F. R. E. Baron van Haersolte van den Doorn, oud 71 jaar, adjudant van wijlen Z. K. H. Prins Willem van Oranje, oud-kapitein luitenant ter zee.

3/4 November. Lees- en Kunstavond door „die Haghe" georganiseerd in het gebouw „de Vereeniging" in de Willemstraat.

9 „ Overleden C. A. M. van Vliet, oud 66 jaar, Directeur van de courant het „Vaderland".
Benoemd eene speciale raadscommissie in zake het vraagstuk van de reorganisatie van de brandweer.
De Gemeenteraad besluit tot verpachting van de visscherij in eenige wateren der Gemeente.
Aan de straat, loopende langs het Afvoerkanaal wordt de naam Suezkade gegeven; aan eene straat, daaraan evenwijdig, die van Archimedesstraat; aan eenige straten evenwijdig aan de Laan van Meerdervoort die van Galvanistraat, Snelliusstraat en Voltastraat; aan eene straat tusschen de Groot-Hertoginnelaan en de Beeklaan ten zuiden van het Hoofdstoomgemaal der rioleering, die van Morsestraat.

17 „ Feestelijke samenkomst in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, gehouden door de Vereeniging „Bijbel, Oranje en Nederland" ter herdenking van den dag, waarop Nederland 90 jaren geleden zijne onafhankelijkheid herkreeg.

18 „ Jhr. Mr. P. J. van Swinderen, Commissaris der Koningin in Drenthe, benoemd tot vice-President van den Raad van State.

22 „ Tengevolge van een hevigen storm strandt een Oostenrijksch Barkschip, de „Henriëtte" genaamd, nabij het Wandelhoofd te Scheveningen; de opvarenden worden gered.

23 „ De Gemeenteraad beslist gunstig op het verzoek van de Vereeniging „Kinderkleeding" om eene subsidie van ƒ 5000 per jaar. Aan twee nieuwe straten op het terrein der voormalige villa Duinlust aan den ouden Scheveningschen Weg worden de namen Helmerstraat en Doornstraat gegeven.

26 „ Pastoor Snickers van de St. Agnes Kerk benoemd tot Regent van het Seminarie „Hageveld". Als zijn opvolger alhier benoemd Pastoor C. C. Vermeulen.

30 November/ 1 December.	Lees- en Kunstavond van de Vereeniging „die Haghe" in het gebouw „de Vereeniging" in de Willemstraat. Mr. H. graaf van Hogendorp houdt eene lezing over het jaar 1813.
6 „	Eerste uitvoering van het residentie-orkest in de Diligentiazaal onder leiding van Henri Viotta.
8 „	Eervol ontslag verleend aan Mr. J. G. S. Bevers, als commissaris voor 's Gravenhage van den straatweg Den Haag—Loosduinen—Monster, wijl op 1 Januari 1904 die weg in onderhoud en beheer aan het Rijk overgaat.
	Adres aan den Gemeenteraad van Kolonel F. de Bas c.s., met verzoek om op het terrein achter het Museum een brandvrij Archief te doen bouwen.
	De Gemeenteraad besluit aan de raadsleden voor het bijwonen van raadsvergaderingen toe te kennen een presentiegeld van *f* 3 per lid en per vergadering. Aan eene straat achter de Hoogere Burgerschool aan de Stadhouderslaan tusschen het Stadhoudersplein en het Statenplein, wordt de naam Adriaan Pauwstraat gegeven.
12 „	Propaganda-vergadering van de Vereeniging tot verbetering der Vrouwenkleeding in het Gebouw „de Vereeniging" in de Willemstraat.
14 „	Overleden Mr. J. Kalff, 82 jaren, oud Vice-President van den Hoogen Raad der Nederlanden.
15 „	Overleden C. W. A. Wildeman, oud 85 jaar, gep. Majoor der Infanterie.
17 „	Overleden Mr. J. J. Meerbeke, oud 76 jaar, Vice-President van den Hoogen Raad.
	H. M. de Koningin keert wederom terug in den Haag.
21 „	Aan den opzichter der Algemeene Begraafplaats wordt toegestaan *buiten* de begraafplaats te wonen.
28 „	Overleden Jhr. D. C. M. Hooft, oud 89 jaar, gep. Kolonel der Artillerie, oud gouverneur van wijlen Z. K. H. Prins Alexander der Nederlanden.
31 „	Mr. R. R. de Pinto benoemd tot Vice-President van den Hoogen Raad.

SAMENSTELLING VAN DEN GEMEENTERAAD
OP 1 JANUARI 1904.

Van Harinxma thoe Slooten, Mr. J. S. Baron, Burgemeester.

Mouton, Dr. J. Th. de Wijs, G. Bevers, Mr. J. G. S. Repelaer van Molenaarsgraaf, Jhr. Mr. O. J.	Wethouders.

de Bas, W. J. M. de
Berckel, van Mr. J. B.
Bik, Mr. A. J. E. A.
Bodaan, A. G.
Burgh, van der P. J.
Dolk, Mr. W.
Edersheim, E.
Gils, Mr. J. C. L. M. van
Hoogenraad, A.
Hoorn, T. van den
Janse Joh.zn., B.
Jansen, J. C.
Kemp, P. H. v. d.
Kolkman, Mr. M. J. C. M.
Leesberg, Mr. A. F. A.
Liefland, W. B. van
Lisman, Mr. J. A. E. A.
Loeff, B. L.
Malsen, F. H. van
Mos Jzn., M. de
Pallandt, A. J. C. baron van
Penn, E. L. A.
Pijlen, P. van
Raalte, Mr. H. A. van
Repelaer van Driel, Jhr. O. J. A.
Rovaard, H. A. van de
Sandick, R. A. van
Sandick, W. J. van

Santen, E. M. S. van
Schroot, W. A.
Simons, J.
Smit, A.
Snouck Hurgronje, Mr. W. J.
Toorn, J. L. v. d.
Vas Dias, S
Vegtel, H. C.
Verloop, M. C.
Warneke, J. H.
Wieringhen Borski, P. F. van
Wilde, H. de
Zuylen van Nijevelt, Mr. J. A. H. baron van
Evers, E., Secretaris

Bevolking 31 Dec. 1903.

Mannen	104 149
Vrouwen	125 691
Totaal . . .	229 840

ZAAK- EN NAAMREGISTER.

A.

B.

E.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

P.

Q.

R.

U.

V.

3 2044 105 227 177